

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Збірник наукових праць

Голова редколегії
академік НАН України В.А. Смолій

засновано 1968 р. як «Історіографічні дослідження
в Українській РСР»;
поновлено 1997 р.

Випуск 24

КИЇВ – 2014

Видається за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України
(протокол № 10 від 28 листопада 2013 р.)

Висвітлюються актуальні питання української історіографії, зокрема з теорії, методології й історії історичної науки, біоісторіографії, проблемної історіографії та ін. Розглядаються наукова спадщина та історичні погляди відомих учених і діячів, у т.ч. В. Горленка, М. Грушевського, М. Драгоманова, Д. Іловайського, М. Костомарова, М. Слабченка, М. Стороженка та ін.

У випуску вміщені доповіді та матеріали круглого столу «Сучасна українська історіографія в інтелектуальних вимірах пострадянського культурного простору», котрий відбувся 15 листопада 2012 р

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться українською історіографією.

Засновник і видавець: Інститут історії України НАН України

Редакційна колегія: академік НАН України, д.і.н., проф. *В.А. Смолій* (голова), Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *О.А. Удод* (відп. редактор), Інститут історії України НАН України; д.і.н., провід. н.с. *Д.С. Вирський*, Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *І.Н. Войцехівська*, Київський національний університет ім. Т. Шевченка; член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. *В.М. Даниленко*, Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *М.Ф. Дмитрієнко*, Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *Я.С. Калакура*, Київський національний університет ім. Т.Шевченка; член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. *В.Ф. Колесник*, Київський національний університет ім. Т. Шевченка; д.і.н., проф. *І.І. Колесник*, Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *В.В. Кравченко*, Канадський інститут українських студій (Едмонтон, Канада); д.і.н., проф. *С.В. Кульчицький*, Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *В.В. Масненко*, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького; член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. *О.П. Ресніт*, Інститут історії України НАН України; к.і.н., ст.н.с. *О.В. Ясь* (відп. секретар), Інститут історії України НАН України.

Рецензенти: *І.В. Верба*, доктор історичних наук, професор,
Л.А. Дубровіна, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
С.А. Леп'явко, доктор історичних наук, професор.

Усі права застережено. Передрук і переклад дозволяються тільки з дозволу автора та редколегії. Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Видання внесено до Російського індексу наукового цитування (РІНЦ)

Адреса редакційної колегії та видавця: 01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, тел.(044)279-87-04; e-mail: history_isid@mail.ru

© Інститут історії України НАН України
© Автори

ЗМІСТ

ДОПОВІДІ ТА МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ «СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ВИМІРАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ» (15 листопада 2012 р.)

<i>Костянтин Івангородський.</i> Концептуальне переосмислення етнічної історії східних слов'ян у пострадянських історіографіях ..	6
<i>Ярослав Калакура.</i> Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії	23
<i>Володимир Головка.</i> «Тягар пострадянської людини»: історіографічний образ донецької ідентичності	38
<i>Оксана Салата.</i> Проблема інформаційного протистояння СРСР та Німеччини в радянській історіографії.....	51
<i>Тетяна Шевченко.</i> Релігійний дискурс української радянської та національної історіографії: контраверсії спадкоємності.....	73
<i>Дмитро Миколенко.</i> Зовнішня політика С. Стамболова і урядів народно-ліберальної «Стамболовістської» партії Болгарії в оцінці радянської історіографії періоду сталінського режиму	97

БІОІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Ольга Гончар.</i> Українофільська діяльність Миколи Костомарова 1863–1885 рр. у дзеркалі його епістолярної спадщини.....	116
<i>Юлія Куценко.</i> Образ М. Драгоманова як громадського діяча в сучасній українській історичній науці.....	146
<i>Наталка Пазюра.</i> «...З того часу ми зробилися щирими товаришами...»: кілька штрихів до історії взаємин Миколи Стороженка та Василя Горленка	169
<i>Віталій Тельвак.</i> Дилема «Росія-Захід» в історіографічній спадщині Михайла Грушевського.....	184
<i>Олексій Ясь.</i> Конфлікт процес / структура у конструкції «довгого» XIX ст. Михайла Слабченка	196

ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Олександр Музичко</i> . Історична наука, думка та освіта Південної України за доби Великої війни (1914–1918 роки)	226
<i>Світлана Блацук</i> . Давньоруське історієписання в дослідженнях радянських вчених в 1920–1930-х рр.	253
<i>Віталій Тихонов</i> . Дискуссія о советизации казахского аула 1946–47 годов	267

ПРОБЛЕМНА ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Юрій Михайлюк</i> . Соціальне становище та структура населення Великого князівства Литовського в оцінці Д. Іловайського	282
<i>Владислав Яценко</i> . Молоді роки Івана Мазепи у висвітленні сучасної російської історіографії: кризь призму «імперської візії»	298
<i>Ольга Ковалевська</i> . Іконографія представників українського козацтва XVII–XVIII ст.: історіографія проблеми	329
<i>Любов Жванко</i> . Біженство Першої світової війни часів Російської імперії: головні напрямки зарубіжної історіографії	373
<i>Сергій Гірик</i> . Ідеологічні засади Української комуністичної партії (боротьбистів): Зарубіжна та українська еміграційна історіографія	395
Про авторів	417
Анотації – Annotations	419

**ДОПОВІДІ ТА МАТЕРІАЛИ
КРУГЛОГО СТОЛУ «СУЧАСНА
УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ВИМІРАХ
ПОСТРАДЯНСЬКОГО
КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ»
(15 листопада 2012 р.)**

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У ПОСТРАДЯНСЬКИХ ІСТОРІОГРАФІЯХ

Інтерпретація «власної» етнічної історії для східнослов'янських історіографій завжди була та залишається не лише одним із об'єктів, який потребує ґрунтовного наукового дослідження, але й одним із основних засобів самовизначення кожної з національних історіографічних парадигм. Це стало особливо помітним на сучасному (пострадянському) етапі, коли східні слов'яни вперше мають одночасну можливість незалежного політичного, етносоціального та культурного розвитку. Поява незалежних держав, у яких домінуючими етносами є східнослов'янські спільноти, зумовила і нові тенденції концептуального переосмислення етнічної історії цих спільнот, які щоправда не завжди відзначаються об'єктивністю та неупередженістю. Крім відвертої політичної заангажованості деяких поглядів, пошуку істини в цьому напрямі істотно шкодять також бажання певних авторів «відшукати» у слов'янській давнині етнічні сенсації, а з іншого полюсу – небажання вести конструктивні дискусії з представниками різних наукових таборів щодо цієї, дійсно непростой проблематики. Зайвим тому підтвердженням є власне і відсутність на нинішньому етапі глибокої історіографічної рефлексії з цього приводу і в українській, і в російській, і в білоруській історичній науках.

Хоча аналіз сучасної історіографії етнічної історії східних слов'ян дозволяє відзначити й доволі ґрунтовне просування у напрямі її об'єктивізації, позбавленої упередженості та телеологічних інсинуацій. Слід також констатувати, що означена проблема виходить по суті за рамки винятково фахової історії, але й перетворюється на цілком реальний інструмент конст-

руктивістських концепцій сучасних національних історіографій. Як зауважив Л. Горізонтов, «за наявності загальних типологічних рис, у різних країнах склалися специфічні історіографічні ситуації, що наповнюють національність науки реальним змістом»¹. Відтак, «сучасні процеси у пострадянських державах неможливо збагнути, ігноруючи етніцизм, тобто постійне використання етнічного фактора в ідеології та політиці»². У межах сучасних національних історіографій дедалі більше з'являються різноманітні етнічні стереотипи, а водночас відбулася актуалізація питання щодо визначення власного національного «я» й окреслення «образу Іншого»³. У межах «нових» східнослов'янських держав такими «іншими» насамперед виявилися саме спільноти східних слов'ян, зокрема їхній етнічний розвиток. Як зауважує О. Шутова, постмодерністськи налаштовані дослідники показали, що поняття про «Іншого» в процесі самоідентифікації має вирішальне значення, оскільки його наявність виявляється постійним і необхідним фактором ідентифікації⁴. Форматування ж власного етнічного «я» можливе, як відомо, тільки в умовах бінарної опозиції «ми» – «вони».

Дослідження сучасних етноісторіографічних стереотипів, зокрема у східнослов'янських історіографіях, дозволить, на наш погляд, значно об'єктивніше реконструювати й етнічну історію східнослов'янських спільнот, а також сприятиме розвитку так званої етнічної імагології в межах сучасної історичної науки, як засобу подолання негативних упереджень на науковому, політичному та побутовому рівнях. З позицій імагології досліджує «картину слов'янського світу» російський етнолог А. Мильніков, який трактує цю дисципліну «як науку про ті чи інші уявлення та образи (картини)», предметом якої «має стати комплексне дослідження генези та функціонування ендо- і екзоуявлень і образів щодо етнічних спільнот на колективних, групових і особистісних рівнях»⁵.

Потрібно зупинитися й на тенденції нинішньої надмірної політизації й ідеологізації проблеми етнічної історії східних слов'ян. Щоправда не можна не відзначити, що згадана традиція має доволі давнє коріння, починаючи ще з дискусій довкола так званої «норманської теорії» у середині XVIII ст. М. Фуко свого

часу зауважив, що нерідко саме влада визначає, що є «знанням» і що ним не є⁶. Тим більше там, де етнічність набуває політичних прав, слід говорити про політизацію й інституціоналізацію етнічності. А це, на думку В. Шнірельмана, веде до етнізації історії, причому дослідження етногенезу стає важливою інтелектуальною основою націєбудівництва, що «служить легітимізації сучасної політики та сприяє ефективній політичній мобілізації»⁷. Крім цього, вчені-гуманітарії відчують на собі тиск як суспільної думки своїх країн, так і держав⁸.

У результаті чимало істориків наголошують, що саме через політичні пристрасті дотепер багато питань етнічної належності слов'ян не з'ясовані та зумовлюють суперечки⁹. Характерним епізодом щодо політизації проблеми є спроба президента РФ В. Путіна «відшукати» етнополітичну прабатьківщину східних слов'ян поза межами нинішньої території України, зокрема на таку роль претендувала Стара Ладога¹⁰. Незважаючи на в цілому невдалу спробу «піднести Ладогу» до рівня ядра російського державоутворення, цей новітній міф все ж таки зайняв свою нішу в сучасній російській історіографії етногенезу східних слов'ян¹¹.

Виходячи з описаного вище становища, необхідно також зауважити ще одну (до того ж не зовсім приємну?) деталь, яка підкреслює певну дратівливість для сучасної російської історіографії не лише «втрати» Києва (в етнополітологічному фреймі), але й контролю за українським історіописанням. Звідси доволі чітко простежуються дві не вповні конструктивні тенденції дослідження етнічної історії східних слов'ян. По-перше, бажання (очевидно, за старою звичкою) неодмінно здобути якусь «перемогу» над українською історіографією, а по-друге, майже тотальне ігнорування здобутків і напрацювань у визначеній сфері російськими істориками не лише українських, але й білоруських їхніх колег, причому з телеологічним присмаком завідомої їхньої неправдивості.

На цьому тлі прослідковується і тенденція зростання ролі етноцентризму для сучасних східнослов'янських історіографій, у тому числі й української. Досліджуючи цю обставину, Ю. Павленко доходить висновку, що саме з відмовою від системи радянського істмату філософсько-історичне розуміння руху

людства в нашому суспільстві на початку 1990-х рр. зазнало певної, напівсвідомої редукції до рівня розгляду етнічної історії¹². «Етнізація» історії приховує в собі й інші небезпеки, зокрема можливість у майбутньому надміру «політизувати етнічність», що криє істотний конфліктогенний потенціал. Прикладом подібної політизації можуть бути тези, висловлені нещодавно білоруськими дослідниками А. Дзермантом і С. Саньком: «Розгадка нашого (білоруського. – *K.I.*) етногенезу допоможе в розгадці етногенезу росіян і решти слов'ян. І що якщо це якраз та сама голка, на кінці якої – смерть... російського мондіалістського міфу?»¹³. Або: «Етнічна історія Білорусі надто щільно пов'язана з перипетіями політичної історії Східної Європи і, треба думати, ще довгий час буде знаходитись у самій гущі ідеологічних війн в умовах зіткнення цивілізацій»¹⁴. Загалом важко уявити, яким чином етногенез білорусів може зумовити «зіткнення цивілізацій» (у контексті теорії С. Гантінгтона), але переконувати «мондіалістів» доцільніше не гучними політологічними заявами, а науковими історичними й етнологічними фактами.

Необхідно констатувати й значну заідеологізованість сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян, як зрештою, й продовження традиції вести наукові дискусії в контексті ідеологічної доцільності. Характерним прикладом щодо цього може бути критична репліка Ю. Пацюпи на концепцію «білоруси – слов'яномовні балти» вищеназваних дослідників: «Не менше, коли не більше порочна теорія Дзерманта-Санька і з ідеологічного боку... Їхню впевненість підкріплюють російські ідеологи, в яких концепція автохтонізму викликала жах... Як би це парадоксально не звучало – все ж білоруська культура – мовоцентрична, й будь-який підкоп під [білоруську] мову є „ідеологічною диверсією”»¹⁵. Все ж таки, попри чималу кількість контрверсійних положень згаданої теорії, вважати її «ідеологічною диверсією» не менш дискусійно. Скільки за подібними «диспутами» пошуків наукової істини здогадатися не важко.

Не в останню чергу така ситуація пов'язана з відмовою від однобічного методологічного трактування проблеми етногенезу

східних слов'ян. Певним виходом із цієї ситуації, як вважає, наприклад Н. Бондаренко, стало «прагнення ідеологізувати науку вже в новому, націоналістичному ключі»¹⁶. Надмірна пафосність або проповідь винятковості (месіанства), скажімо, українців, що також нерідко зустрічається останнім часом у літературі, завдає фаховим пошукам істини не меншої шкоди. Втім, слід погодитись із В. Бараном і Я. Бараном, що, з іншого боку, подекуди «нас намагаються прив'язати, буквально прищепити до інших сусідніх народів, переконати нас і світову громадськість в тому, що ми їхня менша чи молодша частина, відмовляючи українському народові в самотності його етнічного та історичного розвитку»¹⁷ [16, 5]. Отже, проблема заангажованості національної історіографії не є винятково «внутрішньою», а зумовлена й етноісторіографічними стереотипами сусідів. З огляду на це, подолання заполітизованості, зокрема етнічної історії східних слов'ян, можливе лише завдяки толерантному, неупередженому та фаховому діалогу між представниками всіх сучасних східнослов'янських історіографій і не тільки їх.

Діагностуючи сучасні тенденції східнослов'янських історіографій відносно етнічної історії спільнот, які вони репрезентують, на наш погляд, головною проблемою залишається їхня надзвичайна теоретично-методологічна невизначеність. Вважаємо це передусім наслідком своєрідної дезорієнтації всієї пострадянської історіографії, зумовленої «раптовим» скасуванням радянського ідеологічного контролю у цій галузі знань. Так, російський історик А. Пензін вважає, що «наразі російське наукове співтовариство відносно до інтерпретації науки взагалі являє собою свого роду <„затерянный мир“>»¹⁸. І. Данілевській також недвозначно веде мову про методологічний <разброд>, який «царює практично скрізь», до того ж в умовах, коли «більшість істориків перебуває в явній розгубленості, погано знаючи (не встигнувши засвоїти, зробити своїми) та слабко орієнтуючись в екзотичних для радянських дослідників (якими вони продовжують залишатися) „буржуазних“ наукових течіях і підходах»¹⁹. Досить часто за гучними, але по суті безмістовними висловлюваннями криється елементарна необізнаність, а

подекуди наукове недбальство та вперте небажання з'ясовувати теоретичні проблеми пізнання означеної проблеми.

В українській історіографії, скажімо, спостерігається стійке небажання (а подекуди й банальне ігнорування) ґрунтовно аналізувати теоретичні аспекти етноісторичних досліджень, що зумовлює нерозуміння закономірностей розвитку людських спільнот, як і їхньої таксономічної поліваріантності. Натомість білоруській історіографії дотепер значною мірою властивий саме радянський стиль у царині теоретично-методологічного та термінологічного конструювання досліджень, у тому числі й етноісторичних. Тому й надалі зустрічаються інтерпретації етнічної історії східних слов'ян, згідно стадіально-формаційного підходу²⁰. Істотною теоретично-методологічною похибкою слід визнати й поширене у сучасній білоруській історіографії отожднення етнічних процесів із політичними (етногенез із політогенезом). Так, ми цілком не погоджуємося з твердженням, що «сама поява держави означає прогрес у соціально-суспільному (? – *К.І.*) розвитку етносу»²¹, як і з тим, що «відносини між поняттями „етнос” і „державна” можуть бути розглянуті на основі їхньої загальної дефініції»²². Чомусь цієї дефініції автор не наводить, а натомість переконує, що «етнос і державу об'єднує одне головне завдання – організація функціонування великих людських спільнот». Проте, етнос – це спільнота, котра виникає та існує поза волею людей, а отже, вже у цьому вимірі не може (та й не повинна) виконувати будь-яких завдань.

Закономірним результатом слабкої теоретично-методологічної основи сучасних етноісторичних досліджень є і невизначеність у відповідній поняттєвій оснащеності таких студій, що зумовлює, згідно вислову Т. Попової, «змішування понять»²³. Доволі характерним у цьому контексті є наступне твердження: «Літописні повідомлення про східнослов'янські племена X ст. засвідчують важливі *етнічні зміни* (тут і далі курсив наш. – *К.І.*), що відбулися в їхньому середовищі одночасно з процесами *політичної консолідації*. К. Маркс писав, що „нація” виникає тільки тоді, коли племена, об'єднані одним управлінням, зливаються в єдиний народ. Термін „нація” вжитий тут у значенні „народність”. Отже, йдеться, по суті, про утворення *політичної*

народності»²⁴. Задаймося услід за Е. Кінаном, аж ніяк не риторичним питання: «Як можна обговорювати питання „нації” та „етнічності” на прикладі передмодерного суспільства, де перше питання майже нічого не означало?». Те саме стосується й терміну «народність», якщо він у вище цитованому твердженні вжитий замість поняття «нація». Якщо ж мова йде про утворення «політичної народності», то втрачається етнологічна сутність останнього терміну, а відтак, констатація «етнічних змін» у середовищі східнослов'янських племен не доводить нічого, оскільки в етнології давно відомо, що етнічна і політична сфери не тотожні й не взаємовизначальні одна для іншої. В цілому мусимо констатувати, що, на жаль, більшість дослідників етнічної історії східних слов'ян зовсім не намагаються пояснити, що вони мають на увазі під тим чи іншим застосованим поняттям і наскільки коректним є його залучення.

Подібна термінологічна невизначеність не дозволяє дослідникам провести і чітку межу власне між етнічним і соціальним, як і з'ясувати теоретичну специфіку їхнього симбіозу – етносоціальної специфіки спільнот людей. Тому дотепер можемо натрапити на не зовсім правомірні ототожнення, наприклад, що «етнос – це не біологічна, але перш за все соціальна категорія»²⁵ (адже, у такій інтерпретації етнос – це винятково етнічна категорія, яка включає і біологічні, і соціальні компоненти). Тому не доводиться дивуватися, що, зрештою, дослідник приходять до ототожнення з етносом такої суто соціальної категорії, як держава: «Якщо розуміти народність як соціальний або соціокультурний організм, висновок про вирішальну роль держави в його складанні не може бути поставлений під сумнів»²⁶. Проте, саме у такому ототожненні й полягає основний сумнів, адже народність становить собою не суто етнічний, а етносоціальний організм²⁷, для якого політичні фактори хоч і є важливими, проте далеко не визначальними (середньовічні імперії (Римська, Франкська, Візантійська) якнайкраще доводять цей факт).

Необізнаність істориків із етнотеоретичними аспектами зумовлює й інші контроверсійні припущення, наприклад, щодо так званої «безетнічності» населення Київської Русі. Так,

О. Моця стверджує: «На наш погляд, для кінця I – початку II тис. н. е. більшість людей у Східній Європі, насамперед селяни, була в сучасному розумінні цього терміну безетнічною»²⁸. В іншій праці він пояснює цю «безетнічність» населення тим, що відносно того періоду, начебто, «ще не можна говорити про існування російської, української та білоруської націй чи хоча б народностей»²⁹. Однак, крім того, що і нація, і народність не є суто етнічними спільнотами людей, а отже, не обов'язково повинні мати спільну етнічність (скажімо, сучасна російська нація), безетнічність неможлива вже як явище в соціальному просторі, адже іноетнічні спільноти чітко відрізняють «ми» від «вони».

Істотна термінологічна плутанина присутня й у дослідженнях білоруських учених. Ось характерний приклад: «Східні слов'яни, котрі мешкали на території сучасної Білорусі, були об'єднані в племена кривичів, дреговичі, радимичів. При цьому етнічна самосвідомість на етапі ранньофеодальної державності була переважно племінною»³⁰. Не вдаючись до з'ясування, що розуміє автор під «ранньофеодальною державністю» білорусів, не можна, втім, оминати його характеристику етнічної самосвідомості як «племінної». Крім того, що встановити і проаналізувати це явище надзвичайно складно навіть на рівні нинішніх етнічних спільнот, приписувати ж йому будь-які епітети на рівні спільнот дописемних і науково неможливо, і методологічно неправомірно. Втім, необхідність уважнішого ставлення до етнотермінології деякі білоруські дослідники чудово усвідомлюють. Так, Ю. Несцярвіч підкреслює: «Сьогодні разом із пошуками нових джерел і адекватної інтерпретації їхніх даних на ґрунті оптимальних теоретичних схем, найбільш істотним за розробки етнічної історії білорусів є саме уточнення та вдосконалення етнічної та етноантропологічної термінології»³¹.

Чимало вчених (особливо старшого покоління) продовжують писати в попередньому ключі, намагаючись використати «лише» нову (для них) термінологію. Однак нові терміни тягнуть за собою доволі складні смислові шлейфи, що надає таким працям досить еклетичного вигляду. З огляду на це, І. Данілевській вважає, що вже назріла необхідність проведення

«інвентаризації» понятійно-категоріального апарату, який застосовується в історіографії впродовж останніх двох століть. Відрадно, що для цього російський вчений пропонує проаналізувати «русько- и украиноязычную историю исторической мысли» з позиції герменевтичного підходу. При цьому, як переконує московський фахівець, особливу увагу, очевидно, варто надати відмінностям у змістовому наповненні одних і тих самих термінів у різних істориків»³². Під час дискусії з приводу цієї статті (вона була доповіддю на одній із українсько-російських конференцій) її учасники наголосили також на необхідності подолання ізольованого розвитку сучасних східнослов'янських національних історіографій³³. Між тим, перебіг етногенетичних процесів у середньовічному слов'янському світі продовжує залишатися чи не найбільш контроверсійною для східноєвропейської науки темою³⁴, що яскраво засвідчує й аналіз сучасних української, російської та білоруської історіографій.

Про це ж ідеться й у вступному слові від Редколегії «Українського історичного журналу» до «круглого столу», проведеного 2001 р. на тему: «Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі», до речі, єдиному поки що (наскільки нам відомо) науковому заході подібного рівня, в межах якого обговорювалися новітні підходи до означеної проблематики представниками всіх сучасних східнослов'янських історіографій. Опубліковані в часописі тексти (а також їхня перепублікація в збірнику «Ruthenica» за 2002 р.) засвідчили, з одного боку, розмаїття поглядів і підходів учених із України, Білорусі та Росії до характеру, змісту та сутності етнічних процесів на Сході Європи за доби середньовіччя, а з іншого – своєрідно охарактеризували стан і перспективи подальшого дослідження цієї проблематики у згаданих країнах³⁵.

Так, однією з характерних рис сучасної української історіографії означеної проблеми є її досить помітна «археологізація». Загалом сьогодні чітко виокремилися три основні напрями у пошуках джерел ранньослов'янської культури. На думку Д. Козака, можна говорити про три наукові школи: краківську, московську та київську, кожна з яких «експлуатує певну ідею»³⁶. Представники зокрема київської школи стали

генераторами багатьох сучасних ідей щодо походження та ранніх етапів розвитку слов'янства³⁷.

Ідеологічний плюралізм, який кардинально змінив українську історіографію за останні десятиліття, покликав до життя й нові тенденції у сфері дослідження етногенезу східних слов'ян. Щоправда не всі з них адекватно підходять до свого предмету дослідження. З погляду В. Рички, через потрясіння початку 1990-х рр. «стараннями професійних патріотів і вчорашніх компартійних пропагандистів» було створено багато «білянаукових праць, покликаних подавити і, сказати б, поліпшити українську історію». Подібними намаганнями «виправити» українську історію дослідник пояснює і «сплеск міфоманії у пострадянському історіографічному просторі, якою Європа перехворіла ще наприкінці XVIII – на початку XX ст.»³⁸. На жаль, у сучасній українській історіографії спостерігається і тенденція не до створення національного міфу засобом фахового історіописання, а до звичайного вигадування історичної минувшини, де досить часто етногенез і українців, і решти слов'ян починається заледве не з палеоліту. Хоча подібні «практики» мають місце й у решті східнослов'янських історіографій. Звісно, подібні «концепції» піддаються конструктивній критиці з боку сучасних науковців, але їхні автори у гонитві за «науковою сенсацією» нічого не хочуть чути й якщо вступають до дискусії – оперують не фактами, а вигаданими (або сфальсифікованими) джерелами (наприклад, так званою «Велесовою книгою»). У деяких монографіях, які пропонують «нову концепцію» етногенезу східних слов'ян, їхні автори, посилаючись на відсутність джерел, керуються лише власними міркуваннями та бажаннями.

Не менш складним питанням для сучасної української історіографії залишається й етнічний розвиток східнослов'янського населення Київської Русі. І якщо ще наприкінці 1990-х рр. О. і П. Толочко переконували, буцімто, «об'єктивно проблема етнічного розвитку Русі не належить до надто складних», адже для цього «наявне велике коло джерел (писемних і археологічних)»³⁹, то вже в середині наступного десятиліття, зокрема П. Толочко, демонструє протилежну позицію: «Дослідження етнічного розвитку епохи Київської Русі переконує, що вирі-

шення цього питання ускладнене значною мірою через нечіткість предмету пошуку»⁴⁰. Водночас, проаналізувавши історіографію цієї проблеми, в тому числі й сучасну, цей український історик слушно підкреслив, що «проблема етнічного розвитку часів Київської Русі як і раніше зумовлює живе зацікавлення серед археологів, істориків, етнологів і філологів і, зрозуміло, потребує подальших її досліджень»⁴¹. Концептуально переосмислити цей етноісторичний процес сьогодні намагаються, крім уже згаданих вчених, також В. Балушок, В. Баран, М. Відейко, Л. Залізник, Ю. Павленко, С. Сегеда, Р. Терпиловський та ін.

Контроверсійністю характеризується й сучасна російська історіографія означеної проблеми. Незважаючи на це, та попри домінування у сучасній російській історіографії попередньої (радянської) парадигми бачення етнічної історії східних слов'ян, все ж таки варто відзначити й присутність нових конструктивних підходів до проблеми, принаймні в контексті дискусій щодо східнослов'янської етності, представлених у студіях А. Горського, В. Петрухіна, В. Пузанова. З етнологістичною методикою пов'язані й дослідження рівня етнічної свідомості та самосвідомості східнослов'янського населення Київської Русі, що безумовно також становить важливий сегмент досліджуваної проблематики, зокрема в дискурсі сучасного російського історіописання (І. Ведюшкіна, В. Лімонов). Ця проблема має першорядне значення і в якості «головного факту», що має довести існування єдиної «давньоруської народності». Розуміння проблеми в такому ключі серед російських істориків сьогодні демонструє зокрема А. Лаушкін⁴². Менш категорично до висвітлення цієї проблематики підходить І. Данілевській⁴³.

Мусимо визнати, що, на жаль, концепція давньоруської народності поки що залишається домінуючою у сучасній російській історіографії щодо етнічного розвитку Київської Русі. Причому на рівні історичних праць вона присутня, як правило, без будь-яких критичних застережень і сприймається вченими як сама собою зрозуміла річ. На відміну, скажімо, від сучасної української історіографії, де вона є предметом і досить темпераментних дискусій, і предметом фахового історіографічного аналізу⁴⁴. На рівні ж сучасного російського історіографічного

дискурсу концепція давньоруської народності має й надалі міцні позиції, завдяки науковому авторитету колишніх радянських її апологетів.

Отже, сучасну історіографію можна охарактеризувати як якісно новий етап у розвитку етноісторичних досліджень. Важко не погодитись з думкою, що у сфері вивчення питань загальнослов'янської етноїсторії, зокрема українською наукою накопичений значний досвід, який може бути з успіхом використаний також білоруськими та російськими фахівцями⁴⁵. У цьому контексті досить симптоматичною слід визнати репліку одного з учасників наукового форуму з приводу діалогу російської й української історіографій середньовіччя: «І давайте згадаємо, що у нас є ще один „претендент на давньоруську спадщину” – Білорусь. Давайте інколи заглядувати і туди. Вони теж щось роблять і щось могли б сказати. Принаймні, послухаємо та будемо знати, що вони про нас думають»⁴⁶.

Білоруські історики, як і решта дослідників східнослов'янських старожитностей, також зіштовхнулися нині зі значною кількістю проблем і джерелознавчого, і теоретично-методологічного характеру щодо етнічної історії східних слов'ян. Головними ж тенденціями сучасних досліджень етногенезу білорусів, на думку С. Віцязя, з одного боку, є «виявлення взаємозв'язків, цілісності і особливо наслідування етнічних процесів, які демонструють безсумнівну виразність і оригінальність етнічного обличчя мешканців території Білорусі, а з іншого – спільність їхньої історичної долі з населенням сусідніх територій, перш за все – Росії й України»⁴⁷. Проте, як і більшість його колег, дослідник не йде далі звичайної констатації цієї «потреби», а відтак, залишається незрозумілим, які конкретні кроки в рамках «існуючих концепцій етногенезу білорусів» дозволяють йому говорити про початок останнього з індоєвропейської епохи. У схожому ключі змальовує картину й один із провідних етнологів сучасної Білорусі І. Чаквін⁴⁸.

Аналіз сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду в цілому переконає нас, що серед незалежних білоруських дослідників панівною сьогодні є саме «субстратна теорія», хоч і з різними модифі-

каціями. Витоки цієї концепції сягають ще радянських часів, зокрема досліджень російського археолога В. Седова⁴⁹, який висунув гіпотезу про відчутний вплив «балтського субстрату» на етногенез білорусів (так званий слов'яно-балтський симбіоз). Сьогодні продовжують розробляти «субстратну теорію» Г. Штихов, В. Орлов, Г. Сагановіч, Г. Семянчук, А. Кравцевич, А. Медведєв, Л. Дучиц та ін.

Найбільш же артикульованою проблемою у межах пострадянських східнослов'янських історіографій, своєрідним «каменем спотикання» є концепція давньоруської народності. Найбільш міцні позиції її визнання спостерігаються у Росії та Білорусі, де історіографія етнічної історії східних слов'ян і надалі перебуває в орбіті радянської ідеологічної конструкції «спільної колиски». Характерним у цьому контексті можна визнати епізод, коли сьогодні ця спільнота набуває своєрідного рестайлінгу «під соусом» так званого цивілізаційного підходу, трансформуючись у «давньоруську цивілізацію»⁵⁰. Подібна «модернізація», на нашу думку, істотно суті справи не змінює, а відтак, навряд чи дозволить відшукати нові (невідомі науці) механізми та обставини в реконструкції етногенезу східнослов'янських спільнот.

Аналізуючи сучасні тенденції історіографії щодо етнічної історії східних слов'ян, ми маємо ще раз наголосити на необхідності розширення наукового діалогу між представниками всіх сучасних східнослов'янських історіографій. Це тим більше важливо, з огляду на те, що в останні два десятиліття трансформації національних ідентичностей в Україні, Білорусі та Росії зумовили далеко не однакове ставлення до слов'янознавства загалом. Позитивним варто визнати і висновок російських істориків щодо високого ступеня взаєморозуміння колег із різних країн і глибокого розуміння долі слов'янознавства у пострадянський час на теренах Росії, України та Білорусі»⁵¹.

Підсумовуючи аналіз спроб концептуальних видозмін у сучасних історіографіях стосовно етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду, можемо констатувати, що ця проблематика набула нової актуальності, з огляду на етнополітичні процеси у східнослов'янському ареалі останніх двох

десятиліть. Відмова від попередньої, радянської традиції історіописання та перехід до теоретичного і методологічного плюралізму, значно розширили дослідницькі горизонти, але, на жаль, поки що не набули сформованого вигляду, що зумовлює не завжди чітку позицію багатьох сучасних істориків, у тому числі щодо етногенезу східних слов'ян і їхнього етнополітичного розвитку, принаймні до моменту зникнення Київської Русі. Крім штучної надуманості деяких нових концепцій, має місце й історіографічна традиція, властива радянській ідеологічній системі, насамперед домінування теорії давньоруської народності. Варто відзначити й концептуальну нескристалізованість більшості пропонованих підходів, а також їхню методологічну слабкість і неоформленість. Не менш характерною є й певна «зацикленість» нинішніх дослідників суто на етногенезі «своїх» спільнот, внаслідок чого з їхнього поля зору випадають інші східнослов'янські етноси та загальнослов'янський етногенез, який власне становить їхню початкову стадію. На цьому тлі особливо помітною стає дедалі більша ізольованість національних східнослов'янських історіографій, небажання вчених ґрунтовно аналізувати нові підходи своїх колег із сусідніх держав і на цій основі вести конструктивний науковий діалог.

¹ Горизонтов Л. Этноисториографические стереотипы: к постановке проблемы // Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали Міжнародної конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 р.) / Упор. і наук. ред. Г.В. Касьянов. – К., 2008. – С. 7.

² Шнирельман В. Президенты и археология, или что ищут политики в древности: далекое прошлое и его политическая роль в СССР и в постсоветское время // *Ab Imperio*. – 2009. – № 1. – С. 283.

³ Касьянов Г. Націоналізація історії та образ Іншого: Україна і посткомуністичний простір // *Образ іншого в сусідніх історіях...* – С. 15.

⁴ Шутова О.М. Вопрос об идентичности и Другом в (пост) современной историографии // *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: Навук. зб. – Вып. 3 / Рэдкал.: У.Н. Сідарцоў і інш. – Мінск, 2007. – С. 83.*

⁵ Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века. – СПб., 1999. – С. 12–13.

⁶ Foucault M. Discipline and Punish. The Birth of the Prison. – New York, 1979. – P. 28.

⁷ Шнирельман В. Президенты и археология... – С. 282–283.

⁸ Волков В.К., Горизонтов Л.Е. Исторические судьбы восточного славянства и «национальность» науки // Славянский альманах – 1997. – М., 1998. – С. 9.

⁹ Калашников В.Л. Славянская цивилизация. – М., 1999. – С. 12.

¹⁰ Шнирельман В. Президенты и археология... – С. 302–303.

¹¹ Див. зокр.: Мачинский Д.А. Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси // Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша. – СПб., 2002; Кузьмин С.Л. Ладога в эпоху раннего средневековья (середина VIII – начало XII вв.) // Исследования археологических памятников эпохи средневековья: Сб. науч. ст. / Под ред. А.В. Виноградова. – СПб., 2008; Алексеев С.В. Славянская Европа V–VIII веков. – М., 2009. – С. 407.

¹² Павленко Ю. Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті // Ruthenica. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 10.

¹³ Дзермант А., Санько С. Етнагенез беларусаў: навука і ідэалогія // ARCHE. – 2005. – № 5. – С. 233.

¹⁴ Там само. – С. 235.

¹⁵ Пацюпа Ю. Куды вядзе лёгіка балцкага аўтахтанізму? // ARCHE. – 2006. – № 1–2. – С. 165–166.

¹⁶ Бондаренко Н.С. Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ). – К., 2007. – С. 7.

¹⁷ Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу. – К., 2005. – С. 5.

¹⁸ Пензин А. «Затерянный мир», или о деколонизации российских общественных наук // Ab Imperio. – 2008. – № 3. – С. 347.

¹⁹ Данилевский И. Проблемы Киевской Руси в современной российской историографии // Україна-Росія: діалог історіографій / Редкол.: В.Ф. Верстюк та ін. – К.; Чернігів, 2007. – С. 10–11.

²⁰ Див., напр.: Чигринов П.Г. История Беларуси. – 2-е изд., доп. – Минск, 2002. – С. 14.

²¹ Краўцэвіч А. Асноўныя храналагічныя рубяжы этнічнай гісторыі Беларусі // Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. – Гародня, 2002. – Т. 7. – С. 176.

²² Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация Пограничья. – Вильнюс, 2011. – С. 81.

²³ Попова Т. Историография сегодня: три штриха с резюме к проблеме институционального кризиса // *Історіографічні дослідження в Україні*. – К., 2008. – Вип. 19. – С. 63.

²⁴ Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь // *Україна крізь віки*. – Т. 4. – К., 1998. – С. 300.

²⁵ Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – СПб., 2005. – С. 20.

²⁶ Там само. – С. 23.

²⁷ Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983. – С. 286–287; Ивангородський К.В. Теоретична інтерпретація і типологізація етносоціальних організмів // *Матеріали до української етнології: Зб. наук. пр. / За ред. Г. Скрипник*. – Вип. 8 (11). – К.: ІМФЕ, 2009. – С. 307–314.

²⁸ Моця О.П. Дві імперії – два етноси? // *Укр. істор. журн. (Далі – УІЖ)*. – 2001. – № 3. – С. 23.

²⁹ Моця О. З «міфів народів світу»: про час появи східнослов'янських націй // *Ruthenica*. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 67.

³⁰ Богданович А.Б. Генезис и эволюция этнической идентичности белорусов // *XXI век: актуальные проблемы исторической науки / Редкол.: В.Н. Сидорцов. (отв. ред.) и др.* – Минск, 2004. – С. 199.

³¹ Несцяровіч Ю. Некаторыя меркаванні адносна даследавання этнічнай гісторыі беларусаў // *Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і крэдазнаўчы часопіс*. – Гародня, 2005. – Т. 11. – С. 195.

³² Данилевский И. Проблемы Киевской Руси в современной российской историографии... – С. 21.

³³ Україна – Росія: діалог історіографій / Редкол.: В.Ф. Верстюк та ін. – К.; Чернігів, 2007. – С. 39.

³⁴ Ричка В. Київсько-руська проблематика в українській історіографії останнього десятиліття // *Україна-Росія: діалог історіографій...* – С. 33.

³⁵ Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі (Матеріали «круглого столу») // *УІЖ*. – 2001. – № 3. – С. 3.

³⁶ Козак Д.Н. Венеди. – К., 2008. – С. 11.

³⁷ Залізняк Л.Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? // *Магістеріум*. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 83.

³⁸ Ричка В. Київсько-руська проблематика в українській історіографії останнього десятиліття... – С. 22.

³⁹ Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь... – С. 288.

⁴⁰ Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная... – С. 11.

⁴¹ Там само. – С. 60.

⁴² Лаушкин А.В. К вопросу о развитии этнического самосознания древнерусской народности («хрестеяни» и «хрестьяньскыи» в памятниках летописания XI–XIII вв.) // Средневековая Русь. – М., 2006. – Вып. 6.

⁴³ Данилевский И. Древнерусская государственность и «народ Русь»: возможности и пути корректного описания // *Ab Imperio*. – 2001. – № 3. – С. 163–165.

⁴⁴ Див. зокр.: Залізняк Л.Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність // Пам'ять століть. – 1998. – № 6; Залізняк Л.Л. Давньоруська народність: нова версія старого міфу // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001. – Вип. 9; Залізняк Л.Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? // *Магістеріум*. – К., 2003. – Вип. 11; Юсова Н.М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці // *УІЖ*. – 2001. – № 6; Юсова Н.М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005; Юсова Н. Як «скресає крига» над «искаженими» дискурсами «професіоналів» // *Український історичний збірник*. – К., 2008. – Вип. 11; та ін.

⁴⁵ Бондаренко Н.С. Славянський етногенез... – С. 5.

⁴⁶ Україна – Росія: діалог історіографій... – С. 40.

⁴⁷ Віцязь С. Поліэтнічная (індаеўрапейская) канцэпцыя этнагенезу беларусаў і яго перыядызацыя // *Беларусіка – Albaruthenica*. – Кн. 21: Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства / Рэдкал.: В. Скалабан (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 2001. – С. 28.

⁴⁸ Чаквін І. Походження білорусів. Сучасна історіографія проблеми // *Народна творчість і етнографія*. – 2009. – № 6. – С. 13.

⁴⁹ Седов В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. – М., 1970.

⁵⁰ Див. зокр.: Поляков А.Н. Киевская Русь как цивилизация. – Оренбург, 2010.

⁵¹ Робинсон М.А., Горизонтов Л.Е. Славяноведение в восточнославянских странах перед вызовами современности: информация о научном проекте // *Российские и славянские исследования: Науч. сб. / Редкол.: А.П. Сальков и др.* – Минск, 2008. – С. 352.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОРІЄНТИРИ НОВІТНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Українська історіографія перебуває на крутому переломі, зумовленому трансформацією українського суспільства від радянського тоталітаризму до демократії та пріоритету людських цінностей, який супроводжується поверненням історичній науці її природних функцій. Цей складний і суперечливий процес наштовхується не тільки на загальну кризу, яка охопила всі сфери суспільного життя, включаючи й науку, освіту й культуру, але й на шалений спротив консервативних сил, носіїв старої ідеології і стереотипів радянської історіографії. Однією із визначальних тенденцій сучасного розвитку української історіографії є зміна її кадрового потенціалу, методологічних орієнтирів і перехід від класово-формаційного осмислення та трактування історичного процесу до цивілізаційного.

Розгляд цих тенденцій доцільно розпочати з деяких загальних застережень і *термінології*. Під *новітньою українською історіографією* розуміють сучасний період її розвитку, започаткований на рубежі 80–90 рр. ХХ ст. і пов'язаний з принципово новою історіографічною ситуацією, методологічною переорієнтацією істориків, зумовленою відновленням державної незалежності України, поверненням до національних традицій і соборності української історичної науки. До речі, терміном «новітня» послуговуються польські та чеські історики, він присутній і в низці публікацій в РФ, і стосується посттоталітарного етапу розвитку. Цей термін зафіксований в «Енциклопедії історії України»¹.

Щодо методологічних орієнтирів. Мова йде про своєрідний компас історика, дорожню карту його інтелектуально-дослідницької і педагогічної діяльності. Орієнтири включають пошук відповідей на *два ключових питання: що досліджувати і як*

досліджувати? У радянські часи з ними все було просто і зрозуміло. Кожен новий пленум ЦК КПРС або доповідь чи знаковий виступ генерального секретаря давав директивні настанови і визначав обов'язкові ідеологічні постулати, встановлював канони, які мали стати ідеологічними, світоглядними і тематичними орієнтирами історика. Що ж стосується методологічних орієнтирів, то вони базувались на марксизмі-ленінізмі в його сталінсько-брежнєвському оформленні і були відносно стабільними: формаційне трактування історичного процесу, партійно-класовий підхід, критика буржуазної історіографії і боротьба з українським націоналізмом. До речі, директивне визначення завдань історичної науки певною мірою успадкувало й нинішнє керівництво РФ. Тут уже три роки діє урядова комісія по протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії, указом Д.А. Медведєва 2012 р. було оголошено роком російської історії, в рамках якого визначалися 3 ювілейних дати: 1150 років зародження російської державності, 200-річчя перемоги Росії у Вітчизняній війні 1812 р. і 150 років від дня народження Століпін, навколо яких розгорталася наукові дослідження і поширювались історичні знання. Не минули цих дат й деякі історики України.

Інша справа з орієнтирами в демократичному суспільстві, де визнається свобода наукової творчості. Як стратегічні, так і поточні орієнтири визначають самі наукові інституції та дослідники, враховуючи тенденції розвитку історичної науки у світовому і національному вимірах, а також ті суспільні виклики, які постають перед наукою і на які вона має реагувати. Орієнтири тісно пов'язані із завданнями історичної науки. Як засвідчило минуле двадцятиріччя, *пріоритетними орієнтирами для істориків незалежної України стало створення наукової історії українського народу в контексті цивілізаційного виміру, який сповідує такі підходи як: гуманістичний, антропологічний, синергетичний, аксіологічний або ціннісний підхід тощо.* У монографії В.Е. Гончаревського частково узагальнено досвід засвоєння і реалізації цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії². Поспіль за дослідженнями Ю.В. Павленка³, М.Є. Горелова, О.П. Моці та О.О. Ра-

фальського⁴ побачили світ дві книги колективної монографії «Україна найдавнішого часу – ХУІІІ ст. поліття: цивілізаційний контекст пізнання»⁵, автори яких переконливо доводять суттєві переваги цивілізаційного осмислення історичного процесу в порівнянні з формаційним. Само по собі цивілізаційне трактування історії не є антиподом формаційному. Справа в іншому: в абсолютизації матеріалістичного розуміння історії, яке ув'язувалось з формаційним і партійно-касовим підходом, доведеним до канону в Короткому курсі історії ВКП(б). У Маркса немає терміну «історичний матеріалізм», його застосував Енгельс, але Марксове гасло «буття визначає свідомість» й досі домінує в головах багатьох істориків, особливо моїх ровесників. Натомість цивілізаційний підхід, який має коріння не лише в західній історіософії, але й в українській традиції історіописання, робить акцент не на матеріальні, а на соціокультурні та ментальні явища і процеси. Засвоєння філософії цього підходу і є однією із найбільш характерних ознак новітньої української історіографії, визрівання, становлення та розвиток якої охоплює період з кінця 1980-х рр. до сьогодення. В його межах простежуються три умовних етапи: а) перехідний – від радянської історіографії до пострадянської (кінець 1980-х рр. – перша половина 1990-х рр.); б) відродження національних традицій української історіографії та утвердження її цілісності (друга половина 1990-х рр. – перша половина першого десятиріччя 2000-х рр.; в) сучасний етап – з 2005-го рр. – до сьогодення.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб у контексті переходу до цивілізаційного пізнання історії окреслити контури, головним чином, першого або перехідного етапу новітньої української історіографії, показати його значення для подальшого розвитку історичної науки і підготовки професійних істориків. Тому акцент зроблено на *найбільш характерні ознаки* цього етапу, а саме: а) *намагання вивести історичну науку з-під контролю комуністичної партії та її ідеології; б) прагнення повернути історичній науці її природні функції; в) спонукання до зміни історичної парадигми, до руйнування стереотипів радянської історіографії; г) усунення «білих плям», повернення до історичної правди, особливо в царині*

історії української державності, визвольних змагань; д) відродження соборності української історичної думки; е) закладання моральної підтримки утвердженню державного суверенітету і незалежності України.

Головною передумовою становлення сучасної української історіографії було формування принципово нової історіографічної ситуації, яка почала складатися під впливом горбачовської перебудови і могутнього опозиційного руху, спрямованого на демократизацію суспільства, відновлення суверенітету і незалежності України. Рушієм цих перемін були не лише опозиційні сили, але й та частина української радянської інтелігенції, включаючи й частину викладачів суспільних наук, яка сформувалася під впливом хрущовської відлиги, руху шістдесятників та опозиціонерів. У середовищі окремих комуністів, особливо на тлі праці І.М. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», появи книги П.Ю. Шелеста «Україно наша радянська», дедалі відчутніше виявлялись ідеї українського націонал-комунізму і сепаратизму. Свого часу Іван Багряний писав у журналі «Наші позиції», що сили майбутньої української революції знаходяться в УРСР, наші кадри в комсомолі і навіть у КП(б)У. Власне до створення програмових документів Народного Руху України долучалися люди з компартійними квитками, але з українською самосвідомістю. До речі, в ЦДАГО України зберігся лист В. Маланчука, тоді ще заступника міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, а згодом головного ідеолога КПУ, від 22 червня 1972 р. на ім'я В. Щербицького, в якому він б'є тривогу про «*небезпеку націонал-комунізму* в Україні» і піддає критиці праці І. Дзюби, Р. Іванової, Ю. Пінчука, а їх покровителями називає секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка і його помічника Я. Калакуру. Прогресивні зрушення в середовищі радянських істориків, особливо молодшої генерації, наштовхувалися на спротив комуністичної партії, партноменклатури та чиновників історичних установ, а також частини представників старшого покоління істориків, що залишалися в полоні старих методологічних схем і марксистських догм. Звичайно, в середовищі істориків партії були різні люди: ортодокси на зразок О.А. Бородіна, Г.Л. Нікольникової, М.М. Липовченка, А.В. Лихо-

лата та ін., але й були О.М. Апанович, М.Ю. Брайчевський, К.Г. Гуслистий, Я.Р. Дашкевич, В.Я. Мороз, Г.М. Мултих, а пізніше В.Ф. Верстюк, В.О. Замлинський, Р.П. Иванова, С.В. Кульчицький, М.І. Панчук, Р.Я. Пиріг, В.І. Сергійчук, В.А. Смолій, Ю.І. Шаповал та багато інших, хто сповідував українські цінності.

Проблеми української історії опинилися в епіцентрі ідеологічної і політичної боротьби між національно-демократичними та прорадянськими і проімперськими силами. Під тиском громадськості та незаперечних фактів ЦК КПУ з метою «відхреститися» від сталінізму був змушений дати дозвіл на публікацію документального збірника про голод 1932–1933 рр.⁶, а в червні 1990 р. скасував низку партійних постанов 1940-х рр., у т.ч. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Це розчищало дорогу для усунення так званих «білих плям» і утвердження нового бачення української історії. За умов горбачовської перебудови розширився доступ до архівів, спецфондів бібліотек, до заборонених праць М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, М. Драгоманова та ін., до деяких праць істориків української діаспори.

Вирішальне значення для утвердження нової історіографічної ситуації мали поглиблення криза комуністичного режиму, а відтак крах політичної системи і його ідеології, проголошення суверенітету і відновлення державної незалежності України, розпад СРСР. Ключова роль у трансформації радянської історіографії відводилася Інституту історії Академії наук, якому було повернуто назву і статус Інституту історії України (1991). З 1990 р. почалися зміни в його керівництві: заст. директора були призначені відомі історики С.В. Кульчицький та В.А. Смолій, котрий в 1993 р. очолив колектив (замість Ю.Ю. Кондуфора). Інститут історії партії при ЦК КПУ був реформований в Інститут політичних досліджень, на базі якого згодом постав нинішній Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Перебудовувалась діяльність Інституту археології, було створено нові академічні та вузівські осередки історичної науки, зокрема Інститут української археології (1991) (нині Інститут української археології та джерело-

знавства ім. М.С. Грушевського, директор – П.С. Сохань), Інститут сходознавства (директор О.Й. Прицак), Інститут суспільних наук у Львові був реформований в Інститут українознавства ім. І.П. Крип'якевича (директор Я.Д. Ісаєвич). У Київському університеті ім. Т. Шевченка було створено Інститут українознавства (тепер Національний науково-дослідний інститут українознавства і всесвітньої історії, директором якого упродовж двох десятиріч був П.П. Кононенко), а у Львівському університеті ім. І. Франка постав Інститут історичних досліджень (директор Я. Грицак) та ін. Почалася перебудова діяльності «Українського історичного журналу», засновувались часописи «Київська старовина», «Пам'ять століть», низка нових міжвідомчих збірників. У всіх вузах (частина яких дістали статус університетів), створювались кафедри історії України, українознавства, гуманітарних наук, вносились суттєві корективи до навчальних планів підготовки істориків. Започатковувались суттєві зміни у змісті навчального процесу та тематиці науково-дослідних робіт.

Пошук нових методологічних конструкцій дослідження історичного процесу плідно вели Ю. Павленко, О. Реєнт, В. Ткаченко⁷. Останній підкреслював, що стадійний підхід та розгляд історичного процесу з погляду полілінійності дають змогу з'ясувати глобальні явища світової історії в їх основних, типізованих формах.

На пріоритетне місце наукових дискурсів на рубежі 1980–90-их рр. висунулися проблеми історії радянської доби, які виявилися найбільш сфальсифікованими і міфологізованими в радянській історичній науці та суспільній свідомості. Злам стереотипів у поглядах на події 1917–1980-х рр. започаткував довгий ланцюг перегляду багатьох спотворень української історії, починаючи з найдавніших часів. У числі перших спроб нового трактування найбільш сфальсифікованих сторінок української історії 1920–30 рр. стали наукові збірники “Про минуле – заради майбутнього” (1989) та “Маршрутами історії” (1990), упорядковані Ю.І. Шаповалом. У них частково переглядалися усталені в радянській історіографії оцінки внутріпартійної боротьби, ставлення до націонал-комунізму, проведення націо-

нальної політики, ставились під сумнів “правдивість” відображення “досвіду” індустріалізації та колективізації, причин голоду 1932–1933 та 1946–1947 рр.

Серед піонерів подолання фальсифікацій українського історичного процесу, поряд з опозиційними істориками О.М. Апанович, С.І. Білоконем, М.Ю. Брайчевським, Я.Р. Дашкевичем, Я.І. Дзирою, Р.П. Івановою (Іванченко) та ін., було не мало й лояльних до режиму дослідників, зокрема С.В. Кульчицький, Ю.І. Шаповал, В.І. Сергійчук, Я.Д. Ісаєвич, В.М. Даниленко, Ф.І. Турченко, С.А. Макаруч, В.І. Марочко, М.І. Панчук та ін., які бачили Україну суверенною республікою з атрибутами реальної держави. Вони й ініціювали рух за правдиву історію України, за подолання спотворень і фальсифікацій. С.В. Кульчицький один із перших у своїх розвідках відверто розвінчав політику сталінізму на Україні, обґрунтував аналітичний висновок про штучний характер голоду 1932–1933 рр., про його взаємозв'язок з голодом 1921–1922 рр. і суцільною колективізацією, розкрив їх спільну ознаку – насильницька політика експропріації і нищення українського селянства⁸. Принципове значення мала поява монографії Г.В. Касьянова та В.М. Даниленка «Сталінізм і українська інтелігенція» (1991), яка підводила до розуміння справжніх мотивів політики українізації як маневру правлячої партії, спрямованого на послаблення українського руху спротиву, обґрунтовувала відповідь на питання, чому сталінський режим вдався до масового нищення української еліти.

Новим явищем в історіографії перехідного етапу стало вивчення історії Української революції 1917–21 рр., насадження в Україні більшовицького режиму, розгортання опозиційного до нього руху, який в багатьох регіонах набув характеру селянських повстань і збройної боротьби. Публікації з цієї проблематики спростовували міф про «тріумфальну ходу радянської влади» і переконливо засвідчували активний спротив насадженню тоталітарного режиму з боку різних верств населення, в т.ч. й української інтелігенції. Новим підходам до цієї проблематики, включаючи й історіографічну складову, сприяли численні публікації В.Ф. Верстюка, О.Л. Копиленка В.Ф. Солда-

тенка та ін.⁹ Традиційні терміни радянської історіографії «бандитизм» і «контрреволюція» уступали місце новому баченню селянських повстань як вияву протестного руху опору, що дістав відображення у монографії В.Ф. Верстюка «Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921)» (1991 та ін. працях).

Історики західноукраїнських областей на рубежі 1980–90-х рр. зосереджували свої зусилля здебільшого на двох тематичних напрямках: перегляд оцінок історії революційного руху в Галичині, Буковині та Закарпатті, діяльності Комуністичної партії Західної України та наслідків так званих соціалістичних перетворень у процесі встановлення радянської влади в цьому регіоні. Дедалі більше зростав інтерес до замовчуваних особливостей націоналістичного руху опору, діяльності ОУН та УПА¹⁰.

Одним з чинників трансформації радянської історіографії стало долучення українських істориків до надбань світової і зарубіжної української історіографії. У червні 1989 р. вчені з УРСР та діаспори заснували Міжнародну асоціацію українців (МАУ), Асоціацію українознавців республіки (очолив І.М. Дзюба), була відновлена діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка (О. Романів). На першому конгресі МАУ (1990), що проходив у Києві, були історики з багатьох країн, зокрема з США (Г. Грабович, Т. Гунчак, В. Маркус, О. Пріцак,), з Канади (О. Субтельний, Б. Кравченко) та ін. Конгрес проголосив 1991 рік Міжнародним роком М. Грушевського.

Із зміною політичної ситуації в Україні поступово поширювалася діяльність Українського історичного товариства та його наукового органу – «Українського історика» (Президент УІТ та головний редактор «УІ» Л. Винар). На 1995 р. в Україні діяло більше 10 осередків УІТ, зокрема у Києві, Львові, Дрогобичі, Чернівцях, Черкасах, Запоріжжі, Острозі, Кам'янці-Подільському, Тернополі, Івано-Франківську Одним з головних напрямів діяльності УІТ та «УІ» в Україні стало сприяння розвитку грушевськознавства на материковій Україні. Ряд українських істориків, зокрема Я.Р. Дашкевич, С.І. Білокінь, Я.Д. Ісаєвич, І.Б. Гирич, Я.Й. Грицак, Л.П. Зашкільняк, Л. Решодько та

ін. вже на початку 1990-х рр. оприлюднили розвідки про М. Грушевського як видатного вченого і державного діяча. Відтак вийшли праці П. Соханя, В. Ульяновського та С. Кіржаєва, Р. Пирого та інших дослідників¹¹, які сприяли поверненню доброго імені Великого українця, його творчої спадщини. Руйнації стереотипів комуністичної ідеології щодо М. Грушевського і реанімації його схеми українського історичного процесу служило репринтне перевидання багатотомної «Історії України-Руси». Великою популярністю користувалася книга канадського історика українського походження О. Субтельного «Україна. Історія» (1991), яка на перших порах слугувала підручником з історії України.

Таким чином, з кінця 1980-х і впродовж першої половини 1990-х рр. склалася нова історіографічна ситуація, одним з проявів якої стало поступове долучення радянських істориків, включаючи й істориків партії, до надбань національної та зарубіжної історіографії, повернення до національно-державницької схеми української історії, поступовий відхід від стереотипів марксистської методології, радянського монізму, переорієнтація колишніх дослідників з «інтернаціонально-космополітичного» трактування історії України на національно-державницьке та загальнолюдське її розуміння. Однак звільнення істориків від лещат марксистської методології, опанування дослідницькими методами західної історіографії, перехід до цивілізаційного осмислення історичного процесу проходили дуже складно, повільно, суперечливо, що об'єктивно вело до співіснування двох протилежних методологій навіть на індивідуальному рівні окремих істориків. Головним здобутком цих років стало своєрідне «примирення» істориків УРСР та істориків діаспори, досягнення деякої співпраці на ґрунті національно-державного відродження.

Ситуація ускладнювалась й тим, що підготовка нової генерації істориків на історичних факультетах та в аспірантурі здійснювалась по суті за старими навчальними планами і програмами, під керівництвом науково-педагогічних працівників, більшість яких, піддаючи критиці тоталітаризм, його репресивні злочини, не сприймали національно-державницьке трактування української історії. Утвердження пріоритету національного в

українській історіографії наштовхувалось на шалений спротив шовіністично-проімперських сил, які продовжували продукувати ідеї малоросійства, молодшого брата, підігрівали ностальгію за комуністичним минулим, за Союзом РСР, розглядаючи історію України як частину «спільної» історії.

Ось чому в епіцентрі корінних перемін в історіографічному процесі опинилися учителі та викладачі історії шкіл, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. У всіх ланках освіти запроваджувався навчальний курс історії України. Провідну роль у цій справі відіграли історики Київського, Львівського та Харківського університетів, низки західноукраїнських вишів, зокрема Тернопільського економічного інституту, які одними з перших підготували навчальні програми і приступили до створення курсів лекцій, підручників та посібників (1989–1992 рр.).

До написання підручників з історії для загальноосвітніх шкіл активно долучилися провідні науковці Інститутів історії України та археології, зокрема С.В. Кульчицький, В.Ф. Верстюк, О.П. Реєнт, В.А. Смолій, Г. Касьянов, П.П. Панченко, М.Ф. Котляр, Л.Л. Залізняк та ін. Важливе значення мав вихід у світ курсу лекцій «Історія України» (керівн. Л.Г. Мельник), в якому дзеркально перетинались як нові, так і старі підходи: Українська Центральна Рада все ще називалась буржуазно-націоналістичною та контрреволюційною, авторські симпатії залишалися на боці більшовиків і Харківського з'їзду Рад (грудень 1917 р.), його сепаратистських і проросійських рішень. Наступні події: усамостійнення Української Народної Республіки, гетьманський переворот і утворення Української держави, проголошення ЗУНР, УНР в добу Директорії все ще висвітлювалися в контексті громадянської війни та іноземної інтервенції.

Особливий інтерес виявляли дослідники до замовчуваних сторінок історії козацтва. У працях О. Апанович, В. Сергійчука, Ю. Мицика, В. Степанкова, І. Стороженка т ін.¹² чітко проводилась українська національно-визвольна і державницька ідея. Важливу роль у формуванні національно-державницької свідомості молоді відіграли публікації з історії української національної символіки (О. Пастернак «Пояснення тризуба» (1991), В.Сергійчук «Національна символіка України» (1992)) та ін.).

З інтересом зустріла студентська та учнівська молодь стислий нарис історії української державності Р.Іванченко «Україна від Кия до Кравчука» (1992), в якому в науково-популярній і образній формі переконливо доводилась давня державницька традиція українського народу.

Помітні зміни відбувалися в тематиці докторських та кандидатських дисертацій, у номенклатурі наукових спеціальностей з історичних наук були виокремлені «Історія України», «Всесвітня історія», «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни», «Воєнна історія» та ін. Важливе значення мало запровадження спеціальностей «Історіософія», «Етнологія», «Архівознавство», «Українознавство» як інтегральної, міждисциплінарної системи знань про Україну та українство.

В історичній науці дедалі більше уваги приділялося аналізу поточних подій, пов'язаних з суверенізацією та відновленням незалежності України. Цікаві розвідки щодо формування багатопартійності, розвитку парламентаризму оприлюднили О. Гарань, В. Литвин, М. Томенко, К. Астахова, В. Марчук, К. Богомаз та ін. З інтересом була сприйнята книга Анатолія Камінського – керівника редакції Української служби радіо «Свобода» «На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні» (Мюнхен, 1990).

Утвердженню національної схеми української історії, її національно-державницького трактування, подоланню русоцентризму сприяла активізація джерелознавчих, архівознавчих та археографічних досліджень, перебудова діяльності центральних, галузевих та місцевих архівів, розширення доступу науковців до їх фондів. На початку 1990-х рр. вийшов ряд документальних збірників з політичної та демографічної історії України. Серед них важливе значення мали документи старих і сучасних політичних партій¹³. Ряд збірників стосувався сталінських репресій і голодомору 1930-их рр. (І. Білас, С. Кульчицький, В. Сергійчук, Ю. Сливка, Ю. Шаповала та ін.). Особливу активність в археографічній та аналітичній роботі виявив Ю. Шаповал¹⁴. Звичайно, документальним публікаціям ще бракувало тематичної спрямованості, джерелознавчого аналізу документів, встановлення їх

автентичності, нерідко їх вибір носив сенсаційно-викривальний характер. Тим не менш, ці публікації суттєво впливали на еволюцію суспільної свідомості. Це яскраво виявилось у спробах ряду істориків, наукових інституцій та осередків поєднати формаційний і цивілізаційний підходи до періодизації світового та українського історичного процесу, формально «перелицювати» методологічні принципи марксистської історіографії, кон'юнктурно пристосувати їх до принципово нових конкретно-історичних умов незалежної України, її входження у світове співтовариство. Поглибленню методологічної переорієнтації пострадянських істориків сприяло видання українською мовою теоретико-методологічних праць західних учених, публікація в Україні наукових студій істориків діаспори: Л. Винара, О. Прицака, О. Оглоблина, І. Лисяка-Рудницького, Р. Сербіна, Р. Шпорлюка та ін. Особливий інтерес викликали теоретико-методологічні дослідження І. Лисяка-Рудницького – відомого українського історика і педагога, вихованця Львівського та Берлінського університетів, професора Альбертського університету (Канада), зібраних у двотомнику «Історичні есе» (1994). Американський історик українського походження Р. Шпорлюк дослідив як спільні ознаки українського національного відродження, його три фази: академічну, культурну і політичну, так і його особливості на Наддніпрянщині та в Галичині. Значення першого етапу новітньої української історіографії полягає і в намаганнях повернути їй соборність, тобто такий стан, коли в єдиний потік зливаються провідні течії і напрями української історичної думки, консолідуються її представники навколо високих ідеалів національної та державницької ідеї з метою глибокого, об'єктивного, всебічного і правдивого дослідження і висвітлення історії України, коли солідаризуються і акумулюються здобутки різних поколінь української історіографії, синтезуються їх наукові праці. Соборність – нова ціннісна категорія, нова якість національної історичної науки. По-перше, із спецхранів, спецфондів до наукового вжитку повернулися забронені, замовчувані, сфальсифіковані праці М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Грушевського, О. Єфименко, М. Аркаса, Д. Багалія, І. Кри-

п'якевича, С. Єфремова, В. Винниченка, С. Петлюри та інших. По-друге, в Україну надійшли праці істориків, створені в діаспорі, зокрема дослідження Д. Дорошенка, І. Лисяка-Рудницького, В. Липинського, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Т. Мацьківа, Л. Винара, П. Мірчука, О. Субтельного, А. Жуковського, О. Прицака, Б. Крупницького, Т. Гунчака, В. Косика та ін. По-третє, під впливом політичних перемін переважна більшість радянських істориків, у тому числі й чимало колишніх істориків КПРС, насамперед тих, що сповідували ідеали націонал-комунізму, або були не байдужі до національно-державницьких інтересів України, відrekliся від комуністичної ідеології, розірвали з теорією і методологією тоталітаризму, стали на державницькі позиції, зуміли переосмислити оцінки вузлових подій, фактів, процесів, явищ і персоналій української історії, активно долучилися як до науково-дослідної роботи, так і до викладання історії України. За короткий час були видані нові шкільні підручники, курси лекцій з історії України, з всесвітньої історії, налагодилася підготовка нової генерації наукових кадрів, захист кандидатських і докторських дисертацій. Велику допомогу в цій справі надали історики української діаспори.

Отже, найбільш вагомим результатом першого етапу становлення новітньої української історіографії стало поступове вивільнення частини колишніх радянських істориків від ідеологічного монізму тоталітарного минулого і дедалі чіткіший перехід до національно-державницької схеми історії України, до цивілізаційного осмислення українського історичного процесу. Однак, лише окремі історики виявилися готовими до науково-новаторського опрацювання «закритих» тем, до усунення так званих «білих плям» в історії. Домінуючим залишався «викривальний» підхід, зосередження уваги на сенсаційних відкриттях джерельної інформації без її належної аналітики. І все ж відроджувана українська історіографія ставала моральною опорою зростання національної свідомості українців, їх боротьби за розбудову незалежної України. *Головним підсумком цього етапу стала підготовка колективом Інституту історії України у співпраці з Інститутами археології, Української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Українознавства*

ім. І. Крип'якевича, з істориками вузів «Історії України: нове бачення» (У двох тт., 1995–1996), що вийшла під загальною редакцією В.А. Смолія. Хоч структура обох книг, періодизація історії, на перший погляд, мало чим відрізнялися від подібних праць радянських часів, все ж авторам вдалося багато в чому по-новому підійти до оцінок багатьох подій української історії. Двотомник надовго став своєрідним орієнтиром нового осягнення української історії, послужив основою для підготовки навчального посібника¹⁵, а згодом фундаментального п'ятнадцятитомника «Україна крізь віки» (творчий задум та загальна редакція В.А. Смолія), що сприйнятий як «генеральна репетиція» до створення багатотомної історії українського народу.

Таким чином, вже на першому етапі відродження української національної історіографії було започатковано зміну методологічних орієнтирів, перехід до нової парадигми в контексті цивілізаційного розуміння історичного процесу, яке ґрунтується на теорії цивілізації і та її соціокультурної концепції.

¹ Калакура Я.С., Ясь О.В. Новітня історіографія. Персоналії та інституції // Енциклопедія історія України. – Т. 7. – К., 2010. – С. 455–470.

² Гончаревський В.Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). – К., 2010. – 220 с.

³ Павленко Ю.В. Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. Вид. 3-є, стереотипне. – К.: Либідь, 2001. – 360 с.

⁴ Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К.: «ЕксОб». 2005. – 632 с.; Їх же. Держава і цивілізація в історії України. – К.: Еко-Продакшин, 2009. – 879 с.

⁵ Україна найдавнішого часу – XVIII ст. – поліття: цивілізаційний контекст пізнання / Юрій М.Ф., Алексієвець Л.М., Калакура Я.С., Удод О.А. – Кн. 1. – Київ–Чернівці–Тернопіль: Астон, 2012. – 700 с.; Україна XIX – початку XXI століття: цивілізаційний контекст пізнання / Юрій М.Ф., Алексієвець Л.М., Калакура Я.С., Удод О.А. Юрій М.Ф. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 2. – 696 с.

⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / керізн. автор. колект. Р.Я. Пиріг. – К., 1990.

⁷ Ткаченко В., Реєнт О. Україна: історіософія самоорганізації. – К., 1994; Україна: на межі цивілізацій. – К., 1995; Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу. – К., 1996, Павленко Ю. Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу // Сучасність, 1996, № 5 та ін.

⁸ Кульчицький С.В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. – К., 19; Його ж. Ціна “великого перелому”. – К., 1989; Його ж. Сталінізм на Україні: 20–30-і рр. – К., 1991 та ін.

⁹ Решодько Л. Михайло Грушевський. – К., 1996; Солдатенко В. Постаті на тлі революції. – К., 1995; Його ж. Українська ідея: історичний нарис. – К., 1995; Українська Центральна Рада: навч. посібн. / В. Верстюк та ін. – К., 1997.

¹⁰ Кентій А.В. Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр.: короткий нарис. – К., 1998; Його ж. Нариси історії Організації українських націоналістів (1920–1941 рр.) – К., 1998 та ін.

¹¹ Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М.С. Грушевський і Асадеміа. – К., 1993; Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття. – К., 1993 та ін.

¹² Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991; Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького. – К., 1991; Степанков В. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави. – К., 1991; Мицик Ю., Степанков В., Стороженко І. Сполохи козацької звитяги. – К., 1991 та ін.

¹³ Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України – К., 1990; Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. – К., 1991; Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. Програмові документи перших українських політичних партій. – К., 1992 та ін.

¹⁴ Шаповал Ю. М.С. Хрущов на Україні. – К., 1990; Його ж. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К., 1990; Його ж. Україна 20–50-х років. Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993 та ін.

¹⁵ Історія України / кер. автор. колект. В.А. Смолій. – К., 1997.

«ТЯГАР ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ»: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОБРАЗ ДОНЕЦЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Колективна ідентичність традиційно є досить складним предметом для істориків. Ще більшу проблему становить адекватне осягнення української ідентичності. Тривалий період бездержавного існування, що означає різноманіття структур, з якими українці себе ідентифікували протягом своєї історії, робить майже неможливим розбудову єдиної жорсткої моделі. Подібним чином, але в меншому масштабі, слабо розроблена й ділянка регіональних ідентичностей. Тут мають місце ті ж самі методологічні проблеми. Втім, є декілька виключень з цього правила. Це розробка кримської, львівської та донецької ідентичностей. Сфокусуємося на історіографічному образі останньої.

Декілька слів про термінологію. Далі будемо розрізняти поняття «місцева ідентичність» у сенсі ототожнення з місцем проживання (місто або адміністративна одиниця) та «регіональна ідентичність» у сенсі ототожнення з більш територіально широкою спільнотою, включаючи території, що входять у різні адміністративні одиниці (наприклад, Донбас). Різниця між цими поняттями полягає також в наступному: «регіональна ідентичність» передбачає, що територіальна самоідентифікація конкурує за перші місця в ієрархії ідентичностей та має тенденцію до експансії до суміжних регіонів. Тоді як «місцева ідентичність» відображає, мовляв, «стандартну», паспортну прив'язку до місця проживання. «Територіальна ідентичність» буде використовуватися у якості узагальнюючого поняття, яке покриває як місцеву, так і регіональну ідентичність.

Донецька ідентичності привертала велику увагу науковців. Досить яскравим свідченням цього є широка закордонна історіографія. В ній відзначимо історичну працю американського дослідника японського походження Г. Куромії «Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння у 1870–1990-ті рр.»¹, а також масштабну працю німецької дослідниці К. Ціммер «Владні еліти в українському Донбасі: умови та наслідки трансформації старого промислового регіону» (в її основі лежить докторська дисертація 2004 р., частина джерел – інтерв'ю з донецькими бізнесменами та чиновниками)². Досить цікавою розробкою на основі методів усної історії стала праця «Робітники Донбасу говорять: виживання та ідентичність в новій Україні, 1989-1992»³.

Водночас, в новітньому українському науковому дискурсі немає жодної монографії, присвяченій донецькій ідентичності. Частково це компенсується наявністю наукових статей. В останній час, активізувалося політичне та соціальне замовлення на вивчення донецької ідентичності. Відповідно, активізувалася й квазінаукова міфотворчість. Так, в останні роки вийшла книжка політолога, керівника українського філіалу скандально відомого Інституту країн СНД. Корнілова «Донецько-криворізька республіка. Розстріляна мрія»⁴ і збірка матеріалів та статей «Проблеми регіональної ідентичності Донбасу»⁵. Вказані публікації, під виглядом зовнішнього наукового підходу і перекручуючи факти, відверто спрямовані на підведення теоретичної бази під ідею саме політичної окремішності донецького регіону.

Нарешті, варто також відзначити увагу до донецької ідентичності і з боку польових соціологів. Одним з найбільш резонансних проєктів було дослідження донецької місцевої ідентичності у порівнянні з львівською⁶. Це стало предметом цікавих дискусій вітчизняних та закордонних інтелектуалів⁷.

Загальна характеристика. Формування територіальних ідентичностей було тісно пов'язане з демографічними тенденціям та міграційними процесами. У другій половині XIX–XX ст. територія сучасної Донеччини пережила три хвилі міграції. Перша була викликана первинною індустріалізацією: так, 61,5% нових

фабрик та заводів в українських губерніях Російської імперії було побудовано на Катеринославщині⁸ (на той час до її складу входила сучасна Дніпропетровська область та значна частина Донецької). Друга хвиля – з відбудовчими процесами після громадянської війни та радянською індустріалізацією. Третя хвиля – з відбудовою після Другої світової війни. При цьому, у донецькому регіоні перший етап заселення проходив з майже «білого аркушу». Підвалини донецької ідентичності почали закладатися у 1930-ті рр. у рамках радянського модернізаційного проекту. Однак структурування, власне, регіональних ідентичностей на базі місцевих відбувалося у 1960-1970-х рр. по мірі стабілізації демографічної ситуації. У 1990-х рр. регіональні ідентичності уже стереотипізуються зовнішніми спостерігачами.

Подальша дослідницька стратегія буде наступна. Кожна з вказаних територіальних ідентичностей буде розглянута за такими аспектами:

- Базова світоглядна суперечність.
- Динаміка місцевих еліт.
- Ландшафтно-інфраструктурна ідентичність.
- Соціально-економічна ідентичність.
- Політична ідентичність і відношення до України.
- Національно-культурна ідентичність.

Базова світоглядна суперечність. Для донецької ідентичності властива суперечність між великими можливостями («стєпова вольниця») та жорсткими обмеженнями («галерна» праця). Можна погодитися з думкою Г. Куромії: «Впродовж усієї своєї історії Донбас був утіленням свободи, і саме ця свобода і визначила вкрай бруталну й жорстоку політичну історію Донбасу... Приваблений волею і можливостями цього прикордонного регіону, тут осідав строкатий люд з усієї країни і з-за її меж, а безжальна економічна експлуатація та міжетнічні сутички були частиною повсякденного життя Донбасу»⁹.

У період економічного буму у останній третині ХІХ ст. – початку ХХ ст. можливості, які надавав Донбас, порівнювали з можливостями колонізації американського Дикого Заходу. Ось, наприклад, вірш «Нова Америка» відомого російського поету О. Блока:

Черный уголь – подземный мессия,
Черный уголь – здесь царь и жених,
Но не страшен, невеста, Россия,
Голос каменных песен твоих!
Уголь стонет, и соль забелелась,
И железная воет руда...
То над степью пустой загорелась
Мне Америки новой звезда!

Примітно, що у радянський період романтизація регіону продовжувалася, лише з поправкою на пролетарські подвиги. Однак реальність була менш романтичною: свобода оберталася безправністю, можливості були невідривно пов'язані з жорсткою експлуатацією та небезпечною працею.

Динаміка місцевих еліт. Зазначу, що у Донбасі еліти формувалися насамперед за рахунок промислового сектору. При цьому спонтанно діяв меритократичний чинник: соціальні ліфти діяли, хоча й досить в обмеженому режимі.

На першому етапі індустріалізації регіону мало місце різке протиставлення між пролетаріатом та управлінськими кадрами («білими» та «синіми комірцями»), а тим більше власниками промислових активів. При цьому підприємці були головною владою в регіоні. Так, наприклад, у Юзівці комерційна структура «Новоросійське товариство» не тільки володіла усією землею, усім житловим фондом, але й надавала дозволи на іншу комерційну діяльність (до речі, щось подібне було й у 1990-ті рр., коли провідні бізнес-структури досить сильно впливали на усі боки життя населення Донецька). І при цьому «Новоросійське товариство» до 1917 р. блокувало надання поселенню статусу міста.

Після громадянської війни кордони між професійними верствами стиралися, дистанція між начальством та робітництвом скорочувалася. Звідси формувалася патерналістська модель відносин. За свідченнями очевидців, директори шахт досить глибоко уходили в усі деталі побуту своїх робітників, намагаючись допомогти їм та їхнім родинам. Однак при цьому вимагали беззаперечної лояльності та послуху. Такий підхід був властивий відносинам і у післявоєнний період.

Водночас подібна система соціальних відносин давала населенню почуття самоповаги. Не рідкістю були й відкриті конфлікти. Зокрема, за свідченнями очевидців, навіть за Радянських часів, коли піднімалися робочі навантаження без відповідної фінансової компенсації, шахтарі могли собі дозволити прийти до кабінету директора шахти та демонстративно викинути на його стіл зарплатню, тим самим виказуючи невдоволення. І саме Донеччина в УРСР у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. була центром страйкового руху.

У середині 1990-х рр. донбаські еліти зіткнулися з неможливістю нарощування свого впливу – вони були відсунуті на другі ролі дніпропетровськими елітами і навіть у своєму регіоні виступали їх молодшими партнерами. Втім, це стало чимось схожим на стискання пружини – і з кінця 1990-х рр. спостерігається стрімке поширення впливу донецьких еліт, разом з чим розширюється ареал донецької ідентичності. При цьому, внутрішніми конкурентами Донецька виступали Маріуполь та, особливо, Луганськ. Однак по мірі реінтеграції господарських структур і посиленні позицій в столиці, амбіції місцевих еліт були зняті. Втім звернімо увагу, на спроби луганської інтелігенції дистанціюватися від донецької ідентичності. Зокрема, краєзнавець І. Саєнко, намагаючись доказати, що Донбас і Луганщина різні, відзначає: «Будь-який мешканець всього цього краю (більшість районів Луганської області – *В.Г.*) на запитання про місце розташування Донбасу, не вагаючись, вкаже на південь, чітко відмежовуючи його від своєї місцевості. Отже, незаперечним є те, що більша частина Луганської області не має жодного стосунку до Донбасу. Так само безпідставно зараховують до Донбасу і північну частину Донецької області»¹⁰. Він доводить свою точку зору, намагаючись вказати на відсутність у місцевій ідентичності такої важливого елементу донецької ідентичності як шахтар («ймовірність зустріти шахтаря у Луганську – така ж, як моряка у Києві»). Втім, тут більше бачиться термінологічна проблема. Місцева ідентичність, відмінна від донецькою, у Луганську безперечно є, однак більш широка регіональна ідентичність, швидше, відноситься до донецької.

У цілому, у Донбасі еліти та маси знаходилися у позитивному резонансі і як раз регіональна ідентичність була одним з інструментів збереження та посилення цього резонансу.

Ландшафтно-інфраструктурна ідентичність. Незважаючи на те, що донецький степ є частим елементом місцевого фольклору та пісенної творчості, провідною складовою донецької регіональної ідентичності є рукотворний промисловий пейзаж. Така риса зберігається й досі, тут можна погодитися з донецькими науковцями: «Багато українських міст, навіть такі великі, як Донецьк, Макєєвка, Горлівка, зберігають історично складений «селищний» характер, оскільки вони сформувалися з сукупності селищ біля підприємств (шахтах, металургійних або коксохімічних заводах). Ця явище – витвір індустріалізації. Лише потім воно стало містоутворюючим процесом. У ньому відобразилося відношення до урбанізації як до побічного явища технічної революції й індустріалізації, а не як до самостійного соціально-економічного процесу, маючому велике значення»¹¹.

Яскравим прикладом відношення до оточуючого середовища донецької ідентичності є «пальма Мерцалова», яка тривалий час виступає як символ Донецької області. Втім, у 1960–1970-х рр. були спроби окультурення зовнішнього вигляду міста: очевидці згадують, що Донецьк відзначався відносною чистотою на вулицях та працюючим ввечері освітленням. Крім того, місцеві власті ініціювали кампанію щодо висадження по місту квітів – звідси з'явилася назва «місто троянд» (а в Луганську замість троянд, вулиці прикрашали фонтанами, відповідно, воно називалося «місто фонтанів»).

Одним з ключових символів донецької ідентичності була шахта. Особливо цей образний ряд посилювався у радянський період. Хоча на його початку, більше використовувалися заводські пейзажі. Досить цікавим свідченням цього є плакати часів громадянської війни: зокрема, на плакатах під час польської кампанії червоноарміїці «захищають» саме промислові пейзажі.

Соціально-економічна ідентичність. Основна соціально-економічна прив'язка – професія шахтаря (хоча в регіоні була розвинута й металургійна та машинобудівна галузі). Образ цієї професії наскрізно проходить через усю історію краю. Для

прикладу можна узяти герб міста, який не змінився з радянський часів. В нинішній Донецькій області 51 місто пов'язане з видобутком та переробкою вугілля, а у 42 з них у паливній промисловості зайнято більше 50% промислових робітників¹².

З оглядом на важливість для СРСР вугільної промисловості Донбас і до, і після Другої світової війни отримував масштабні інвестиції, мав кращі умови постачання продовольства та товарів народного вжитку. Луганський політолог Ю. Юров зазначав: «Донбас офіційно вважався привілейованим краєм, вітриною соціалізму, всесоюзною кочегаркою. Він добре постачався дешевою горілкою, ковбасою та іншими побутовими символами соціалістичного раю. Тут швидко просувалася черга на житло, вистачало робочих місць – все це приваблювало напівголодний міський та сільський пролетаріат із інших регіонів СРСР»¹³. До речі, звернімо увагу, що відразу після громадянської війни мали місце спроби мобілізаційного залучення робочої сили. Так, у лютому 1920 р., коли Донбас був оголошений єдиною економічною та адміністративно-військовою одиницею, було запроваджено трудову повинність для чоловічого населення, у кожному з 16 гірничих районів створювалася комендатура, яка підпорядковувалася Польовому штабу¹⁴. Але ініціатива провалилася – лише за їжу працювати не хотіли. Примітно, що у післявоєнний період, коли відновлення Донбасу було одним пріоритетів центрального уряду (навіть, було введено медаль «За відродження Донбасу»), було застосовано більш гнучкий підхід: за свідченням респондентів, для робіт в шахти залучали селян з центрально-українських областей примусово, через військкомати, тих, хто утікав, знову повертали назад, однак водночас досить непогано платили. У 1960-х, а ще більше у 1970-х рр. регіон був досить привабливий для робітників за економічними чинниками. Тоді як у 1990-х відбувається різке погіршення соціально-економічної ситуації (із закриттям шахт пустіли цілі селища, не рідкістю стали покинуті багатоповерхівки). А разом з цим виникла проблеми криміналізації. І хоча, вказана проблема була властива і для інших регіонів України, однак саме Донецьк став уособленням злочинності 1990-х рр.

З 2000-х рр. «новим героєм» донецької ідентичності стає бізнесмен, більше того, бізнесмен від металургії. Це стало значною мірою результатом зрушення в структурі виробництва регіону (занепад підприємств вуглепрому і, навпаки, піднесення металургії). Окрім того, мав місце парадокс, який фахівці з економіки фіксували, але залишали без пояснення: зниження обсягів виробництва в усіх галузях місцевої промисловості супроводжувався падінням чисельності працюючих в них робітників, за виключенням металургії – наприклад, у 2000 р. виробництво складало тут лише 54,5% від рівня 1990 р., а зайнятість була 107,1% (тобто була більшою, ніж за радянських часів)¹⁵. На мою думку, серед низки чинників, одне з важливіших був вплив патерналістської системи відносин: зайнятість підтримувалася штучно – більш-менш «жива» галузь свідомо використовувалася для підтримки мінімального добробуту населення.

Політична ідентичність і відношення до України. Як показують соціологічні опитування, регіональна ідентичність займає одно з перших місць серед елементів самоідентифікації населення. Це приводить до того що її носії відчують себе відособленою частиною України. Наприклад, Б. Бахтєєв наводить таке свідчення: «Ще до війни щодо людини, яка їде у Дніпропетровськ, у Донецьку казали: «Поїхав на Україну». Так само кажуть і тепер»¹⁶. Часткова ця теза підкріплюється й свідченням моїх респондентів – Київ як столиця УРСР або сама УРСР як політична одиниця широким загалом не сприймалася, у тому сенсі, що не вважалася чимось вартим уваги. А посилення регіональної ідентичності у 1990-х рр. на думку Г. Коржова було обумовлене компенсаторською функцією – ідентифікація з регіоном заповнила вакуум ідентифікації з державою¹⁷.

Водночас багато авторів вказували на те, що відособленість донецької ідентичності не означала замкненість на собі чи автономізацію. Зокрема, порівнюючи із Кримом Ю. Юров звертав увагу, що серед громадських рухів не було «автономістського», а були або сили, що виступали за приєднання до Росії або відновлення СРСР (насамперед, комуністи) та «незалежники»-сепаратисти («Громадянський конгрес України»). Однак

найбільшого впливу мали, хто виступав за посилення статусу регіону в рамках України: «...донбаська номенклатура прагне, швидше, не автономії, а загальноукраїнської влади (найскравіший приклад – урядування Ю. Звягільського)... До того ж донбаські «тлусті коти» зберегли свою владу, бо її запорукою є керівництво величезних підприємств регіону»¹⁸.

Установку в рамках донецької ідентичності на отримання влади у центрі у більш жорсткому тоні сформулював Б. Бахтєєв: «перетворення України на колонію Донбасу розглядається багатьма донбасівцями як цілком бажаний стан речей»¹⁹. Таке є зовнішнє сприйняття установок регіональної ідентичності. Тоді як з внутрішньої точки зору, вказана «експансивність» виростає з впевненості з одного боку, з у своїй виключності та ефективності місцевих форм соціального буття, а з іншого, з бажанням «ощасливлувати» населення більшої політичної одиниці, таким же чином як тривалий час Донбас ошаслилював метрополії вугіллям.

В семіотичному плані досить показово, що герб міста Донецьк не був змінений після 1991 р. Це підкреслює місцеву заявку на впевненість у життєспроможності та адекватності новим економічним та політичним умовам «донецьких традиційних цінностей».

Вказана ментальна установка зіграла свою позитивну роль під час політичної кризи 2004 р. На з'їзді депутатів Південно-Східних областей України у листопаді у м. Северодонецьк (до речі, більшу активність у його організації проявляли вихідці з харківського регіону) лунали заклики аж до створення нової південно-східної української федеративної держави зі столицею у Харкові чи утворення автономії, однак врешті-решт у еліт перемогла позиція щодо знаходження компромісу на всеукраїнському рівні. На мою думку, не останню роль у готовності до компромісу зіграли саме вищевказані «експансивні» орієнтації донецької ідентичності.

Національно-культурна ідентичність. В літературі зустрічаються два протилежних підходи. За одним Донбас не фігурує як окремішня культурна цілісність. Наприклад, соціолог М. Пірен у своїй праці «Етнополітика в Україні: соціо-

психологічний аналіз» виділила історико-етнографічні регіони і включила Донецьку та Луганські області у Слобожанщину (разом з Харківською областю)²⁰.

Іншим екстремумом є теза про існування окремої і, більше того, ворожої українській донецької цивілізації. Автор цієї концепції Б. Бахтєєв так згушав барви: «Свою цивілізацію донбасівці розглядають як вищу за українську – попри домінування некваліфікованої шахтарської праці, попри надто значну кількість осіб із кримінальним минулим і відповідним до нього кримінальним світоглядом, попри виразно сільській побут у навіть нецентральных районах великих міст, не кажучи вже про шахтарські селища... Відчуттю вищості донбаської цивілізації сприяють і радянські традиції, точніше, типово радянські уявлення про економічний розвиток»²¹. Очевидно, що має місце перебільшення та надто емоційність оцінок, тим більше самий цитований автор нижче сам дивується та піддає критиці ситуацію, коли на Сході України «западенців» сприймають як «бандитів», на Заході – «бандитами» вважають «східняків».

По мірі промислового розвитку регіону тут формувалася культура, властива для інших індустріальних центрів імперії. Ось як подібну культуру описують дослідники Уралу: «Гірничозаводська культура займала проміжне становище між традиційною народною та культурою індустріального суспільства. Від народної організації життя гірничозаводський світ успадкував тісний зв'язок з народним календарем, з природним та землеробським циклом. Для селянської культури властиві надіндивідуальність, канонічність форм, які передаються майже у незмінному вигляді. Міську культуру пов'язують з ярко вираженим індивідуальним началом людини, з уявленнями про самовираження та самовизначення»²².

Разом з індустріалізацією, в регіон мігрувало російське населення, яке вливалось в поліетнічне середовище. У результаті з зовнішньої точки зору місцеве населення сприймалося як російське, але щоб враховувати різноманітне етнічне походження називалося «російськомовним». Варто прислухатися до критики соціологом Г. Коржовим стереотипу (який, у тому числі, є одним з елементів й самоідентифікації) проросійського

та начебто ворожого до української культури Донбасу: дослідник вказує, що вказаний міф ігнорує факти – саме у рамках донецької ідентичності сформувалися такі значні постаті української культури як В. Стус, І. Дзюба та ін. Хоча й визнає, що «російська мова і авторитарно-кримінальний тип міської ментальності були факторами адаптації в цьому регіоні»²³.

Протягом 1990-х рр. погляд на Донбас як на виключно «російськомовний» регіон викликала критику: «Останнім часом Донеччину (в ширшому розумінні слова) багато хто з діячів Росії та їхніх однодумців в Україні відносить до регіонів, де живе так зване російськомовне населення, яке за приписуванням йому змістом має відповідати настирливо культивованому в добу панування більшовицької ідеології поняттю «нова історична спільність – радянський народ». Причому, той химерний колосальний народ хоч теоретично й мусив поєднати в собі риси близько двохсот різних за антропологічними, мовними, релігійними, історичними, географічними ознаками народів, проте повинен був поголовно засвоїти лише одну мову – російську, яка є національною ознакою конкретного народу»²⁴. Тому пропонувалося інтелігенції різних етнічних груп регіону створювати альтернативу – піднімати національну ідентичність, як наприклад, у випадку українців та греків: «Українська та грецька інтелігенція Донеччини мусить усвідомити сама і просвітити своїх земляків, що вони не «російськомовне населення», а представники народів з давньою культурою, з глибокою духовністю, котрі не тільки ніколи не мали територіальних претензій один до одного, а й допомагали одне одному в різні періоди боротьби за волю»²⁵. Однак у 2000-х рр. «російськомовне» населення вже сприймалося як усталений елемент зовнішньої ідентичності Донбасу.

Закінчуючи хотілося б зазначити, що на сьогоднішній день донецька територіальна ідентичність виступає у якості одного з своєрідних «мажоритарних акціонерів» української пострадянської ідентичності. Після того, як і політична система, і економічна база опинилася під домінуючим впливом носіїв саме цієї ідентичності, можна очікувати відповідну еволюцію й загальноукраїнської ідентичності. Безперечно, не буде механічної

заміни, швидше, варто вести розмову про інтенсифікацію тих чи інших елементів. Окрім того, однобічна скерованість ментальної динаміки у бік тієї чи іншої територіальної ідентичності матиме у відповідь кристалізацію інших територіальних самоідентифікацій. Це буде змушувати гальмувати територіальні ухили або зменшувати вплив тих елементів ідентичностей, що не можуть стати компромісними. А це не можливо без більш детального розуміння вказаних територіальних ідентичностей.

¹ Kuromiya H. *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s.* – Cambridge, 1998.

² Zimmer K. *Machteliten im ukrainischen Donbass. Bedingungen und Konsequenzender Transformation einer alten Industrieregion.* – Berlin, 2006.

³ Siegelbaum L., Walkowitz D. *Workers of the Donbass speak: survival and identity in the new Ukraine, 1989–1992.* – New York, 1995.

⁴ Корнилов В. *Донецко-криворожская республика: Расстрелянная мечта.* – Харьков, 2011.

⁵ *Проблемы региональной идентичности Донбасса. Сборник аналитических статей / Авторы-составители: А. Иванов, А. Мартынов.* – Донецк, 2011.

⁶ Див. Таблиці одновимірних розподілів трендового соціологічного дослідження «Львів–Донецьк: соціологічних аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей 1994, 1999, 2004 рр.» // *Україна модерна («Львів–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні».* Спеціальний випуск). – Ч. 12(2). – Київ–Львів, 2007. – С. 299–356.

⁷ Там само. – С. 7–26.

⁸ Гуржій І. *Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст.* – К.: «Наукова думка», 1968. – С. 25.

⁹ Куромія Г. Цит. пр. – С. 18.

¹⁰ Саєнко І. *Донбас і Луганщина – дві великі різниці // Історична правда, 29.08.2012.*

¹¹ *Социально-экономическое развитие городов промышленного региона.* – Донецк: ИПЭПИ НАН Украины, ООО «Юго-Восток, Лтд», 2002. – С. 41.

¹² Там само. – С. 79.

¹³ Юров Ю. Кримська карта в донбаському пасьянсі // Генеза. Філософія. Історія. Політологія. – К.: «Генеза», 1995. – С. 189.

¹⁴ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: «Основи», 1996. – С. 101.

¹⁵ Социально-экономическое развитие городов промышленного региона. – Донецк: ИПЭПИ НАН Украины, ООО «Юго-Восток, Лтд», 2002. – С. 101–104.

¹⁶ Бахтєєв Б. Вказ. пр. – С. 95.

¹⁷ Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 40.

¹⁸ Юров Ю. Цит. пр. – С. 191.

¹⁹ Бахтєєв Б. Цит. пр. – С. 96.

²⁰ Пірен М. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз. – К., 2007. – С. 38, 45.

²¹ Бахтєєв Б. Цит. пр. – С. 95.

²² Баженова Е.А. Механизмы формирования уральской идентичности в индустриальную эпоху / Е.А. Баженова // Известия Уральского государственного университета. – 2007. – № 52. – С. 261–269. [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0052\(03_22-2007\)&xsl=showArticle.xslt&id=a29&doc=../content.jsp](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0052(03_22-2007)&xsl=showArticle.xslt&id=a29&doc=../content.jsp)

²³ Коржов Г. Цит. пр. – С. 39, 42.

²⁴ Пономарів О. Рідна мова і національне відродження народів Донеччини // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 92.

²⁵ Там само. – С. 94.

ПРОБЛЕМА ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ СРСР ТА НІМЕЧЧИНИ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Протягом багатьох віків мистецтво впливу на морально-психологічний стан військовослужбовців та населення противника було надзвичайно важливим і досягло високого рівня. Протягом ХХ століття вдосконалювалися інформаційні технології. Демократичні перетворення вимагали широкого розголосу всього, що відбувалося в провідних європейських країнах. Не стояли осторонь і держави з тоталітарним укладом, вони використовували інформаційні технології для створення замкнутих політичних систем і поширення ідеології на власних громадян.

Під час Першої світової війни механізми та засоби інформаційного протистояння активно використовувалися як США, так і Великобританією. У результаті надзвичайний план ведення інформаційної війни проти Росії «невійськовими засобами» було реалізовано. Він завершився Брестським мирним договором 1918 року і виходом Росії з війни з Німеччиною.

У той же час сама Німеччина стала жертвою інформаційно-психологічних операцій противника, який уміло зруйнував міць її тилу. Англія в цей період уже володіла потужним арсеналом методів інформаційного впливу, який і використовувала в боротьбі проти Німеччини. Внаслідок такого інформаційного тиску в Німеччині, як і в Росії, вибухнула революція, що стала однією з важливих причин її поразки в Першій світовій війні.

Питання інформаційного протистояння є дуже актуальним у сучасній історичній науці, воно потребує багатоаспектного вивчення проблеми воєно-політичного протистояння засобами інформаційної війни. Особливої уваги, на нашу думку, потребує дослідження інформаційного протистояння Німеччини і СРСР під час Другої світової війни.

У зв'язку з цим, метою нашої статті є висвітлення окремих аспектів цієї проблеми в працях зарубіжних та вітчизняних істориків, які тією чи іншою мірою торкалися питання інформаційної боротьби в зазначений вище період історії.

Після закінчення війни багато хто з європейських та, власне, і німецьких політиків зазначали, що Німеччина потерпіла поразку не на полі бою, не від того, що «її армія ніколи не буде розбита», а поразка стала очевидною тому, що рухнув тил, оскільки значна частина радикально налаштованих політиків і мирних жителів стала жертвами іноземної пропаганди. У міжвоєнний період в університетах Європи почалося вивчення ролі інформації у війні, було проведено велику кількість досліджень. Не залишились осторонь і німецькі вчені. Вони узагальнили накопичені теоретичні знання та досвід у галузі інформаційного протистояння під час війни, об'єднали в єдину теорію, яку німецький вчений Дж. Ф.Ч. Фуллер 1921 року назвав «теорією психологічної війни»¹.

Важливим дослідженням у цьому контексті стала праця відомого історика Г. Лассвелла, де він оцінював техніку пропаганди обох сторін військових дій, спираючись на інтерв'ю офіційних осіб та аналіз архівних матеріалів. Він аналізував символи, які використовувалися в пропагандистських повідомленнях. Його дослідження стали важливим внеском у теорію комунікацій та інформаційних війн².

Військові вчені одноголосно визнали, що інформаційна війна є складовою частиною військового мистецтва. Один із англійських учених П.Г. Уорбертон, якого у своїй праці згадує російський автор В.Г. Крисько, писав: «Сьогодні основним завданням у війні є не знищення збройних сил противника, як це було раніше, а підриг морального стану населення ворожої країни в цілому і до рівня, щоб воно змусило свій уряд піти на мир. Збройні зіткнення армій – це лише один із засобів до досягнення цієї мети»³.

Тепер, коли активно входить у суспільне життя поняття інформаційного простору, ми не можемо ігнорувати той факт, що й у Німеччині, й у СРСР з 20–30-х років ХХ ст. формувалася власний інформаційно-ідеологічний простір, основою якого стала відповідно нацистська та комуністична ідеологія.

Переваги інформаційного впливу розуміло й керівництво Радянського Союзу – одного з головних противників у цій війні. З перших днів створення СРСР основним політичним завданням більшовицької партії та Радянського уряду був інформаційний вплив на масову свідомість населення. У передвоєнний період радянське керівництво створило надзвичайно потужний пропагандистський апарат, який діяв, створюючи необхідні установки у свідомості населення багатонаціональної держави. Однією з таких установок було загальновідоме твердження про непереможність Радянської Армії, що мало глобальні наслідки в 1941–1945 рр.

У сучасних вітчизняних словниках тлумачення терміна «інформаційне поле (простір)» ще не відображене належним чином. Якщо ж виходити із латинського значення слова «інформувати» – це «зображати, складати уявлення про щонебудь», звідси логічно пояснюється, що «інформаційне поле» означає поле чи простір, у якому існує, циркулює, обертається інформація. Поняття «інформаційний простір» – соціально-політичне і містить у собі територіальний і космічний фактори, а найбільш важливою складовою є людський фактор, оскільки суспільна інформація призначається для людини, основний її споживач – людина, і без людини вона втрачає свій сенс⁴.

Під час глобальних воєн застосовується інформаційно-психологічний вплив на армію та населення противника, внаслідок якого відбувається цілеспрямована і методична дія на психічну свідомість мас шляхом різного роду інформації. І що найважливіше – основний удар спрямований на підсвідомість. Отже, дія на масову психічну свідомість дає в результаті можливість управляти масами⁵.

Прикладом може стати також Німеччина часів Третього Рейху, коли 80 мільйонів німців і вождів Рейху, зокрема рейхсміністра Міністерства народної освіти і пропаганди Й. Геббельса, приваблювали ідеї А. Гітлера⁶. Причому методи пропаганди, розроблені самим Геббельсом, не тільки дозволили переконати народ Німеччини в правоті фюрера, але й сприяли тому, що за чотири роки війни в полон до німців добровільно здалася велика кількість російських солдатів. За даними, дослід-

ження історика В. Короля до полону здалося близько 6 млн. 400 тис. чоловік⁷. Здавалися не тільки на початку війни (що ще якось пояснювалось), але й у самому кінці війни, коли Радянська Армія вже вела наступальні бої, звільняючи Європу. Проаналізуємо дані, які пропонує нам О. Гогун: «...1942 року, після битви під Москвою, шість дивізій перебіжчиків (79779 осіб), у 1943 році – після Сталінграда, більше двох піхотних дивізій повного складу (26108 осіб). 1944 року, коли багато хто у світі припускав, що війна закінчиться саме цього року, а червоноармійці, пройшовши через Україну і Білорусію, своїми очима переконались у «неперевершеності» нацистського «нового порядку» чисельність усвідомлених «зрадників» дорівнювала чисельному складу дивізії (9207 осіб)»⁸.

«Дієвість нацистської пропаганди оцінили і «органи», помічає О. Гогун. За знайдену ворожу листівку або власівську газету червоноармійця розстрілювали. Упродовж усієї радянсько-німецької війни військові трибунали (зрозуміло, не тільки через знайдені примірники друкованої ворожої пропаганди) винесли 167000 смертних вироків»⁹.

Зважаючи на дані, які пропонує нам О. Гогун можна зробити висновок, що значна частина населення, дійсно підпадала під вплив нацистської пропаганди, але багато було перебіжчиків, які переходили на бік німців, щоб пристосуватися до існуючих умов і врятувати своє життя.

Таким чином, сила інформаційного впливу може бути надзвичайно потужною. І хоча в кінці 30 – на початку 40-х рр. такого поняття, як «інформаційний простір» ще не існувало, усі методи та прийоми, які використовувала Німеччина та Радянський Союз свідчили про розвиток і актуалізацію інформаційної політики в Європі. У ХХ ст. вважали, що загальноприйняте у світі визначення «інформаційний простір» – це перш за все, сума складних інформаційних технологій, які є основою і визначальним компонентом промислово-економічного комплексу транснаціональних спільнот, які впливають на формування світоглядних процесів у суспільстві (Шрейдер «Теорія комунікацій»)¹⁰.

Такими технологіями в умовах Великої Вітчизняної війни стали чітко розроблені урядом, керівництвом Націонал-соціаліс-

тичної партії в Німеччині та Всеросійської комуністичної партії (більшовиків) у СРСР методи й механізми, які робили німецьке та радянське суспільства інформаційнозамкнутими.

Проблема інформаційного впливу на свідомість населення окупованих територій України в роки Другої світової війни – одна з тем, яка цікавить сучасну вітчизняну історичну науку. Вона практично не вивчалась у період існування Радянського Союзу. У СРСР у цей період не розглядалося такі поняття, як «інформаційні технології», «німецький інформаційний простір», засоби та механізми формування інформаційного простору. Радянськими істориками досліджувалися переважно ідеологічна пропаганда серед населення з пріоритетним напрямком – Комуністична партія – гегемон та організатор соціалістичного життя. Частково досліджувалися методи та механізми агітації та пропаганди, коли мова йшла про нацистське керівництво та німецьку окупаційну владу. Цим пояснюється відсутність узагальнюючих праць із цієї проблеми у вітчизняній історіографії, недостатньо досліджено окремі аспекти важливого питання інформаційного протистояння в сучасній українській історичній науці.

Вітчизняну історіографію з проблеми інформаційної пропаганди та інформаційного протистояння сторін, які воювали в роки Великої Вітчизняної та Другої світової воєн у науковому просторі колишнього СРСР в цілому, і України зокрема, умовно можна розділити на три періоди: перший – 50–80-і рр., коли дослідження пропаганди Третього рейху вітчизняними істориками відбувалося під ідеологічним пресом Комуністичної партії і подавалося лише як боротьба двох ідеологій, другий – 90-і р., коли пропагандистська діяльність нацистської Німеччини досліджувалася лише в контексті загальних проблем, але як окреме питання розглядалося повсякденне життя населення окупованих територій та вплив пропаганди на його психологічний настрій. Третій період з кінця 90-х і до сьогодні. Цей період займає у вітчизняній історіографії надзвичайно важливе місце: українські історики навіть у загальних працях більш глибоко досліджують пропаганду нацистської Німеччини та її вплив на морально-психологічний стан населення окупованих

територій. З'явилися праці, де досліджено окремі аспекти суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя населення України в період тимчасової окупації. На жаль, дослідження питання німецького інформаційного простору та інформаційного протистояння СРСР і Німеччини як окремої теми в сучасній Україні відсутнє, а самі терміни в історичній літературі практично не використовуються для характеристики окупаційного періоду в СРСР та інших країнах, що були окуповані гітлерівською Німеччиною.

Аналіз наукової літератури першого періоду радянської історіографії показує, що в цей час радянські історики намагаються показати проблеми Другої світової та Великої Вітчизняної війни, даючи оцінку зібраному фактичному матеріалу. В полі зору дослідників питання провідної ролі Комуністичної партії в організації партизанського та підпільного руху на тимчасово окупованій території України, агітаційно-пропагандистська діяльність в тилу ворога. Питання впливу нацистської пропаганди на населення окупованих територій для дослідників було найголовнішою проблемою, але вивчення морально-психологічних настроїв населення України в період німецької окупації ґрунтувалося на ідеологічній аксіомі про патріотизм і героїзм радянських людей, готових до самопожертви заради перемоги соціалізму¹¹

Нацистська Німеччина, маючи досвід програної Першої світової війни, розбудовуючи зруйновану державу, зробила ставку на розвиток інформаційного простору як у самій Німеччині, так і на теренах Європи. Ця система почала утверджуватися ще в 20-і роки. Ефективність і негативні наслідки інформаційної політики Німеччини розкривають праці радянського публіциста Л. Гінзбурга, Д. Мельникова, Л. Чорної. У своїй праці «Потусторонние встречи» Л. Гінзбург наголошує на особистій відповідальності керівників Третього Рейху за політику, яку вони проводили в окупованих країнах Європи та в СРСР. Він розкриває політичні пріоритети нацистської Німеччини та наслідки інформаційної політики, що проводилася на окупованих територіях¹². Д. Мельников і Л. Чорна досліджуючи німецький фашизм з його планами панування над світом показали особистість

А. Гітлера, усі його якості, що впливали на політику нацистської Німеччини в період перебування його при владі. Автори виявили окремі аспекти пропагандистських здібностей самого фюрера та його роль в інформаційній політиці Третього Рейху¹³.

Протягом 1933–1945 рр. у Німеччині Націонал-соціалістичною партією було створено безпрецедентну в світовій історії систему державного маніпулювання масами та повністю підконтрольний фашистському керівництву інформаційний простір. Відповідно й під час підготовки нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз засобам ведення інформаційно-психологічної війни проти Червоної армії і цивільного населення СРСР було приділено особливу увагу: нацистська пропаганда, згідно із задумами Гітлера в ході Великої Вітчизняної війни повинна була послабити бойовий дух червоноармійців, сприяти дезорганізації радянського тилу і забезпечити покірність і працю місцевого населення. Щоб реалізувати ці плани нацистській Німеччині необхідно було зруйнувати колишні світоглядні установки радянських громадян і сформувані нові стереотипи та уявлення.

У загальних роботах з історії націонал-соціалізму розглядалися ідеологія німецького фашизму та його ідейні витоки. У найбільшому узагальненому дослідженні німецького фашизму – монографії О.О. Галкіна – націонал-соціалістська ідеологія та її втілення в інформаційній політиці нацистської Німеччини розглянута більш докладніше, ніж у попередніх і подальших роботах радянських дослідників. Автор розкриває сутність пропагандистської діяльності Націонал-соціалістичної партії в самій Німеччині та її плани щодо окупованих територій СРСР. Були вперше проаналізовані соціально-психологічні основи і соціалістичний компонент у системі гітлерівської ідеології¹⁴.

У більшості робіт радянських дослідників цього періоду було очевидним, що інформаційно-пропагандистська діяльність нацистського апарату недостатньо вивчена у вітчизняній науці. Вивчалися переважно психологічні основи нацистської пропаганди та її вплив на особистість німецького чи радянського бійця. О.О. Галкін також досліджував психологічні основи нацистської пропаганди, але акцентував особливу увагу на

прийомах, якими користувалися нацистські пропагандисти для впливу на власне населення.

Відомий історик О. Верт, розкриваючи у своїй праці «Россия в войне 1941–1945» висвітлює роботу військових кореспондентів, показує пропагандистську діяльність радянських політичних кадрів та вермахту на окупованих територіях, аналізує і виявляє особливості військової журналістики. Особливу увагу він приділяє періодичній пресі, через яку розповсюджувалися необхідні інформаційні потоки¹⁵.

Особливості організації внутрішньої і зовнішньої нацистської пропаганди вивчались у працях відомого радянського історика В.І. Дашичева. Ряд його праць присвячені створенню і діяльності Міністерства народної освіти і пропаганди Німеччини та діяльності відділу пропаганди вермахту на окупованих територіях СРСР¹⁶. Саме він робить перші кроки до висвітлення боротьби між Німеччиною та СРСР інформаційними засобами. Показуючи структуру управління інформаційними потоками Німеччини, він виявляє особливі механізми і засоби впливу на населення і війська противника.

Інформаційна політика та пропагандистська діяльність нацистської Німеччини серед військовослужбовців Червоної армії і населення окупованих територій СРСР в основному вивчалася в працях з історії ідейно-політичної роботи Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) в армії та в тилу. У роботах відомого українського історика М.В. Ковалю та інших радянських і вітчизняних істориків уперше в радянській історіографії показано, що Німеччина робила велику ставку саме на пропагандистську діяльність політичного апарату Третього Рейху. Враховуючи досвід поразки в Першій світовій війні, нацистське керівництво розраховувало на свою пропаганду як на один із головних засобів ведення війни і окупаційної політики. Але необхідно також зазначити, що вивчення нацистської пропаганди як окремої теми ще не було метою дослідження згаданих авторів. У зв'язку з цим ряд важливих аспектів цієї проблеми так і залишилися поза увагою¹⁷.

У кінці 80-х рр. М.В. Коваль почав досліджувати нацистську пропаганду та використання її для морально-політичного гноб-

лення населення окупованих країн, зокрема України. Вивчаючи суспільно-політичне життя населення України, він дослідив фашистську пропагандистську політику та принципи, на яких вона базувалася. Це вже було «першою ластівкою у радянській історіографії у розумінні пропаганди не як окремого явища, а як інструмента інформаційної політики»¹⁸.

Вплив нацистської та радянської пропаганди досліджували також історики І.А. Івлєв і А.Ф. Юденков. Їх праці присвячені політичній діяльності КПРС на окупованих територіях СРСР упродовж 1941–1944 рр. У цих роботах історики пропонують нам величезний за обсягом фактичний матеріал, де описано вплив як радянської, так і фашистської інформаційної пропаганди на психічний стан жителів окупованих територій СРСР. Але, розглядаючи методи та прийоми радянської пропаганди, автори недостатньо глибоко дослідили механізми нацистської пропаганди, очевидно у зв'язку з тим, що її вивчення не було їх метою. Загалом матеріали, які містять їхні праці, дають можливість, порівнюючи, проаналізувати німецьку і радянську пропагандистську діяльність¹⁹. Значно більше уваги нацистській пропаганді та методам її здійснення приділено в дослідженні російського історика

Ю.Я. Орлова. Уперше методи та принципи пропаганди Третього Рейху піддалися глибокому аналізу. Він спростував міф про те, що нацистська пропаганда є досконалою і професійною, їй ніщо не може протистояти. Було піддано також значній критиці принципи нацистського маніпулювання масами. У своїй праці «Крах німецько-фашистської пропаганди в період війни проти СРСР» Ю.Я. Орлов розкриває техніку «брехні», розвінчує ідеологію диктату, насильства і расизму. Він розкриває механізми психологічної війни, яку вів гітлерівський фашизм проти всіх народів світу. Розвінчуючи пропагандистську діяльність гітлерівської Німеччини, автор мало уваги приділив дослідженню структури нацистського пропагандистського апарату²⁰.

З початку 90-х років вітчизняні науковці отримали можливість глибше знайомитися з дослідженнями зарубіжних істориків, працювати не лише з вітчизняними архівами й матеріалами, але й з документами, які знаходилися за кордоном. Широке коло

питань проблеми інформаційного простору та інформаційної пропаганди розглядали на міжнародних конференціях, де віднині українські вчені історики брали активну участь.

Одним із важливих сучасних джерел інформації стала мережа Інтернет. У мережі Інтернет створені сайти, які присвячені діяльності нацистської адміністрації на окупованих територіях України, пропагандистській діяльності вермахту та військових підрозділів, сформованих з окремих представників національних меншин, що проживали на території Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації. Сайти насичені архівними документами та фотоальбомами²¹. За допомогою мережі Інтернет можливо ознайомитися з зарубіжною історіографією, її досягненнями і недоліками. Комп'ютерні технології сприяють використанню нових методичних та технологічних прийомів вивчення джерел, моделюванню суспільних процесів, оперативній систематизації всіх документів і матеріалів.

Інтернет значно розширює джерельну базу з проблеми інформаційної політики гітлерівської Німеччини на окупованих територіях України. Інформаційна політика Німеччини і діяльність гітлерівців висвітлена на основі широкого використання каталогів архівних матеріалів, документів вітчизняних і російських архівів.

Вивченню особливостей німецької національної політики на окупованих територіях України та залучення присвятили свої праці історики Н.В. Бессонов та О.В. Романько. Досліджуючи нацистську політику щодо становища ромів, Н.В. Бессонов загострює нашу увагу на тому, що серед населення окупованих територій України проводилася активна пропаганда проти ромів як «асоціальних елементів». У своєму дослідженні він порівнює голокост із винищенням ромів на окупованій території і саме цим привертає увагу до трагедії цього народу²². Становище татарського населення Криму у своєму дослідженні розглядає О.В. Романько. Він аналізує діяльність мусульманських легіонів, які за сприяння нацистської окупаційної влади ставали військовими підрозділами вермахту. На його думку, німецька окупаційна влада під приводом вирішення національного питання кримських татар намагалася використати їх у боротьбі проти

СРСР. Автор робить висновки про те, що кримські татари йшли на співпрацю з гітлерівською владою внаслідок пережитої національної політики Радянського уряду в передвоєнний період – гоніння на віруючих, переселення, культурно-освітні утиски та ін.²³

Важливим, на нашу думку, є висвітлення морально-психологічного стану бійців Червоної армії, на який впливали інформаційні засоби гітлерівської пропаганди. Цікавою роботою, в цьому контексті, є праця історика Ю.А. Ніколайця, де він досліджує морально-психологічний стан бійців Червоної армії та становище і настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації. У своїй праці автор зазначає, що частина населення України не хотіла йти захищати Радянську країну – режим, який приніс їм стільки горя. Ситуацію, на його думку, ускладнила також й евакуація, під час якої багато людей було кинуте напризволяще, а потім проголошено «ворогами народу». Але не все населення повірило німецькій пропаганді і пішло на співпрацю. Ніколаєць зазначає, що більша частина населення зайняла очікувану позицію, очікуючи розвитку подій на фронтах. Аналізуючи морально-психологічний стан населення, він приходять до висновку, що з часом ставлення людей до окупаційної адміністрації і гітлерівського режиму загалом різко змінилося, що й відіграло значну роль у перемозі Червоної армії.²⁴

Один із засобів нацистської пропаганди на окупованих територіях України, а саме – періодичні видання, досліджував Б.І. Черняков. Він проаналізував умови, у яких формувалася окупаційна преса та її функціонування на території Рейхскомісаріату «Україна» і в зоні військової адміністрації. Досліджуючи директивну базу періодичного друку, автор визначив рівень значимості преси для гітлерівської окупаційної влади і ставку, яку на неї робило керівництво Третього Рейху²⁵. Йому вдалося майже повністю відтворити картину видання періодичної преси на окупованих територіях, завдяки чому ми можемо визначати масштаби впливу даного засобу на свідомість місцевих жителів.

Заслуговує на увагу також праця В.А. Гриневича, у якій він досліджує сталінську політику щодо національних меншин у

роки Другої світової війни. Розглядаючи загальну проблему, автор показує пропагандистську діяльність підрозділів вермахту, спрямовану на виховання бійців німецької армії та впровадження у свідомість німецьких солдат ідей їх расової переваги, війни як засобу завоювання світового панування, відданості нацизму та ін. Гриневиц зазначає, що система виховання солдатів і офіцерів здійснювалася за допомогою застосування таких засобів та прийомів: доповідей, фільмів, радіопередач, ретельно продуманої організації дозвілля бійців. Військове керівництво застосовувало доповіді, які готували нацистські теоретики²⁶.

Таким чином, сьогодні вітчизняні історики, враховуючи нові тенденції розвитку історичної науки і застосовуючи нові теоретико-методологічні підходи, визначали агітаційно-пропагандистську політику нацистської Німеччини на окупованих територіях як ідеологічну боротьбу між Німеччиною та СРСР. Вони розглядали пропагандистську діяльність у різних сферах життя населення окупованих територій України – соціальній, культурно-освітній, економічній. Досліджувався морально-психологічний вплив пропаганди на особовий склад Червоної армії та населення України, роль і місце пропаганди в налагоджуванні співпраці місцевого населення з окупаційною адміністрацією.

Пропагандистську політику нацистської Німеччини в період тимчасової окупації України та її вплив на психологічний стан населення вивчали також західноєвропейські вчені та американські історики Е. Хадамовські, Н. Мюллер, Д. Джовет, П. Лонгеріх та ін. Характерною рисою праць цих дослідників, є досить широке використання документів Нюрнбернського процесу, архівних матеріалів Європейських країн, спогадів учасників українського національного руху. Незважаючи на це, окупаційний режим в Україні не став пріоритетним, або хоча б привабливим напрямком у дослідженнях західноєвропейських та американських істориків. Більшість істориків досліджувала нацистську пропаганду в основному в період становлення Націонал-соціалістичної партії в Німеччині. Пропагандистська діяльність Третього рейху серед населення окупованих територій СРСР у німецькій історіографії окремо не виділяється. Цей бік

діяльності нацистського керівництва розглядався лише в загальних рамках проблем окупаційної політики.

Однією з перших робіт, де вивчалася пропагандистська діяльність Націонал-соціалістичної партії Німеччини, була праця сучасника Геббельса О. Хадамовські. Досліджуючи методи пропаганди НСДАП, він прийшов до висновків, що пропаганда і диференційоване застосування сили повинні доповнювати один одного в особливо продуманій формі. Вони ніколи не є абсолютними протилежностями. Застосування сили може бути частиною пропаганди. Саме цей принцип, на думку Е. Хадамовські ігнорувала Націонал-соціалістична партія після приходу до влади в Німеччині²⁷.

Плани нацистської Німеччини щодо захоплення життєвого простору СРСР розглядалися Н. Мюллером. Дослідивши цю проблему, він зробив висновки про те, що політична ціль Німеччини полягала в тому, щоб назавжди покінчити з більшовизмом та комуністичною ідеологією, знищити соціалістичний лад, Радянську державу. Вирішуючи економічні проблеми Третього Рейху, нацисти планували перетворити захоплені території Південно-Східної Європи в аграрно-сировинний придаток «великонімецької економічної сфери» та у важливий ринок збуту її промислової продукції²⁸.

У німецькій історіографії вивчалися окремі заклади німецького пропагандистського апарату. Німецький історик П. Лонгеріх досліджував пропагандистську діяльність Закордонного відділу Міністерства іноземних справ та використання радіомовлення нацистським керівництвом. Він показав, що радіомовлення використовувалося керівництвом Третього Рейху з метою психологічної обробки населення і стало одним із головних методів нацистської пропаганди²⁹.

Так відомий російський історик Л. Наумов аналізуючи події Другої світової війни в праці «Советский Союз во Второй мировой войне» доводить, що з початком війни Радянський Союз мав значні переваги не лише в озброєнні армії, а й в інформаційному оснащенні. Це він пояснює тим, що напередодні Великої Вітчизняної війни в Радянському Союзі вже склався свій особливий інформаційний простір, під впливом

якого і перебувала більша частина населення СРСР. Автор наголошує, що в цій війні Україна стала об'єктом не лише військової, а й інформаційної агресії з боку як Німеччини, так і Радянського Союзу³⁰.

Початок ХХІ століття став новою епохою в дослідженні інформаційної політики нацистської Німеччини та її пропагандистської діяльності. Ця проблема вже не залишається лише історичною. До неї не залишаються байдужими також політологи, психологи і філологи. Це період, коли поняття «нацистська пропаганда» розглядається значно ширше, ніж просто ідеологічне переконання. Формуються такі поняття, як «інформаційна пропаганда», «інформаційна війна», «інформаційний простір», «методи та механізми формування інформаційного простору» та ін. Перші дослідження зроблені в цьому ж напрямку в працях російських учених В.Г. Крисько, Г.Г. Почепцов, І.М. Панарін.

Так у загальній праці В.Г. Крисько «Секрети психологічної війни», присвячені теорії і практиці психологічної дії на свідомість людини та суспільства загалом, досить стисло розглядається пропаганда Німеччини в роки Другої світової війни, у тому числі і серед військовослужбовців Радянської армії. Автор цієї праці глибоко знайомить читача з методами ведення інформаційно-психологічної війни, механізмами і прийомами, які застосовували нацисти проти свого населення та населення східних окупованих територій. Цінність цієї роботи полягає в тому, що автор дає опис двох найбільших пропагандистських кампаній Німеччини на Східному фронті – «Серебряный просвет» і «Скорпион»³¹.

Сучасний науковий підхід до вивчення інформаційної політики Третього рейху використано в дослідженнях російських учених Н.Л. Волковського³², Г.Г. Почепцова³³ і І.М. Панаріна³⁴. У своїх працях вони вперше роблять спробу цілісного висвітлення методів, механізмів і прийомів інформаційної боротьби, які були застосовані Англією, США, Німеччиною і Радянським Союзом у Першій та Другій світових війнах. Особливу увагу вчені приділили механізмам впливу на суспільну думку, роль засобів масової інформації у військовому протистоянні між

Німеччиною та СРСР. Частково було досліджено структуру нацистського пропагандистського апарату як у самій Німеччині, так і на окупованих нею територіях СРСР. Їх дослідження є надзвичайно актуальним, оскільки інформаційна війна посідає важливе місце в сучасному світі й сьогодні визначає пріоритети сильних держав і суспільств над іншими.

Вивчення методів політичної пропаганди і агітації продовжують історики О. Гогун³⁵ і А. О कोरोков³⁶. У своїй праці вони звертають увагу на механізми та особливості політтехнологій, які застосовувалися керівництвом Третього Рейху та СРСР на тимчасово окупованих німецько-фашистською армією територіях України. Важливість їхнього дослідження полягає в тому, що більшість матеріалів і німецьких документів: листівки, плакати, газети, що виходили на окупованих територіях, уперше введені до наукового обігу.

Досить цікавими для нас є праці російського історика В.О. Невезина, де він досліджує діяльність сталінського керівництва напередодні та на початку німецько-радянської війни. Розглядаючи версію підготовки нападу СРСР на Німеччину, автор досліджує також підготовку СРСР до інформаційно-ідеологічної війни з Німеччиною³⁷. Створення та діяльність політичного управління, на яке покладалися функції ведення контролю над інформаційними потоками В.О. Невезин підтверджує фактами, що в березні 1941 р. ТАРС почало безпосередню підготовку до інформаційної війни проти відомства Геббельса. Були зібрані відповідні матеріали (витримки з книги «Майн кампф» Гітлера, статті про нацистський «новий порядок» в Польщі і Югославії та ін.)³⁸. Він також акцентує нашу увагу на тому, що, незважаючи на те що на західному кордоні Радянського Союзу військові приготування до війни не велися, йшла активна інформаційно-ідеологічна підготовка особового складу Червоної армії. Така підготовка мала негативні наслідки як для особового складу Червоної армії, так і для населення Радянського Союзу загалом, тому, що основою інформаційно-ідеологічної пропаганди була пропаганда наступальної війни та переконання в непереможності Червоної армії³⁹.

Отже, сучасні історики, досліджуючи загальні теми Другої світової та Великої Вітчизняної війни, переходять до більш конкретних проблем, починають розробляти різноманітні аспекти дослідження інформаційної політики німецької окупаційної влади на захопленій території України. Початок нового етапу в розробці теми пропагандистської діяльності нацистської Німеччини на окупованих територіях було покладено на 3-й міжнародній конференції з історії руху опору в країнах Європи в роки Другої світової війни, яка відбулася в 1963 р. у Карлових Варах, тема якої «Окупаційний режим нацистів в Європі: його форми, методи і розвиток». За її матеріалами було видано збірку «Немецко-фашистский оккупационный режим», де характеризувалася загальна політика гітлерівців на тимчасово окупованій радянській території і показано особливості окупаційного режиму в Білорусії, Прибалтиці та в Україні⁴⁰.

Таким чином, аналіз праць вітчизняних і зарубіжних дослідників з проблеми формування німецького інформаційного простору в зоні військової адміністрації та в Рейхскомісаріаті «Україна» в роки Другої світової війни свідчить, що вчені використовують різні методологічні та інформаційно-ідеологічні принципи та підходи в дослідженні даної проблеми. Незважаючи на це, тема залишається малодослідженою. Історіографічний екскурс свідчать про те, що тема інформаційного протистояння Німеччини та СРСР потребує глибокого дослідження та визначення окремих важливих питань, які потребують об'єктивного дослідження. Складна політична, воєнна, соціальна, психологічна ситуація, яка виникла ще напередодні, а потім і в роки війни на території України, сприяла формуванню німецького інформаційного простору та швидкому поширенню нацистської пропаганди серед населення окупованих областей України. З початком німецької окупації та під впливом масованої інформаційної атаки на свідомість населення України, місцеві жителі проявляли різне ставлення до окупаційної адміністрації: Одна, незначна частина населення йшла на співпрацю з гітлерівцями з ідейних причин та, вірячи в зміни на краще, інша – зайняла очікувану позицію, третя частина, розуміючи справжні плани нацистів намагалася чинити опір, підтримуючи

партизанів і радянських підпільників, і певна частина населення ставала учасниками різних напрямків українського самостійницького руху. Такі категорії населення сформувалися під впливом німецької інформаційної політики, пропагандистської діяльності, яка чинила морально-психологічний тиск на цивільне населення, вселяла почуття зневіри, розгубленості, приреченості та жаху. На нашу думку, така інформаційно-пропагандистська політика німецької окупаційної адміністрації сприяла невизначеності значної частини населення в питанні, з ким бути, і проти кого боротися, і чи боротися взагалі. Важливим фактором також став вплив пропагандистської діяльності українських національних рухів, який з одного боку пропонував місцевим жителям альтернативне рішення – боротися проти всіх за створення власної держави, а з іншого – ускладнював становище селянства, яке більше переймалося своїм економічним становищем, ніж політичним.

Щодо діяльності на окупованих територіях ОУН та УПА необхідно зазначити, що матеріали їхніх похідних груп дають нам досить чітку картину ситуації, що склалася на територіях під нацистською окупацією, а також розкривають їхню інформаційну політику стосовно населення, Радянської влади та окупантів. Внаслідок ідеологічного тиску в СРСР, радянські історики оцінювали діяльність ОУН та УПА в роки війни однозначно – негативно, як ворогів власного народу, які співпрацювали з гітлерівською владою. Історіографія, яка представляє праці істориків української діаспори, висвітлювала діяльність цих політичних організацій як патріотичну, спрямовану на захист української державності. Але протягом останніх 60-х років і серед самих українських націоналістів і серед колишніх радянських партизанів існують різні точки зору на діяльність ОУН та УПА, можливо, саме тому це питання і понині є надзвичайно актуальним і дискусійним.

Таким чином, проблему інформаційної політики гітлерівської Німеччини на окупованих територіях України почали досліджувати більш глибоко і об'єктивно. Вітчизняні та зарубіжні історики висловили різні погляди на головні аспекти цієї проблеми: умови, у яких здійснювалася інформаційна нацист-

ська політика, методи та прийоми пропаганди, масштаби її прояву та впливу, концептуальні засади гітлерівської політики на окупованих територіях, осмислення морально-психологічного становища населення та його поведінки, роль інформаційної політики в співпраці представників місцевого населення з окупаційною владою, порівняльні характеристики цієї пропагандистської діяльності в Рейхскомісаріаті України, у зоні військової адміністрації та в Дистрикті «Галичина», порівняльний аналіз впливу пропаганди на населення європейських окупованих країн та України. Що стосується діяльності ОУН та УПА в умовах німецько-фашистської окупації, то, на думку історика Д.Веденеєва підготовка до масштабного протистояння зі сталінським режимом об'єктивно підштовхувала до зближення Організацію українських націоналістів і командування УПА до контактів із Третім Рейхом⁴¹ [334, с. 381–414].

Якщо говорити про впливи нацистської інформаційної політики на учасників ОУН та УПА, то необхідно зазначити, що діяльність ОУН розпочалася ще до Другої світової війни і спрямована вона була на створення власної української держави, і тому німецька пропаганда не справила великого впливу на українських націоналістів. Вона прагнула використати ситуацію, щоб вийти з під «опіки» СРСР у період військового протистояння між Німеччиною і Радянським Союзом. Наскільки потужною і ефективною виявилася політика німецької керівництва на окупованій території України, можна судити з підтримки її місцевим населенням у різні періоди війни та за силою радянської контрпропаганди і партизанського руху.

¹ Фуллер Дж.Ф.Ч. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Стратегический и тактический обзор / Дж.Ф.Ч. Фуллер – М.: Иностранная литература, 1956 [Електронний ресурс]: <http://militera.lib.ru/h/fuller/index.html>

² Lasswell H.D. The structure and function of communication in society. In: Bryson, (ed.) The Communication of Ideas. N.Y.: Harper and Brothers, 1948. – 412 p.

³ Крысько В.Г. Секреты психологической войны. Перипетии психологической войны. [Электронный ресурс]: <http://www.evartist.narod.ru/text19/011.htm>

⁴ Панарин И.Н. Информационная война, PR и мировая политика / И.Н. Панарин. – М., Горячая линия – Телеком, 2006. – 352 с.

⁵ Зелинский С.А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание. [Электронный ресурс]: <http://psyfactor.org/>

⁶ Там само.

⁷ План «Барбаросса»: Сборник документов. – Берлин, 1970. – 420 с.

⁸ Гогун А. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы / А. Гогун. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.

⁹ Там само.

¹⁰ Шрейдер Ю.А. Системы и модели / Ю.А. Шрейдер, А.А. Шаров. – М.: Радио и связь, 1982. – 152 с.

¹¹ Кукин Д.М. Партия большевиков – вдохновитель и организатор победы в Великой Отечественной войне Советского Союза / Д.М. Кукин. – М., 1951; Тельпуховский Б.С. Великая Отечественная война Советского Союза (1941–1945) / Б.С. Тельпуховский. – М., 1952. – 575 с.; Чекалин М.В. КПСС – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне / М.В. Чекалин. – Л., 1955. 284 с.; Шатагин Н.И. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне / Н.И. Шатагин. – М., 1955. – 320 с.

¹² Гинзбург Л. Потусторонние встречи / Л. Гинзбург. – М., 1990. – 312 с.

¹³ Мельников Д., Черная Л. Преступник номер один. Нацистский режим и его фюрер / Д. Мельников, Л. Черная. – М.: Новости, 1981. – 432 с.

¹⁴ Галкин А.А. Германский фашизм / А.А. Галкин. – М., 1967. – 399 с.

¹⁵ Верт А. Россия в войне 1941–1945 / А. Верт. – М.: Прогресс, 1967. – 774 с.

¹⁶ «Совершенно секретно. Только для командования». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / Составитель полковник В.И. Дашичев. Под ред. Н.Г. Павленко. – М., Наука, 1967. – 752 с.

¹⁷ Коваль М. В. Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. науч. тр. /

М.В. Коваль / АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: М. В. Коваль (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1988. – 231 с.

¹⁸ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М.В. Коваль. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 335 с.

¹⁹ Ивлев И.А. Оружие контрпропаганды, Советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. Сборник материалов / И.А. Ивлев, А.Ф. Юденков. – М., Мысль, 1988. – 287 с.

²⁰ Орлов Ю.Я. Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР / Ю.Я. Орлов. – М., 1985. – 176 с.

²¹ Допрос подсудимого Шпеера. Из стенограммы заседания Международного Военного Трибунала от 21 июня 1946 г. [Электронный ресурс]: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000021/st018.shtml>; 1941 год – уроки и выводы [Электронный ресурс]: <http://militera.lib.ru/h/1941/index.html>; Historicus. Историк – общественно-политический журнал. Режим доступа до журналу: <http://www.historicus.ru/proraganda/>; Аспекты теории и практики информационно-психологического воздействия. 2. Информационно-психологическое воздействие на войска и население противника в годы первой и второй мировых войн – Режим доступа до журналу: http://www.vrazvedka.ru/main/ytikal/lekt-02_02.shtml; Допрос подсудимого Шпеера. Из стенограммы заседания Международного Военного Трибунала от 21 июня 1946 г. [Электронный ресурс]: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000021/st018.shtml>; Жадов А.С. Четыре года войны. [Электронный ресурс]: http://militera.lib.ru/memo/russian/zhadov_as/05.html/; Жолквер-Краснопольской В. Радиополитика и радиопропаганда в Третьем Рейхе. [Электронный ресурс]: <http://psyfactor.org/>; Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание. Слухи как фактор манипуляций – С. Зелинский [Электронный ресурс]: <http://psyfactor.org/lib/zelinski-09.htm>; Киевский телеграф 1–7 июля 2005. – № 26 (268). Режим доступа до журналу: [http://mirslouvrei.com/content_his/RADIOVESHNANIE-V-TRETEM-REJXE-52288.html](http://209.85.129.132/search?q=cache:e4EK1vWJBb0J:www.telegrafua.com/268/history; Радиовещание в Третьем Рейхе. [Электронный ресурс]: <a href=); Фуллер Дж. Ф.Ч. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Стратегический и тактический

обзор / Дж. Ф.Ч. Фуллер – М.: Иностранная литература, 1956 [Электронный ресурс]: <http://militera.lib.ru/h/fuller/index.html>

²² Бессонов М. Пораймос і Голокост / М. Бессонов // Голокост і сучасність. – № 1, 2007. – С. 72–81.

²³ Романько О. Крым, 1941–1944 гг.: Оккупация и коллаборационизм: Сборник статей и материалов / О. Романько. – Симферополь: «Магистр», 2004. – 137 с.

²⁴ Ніколаєць Ю.А. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації: [червень 1941 – липень 1942 рр.] / Ю.А. Ніколаєць. – Вінниця: Тезис, 1999. – 64 с.

²⁵ Черняков Б. Окупаційна преса Рейхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.) / Б. Черняков // Наукові записки. Збірник. – К.: Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – С. 51–68.

²⁶ Гриневич В.А. Сталінська національна політика щодо національних меншин у роки Другої світової війни 1939–1945 рр. / В.А. Гриневич / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна і доля народів України» – К.: Сфера. 2005. – С. 182–187.

²⁷ Hadamowsky E. Propaganda und nationale Macht. Die Organisation der oeffentlichen Meinung fuer die nationale Politik / E. Hadamowsky. – Oldenburg, 1933. – 128 s.

²⁸ Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944) / Н. Мюллер [Пер. с нем. А. Артемова, А. Долгорукова, И. Карабутенко, Ю. Чупрова, Г. Шевченко]. Под редакцией А. Юденкова. – М., Воениздат, 1974. – 387 с.

²⁹ Longerich P. Propagandisten im Krieg. Die Pressabteilung des Auswartigen Amtes unter Ribbentrop / P. Longerich. – Munchen, 1987. – 215 p.

³⁰ Наумов Л. Советский Союз во Второй мировой войне: Критический очерк советской историографии войны. Русское издание Александра Прегер / Л. Наумов. – Los Angeles, 1996. – 464 с.

³¹ Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В.Г. Крысько / Тараса. А.Е. [Под общ. ред.] – Минск: Харвест, 1999. – 448 с.

³² Волковский Н.Л. История информационных войн. В 2 ч. – Ч. 2 / Н.Л. Волковский. – СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003. – 729 с.

³³ Почепцов Г.Г. Информацтонные войны – основы военно-коммуникативных исследований / Г.Г. Почепцов. – К., 1998. – 332 с.;

Почепцов Г.Г. Психологические войны / Г.Г. Почепцов. – М.: «Рефл-бук», – К.: «Ваклер». – 2000. – 258 с.

³⁴ Панарин И. Н. Информационная война и геополитика / Панарин И.Н. – М.: Издательство «Поколение», 2006. – 560 с.; Панарин И.Н. Информационная война, PR и мировая политика / И.Н.Панарин. – М., Горячая линия – Телеком, 2006. – 352 с.

³⁵ Гогун А. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы / А. Гогун. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.

³⁶ Окорочков А. Особый фронт. Немецкая пропаганда на Восточном фронте в годы Второй мировой войны / А. Окорочков. – М., Русский путь. – 2007. – 288с.

³⁷ Невежин В.А. Синдром наступательной войны: Советская пропаганда в предверии “священных боев” 1939–1941 гг. / В.А. Невежин. – М., 1997. – 286 с.

³⁸ Невежин В.А. Если завтра в поход... / В.А. Невежин. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 320 с.

³⁹ Невежин В.А. Застольные речи Сталина. Документы и материалы / В.А. Невежин. – М.: АИРО-XX; СПб.: Дмитрий Булат, 2003. – 544 с.; Невежин В.А. Стратегические замыслы Сталина накануне 22 июня 1941 года (По итогам «незапланированной дискуссии» российских историков) / В.А. Невежин // Отечественная история, 1999, – № 5, с. 108–124.

⁴⁰ Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.). Сб. статей / Под ред. Е.А. Болтина. – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.

⁴¹ Веденеев Д.В. Розвідувальна діяльність Української повстанської армії (1943–1945 рр.) / Д.В. Веденеев // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 381–414

РЕЛІГІЙНИЙ ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІОГРАФІЙ: КОНТРАВЕРСІЇ СПАДКОЄМНОСТІ

Спроб зробити загальний огляд історіографії історії Церкви в Україні було зроблено небагато. Першою з них була стаття в «Українському історичному» 1969 р. О. Оглоблина¹. Формування «української церковної історіографії» як наукової дисципліни Оглоблин відносив до періоду після 1917 р., коли, як він вважав, було накопичено достатній документальний і монографічний матеріал для написання синтетичних студій. Долю церковно-історичних досліджень в УРСР він описав так: «Антирелігійна політика совєтської влади фактично унеможливила будь-які наукові студії над історією Української Церкви... Ліквідація Української Автокефальної Православної Церкви, а головне Української Греко-Католицької Церкви (1945), закриття всіх церковно-наукових установ (починаючи з Київської Духовної Академії в 1920 році) і товариств, фактична заборона наукових студій над історією Церкви тощо – дослівно вигнали церковно-історичну науку за межі України й ізолювали її від архівних джерел, що залишилися на Батьківщині. За винятком дослідів у царині церковної археології, мистецтва й почасти історії церковного землеволодіння та господарства майже всі інші студії й публікації в УРСР, що так чи так торкалися Української Церкви та її історії, мають антинауковий, пропагандивно-атеїстичний характер»². У пострадянській історіографії в Україні загальний огляд історіографії історії Церкви в Україні подав В. Ульяновський у вступі до першого тому «Історії церкви та релігійної думки в Україні». Характеристика радянського релігійного дискурсу тут обмежується констатацією відсутності узагальнюючих

праць з історії Церкви³. Детальніший аналіз праць радянських та пострадянських істориків історії Православної Церкви в Україні у ХХ ст. – у тому числі з-поза меж України – висвітлений в монографії Т. Євсєвої «Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному колі». Авторка підкреслює залежність оцінок радянських істориків від змін у внутрішній та зовнішній політиці СРСР, вказує на специфічні риси сучасної історіографії історії Православної Церкви в Україні, як-от формування конфесійної концепції історії Православної Церкви світськими істориками та сильною школи дослідників церковно-державних стосунків⁴. А. Киридон розглядає радянську та пострадянську історіографію історії Церкви в контексті стосунків держави та Церкви/Церков, у цьому ж контексті подає періодизацію, визначає нагальні проблеми⁵. Особливістю праць А. Киридон є зарахування до історіографічного доробку публікацій радянських партійних діячів і пропагандистів.

В УРСР про перспективи розвитку історіографії історії Церкви вперше заговорив канадський фахівець з церковної історії України ХХ ст. Богдан Боцюрків. У 1990 р. на I Конгресі Міжнародної асоціації українців він звернув увагу на необхідність вивчення динаміки стосунків між усіма церковними формаціями в Україні в ХХ ст. та їх стосунків із державною владою, із суспільством у контексті взаємодії ідей соціалізму та націоналізму⁶. Дискусія останнього десятиліття про проблеми сучасної історіографії історії Церкви в Україні відображена у статтях В. Ульяновського (історія Православної Церкви)⁷, А. Киридон (історія стосунків Церкви і держави радянської і пострадянської доби)⁸ та Л. Бережної (історія Церкви в працях сучасних істориків)⁹. Дана стаття прилучається до започаткованої дискусії про нагальні проблеми сучасної історіографії історії Церкви в Україні, пропонуючи бачення наступних питань. Якою була динаміка релігійного дискурсу в УРСР? Які проблеми та виклики стоять зараз перед істориками Церкви? Наскільки далеко історики в Україні відійшли від радянського релігійного дискурсу? Як змінилась дослідницька модель та фокус досліджень з історії Церкви в сучасній українській істо-

ріографії? Як розподіляється дослідницький інтерес до історії найбільших християнських Церков: Православної, Католицької (східного і західного обрядів) та протестантських? Розглядаючи ці питання, торкатимемося тут виключно наукового дискурсу, по можливості оминаючи ситуацію в науково-популярній сфері. Всі суперечливі питання виносимо для подальшої наукової дискусії.

Динаміка релігійного дискурсу в УРСР та незалежній Україні після 1991 р. Оскільки про розвиток історії Церкви в радянські часи не йшлося, то можемо говорити лише про динаміку вивчення окремих сюжетів, пов'язаних з історією Церкви у царині історії, педагогіки, мистецтвознавства, літературознавства, філософії. Від початку 1920-х рр. до сьогодні можна виділити чотири періоди динаміки релігійного дискурсу, пов'язані зі змінами радянської внутрішньої та частково зовнішньої політики:

I. 1920-ті – початок 1930-х рр.;

II. початок 1930-х рр. – перша половина 1980-х рр.

- початок 1930-х – кінець 1940-х рр.,

- 1950-ті рр. – середина 1960-х рр.,

- друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.

III. середина 1980-х – початок 1990-х рр.;

IV. перша половина 1990-х рр. – 2010-ті рр.

- перша половина 1990-х рр.,

- друга половина 1990-х – 2010-ті рр.

Марксизм-ленінізм як тоталітарне вчення мало всеохоплюючий характер і не могло толерувати будь-які політичні чи ідейні погляди, які знаходились із ним у протиріччі. Церква як носій буржуазного світогляду мала бути подолана. У логіку подолання вписуються періоди розвитку релігійного дискурсу в Радянській Україні.

I період, 1920-х – початку 1930-х рр., припадає на час масованих антирелігійних кампаній, боротьби з великоросійським шовінізмом, у руслі якої йшла політика «українізації», сприяння розколу в РПЦ, підтримки обновленців і толерування УАПЦ при одночасному їх нацьковуванні одне на одного. У цей час у збірниках, часописах ВУАН, Українського наукового

товариства, Українського наукового інституту книгознавства, Науково-дослідної кафедри історії України виходять статті українських істориків, літературознавців, мистецтвознавців до революційного покоління, не обтяжених вульгарним марксистським матеріалізмом. Їх роботи присвячені православному церковному мистецтву й архітектурі¹⁰, друкарству та стародрукам¹¹, церковному письменству¹², економічній та соціальній діяльності Православної Церкви¹³ та її ролі в національному русі¹⁴.

II період, початку 1930-х рр. – першої половини 1980-х рр., охоплює час, коли для радянських істориків науковий атеїзм і боротьба з релігією як соціальним явищем стали головною ідеологічною парадигмою писання сюжетів, пов'язаних з історією Церкви та релігією загалом. У межах цієї парадигми релігійний дискурс мав викривати «реакційну» та «антинародну» сутність Церкви як носія ворожого світогляду. Історики мали підкреслювати привілейоване становище духовенства-«експлуататора народу». У релігійному дискурсі переважали сюжети, пов'язані з вивченням матеріального життя Церкви. У його межах вивчалось церковне мистецтво й архітектура як культурна спадщина «народу». Історики філософії шукали елементи раціоналізму та матеріалізму в церковному богослов'ї та філософії. Перебування українських земель у складі ВКЛ та Речі Посполитої подавалось не лише як період соціального і національного гноблення, але й гноблення духовного – утисків православ'я «католицькою-шляхетською Польщею». У зв'язку з ліквідацією УГКЦ 1946 р. з'явився антиунійний дискурс.

Перший підперіод II періоду (початок 1930-х – кінець 1940-х рр.) характеризується мінімальною кількістю наукових статей, присвячених релігійним сюжетам, та появою антиунійного дискурсу, який так і не був розгорнутий. Причиною цього були зміни у внутрішній політиці СРСР на початку 1930-х рр.: початок антирелігійного наступу на всі конфесії, насамперед на УАПЦ; згортанням політики «українізації» та боротьба з її наслідками, зокрема у формі сфабрикованих справ проти української інтелігенції та науковців (як-от процес СВУ 1930 р.); посилення державного контролю за наукою; ліквідація більшості академічних історичних інституцій та репресії проти їх

співробітників. На цьому тлі одним із винятків виступає підготована напередодні війни та захищена в Інституті історії України 1941 р. кандидатська дисертація про становище монастирських селян на Лівобережжі XVII–XVIII ст.¹⁵ На цей підперіод припадає початок «реабілітації» російського патріотизму всередині 1930-х рр., коли на XVII-му з'їзді ВКП(б) Сталін заявив, що націоналістичні ухили окремих національних груп являють собою більшу небезпеку, ніж російський націоналізм. І хоча РПЦ як організація на початок II світової війни майже не існувала, в історіографії російський царизм – «нешадний експлуататор трудівників» почав набувати позитивних рис «захисника братнього православного українського народу» від «католицької експансії» «шляхетської Польщі»¹⁶. Після приєднання до СРСР Західної України у Львівському відділі Інституту історії України почали опрацьовуватись теми «Релігія на службі експлуататорів» (1941) та «Запровадження церковної унії в західно-українських землях в XVII і пол. XVIII ст.» (1945)¹⁷, про подальшу долю яких бракує відомостей. Наприкінці цього підперіоду відновлюється перерване вивчення давньої церковної архітектури¹⁸.

Другий підперіод (1950-ті рр. – середина 1960-х рр.) був позначений ідеологічною боротьбою проти українського націоналізму та його носіїв – ліквідованої 1946 р. УГКЦ, ОУН–УПА, бандерівських і мельниківських центрів за кордоном; відпрацюванням концепції «одвічної приналежності» українців до православ'я та «чужеродності» унії та католицизму. Відновлена Сталіним 1943 р. Московська Патріархія мала стати одним зі знарядь денационалізації, радянизації та інтеграції приєднаних до СРСР Галичини, Буковини та Закарпаття. Сталінські завдання не втратили своєї актуальності і за Хрущова, зокрема під час антирелігійної кампанії середини 1950-х – середини 1960-х рр.¹⁹ Релігійний дискурс цього підперіоду позначений, з одного боку, вивченням православної полемічної діяльності та соціальних конфліктів національно-релігійного забарвлення XVI–XVIII ст.²⁰, з іншого – гострим антиунійним спрямуванням (тут переважали науково-популярні праці). У цей підперіод видаються як окремі статті, так і монографії, збірники документів, повністю присвячені історії УГКЦ²¹. З'являються нові

праці істориків архітектури, присвячені пам'яткам православної церковної архітектури²².

Третій підперіод (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.) відзначений зростанням дослідницького інтересу до релігійного («православного») дискурсу; його поглибленням в освітньому²³, філософсько-історичному²⁴, культурному²⁵, мистецькому та архітектурному²⁶ напрямках; увагою до персоналій, пов'язаних з історією Православної Церкви²⁷; розширенням джерельної бази досліджень²⁸. Вивчалась тема «антинародної» економічної та соціальної діяльності Православної Церкви²⁹. Поглиблюється антиунійний та антикатолицький дискурс³⁰.

ІІІ період, середини 1980-х – початку 1990-х рр., припадає на час перебудови і останніх років існування СРСР. Лібералізація у сфері свободи віросповідання була складовою лібералізації зовнішньої та внутрішньої політики і супроводжувалась відповідними – керованими державою – змінами в релігійному дискурсі радянських істориків. Відправним пунктом змін стала державна організація відзначення в СРСР 1000-ліття хрещення Русі 1988 р. Головним наслідком цього періоду була ліквідація монополії наукового атеїзму на присутність у науковому дискурсі. Наслідок цей від початку не був планований, він став результатом посилення загального хаосу та дезінтеграції радянської системи наприкінці 1980-х рр. Паралельно з підготовкою до ювілею на шпальтах пропагандистської атеїстичної літератури стартувала кампанія по применшенню ролі хрещення Русі в історії. 1985 р. «Науково-атеїстична» серія «Держполітвидав України» підхопила загальносоюзну атаку на «вигадки буржуазних фальсифікаторів історії» щодо запровадження християнства, мінімізуючи роль Православної Церкви в історії та культурі³¹. У наступні роки до пропагандистських і науково-популярних праць долучились також наукові – П. Голобуцького, К. Гломозди, М. Брайчевського, Є. Дулумана, А. Глушака, В. Зубара, Ю. Павленка, М. Котляра та інших, присвячені проблемі хрещення Русі³². 1988 р. у Києві відбулась Міжнародна церковно-історична конференція, де виступи учасників охопили не лише проблематику хрещення, але й інші питання історії Православної Церкви³³. Ювілей, організований спільно з Московською Патріархією на міжнародному рівні, з широким ви-

світленням у радянських та закордонних ЗМІ, став відворотним моментом у покращенні становища РПЦ в СРСР³⁴.

На цьому тлі УГКЦ та РКЦ дали ясно зрозуміти, що їх лібералізація не стосується. 1986 р. Московська Патріархія урочисто відзначила 40-річчя Львівського псевдособору, опублікувала відповідні збірки документів, у 1986-89 рр. в УРСР вийшов ряд історичних праць³⁵ та збірник документів «Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVIII ст.)»³⁶, присвячені боротьбі проти «експансії Ватикану та унії» в Україні. Збірник та праці С. Плохія, попри антикатолицьку риторику, ввели до наукового обігу досі недоступні радянським історикам фактаж та документи з «*Monumenta Poloniae Vaticana*», «*Monumenta Poloniae historica*», «*Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*», «*Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes*» та ін. Ситуація змінилась після візиту Горбачова до Ватикану у грудні 1990 р., після котрого в СРСР було прийнято рішення про реєстрацію греко-католицьких парафій. Легалізація УГКЦ супроводжувалась появою перших науково-популярних праць в УРСР, написаних з конфесійних позицій УГКЦ³⁷. Водночас продовжували розроблятися освітній³⁸, філософсько-історичний (зокрема, тема антитринітаризму)³⁹, соціально-економічний⁴⁰, мистецький⁴¹, літературознавчий⁴² напрямки релігійного дискурсу. 1990-91 рр. з'явились перші праці з історії державно-церковних стосунків та антирелігійних компаній в СРСР, які не базувались на засадах наукового атеїзму⁴³.

Період першої половини 1990-х рр. – 2010-ті рр., на відміну від попереднього, був періодом революційних змін у парадигмі релігійного дискурсу, у джерельній базі та тематиці досліджень. «Викривальна» парадигма «реакційного» характеру Церкви та її «ідеології» зникла з історичних праць. Її замінила парадигма історії Церкви як історії мучеництва у XX ст., у роботах по попередньому періоду – парадигма Церкви як чинника національного/культурного/духовного відродження чи державотворення. Попри декларативний відхід від позицій наукового комунізму, у частини дослідників залишається тяжіння до марксистського тлумачення явищ духовного життя та діяльності

Церкви у концепції «надбудови». З падінням СРСР було відкрито вільний доступ до секретних досі спецфондів бібліотек та архівів, почала масово надходити література з історії Церкви, видана в діаспорі, в Україні почали перевидаватись дореволюційні та діаспорні джерела та література, видаватись нові джерела.

Підперіод першої половини 1990-х рр. став підготовчим до наступного, другої половини 1990-х – 2010-ті рр. Останній характеризує не лише лавиноподібна поява численних статей і монографій з окремих тем історії Церкви, але й захищених дисертацій (майже виключно кандидатських), які є одним із головних показників динаміки зацікавлення цією проблематикою. До середини 1990-х рр. дисертації, які охоплювали проблематику історії Церкви, з'являлись спорадично. З другої половини 1990-х до сьогодні їх кількість постійно неухильно зростає. Загальна кількість дисертацій, захищених із церковної проблематики від 1992 р. до 2012 р. складає близько 320. Зростає також кількість робіт з неісторичних спеціальностей (насамперед мистецтвознавства, політології, філософії, архітектури, педагогіки, філології), які охоплюють тематику історії Церкви. Захищені дисертації за спеціальністю «історія, історичні науки» можна умовно розподілити на п'ять тематичних груп: 1. присвячені історії Православної Церкви; 2. історії УГКЦ; 3. історії релігійних процесів, стосункам держави і різних Церков, стосункам між Церквами; 4. історії протестантських Церков; 5. історії РКЦ. За нашими оцінками, пропорційне співвідношення кількості дисертацій (захищених на 2012 р.) перших двох груп корелює зі співвідношенням кількості вірних православних та греко-католицької конфесій в Україні (за даними соціопитувань 2011 р.⁴⁴). Група дисертацій з історії Православної Церкви складає 50,5% від загальної кількості дисертацій з церковної тематики (православними різних конфесій себе в Україні визнають 58,7%), група дисертацій з історії УГКЦ – 14,1% (8,5% вірних УГКЦ). Натомість відсоток дисертацій з історії РКЦ (6,1%) у шість разів перевищує кількість римо-католиків в Україні (1,1% вірних), а відсоток дисертацій з історії протестантизму (11,6%) на порядок перевищує кількість

вірних протестантських конфесій (1%). При цьому майже всі теми обмежують географію дослідження українськими землями, понад половина тем стосується зокрема або виключно періоду ХХ ст.

Іншим показником динаміки релігійного дискурсу цього періоду є поява спеціалізованих наукових часописів та наукових збірників, які спеціалізуються з історії Церкви, зокрема «Болховітінівський щорічник», «Дрогобицький краєзнавчий збірник», «Історія релігій в Україні», «Какофонія», «Київська академія», «Наукові Записки НаУКМА», «Ковчег», «Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури», «Наука і релігія: Проблеми діалогу», «Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури», «Софійські читання», «Україна і Ватикан», «Волинська ікона: дослідження та реставрація», «Український церковно-історичний журнал», «Труди КДА».

Історики. Специфікою пострадянської історіографії історії Церкви є втрата актуальності термінів «світські історики» та «представники Церкви». Адже світські історики сьогодні цілком можуть бути «представниками» певної Церкви і писати конфесійно заангажовані праці, історики-представники духовенства можуть виступати з конфесійно незаангажованих позицій, а релігійно індіферентні історики можуть спиратись на парадигми радянської історіографії чи повторювати її атеїстичну риторику. Тому для класифікації істориків варто ввести критерій тематичних, методологічних вподобань, стосованих дослідницьких моделей.

Сучасна національна історіографія. Історія Церкви як історія культури? З 1960-х рр. історики могли наповнити нейтральним змістом «викривальну» парадигму «реакційного» характеру Церкви через включення сюжетів з історії Церкви до ширшого мистецького чи культурного контексту. Такий підхід у тлумаченні історії Церкви як частини історії культури успадкували історики незалежної України (якими автоматично стали представники радянської генерації істориків). Так, редактор 2-го тому п'ятитомної «Історії української культури» «Українська культура ХІІІ – першої половини ХVІІ століть» (Київ, 2001)

Я. Ісаєвич відмовився від тлумачення релігійності як форми культури і назвав її «серцевиною, глибинною сутністю» культури⁴⁵. Проте структура монографії відображає релігію та Церкву саме як функцію від культури. Підрозділ «Єретичні течії» тут віднесено до розділу «Культурне життя в другій половині XV – першій половині XVI ст.»; підрозділи «Реформаційний рух» та «Реформа «грецької» церкви: унія, оновлення православ'я» – до розділу «Українська культура на переломі (друга половина XVI – перша половина XVII ст.). Культурно-національне відродження». До цього ж розділу були включені підрозділи про конфесійне шкільництво: «Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів», «Києво-Могилянський колегіум» та «Протестантські і католицькі школи. Замойська академія»⁴⁶. Аналогічний підхід до тлумачення історії можемо зустріти в інших синтезах з історії України чи історії культури в Україні⁴⁷.

Канон «українськості». Актуальним для сучасної української історіографії є питання усталення канону «українського» в історії Церкви та обрання критеріїв приналежності до нього. У загаданій «Історії української культури» католицькі школи зараховані до структурних елементів «української культури», натомість історія самої РКЦ, до якої належали школи, не підпала під визначення «української» і не була включена до «історії української культури». Окрім православних, до кола «українських деномінацій» були включені уніати – католики східного обряду – та протестанти. Натомість католики західного обряду, які заснували першу латинську єпархію у Києві ще в 70-х рр. X ст., до цього канону не потрапили. Але умовно «стоять однією ногою» у ньому – єзуїтським гуманістичним шкільництвом.

Відмова від «вписування» християнських Церков в Україні в етнічний дискурс дала можливість авторам «Історії церкви та релігійної думки в Україні», «Історії релігії в Україні» та «Історії Христової Церкви в Україні» пов'язати їх із дискурсом територіальним та охопити увагою як православних, уніатів, протестантів, так і римо-католиків⁴⁸.

Тематика досліджень. Не зупинятимемось детально на характеристиці тематики досліджень з історії Церкви останнього

періоду, оскільки це окрема широка тема, варта дисертаційного дослідження. Зазначимо лише, що ця тематика охоплює максимально можливий спектр напрямків. Від узагальнюючих праць (їх небагато) та історій окремих конфесій до праць з історії певних явищ та періодів, історій місцевих релігійних спільнот та інституцій, державно-церковних та міжконфесійних стосунків, просопографічних досліджень, біографістики, історій душпастирської, освітньої та мистецької діяльності Церкви, праць мікроісторичних, менше – антропологічних, реконструкцій уявлень та світогляду. Вивчаються і далі економічні та соціальні сюжети, мистецько-матеріальна спадщини Церкви.

Дослідницькі моделі. Сучасна українська історіографія поступово відійшла від марксистської моделі релігійного дискурсу, повернувшись до функціоналістської структурної моделі ХІХ ст., в якій Церква виступає як один із соціальних інститутів, що складають та підтримують функціонування суспільства. Менш популярною є культурно-антропологічна модель, яка застосовується для вивчення проявів релігійності, релігійної ментальності та уявлень⁴⁹. Поширення останньої моделі Л. Бережна пов'язує з іменами молодшого покоління істориків, не обтяжених національними та конфесійними історичними стереотипами, та зайнятих переважно питаннями історичної антропології в порівняльній перспективі⁵⁰.

Методологія. Якщо радянська історіографія в релігійному дискурсі виступала в ролі «пропагандиста й агітатора» наукового комунізму, для якого історичні джерела мало що важили, то сучасна українська історіографія повернулася до вивчення джерел. Зараз у сфері вивчення історії Церкви триває період позитивістського накопичення джерельного матеріалу. На основі зібраного джерельного матеріалу захищаються дисертації і пишуться монографії, де глобальні висновки і ширші узагальнення відходять на другий план чи просто оминаються. У виборі сюжетів (переважно ХХ ст.) з'явилося поєднання макро- та мікро історичних підходів, застосування методик «усної історії».

«Успадковані» дискурси. В радянській історіографії з антикатолицьким дискурсом були тісно пов'язані інші, сформу-

льовані ще російською православною історіографією XIX ст. Перший – протистояння та взаємної ворожнечі різних Церков та їх представників протягом усієї історії їх стосунків, другий – перманентного переслідування православ'я католицизмом, третій – унікальності «православного відродження» в Київській митрополії XVI–XVII ст. Ці дискурси в аналогічному чи «послабленому» варіанті продовжують існувати в сучасній українській історіографії як складові парадигми Церкви-чинника національного/культурного відродження. Майже повне зникнення антикатолицького дискурсу в сучасній українській науковій історіографії не призвело до його зникнення зі сторінок «шкільної історії», окремі сюжети якої нагадують цитати з праць православних полемістів XVI ст. чи російських істориків-великодержавників XIX ст.

Проблеми, які стоять перед сучасними істориками Церкви в Україні. А. Киридон зауважила, що світським історіографам здебільшого бракує знань канонів, богослов'я для розуміння мотивів поведінки людей Церкви і внутрішніх процесів її розвитку⁵¹. В. Ульяновський пішов далі, розгортаючи панораму «незнання», зокрема у сфері духовно-містичного життя Церкви як «духовної структури» і вірних, у сфері елементарної статистично-інформаційної бази даних – святинь, храмових посвят, аналізу богословських, історичних, літургійних творів, складу монастирських бібліотек тощо⁵².

На нашу думку, головною проблемою сучасної історіографії в Україні є перерваність традиції вивчення релігійних дискурсів. Наслідком цього є відсутність шкіл історії Церкви, відсутність фахово підготовлених спеціалістів з даної дисципліни у вузах, які могли би підготувати студентів. Інший наслідок – відсутність дослідних центрів локального та всеукраїнського характеру з вивчення історії Церкви чи релігійної історії загалом, які б формували фахове середовище, визначали і вдосконалювали напрямки і методологію історіографії. На цьому тлі єдиним винятком виступає діяльність УКУ, де діє кафедра історії Церкви, захищаються магістерські роботи, де діє Інститут історії Церкви та видаються часописи з історії Церкви. Проте питання про формування при цих інституціях дослідницької школи залишається відкритим.

Одним із можливих виходів із ситуації може бути заснування богословських факультетів при університетах, на яких – як це є у зарубіжних університетах, що мають богословські факультети – і готували би спеціалістів з історії Церкви. Для тих, хто бачить себе поза межами конфесійного богослов'я, на Заході є *Religious Studies*. Відповідником цієї дисципліни на пострадянському просторі є релігієзнавство, спадкоємець наукового атеїзму. *Religious Studies* були впроваджені як самостійна навчальна дисципліна до програми європейських протестантських університетів ще на початку ХХ ст. як свого роду «ніша» для невіруючих дослідників релігії.

З проблеми перерваності традиції впливає комплекс інших проблем. Так, це проблема понятійного апарату та термінології, на тлі якої питання вживання малої чи великої літери у написанні тих чи інших термінів виглядає найменш гострим. Особливо це стосується західних Церков, історія яких є маловивченою в Україні. Складністю тут є не стільки неусталеність понятійного апарату та термінології («монастирі-конвенти-доми», «ордени-згромадження-конгрегації», «колегії-школи», «священники-пастори-брати-клірики-духовенство-монахи»), скільки недостатнє володіння цим понятійним апаратом та термінологією самим істориками. Також є проблеми з коректним перекладом українською мовою іншомовних термінів та доцільності їх українізації («церква-костел», «монастир-кляштор», «новіції-новики», «теологія-богослів'я»), коректної передачі власних назв та імен на основі церковно-історичної та канонічної традиції. Ще одна проблема – цілком очевидна на Заході⁵³ – недостатнє володіння істориками з України іноземними мовами та, відповідно, необізнаність з історіографічним та методологічним доробком закордонних колег. Наприклад, західна історіографія вже понад тридцять років послугується парадигмою конфесіоналізації для опису процесу формування сучасних католицької та протестантських конфесій та усталення їх ролі у формуванні новітньої держави. В українській історіографії поняття конфесіоналізації з'явилося досить пізно⁵⁴, вживається досить фрагментарно, без застосування цієї парадигми до нарративу, що більше схоже на «демонстрацію прапора», ніж на

методологічне зацікавлення даною парадигмою⁵⁵. Багато запитань викликає застосування цієї концепції у монографії відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ «Конфесіологія релігії»⁵⁶.

Однією з найвагоміших проблем сучасної історіографії історії Церкви ми бачимо відсутність у науковому обігові головних джерел – насамперед масових – з історії християнських Церков, зокрема неправославних. Історія РКЦ з її чернечими орденами і згромадженнями, історія численних протестантських деномінацій (особливо до XIX–XX ст.) є взагалі terra incognita, на яку щойно вступили українські історики. Та й хто може оцінити: який відсоток джерел з історії Православної Церкви до XIX ст. був опрацьований істориками чи фахівцями з суміжних дисциплін? Який відсоток джерел з історії Церкви в Україні та поза її межами не виявлений? Виявлений, але не опрацьований, і зберігається, наприклад, в архівах Росії, Польщі, Ватикану, Греції інших країн? Попри появу окремих робіт, твердження В. Ульяновського про відсутність елементарної статистично-інформаційної бази даних досі залишається актуальним.

За такої ситуації шлях позитивістського накопичення доступних джерел та їх аналіз, який обирають сьогодні більшість істориків, що працюють у релігійному дискурсі, є цілком виправданий. Тим більше, що незнання чи то загального церковно-історичного контексту, чи специфічних питань церковної історії можуть бути причиною фактографічних і смислових помилок навіть серед провідних фахівців⁵⁷. Тому у ситуації, яка склалась, вважаємо, що будь-які поспішні узагальнення, висновки чи оцінки без опертя на джерела будуть у кращому разі спробою перетворити науковий дискурс на популярний; у гіршому – свідченням інструментального тлумачення історії чи нефакхового підходу.

¹ Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 12–29.

² Оглоблин О. Там само. – С. 22–23.

³ Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. – К., 1994. – Кн. 1: Середина XV – кінець XVI ст. – С. 14–23.

⁴ Євсєєва Т.М. Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. – К., 2005.

⁵ Киридон А. Дослідження з історії церкви: концептуалізація історіографічного дискурсу // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвць. – Вип. 6–7: 20-й річниці Незалежності України присвячується. – Тернопіль, 2011. – С. 283–292; Киридон А.М. Держава-церква-суспільство в радянській Україні: історіографія, джерела, методологія дослідження. – К., 2007. – С. 7–33; Киридон А.М. Православна церква в Україні ХХ ст.: сучасна вітчизняна історіографія проблеми // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7(9). – С. 710–715.

⁶ Боцюрків Б. Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // Український археографічний щорічник / Ред. Сохань П.С. та ін. – Вип. I. – К., 1992. – С. 285–294.

⁷ Ульяновський, В. Минуле України через призму історії Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи // Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал. – 2003. – № 5. – С. 3–28.

⁸ Киридон А. Дослідження з історії церкви... С. 283–292.

⁹ Berezhnaya L. Does Ukraine have a Church History? (Book review) // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. 2009. – Vol. 10. – № 4. – P. 897–916.

¹⁰ Шміт Ф. Про видання св. Софії // Збірник секції мистецтв. Українське наукове товариство. – К., 1921. – С. 103–111; Щербаківський Д. Українські дерев'яні церкви. Короткий огляд розробки питання // Збірник секції мистецтв. Українське наукове товариство. Київ, 1921. – С. 80–102; Гуцало О. Надбанні хрести українських церков XVII–XVIII вв. // Збірник секції мистецтв. Українське наукове товариство. Київ, 1921. – С. 31–42; Моргилевський І. Київська Софія в світлі нових спостережень // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 81–108; Попов П.М. До іконографії письменників XVII ст. Мелетія Смотрицького та Йосипа Веляміна Рутського // Ювілейний збірник на пошану академіку М.С. Грушевському з нагоди його 60-річчя. – К.: ВУАН, 1928. – Т. 1. – С. 84–91; Новицький О.П. Спроби реконструкції Київської Софії // Записки Всеукраїнського Археологічного Комітету. – 1930. – Т. 1. – С. 247–259.

¹¹ Маслов С.І. Друкарство на Україні в 16–18 ст. // *Бібліологічні вісті*. – 1924. – № 1–3. – С. 31–67; Копержинський К.О. Острозька друкарня в Острозі та Дермані після Берестейської унії (1596 р.), її видання та діячі. – *Бібліологічні вісті*. – 1924. – № 1–3. – С. 75–82; Ткаченко М.М. Про київські стародруки XVII та половини XVIII ст.: 1616–1721 рр. // *Бібліологічні вісті*. – 1924. – № 1–3. – С. 83–93. 1928 р. у Ленінграді вийшла праця Маслова «К історії изданий киевского «Синописа»»; Жолтовський П.М. Про бібліотеку Мелетія Смотрицького. – *Библиографические записки*. – 1930. – № 1. – С. 102–106.

¹² Копержинський К.О. Український письменник XVI ст. Василь Суразький // *Науковий збірник ВУАН за рік 1926*. – К., 1926. – Т. 21. – С. 38–72; Попов П.М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу – невідоме чернігівське видання 80-х років 17 ст. // *Ювілейний збірник на пошану акад. Дм. Багалія*. – К., 1927. – С. 668–697; Абрамович Д.І. *Повість о Варлааме и Иоасафе в Четъх Минеях Дмитрия Ростовского* // *Ювілейний збірник на пошану академіку М.С. Грушевському з нагоди його 60-річчя*. – К.: ВУАН, 1928. – Т. 2. – С. 729–734; Абрамович Д.І. *Літописні джерела Четъх-Міней Дмитра Ростовського* // *Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції Всеукраїнської Академії Наук*. – К., 1929. – Т. XXXII. – С. 32–61; Абрамович Д.І. *Києво-Печерський патерик*. Вступ, текст, примітки. – К., 1930.

¹³ Грушевський О.С. *Господарство Київської митрополії та монастирів в XVI в.* // *Україна*. – 1924. – Кн. 3. – С. 14–22; Шамрай С. *Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині XIX ст.* // *Україна*. – 1928. – Кн. 2. – С. 95–110; Федоренко П. *Завдання вивчення монастирського господарства: робочий план та огляд архівного матеріалу* // *Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві*. – К., 1928. – Т. 2. – С. 1–35; Шамрай С.В. *Путні бояри в маєтках Києво-Печерської лаври у XVIII ст.* // *Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві*. – К., 1929. – Т. 2. – С. 36–44.

¹⁴ Савич А. *Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVIII вв.* – К., 1929; Фаворський В.Л. *Церква та національний рух на Україні в XVI–XVII ст.* – Х.–К., 1929.

¹⁵ Юркова О.В., Азарх І.С. *Спеціалізована вчена рада* // *Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / Ін-т історії України НАН України*; Відп. ред. акад. НАН України В.А. Смолій; відповід. сек. О.В. Юркова. – К., 2006. – С. 235.

¹⁶ *Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 книгах* / Відп. ред. В.А. Смолій;

упор. О.С. Рубльов, О.В. Юркова. – Книга 1. 1936–1947. – К., 2011. – С. 96–99.

¹⁷ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали... Книга 1... – С. 280, 291, 304, 518.

¹⁸ Асеев Ю.С. Орнаменти Софії Київської. – К., 1949.

¹⁹ Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 70–76.

²⁰ Науменко Ф.І. Педагог-гуманіст і просвітник І. Борецький. – Львів, 1954; Загайко П.К. Українські письменники-полемісти кінця XVI – початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. – К., 1957; Жолтовський П.М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVIII ст. – К., 1958; Яременко П.К. Український письменник-полеміст Христофор Фіلالет і його „Апокрисис”. – Львів, 1964.

²¹ Кизя Л.Є., Коваленко М. Вікова боротьба українського народу проти Ватикану. – К., 1959; Щербін М.Я. Філософія і соціологія католицької реакції. – К.: Держполітвидав, 1959; Похилевич Д.Л. Уніатська церква – ворог українського народу. – Львів, 1960; Билецкий С.Т. Борьба львовских армян против унии с Ватиканом // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К., 1962. – С. 19–21; Правда про унію. Документи і матеріали / Ред. Кол. В.Ю. Маланчук та ін., упор. В.О. Бунченко та ін. – 1-ше вид. – Львів, 1965. 1955 р. в Інституті історії України була захищена кандидатська дисертація А.В. Санцевича „Підривна діяльність Ватикану і боротьба трудящих народно-демократичної Польщі проти католицької реакції (1945–1953)”.

²² Див., наприклад: Грабовський С.Я., Асеев Ю.С. Дослідження Софії Київської // Архітектурні пам'ятки. – 1950. – С. 27–48; Асеев Ю.С. Архітектура Кирилівського заповідника // Архітектурні пам'ятки. – 1950. – С. 73–85; Асеев Ю.С. Спаський собор у Чернігові. – К., 1959; Кресальний М.Й., Асеев Ю.С. Нові дослідження архітектури Софійського собору // Архітектура і будівництво. – 1955. – № . – С. 27–29; Высоцкий С.А. Граффити в Софии Киевской // Советская археология. – 1959. – № 1. – С. 273–275; Асеев Ю.С. Новые данные о соборе Дмитровского монастыря в Киеве // Советская археология. – 1961. – № 3. – С. 291–296; Высоцкий С.А. Древнерусские граффити Софии Киевской // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1962. – Т. 3. – С. 147–182.

²³ Митюров Б.Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI–XVII вв. – К., 1968; Нічик В.М. Внесок діячів Києво-Могилянської академії в єднання духовних культур російського, україн-

ського і білоруського народів // Філософська думка. – 1974. – № 5. – С. 67–80; Мышко И.З. Дерманский просветительный центр и его участие в идеологической борьбе на Украине: 70-е гг. в. – 30-е гг. XVII в. // Федоровские чтения. 1978 г. – М., 1981 г. – С. 47–57; Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – 2. вид., перероб. і доп. – К., 1981.

²⁴ Паславский И.В. К вопросу о философских взглядах деятелей Острожской академии: (Идеи неоплатонизма в произведениях Василия Суражского и Клирика Острожского) // Федоровские чтения. – 1981. – М., 1985. – С. 76–83; Стратий Я.М. Проблемы натурфилософии в философской мысли Украины, XVII в. – К., 1981; Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А. Описание курсов философии и риторики профессора Киево-Могилянской академии. – К., 1982; Захара И.С. Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII–XVIII вв. (Стефан Яворский). – К., 1982; Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. – К., 1984; Литвинов В.Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України.— К., 1984.

²⁵ Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1966; Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Українській РСР (1922–1929 рр.) // Український історичний журнал. – 1972. – № 6. – С. 113–118; Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. – К., 1972; Грабовецький В.В. Скит Манявський // Жовтень. – 1977. – № 9. – С. 108–133; Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Т. 1: 1574–1700 рр.; Т. 2. – Ч. 1: 1701–1764 рр., Ч. 2: 1765–1800 рр. – Львів, 1984.

²⁶ Попов П.М. Невідомий прижиттєвий портрет Петра Могили // Народна творчість і етнографія. – К., 1969. – № 6. – С. 41–46; Жолтовський П. Н. Художнє життя на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1973; Степовик Д. Олександр Тарасевич. – К., 1975; Висоцький С.О. Графіті та час побудови Софійського собору в Києві // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 171–181; Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI–XVII вв.). – К., 1976; Жаборюк А. Український живопис доби середньовіччя. – К., 1978; Жолтовський П.Н. Український живопис XVII–XVIII ст. – К., 1978; Асеев Ю.С., Харламов К.О., Мовчан І.І. Дослідження архітектури Кловського собору в Києві // Археологія. – 1979. – Вип. 30. – С. 37–46; Асеев Ю.С., Харламов В.О. Нові дослідження церкви Спаса на Берестові // Археологія Києва: дослідження і матеріали. – К., 1979. –

С. 84–90; Білецький П.О. Нариси з історії українського мистецтва. Українське мистецтво другої полонини XVII–XVIII ст. К., 1981; Степовик Д. Українська графіка XVI–XVIII століть: Еволюція образно-іконописної майстерні: альбом-каталог. – К., 1982; Жолтовський П.М. Малюнки Києво-лаврської іконописної майстерні: альбом-каталог. – К., 1982; Жолтовський П.Н. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. – К., 1983; Білодід О.І., Харламов В.О. Знахідка під фундаментом Успенського собору // Київ. – 1983. – № 9. – С. 148–156.

²⁷ Мыцко И.З. Украинский писатель-полемист Василий Суражский – сподвижник Ивана Фёдорова // Федоровские чтения. 1979 г. – М., 1982. – С. 18–23; Наливайко Д.С. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // Українська література XVI–XVII ст. та інші слов'янські літератури. – К., 1984. – С. 161–185; Яременко П.К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. – К., 1986.

²⁸ Видаються збірки історичних документів, джерелознавчі дослідження, бібліографічні покажчики: Правда про унію. Документи і матеріали / Ред. Кол. В.Ю. Маланчукта ін., упор. В.О. Бунченко та ін. – 1-ше вид. – Львів, 1965; 2-ге вид. – Львів, 1968; Полотнюк Я.С. Питання джерелознавчого дослідження твору Павла Халєбського «Подорож патріарха Макарія» // Історичні джерела та їх використання. – 1971. – Вип. 6. – С. 68–82; Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. – К., 1972; Антинародна діяльність уніатської церкви на Україні: Бібліографічний покажчик. – Львів, 1976; Правда про унію. Документи і матеріали / Ред. Кол. В.Ю. Маланчукта ін., упор. В.О. Бунченко та ін. – 1-ше вид. – Львів, 1965; 2-ге вид. – Львів, 1968; 3-є вид., доп. – Львів, 1981; Львовский церковный собор. Документы и материалы, 1941–1981. – М.: Изд. МП, 1982; Львівський церковний собор. Документи й матеріали, 1946–1981 / Ред. Г. Чубас. – Львів: Вид. Патріаршого екзарха всієї України митрополита Київського і Галицького, 1984; Львівський церковний собор. Документи й матеріали. 1946–1981. – К.: Вид. Патріаршого Екзарха всієї України, митрополита Київського і Галицького, 1984; Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Т. 1: 1574–1700 pp.; Т. 2. – Ч. 1: 1701–1764 pp., Ч. 2: 1765–1800 pp. – Львів, 1984; Ковальский, Н.П. Источники о деятельности Германской и Ватиканской дипломатии на Украине в 90-х годах XVI века // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1984. – Вып. 12: Анализ источников и их использование. – С. 146–155.

²⁹ Кулаковський В.М. Гайдамацький рух і церква // Питання історії народів СРСР. – Х., 1967. – Вип. 4; Расторгуєва Н.В. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду в 1921–1922 р. // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 85–89; Кузьміна Н.К. Торговельно-підприємницька діяльність монастирів лівобережної України у другій половині XVIII ст. // Київський інститут народного господарства ім. Д.С. Коротченка. Збірник праць молодих вчених і аспірантів. – К., 1970. – С. 61–64; Донець Н. Васильківський масток [Києво-Печерської лаври] // Людина і світ. – 1971. – № 11. – С. 53–54.

³⁰ Добрич В. У тіні святого Юра. – Львів: Каменяр, 1968; Сливка Ю.Ю. Союз хреста і капіталу. (Про боротьбу українського народу проти католицької експансії). – Львів, 1970; Кашуба М.В. З історії боротьби проти унії XVII–XVIII ст. – К., 1976; Болдижар М.М. Антинародна діяльність уніатської церкви (на матеріалах Ужгородської унії). – Львів, 1980; Свідерській Ю.Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. – К., 1983; Біскуп А.В. Атеїзм у боротьбі з уніатськими фальсифікаторами. – Львів, 1984; Антикомуністична сутність уніатсько-націоналістичної фальсифікації українського народу. Збірник статей / Ред. П.Л. Яроцький. – К., 1984; Численні науково-популярні книги К. Дмитрука, штатного працівника КГБ, які містили багатий фактаж з літератури із секретних спецфондів.

³¹ Дулуман Є.К. „Благочестиві” вигадки та історична дійсність: правда про запровадження християнства на Русі. – К., 1985; Дмитрук К.Є. Правда історії і вигадки фальсифікаторів з приводу одного церковного ювілею. – К., 1985; Котляр М.Ф. Введення християнства в Київській Русі та його наслідки. – К., 1985. Детальніше про стосунки РПЦ і влади цього часу: Русская православная церковь в советское время 1917–1991. Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью / Сост. Г. Штриккер. – М., 1995. – С. 281–294.

³² Голобуцький П.В. Запровадження християнства на Русі – правда і вигадки. – К., 1987; Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К., 1988 (рос. видання: Брайчевский М.Ю. Утверждение християнства на Руси. – К., 1989); Брайчевський М.Ю. Неизвестное письмо патриарха Фотия киевскому кагану Аскольду и митрополиту Михаилу Сирину // Византийский временник. – М., 1986. – Т. 47. – С. 31–38; Брайчевський М.Ю. Перше (Аскольдове) хрещення Русі 860 року // Людина і світ. – 1988. – № 11. – С. 49–53; Брайчевський М.Ю. Перше (Аскольдове) хрещення Русі 860 року // Наука і культура. – К., 1988. –

Вип. 22. – С. 106–112; Дулуман Є.К., Глушка Є.К. Введение христианства на Руси. Легенды, события, факты. – Днепропетровск, 1988; Гломозда К.Е. «Крещение Руси» в концепциях современной буржуазной историографии (критический анализ). – К., 1988 (монографія, написана на підставі дисертації: Гломозда К.Е. Критика Современных буржуазных концепций введения христианства в Древней Руси / Дис... канд. ист. наук. – К., 1986.); Зубарь В.М., Павленко Ю.В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. – К., 1988; Запровадження християнства на Русі / Авт. кол. М.Ф. Котляр та ін. – К., 1988.

³³ Тысячелетие крещения Руси. Международная церковно-историческая конференция посвященная 1000-летию Крещения Руси (Киев, 21–28 июля 1988 года). Материалы / Главн. ред. Питирим (Нечаев Константин Владимирович), митр. Волоколамский и Юрьевский. – М., 1986.

³⁴ Русская православная церковь в советское время 1917–1991. Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью / Сост. Г. Штриккер. – М., 1995. – С. 306–315.

³⁵ Пасечник М.С. Самоликвидация униатской церкви – законное следствие ее антинародной деятельности. – Львов, 1986; Плохий С.Н. Борьба украинского народа с католической экспансией (XVI–XVII вв.). – Днепропетровск, 1987; Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні. Тези республіканської науково-теоретичної конференції, 20–22 квітня 1988 р. / АН УРСР, Ін-т суспільних наук та ін. – Львів, 1988; Плохий С.Н. Папство и Украина: Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. – К., 1989 і пропагандистська: Дмитрук К.Е. Униатские крестоносцы: вчера и сегодня. – М., 1988.

³⁶ Борьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVIII ст.). Збірник документів і матеріалів / Упор. Є.А. Гринів та ін. – К., 1988.

³⁷ Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. – Дрогобич, 1990; Патріарх Й. Сліпий (до 100-річчя від дня народження). Серія „Духовні діячі України”. – Львів 1991.

³⁸ Дзюба Е.Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским: вторая половина XVI – первая половина XVII в. – К., 1987; Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. – К., 1988; Хижняк З.И. Киево-Могилянская академия. – К., 1988; Пам'ятки братських шкіл на Україні, кінець XVI – початок XVII ст.: Тексти і

дослідження / Ред. В.І. Шинкарчук. – К., 1988; Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990; Мицько І.З. Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636 рр.): бібліографічний довідник. – К., 1990.

³⁹ Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. – К., 1987; Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. – К., 1988; Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (Историко-философский очерк). – К., 1988; Кралюк П. М. Антитринитаризм и общественное мнение Украины второй половины XVI – первой половины XVII века. – К., 1988; Паславский И. Исихазм в украинской средневековой философской мысли // Православие в древней Руси: Сборник научных трудов. – Ленинград, 1989. – С. 54–60; Замалеев А.Ф., Зоц В.А. Отечественные мыслители позднего средневековья (конец XIV – первая треть XVII в.). – К., 1990; Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.) / Відп. ред. Горський В.С. – К., 1990; Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.) / Відп. ред. Горський В.С. – К., Наукова думка, 1990.

⁴⁰ Зінченко А.Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи // Исторические записки. – М., 1985. – № 112. – С. 98–125; Ричка В.М. З історії церковно-монастирського землеволодіння на Поділлі: XII – кінець XVI ст. // Подільська історико-краєзнавча конференція. – 7-а. – 1987. – С. 84–85; Мордвинцев В.М. Приходское духовенство по жалобам населения левобережной Украины в XVIII в. // Православие: история и современность. – К., 1988. – С. 51–68; Мордвинцев В.М. Торгово-промышленное предпринимательство монастырей Левобережной Украины в XVIII в. – К., 1988; Крижанівський О.П. Традиційні джерела церковних доходів на правобережній Україні у 18 ст. // Вісник Київського університету. Серія історія. – 1990. – № 32. – С. 53–58; Мордвинцев В.М. Феодалная вотчина на левобережной Украине в XVIII в.: Смеловское владение Киево-Печерской лавры. – К., 1990; Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку правобережної України: XVIII – першої половини XIX ст. – К., 1991.

⁴¹ Овсійчук В.А. Українське мистецтво другої пол. XVI першої половини XVII століття. – Київ: Наукова думка, 1985; Степовик Д.В. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. – К., 1986; Жолтовський П.Н. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. – К., 1988.

⁴² Ісіченко Ю.А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні. – К., 1990; Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. – К., 1990; Пашук А.І. Іван Вишенський – мислитель і борець. – Львів, 1990.

⁴³ Єленський В. Сувора «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х рр. // Людина і світ. – 1990. – № 6. – С 20–25; № 7. – С. 24–28; Єленський В.С. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). – К., 1991; Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50–60-х рр. на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 70–77.

⁴⁴ http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/social_questioning/45871/

⁴⁵ Історія української культури у п'яти томах. – К., 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / Гол. ред. Ісаєвич Я.Д. – С. 7.

⁴⁶ Історія української культури у п'яти томах. – К., 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / Гол. ред. Ісаєвич Я.Д. – С. 845–846.

⁴⁷ Див., наприклад: Бокань В., Польовий Л. Історія культури України: Навч. посіб. – К. 2002. – 3-тє вид.

⁴⁸ Ульяновський В.І., Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. – К., 1994; Історія релігії в Україні. – Т. 4. Католицизм / Ред. П. Яроцький. – К., 2001; Ігор Ісіченко, архієпископ. Історія Христової Церкви в Україні. – Х., 2003.

⁴⁹ Наприклад: Яковенко Н. Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 13–79; Савченко С. До релігійного світогляду братів Зизаніїв // Київська старовина. – 2009. – № 4. – С. 3–21; Shevchenko T. The Uncrowned Kings of Ruthenia and Jesuits: Kostiantyn Vasyl' Ostroz'kyj against Piotr Skarga (1577–1608) // *Revue d'Histoire Ecclésiastique*. – Louvain 2010. – Vol. 105 (2010). – № 1. – P. 74–120; Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. – Х., 2011.

⁵⁰ Berezhnaya L. Does Ukraine have a Church History?.. – P. 915.

⁵¹ Киридон А. Дослідження з історії церкви... – С. 288.

⁵² Ульяновський В. Минуле України... – С. 5–10, 26.

⁵³ Berezhnaya L. Does Ukraine have a Church History?.. – P. 916.

⁵⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Втид. 4-е. – К., 2009; Сkochиляс І. Релігія та культура

Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р. – Львів, 2008; Плохій С. Наливайкова віра: козаки та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005.

⁵⁵ Аналогічну точку зору див.: Berezhnaya L. Does Ukraine have a Church History?.. – P. 906.

⁵⁶ Конфесіологія релігії. Колективна монографія. За науковою редакцією докторів філософських наук, професорів Анатолія Колодного та Людмили Филипович // Українське релігієзнавство. – К., 2009. – Спецвипуск 2009.

⁵⁷ Наприклад, в „Історії християнства” С. Головащенко називає Замойську академію єзуїтською, а самих єзуїтів – наймогутнішим сучасним „орденом”. (Головащенко С. Історія християнства. Курс лекцій. – К., 1999. – С. 241, 345.) Н. Яковенко у „Паралельному світі” переказує відомість із латиномовного панегірика про конверсію Яреми Міхала Вишневецького у католицтво „під час навчання у Львівській єзуїтській колегії старанням о. Сенявського (Seniaviano Societatis Jezu)”. Проте знайомство з історією Товариства Ісуса вказує на те, що латиною називний відмінок „Seniaviano” має не форму чоловічого роду „Seniavianus” (тобто як можна було би припустити, не є латинізованим варіантом прізвища Сенявський), але середнього роду „Seniavianum”. Це була неофіційна назва Львівської колегії, яка утворилась від прізвища – її співфундаторок Анни та Ельжбети Сенявських. Також Браневська єзуїтська колегія називалась „Nosianum”, Ярославська – „Kostkavianum”, Сандомирська – „Gostomianum”. До того ж, у Товаристві ніколи не було єзуїта на прізвище Сенявський. В іншому місці, на підставі переваги кількості навернених „єретиків” над кількістю навернених „схизматиків” у „Dzienniku spraw Domu Zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie” єзуїта Я. Велевицького, робиться висновок, що „головне вістря зусиль” єзуїтів було скероване на протестантів. Проте „Dziennik” був складений у Кракові і містив дані про навернених єзуїтами у Кракові, де православні не були більшістю, а отже, не могли масово конвертувати у католицтво. (Яковенко Н. Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 15, 79.)

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА С. СТАМБОЛОВА І УРЯДІВ НАРОДНО-ЛІБЕРАЛЬНОЇ «СТАМБОЛОВІСТСЬКОЇ» ПАРТІЇ БОЛГАРІЇ В ОЦІНЦІ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРІОДУ СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ

Стефан Ніколов Стамболов (1854–1895 рр.) – одна з найбільш суперечливих постатей в історії Болгарії. Діяльність цього політика отримала неоднозначну оцінку від його сучасників і дослідників. Для одних, він засновник національної держави, «балканський Бісмарк», патріот; для інших – тиран, узурпатор влади та вискочень. Але безперечним залишається той факт, що це талановита, непересічна й яскрава особистість з стрімкою вражаючою кар'єрою. Протягом 1873–1876 рр. С. Стамболов брав активну участь у національно-визвольних змаганнях проти османського панування, після здобуття Болгарією незалежності 1878 р. був депутатом III і IV Великих, а також I, II, IV, V, VI, VII Звичайних народних зборів, служив добровольцем в армії під час війни 1885 р. з Сербією, обіймав посаду голови парламенту (1884–1886 рр.), входив до складу Регентської ради (1886–1887 рр.), очолював уряд (1887–1894 рр.) і Народно-ліберальну «стамболовістську» партію (НЛП) у 1886–1895 рр.

С. Стамболов відомий як послідовний противник втручання у внутрішні справи Болгарії будь-якої з великих держав. Його принципова позиція під час політичної кризи 1886–1887 рр. не дозволила Росії забезпечити контроль над Князівством, встановивши там слухняну собі владу. Це не подобалося царю Александру III, який врешті-решт у листопаді 1886 р. пішов на розрив дипломатичних відносин з Софією. Надалі С. Стамболов намагався подолати міжнародну ізоляцію, в якій опинилася

Болгарії після обрання на її престол Фердинанда Саксен-Кобург-Готського, вживав заходи, направлені на вирішення македонського питання шляхом пошуку компромісу з Портою, робив спроби налагодити взаємини з Санкт-Петербургом. Після його загибелі у 1895 р. НЛП деякий час продовжувала слідувати ідеалам колишнього лідера. Проте згодом вона була змушена пристосовуватися до нових реалій авторитарного режиму князя Фердинанда, поступившись старим принципам.

У російській дореволюційній історіографії зовнішня політика С. Стамболова на посаді члена Регентської ради і прем'єр-міністра, а також урядів НЛП практично не досліджувалася, а у не чисельних роботах¹, в яких ця тема порушувалася, діяльність «стамболовістів» оцінювалася однозначно негативно. Після Жовтня 1917 р. більшість російських вчених, котрі залишилися на батьківщині, поступово взяли на озброєння марксистську методологію та почали застосовувати класовий підхід до вивчення історії Болгарії. Змінилася тематика досліджень. Період кінця ХІХ – початку ХХ ст. цікавив радянських науковців переважно з точки зору розвитку революційного соціалістичного руху, класової боротьби, а також міжнародних відносин на Балканах. Історики-марксистичні почали критично ставитися до зовнішньої політики царського уряду, характеризуючи її як агресивну, експансивну та колоніальну по відношенню до країн Південно-Східної Європи. Це дозволило зробити переоцінку взаємовідносин Софії і Санкт-Петербурга наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а також діяльності С. Стамболова. Відповідальність за розрив дипломатичних відносин 1886 р. покладалася не лише на «стамболовістів», а й на російську дипломатію. Авторами визначалися помилки Російської імперії на міжнародній арені, а також засуджувалося її намагання перетворити Болгарію на слухняне знаряддя в своїх руках².

Метою даної роботи є аналіз досліджень радянських авторів, опублікованих у період сталінського режиму (1928–1953 рр.), де розкривається зовнішня політика С. Стамболова і урядів НЛП. До цього часу подібні спроби робилися лише О.С. Бейлісом, котрий 1948 р. опублікував історіографічний огляд російсько-болгарських відносин у 1880-х роках³, та деякими сучасними болгарськими вченими⁴, проте всі ці дослідження невичерпні.

У Радянському Союзі як державі, де наприкінці 1920-х років існував авторитарний режим, вплив влади на науку був поширеним явищем. Оцінки, що їх отримували історичні події на Балканах, визначалися міжнародним становищем СРСР, взаєминами Москви з країнами Південно-Східної Європи, а також внутрішньополітичною кон'юнктурою.

Значний вплив на вивчення теми мала книга «Дипломатія і війни царської Росії у XIX столітті»⁵, яку написав М.М. Покровський – заступник наркому освіти РРФСР, один із організаторів інституту історії Академії наук СРСР, голова Товариства істориків-марксистів. На думку автора, політика Петербурга на Балканах визначалася експансивними економічними інтересами та складала один із епізодів колоніалізму. Свою роботу М.М. Покровський створив без застосування оригінальних джерел, на вже раніше опублікованому матеріалі, що суттєво знижує її науковий рівень. Проте, незважаючи на вказаний недолік, книга стала своєрідним орієнтиром для дослідників, які займалися вивченням історії Болгарії та оцінювали зовнішню політику цієї країни в контексті стосунків Софії і Санкт-Петербурга.

Вказаний вище підхід до висвітлення історії болгарсько-російських відносин останньої чверті XIX ст. домінував у радянській науці протягом 1920–1930 рр. Проте наприкінці 1920-х з'явилася альтернативна йому концепція характеристики взаємин між країнами. У 1928 р. було опубліковано роботу⁶ відомого вченого, викладача Московського університету С.Д. Сказкіна, в якій відзначалося, що царизм не мав загарбницьких намірів стосовно Болгарії та не прагнув перетворити цю балканську країну на свою колонію або заморську губернію. Серед основних аргументів на користь своєї позиції дослідник називає відсутність економічних інтересів Росії у Болгарії, підкреслюючи головну мету Петербурга на Балканах – встановлення вигідного для себе режиму в Босфорі та Дарданеллах. На думку автора, у 1880-х роках «радикальне рішення щодо проток не входило у плани російського уряду, який намагався запобігти їх загарбанню Англією»⁷.

Протягом кінця 1920-х – першої половини 1930-х років концепція С.Д. Сказкіна перебувала у затінку робіт представ-

ників «школи М.М. Покровського». Проте у другій половині 1930-х років вона відіграла помітну роль у трансформації оціночного підходу дослідників до характеристики взаємовідносин Софії і Петербурга.

Поступове посилення авторитарних рис політичного режиму наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років вплинуло на розвиток історичної науки в Радянському Союзі. Міжнародні відносини почали розглядатися у контексті класової боротьби, а посилення на роботи К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна тепер були обов'язковим елементом наукового дослідження. Всі ці зміни позначалися на об'єктивності й якості історичних видань⁸.

У роботі⁹ В.В. Радева, надрукованій 1930 р. в Харкові, характеризується міжнародний курс Болгарії кінця XIX – початку XX ст. Дослідник відніс «стамболовістську» партію до числа «буржуазних» угруповань, котрі забезпечували опору болгарському монарху Фердинанду. Останній був керівником національної політики держави, а НЛП, на думку автора, відзначалася цілковитою солідарністю з Кобургом у питанні про розширення території країни за рахунок «когось із своїх сусідів». Також історик відзначає, що Фердинанд залучав до влади лідерів «стамболовістів» у 1903 і 1913 роках, тобто саме у той момент, коли на міжнародній арені Софії потрібна була підтримка Австро-Угорщини і Німеччини¹⁰.

Деякі твердження автора є доволі суперечливими. Наприклад, протягом 1887–1894 рр. зовнішню політику країни визначав не князь, як вважав В.В. Радев, а прем'єр-міністр. У цей період Софія втілювала у життя «стамболовістську» концепцію вирішення національного питання, яка полягала у спробах зміцнити позиції Екзархату в Македонії і Фракії та у такий спосіб забезпечити болгарську ідентичність населення зазначених територій Порти. Лише після відставки С. Стамболова Фердинанд отримав змогу впливати на міжнародну орієнтацію держави, призначаючи кабінети міністрів на власний розсуд. Остаточо монарх підпорядкував собі зовнішню політику Болгарії лише 1911 р., коли було скасовано ст. 17 Тирновської конституції, згідно з якою укладання міжнародних угод здійснювалося урядом тільки після ухвали Народними зборами.

Стаття¹¹ П.П. Павловича представляє собою типове наукове дослідження часів сталінського режиму. Цитування класиків марксизму-ленінізму (в деяких випадках недоцільне), а також використання тенденційно підібраних документів – основні риси цієї роботи. Політика царської Росії у Болгарії впродовж 1880–1890 рр. характеризується як «авантюристична і театральна», а невдачі Санкт-Петербурга, на думку автора, були цілком закономірними. Позиція С. Стамболова по відношенню до заходів царської дипломатії не визначається П.П. Павловичем як зрадницька та виправдовується державними інтересами Софії, які не співпадали з прагненнями Російської імперії¹².

Дослідник зазначає, що у 1886 р. задумам С. Стамболова допомогла міжнародна ситуація. Бажання голови Регентської ради обмежити вплив Санкт-Петербурга на Болгарію підтримували Великобританія, Австро-Угорщина і Німеччина, яких не влаштовувала перспектива посилення позицій Російської імперії на Балканах. У результаті події 1886 р. сприяли зближенню Софії з Лондоном, Віднем і Берліном.

Що ж стосується місії Н. Каульбарса, то з самого початку, на думку автора, вона була приречена на невдачу. П.П. Павлович пише, що поведінка барона як покровителя Болгарії виглядала зовсім недоречною, «...адже звільняти країну, після її порятунку від впливу царської Росії не було від кого»¹³.

Офіційно розірвавши дипломатичні відносини, Росія змінила тактику відкритого втручання у внутрішні справи Болгарії, намагаючись організувати в Князівстві повстання і заколоти, вбивства і диверсійні акти з метою планомірного підриву державного устрою. Як доказ цьому автор наводить документи з архівів Російської імперії, де міститься інформація про підготовку військових переворотів у 1886 і 1887 роках¹⁴.

Безперечною заслугою П. П. Павловича є введення до наукового обігу неопублікованих раніше історичних джерел – переписки Міністерства закордонних справ Російської імперії зі своїми дипломатичними представниками у Туреччині, Сербії, Румунії, Австро-Угорщині тощо. Проте дослідження історика не позбавлене деяких негативних рис. Автор надмірно захоплюється критикою зовнішньої політики Санкт-Петербурга по від-

ношенню до Болгарії, натомість політична ситуація, що склалася у цій балканській країні протягом 1886–1894 рр., виявилася недостатньо розкритою. Діяльність місії Н. Каульбарса також висвітлена поверхово. А представлена у статті теза про сприяння Великобританії, Австро-Угорщини і Німеччини політиці С. Стамболова не знаходить підтвердження фактичним матеріалом.

Отже, період кінця 1920-х – початок 1930-х років для радянської історичної науки пройшов під знаком кардинальної переоцінки дореволюційного доробку російських вчених-славістів. Втручання Санкт-Петербурга у внутрішні справи Болгарії дослідники почали засуджувати, вважаючи цілком виправданим спротив С. Стамболова намаганням імператора Александра III підкорити Князівство волі Росії. При цьому зовнішня політика прем'єра і урядів НЛП наприкінці XIX – на початку XX ст. розкривалася не достатньо глибоко, а її особливості губилися на тлі розгорнутої критики заходів царського уряду на Балканах.

Варто відзначити, що подібна однозначність трактовки історії Болгарії радянськими вченими пояснювалася у тому числі й доволі вузькою джерельною базою, представленою кількома збірниками¹⁵ тенденційно підібраних документів. Розширити список джерел за рахунок болгарських матеріалів було досить проблематично, адже дипломатичні відносини між Софією і Москвою встановилися лише у 1935 р. Проте навіть після їхнього започаткування міждержавні наукові зв'язки залишалися обмеженими.

Значних втрат зазнав кадровий склад радянських вчених під час сталінського режиму. У зв'язку зі «справою славістів» 1933–1934 рр. жертвами репресій стало чимало істориків¹⁶. 1934 року припинив роботу Інститут слов'янознавства, який пропрацював лише три роки. Ці події були пов'язані з розпочатим наступом на славістику як поширену в нацистській Німеччині «реакційну науку». Наприкінці 30-х років XX ст., коли в Радянському Союзі вже існував тоталітарний режим, ця галузь переживала глибоку кризу. Але, незважаючи на тяжкі обставини, дослідження історії Болгарії продовжувалися.

19 липня 1934 р. Й.В. Сталін написав листа членам Політбюро ЦК ВКП(б) під заголовком «Про статтю Енгельса

„Зовнішня політика російського царизму“». В ньому автор критично ставиться до інтерпретації німецьким філософом причин імперіалістичних війн і конфліктів кінця XIX ст., не погоджуючись, що прагнення Росії отримати контроль над Босфором і Дарданеллами було одним із основних факторів дестабілізації міжнародних відносин. На думку Й.В. Сталіна, в загостренні суперечностей між великими державами наприкінці позаминого століття, винні у рівній мірі всі країни. Радянський лідер також заперечує твердження Ф. Енгельса про можливі позитивні наслідки поразки відсталої та патріархальної Росії в її протистоянні з Німеччиною. Цей лист Й.В. Сталіна змусив радянських вчених по-новому оцінити політику Петербурга на Балканах.

У січні 1936 р. Раднаркомом і ЦК ВКП(б) було проголошено, що погляди, властиві представникам так званої «школи М.М. Покровського», є шкідливими для історичної науки, а також помилковими у трактуванні марксизму. Методологічні підходи вчених, які поділяли точку зору видатного російського історика-марксиста щодо інтерпретації зовнішньої політики Російської імперії, жорстко критикувалися на шпальтах газет «Правда» та «Известия». На адресу вже покійного на той час М.М. Покровського було висунуто політичні й наукові звинувачення у схильності до «вульгарного соціологізму», «антимарксизму», «антипатріотизму» і «очорнення історії Росії».

Однак традиції, закладені в радянській історичній науці у 1920-х роках, виявилися стійкими. Вплив робіт істориків «школи М.М. Покровського» на дослідження авторів, котрі продовжували вивчати політику Санкт-Петербурга на Балканах, відчувався й надалі. Прикладом цього є надрукована 1939 р. студентська робота¹⁷ відомого вченого-болгариста С.І. Сідельнікова, який на той час навчався у Ленінградському державному університеті. Характеризуючи зовнішню політику уряду С. Стамболова, автор відзначає, що прем'єр-міністр боровся не проти російського народу взагалі, а проти заходів царизму. «Болгарський народ був вдячний росіянам за визволення від турецького панування, – пише С.І. Сідельніков, – але він не підкорювався владі Білого царя, яка тримала у рабському

становищі десятки мільйонів своїх підданих та намагалася перетворити князівство на свою заморську губернію»¹⁸.

С.І. Сідельников докладно розглядає перебіг болгарської кризи 1886 р., шукаючи відповідь на запитання, якому його попередники не приділяли належної уваги: чому С. Стамболов, котрий мав доволі складні відносини з першим болгарським князем Александром фон Батенбергом, старався повернути його до влади у 1886 р.? Автор вважає, що регент сприймав колишнього монарха як символ боротьби з Росією. Через це він зробив усе заради відновлення прав А. Батенберга на престол.

Історик також аналізує причини провалу дипломатичної місії генерал-майора Н. Каульбарса у Болгарії: «Важливе завдання по нормалізації відносин з Софією було доручено особі, котра не розумілася на особливостях дипломатії. Улюбленець царя все робив на свій страх і ризик, не узгоджуючи дії з міністерством» [26, с. 154]. Холодне ставлення до російських посланців з боку більшості населення сам барон Н. Каульбарс пояснював інтригами С. Стамболова, який тримав народ у страху. «Насправді ж, – зазначає С.І. Сідельников, – у Болгарії нараховувалося чимало незадоволених русифікаторською політикою Санкт-Петербурга»¹⁹.

Розрив Росією дипломатичних відносин з Софією історик оцінює як поразку та вияв слабкості царської дипломатії. «Не зумівши перемогти князівство у відкритому протистоянні, Санкт-Петербург пішов на злочин проти болгарського народу, намагаючись 1887 р. організувати у Болгарії військовий переворот» – аналізує автор подальші події. І цього разу не досягнувши своєї мети, російський уряд відступив, однак продовжував виношувати ідею про перетворення Болгарії на плацдарм для боротьби за Константинополь²⁰.

До зовнішньої політики уряду С. Стамболова в цілому С.І. Сідельников ставиться з розумінням, виправдовуючи її прагненнями болгарського народу створити повноцінну державу, спроможну відстоювати власні національні інтереси на міжнародній арені.

У 1941 р. вищезгаданий лист Й.В. Сталіна «Про статтю Енгельса „Зовнішня політика російського царизму“»²¹ було надруковано в журналі «Большевик». Ця публікація значно при-

скорила процес переоцінки зовнішньої політики Російської імперії кінця XIX ст. Лояльні до комуністичного режиму вчені взяли на озброєння деякі тези «вождя народів» та почали менш критично ставитися до заходів Санкт-Петербурга на Балканах.

На початку 1940-х років історики-славісти активніше продовжили свої дослідження. Очевидність загрози з боку нацистської Німеччини, що нависла над країнами Центральної та Східної Європи, у тому числі й СРСР, актуалізувала ідею слов'янської єдності. Саме тому вивчення історії і культури Болгарії в Радянському Союзі стало популярним. З таборів було звільнено репресованих у середині 1930-х років спеціалістів, які відновили свою дослідницьку роботу²².

Зі вступом СРСР у Другу світову війну завершилася трансформація підходу радянських істориків до характеристики зовнішньої політики Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Втручання Санкт-Петербурга у внутрішні справи Болгарії та інших країн регіону почало визначатися як особлива місія захисту молодих слов'янських держав Південно-Східної Європи від експансії Німеччини і Австро-Угорщини. Невдалі спроби Росії відновити добрі взаємини з Софією пояснювалися не прорахунками уряду, а інтригами з боку Берліна і Відня та небажанням правлячих кіл Болгарії співпрацювати з Санкт-Петербургом. Після завершення Другої світової війни зазначені тенденції стали панівними.

Ще з середини 1930-х років поступових змін зазнала й тематика досліджень радянських славістів. Вчені значно більше уваги почали приділяти першим двадцяти рокам XX ст. Об'єктом їхнього вивчення стали Балканські війни, зовнішня політика царя Фердинанда і болгарських урядів (у тому числі «стамболовістських») напередодні Першої світової війни²³.

Історики А.А. Могилевич і М.Е. Айрапетян у своїй статті²⁴ в основному роблять акцент на взаєминах Росії і Болгарії після Другої балканської війни. Коаліційний уряд «стамболовістів», «радославовістів»* і «тончевістів»**, який прийшов до влади у

* Політичне угруповання створене 1886 року колишніми членами Ліберальної партії, які об'єдналися навколо Василя Радославова.

липні 1913 р., взяв, за визначенням авторів, «...твердий курс на розрив з Санкт-Петербургом і зближення з Віднем. У результаті російсько-болгарські відносини змінилися настільки, що колишня дружба канула у вічність»²⁵. Називаючи зміну зовнішньої орієнтації Софії основною причиною ускладнення двосторонніх взаємин, А.А. Могилевич і М.Е. Айрапетян виправдовують заходи Санкт-Петербурга на Балканах, що є типовим прийомом для радянських авторів того часу.

У роботах²⁶ львівського історика Б.І. Распутніса також аналізується міжнародна політика болгарських урядів на початку минулого століття. «Зростаюча молода буржуазія країни, – пише автор, – прагнула розширити сферу своєї діяльності, у першу чергу, за рахунок європейських володінь Туреччини. Об'єктом її суперечностей з іншими державами півострова стала Македонія – важлива у стратегічному відношенні область»²⁷. Номінально незалежна Болгарія, на думку дослідника, фактично перебувала під економічним і політичним впливом великих держав. Однак історик визнає той факт, що уряди Болгарії намагалися проводити більш-менш самостійну політику, яка визначалася інтересами національної буржуазії і правлячих династій. Це виражалося у виборі «покровителя» серед імперіалістичних держав²⁸.

Значний внесок у дослідження теми міжнародного положення Болгарії, а також внутрішньої ситуації в цій країні напередодні та під час Першої світової війни зробив донецький вчений С.Ш. Грінберг²⁹. В одній із своїх робіт він детально розглянув обставини відставки уряду С. Данева та приходу до влади коаліції «ліберальної концентрації» у складі «стамболовістів», «радославовістів» і «тончевістів» у липні 1913 р. Автор підкреслює схвальне ставлення царя Фердинанда до зовнішньополітичної орієнтації зазначених партій на країни Троїстого союзу. Дослідник вважає, що Софія була готова приєднатися до блоку Центральних держав ще до початку Першої світової війни. Однак тоді цим планам завадила Німеччина³⁰.

** Представники Младоліберальної партії, створеної 1904 р. Дімітром Тончевим.

Після початку бойових дій уже Болгарія не поспішала втручатися у збройний конфлікт. На думку С.Ш. Грінберга, Софія чекала слушної нагоди та більш зручної ситуації на фронтах. Він зазначає, що Болгарське царство, формально залишаючись нейтральною державою, таємно допомагало австро-німецькому блоку і Османській імперії. Щоправда, у чому саме полягало це сприяння, автор не уточнює³¹.

С.Ш. Грінберг також розглядає ідеологічну підготовку до війни на боці Німеччини і Австро-Угорщини, що її проводив уряд «ліберальної концентрації». Посилаючись на провладні газети, дослідник звертає увагу на намагання «стамболовістів» і їхніх союзників очорнити в очах болгарського народу образ Росії. Проте, на думку автора, ця пропаганда не знаходила підтримки серед широких верств населення країни³².

Більш глибоке уявлення про тенденції, характерні радянській історіографії у висвітленні російсько-болгарських взаємовідносин 1880-х років, дає стаття³³ львівського історика О.С. Бейліса. У ній викладено розгляд вже згадуваних нами робіт М.М. Покровського, П.П. Павловича і С.Д. Сказкіна, опублікованих у 1920-х роках. Автор категорично не погоджується з дослідниками, які аналізували політику Санкт-Петербурга по відношенню до Болгарії як колоніальну. Робота М.М. Покровського, за визначенням О.С. Бейліса, «...написана під впливом вульгарного економічного матеріалізму і не внесла нічого нового для розуміння російсько-болгарських відносин»³⁴. Стаття ж П.П. Павловича має тенденційний характер та ґрунтується на матеріалах, підібраних з наміром доказати агресивність російських планів на Балканах³⁵. А от тезу С.Д. Сказкіна про неагресивність політики Санкт-Петербурга в регіоні історик повністю підтримує, констатує, що протягом останньої чверті XIX ст. Росія не мала жодних економічних інтересів у Болгарії³⁶.

Роботі О.С. Бейліса притаманні очевидні недоліки. Вона виконана під впливом офіційної позиції влади в СРСР щодо інтерпретації історії російсько-болгарських відносин в останній чверті XIX ст. До того ж історіографічний огляд автора не вичерпний. Він проігнорував низку праць, опублікованих в Радянському Союзі протягом 1920–1930 рр., які безпосередньо

стосуються тематики його дослідження – це статті П. Северцева і С.І. Сідельнікова.

Першою в СРСР фундаментальною працею з історії Болгарії є двотомник³⁷ під редакцією П.М. Третьякова, С.О. Нікітіна і Л.Б. Валева, робота над яким розпочалася за часів сталінського режиму, однак надруковано його було у 1954 р. – вже після смерті «вождя народів». І.М. Частухін та І.В. Козьменко – автори розділів першого тому, присвячених періоду правління «стамболовістів» і політичній кризі 1886–1887 рр. Вони називають С. Стамболова «непримиримим ворогом російського впливу» та вказують на «тісний зв'язок між угрупованням його прибічників і західноєвропейськими монополістичними об'єднаннями й торгівельними фірмами»³⁸. «Стамболовісти», підтримуючи «реакційну політику Батенберга», на відміну від прихильників орієнтації Болгарії на Росію, діяли впевнено та енергійно, завдяки чому їм вдалося перемогти у боротьбі за владу³⁹.

У цьому ж томі аналізується й зовнішня політика Софії періоду прем'єрства С. Стамболова. І.М. Частухін і І.В. Козьменко підкреслюють, що найбільш вразливим місцем Князівства на чолі з Фердинандом Саксен-Кобург-Готським залишалася його невизнаність великими європейськими державами. Голова уряду, в якого з князем постійно виникали суперечки, був схильний піти на примирення з Росією. Він намагався розпочати переговори з Александром III, проте імператор відмовився співпрацювати з болгарським прем'єр-міністром і давати йому будь-які гарантії невтручання у справи Князівства. Після цього С. Стамболов звернувся до Великобританії, розраховуючи на її сприяння визнанню Болгарії західноєвропейськими державами. Проте і вказаному плану не судитися реалізуватися. Фердинанд, заручившись підтримкою впливових опозиційних сил Болгарії, розпочав закулісні переговори з Росією⁴⁰, яка продовжувала вимагати відставки одіозного прем'єра. Врешті-решт князь пішов на компроміс, відсторонивши 1894 р. уряд «стамболовістів» від влади. Курс Софії на зближення з Санкт-Петербургом завершився відновленням 1895 р. дипломатичних відносин між двома країнами.

Докладно розглядаючи зазначені вище питання, І.М. Частухін і І.В. Козьменко не приділили належної уваги іншим заходам уряду С. Стамболова на міжнародній арені – відноsinам Болгарії з Османською імперією та спробам першої вирішити македонську проблему на свою користь, без яких характеристика зовнішньої політики «стамболовістів» у 1887–1894 рр. є неповною.

У наступних розділах першого тому «Історії Болгарії» діяльність урядів НЛП згадується неодноразово. Так, розглядаючи період 1903–1908 рр., коли при владі в країні знову знаходилися «стамболовісти», І.В. Козьменко і В.Д. Конобеев вказують на активізацію підготовки Софії до збройного конфлікту з Портою, головною метою якого було визволення Македонії. Дослідники звертають увагу на той факт, що протягом зазначеного часу болгарський уряд значно посилив агітацію серед християнського населення Салонікського, Бітольського і Скопського віластів Османської імперії, все частіше інспірував діяльність четників на території Порти і сприяв нелегальній доставці для них зброї через власний кордон⁴¹. Незадовго до початку Балканських війн 1912–1913 рр., зазначає ще один співавтор двотомника – М.А. Бірман, НЛП та інші ліберальні партії країни, які орієнтувалися на австро-німецький блок, відкрито виступали за війну проти Туреччини⁴².

Зовнішньополітичний курс коаліційного уряду «радославовістів», «стамболовістів» і «тончевістів» напередодні та під час Першої світової війни характеризується М.А. Бірманом як «антислов'янський і пронімецький»⁴³. Проти нього, на думку історика, виступали «широкі народні маси болгарського суспільства». Саме тому позиції кабінету міністрів В. Радославова були хиткими. Відчуваючи це, уряд «маскував свої справжні наміри і потайки продовжував втягувати Болгарію в табір австро-німецького імперіалізму»⁴⁴.

На відміну від попередніх робіт радянських авторів в «Історії Болгарії» деякі питання, пов'язані з зовнішньою політикою С. Стамболова і урядів НЛП, знаходять більш детальне висвітлення. Це вдалося завдяки залученню дослідниками, які брали участь у створенні двотомника, широкої джерельної бази,

а також праць болгарських істориків. Проте «Історія Болгарії» не позбавлена й деяких недоліків. Застосування авторами класового підходу для характеристики міжнародних відносин наприкінці XIX – на початку XX ст., а також ідеалізація зовнішньої політики Росії на Балканах не сприяли об'єктивному аналізу діяльності С. Стамболова та урядів Народно-ліберальної «стамболовістської» партії.

Таким чином, протягом 1928–1953 рр. в Радянському Союзі не було написано жодної монографії, присвяченої темі, яку ми розглядаємо. Подібна ситуація визначалася кількома причинами – пріоритетністю для вчених іншої проблематики дослідження, а також обмеженістю наукових зв'язків між Болгарією і СРСР, що почали розширятися лише після завершення Другої світової війни.

Визначаючи внесок істориків періоду сталінського режиму у вивчення зазначеної теми, слід відзначити, що періоди 1887–1894 рр., 1899 р., 1903–1908 рр. і 1913–1918 рр., коли представники НЛП перебували при владі, не знайшли належного розгляду на сторінках радянських наукових видань. Поза увагою дослідників залишилися такі важливі складові зовнішньої політики урядів «стамболовістів», як спроби вирішити на користь Софії македонське питання та взаємини Болгарії з сусідніми балканськими країнами, що губляться на тлі більш докладного висвітлення її відносин з великими державами.

Оцінка радянськими авторами позиції С. Стамболова і урядів Народно-ліберальної партії на міжнародній арені знаходиться у прямій залежності від інтерпретації істориками зовнішньої політики Росії кінця XIX – початку XX ст. Спроби Санкт-Петербурга посилити свій вплив на Балканах засуджувались як втручання у внутрішні справи суверенної держави. Поряд із цим діяльність «стамболовістів», котрі протистояли Росії, на думку вчених, цілком відповідала національним інтересам Болгарії і тому сприймалася позитивно.

По мірі зростання амбіцій СРСР та загострення міжнародних відносин наприкінці 1930-х років, а також під впливом влади радянські дослідники переглянули своє ставлення до зовнішньої політики Російської імперії, почавши відверто виправдовувати

її. Тому С. Стамболов і його прибічники – Д. Греков, Д. Петков, Н. Генадієв, які заважали Санкт-Петербургу виконувати місію захисника слов'янських країн від австро-угорської і німецької експансії, в наукових роботах з історії Болгарії, написаних під час та після Другої світової війни, характеризуються як одіозні постаті. Ця тенденція виявилася стійкою, тому зберігалася в радянській історичній науці й після смерті Й. Сталіна (1953 р.) – у період «хрущовської відлиги» і «брежнєвського застою».

¹ Овсяный Н.Р. Болгария и болгары / Н. Р. Овсяный. – СПб., 1900; Погодин А.Л. История Болгарии / А.Л. Погодин. – СПб., 1910; Ястребов Н.В., Лавров П.А. История болгарского народа / Н.В. Ястребов, П.А. Лавров. – Петроградъ, 1916.

² Гримм Э. К истории русско-болгарских отношений / Э. Гримм // Новый восток. – 1924. – Кн. 5. – С. 68–85; Покровский М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии / М.Н. Покровский. – М., 1923; Северцев П. Царская дипломатия на Балканах: из воспоминаний / П. Северцев // Международная жизнь. – 1923. – № 1. – С. 148–160.

³ Бейлис А.С. К вопросу об историографии русско-болгарских отношений в 80-х гг. XIX ст. / А.С. Бейлис // Учёные записки Львовского государственного университета. – Львов, 1948. – Т. 10. – Серия истории. – Вып. 3. – С. 83–102.

⁴ Палангурски М. България в балканската политика на Русия (1899–1903) / М. Палангурски. – Велико Търново, 1996; Пантев А. Англия срещу Русия на Балканите (1879–1894) / А. Пантев. – София, 1972.

⁵ Покровский М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии / М.Н. Покровский. – М., 1923.

⁶ Сказкин С.Д. Конец австро-русско-германского союза: Исследования по истории русско-германских и русско-австрийских отношений в связи с восточным вопросом в 80-е годы XIX ст. / С.Д. Сказкин. – М., 1928. – Т. 1.

⁷ Там же. – С. 29.

⁸ Копосов Н. Хватит убивать кошек! Критика социальных наук / Н. Копосов. – М., 2005. – С. 183.

⁹ Радєв В.В. Національне питання на Балканах / В.В. Радєв. – Харків, 1930.

¹⁰ Там же. – С. 18.

¹¹ Павлович П.П. Авантюры русского царизма в Болгарии в 80-х и 90-х гг. / П.П. Павлович // Борьба классов. – 1933. – № 6. – С. 107–125.

¹² Там же. – С. 110.

¹³ Там же. – С. 111.

¹⁴ Там же. – С. 120.

¹⁵ Авантюры русского царизма в Болгарии. Сборник документов / Сост. П.П. Павлович. – М., 1935; Документы из секретного архива русского правительства. – София, 1892.

¹⁶ Аксёнова Е.П. Из истории советской славистики в 1930-е годы / Е.П. Аксёнова // Советское славяноведение. – 1991. – № 5. – С. 83.

¹⁷ Сидельников С.И. Авантюра русского царизма в Болгарии (1878–1896 гг.) / С.И. Сидельников // Учёные записки Ленинградского государственного университета. – 1939. – № 36. – Вып. 3. – С. 145–180.

¹⁸ Там же. – С. 153.

¹⁹ Там же. – С. 154.

²⁰ Там же. – С. 180.

²¹ Сталин И.В. О статье Энгельса «Внешняя политика русского царизма» / И.В. Сталин // Большевик. – 1941. – № 9. – С. 1–5.

²² Горяинов А.Н. Славяноведы – жертвы репрессий 1920–1940-х годов: некоторые неизвестные страницы их истории советской науки / А.Н. Горяинов // Советское славяноведение. – 1990. – № 2. – С. 78–89.

²³ Виноградов К.Б. Внешняя политика и дипломатия Австро-Венгрии в начале балканских войн (октябрь 1912 – январь 1913 г.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук / К.Б. Виноградов. – М., 1953; Жебокрицкий В.А. Дипломатия империалистической Германии в связи с возникновением Балканской войны 1912 года / В.А. Жебокрицкий // Научные записки Киевского государственного университета им. Шевченко. – 1949. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 161–180; Магазинер С. Балканские войны 1912–1913 годов / С. Магазинер // Исторический журнал. – М., 1941. – № 6. – С. 70–77; Трухнов Г.М. Германская политика провокаций в начале первой балканской войны / Г.М. Трухнов // Учёные записки Белорусского государственного университета, 1950. – Вып. 10. – С. 115–155.

²⁴ Могилевич А., Айрапетян М. Европейская дипломатия и балканские войны (1912–1913 гг.) / А. Могилевич, М. Айрапетян // Военно-исторический сборник. – 1939. – № 3. – С. 68–91.

²⁵ Там же. – С. 68.

²⁶ Распутнис Б.И. Борьба империалистических держав за Балканы в первое десятилетие XX века / Б.И. Распутнис // Доповіді та повідомлення Львівського державного університету імені Ів. Франка, 1949. – Вип. 2. – С. 55–59; Распутнис Б.И. Образование Балканского союза 1912 г. и европейская дипломатия / Б.И. Распутнис // Научные работы студентов Львовского государственного университета им. Франко. – 1948. – Сб. 1. – С. 7–26.

²⁷ Распутнис Б.И. Борьба империалистических держав за Балканы в первое десятилетие XX века / Б.И. Распутнис // Доповіді та повідомлення Львівського державного університету імені Ів. Франка, 1949. – Вип. 2. – С. 57.

²⁸ Распутнис Б.И. Борьба империалистических держав за Балканы в первое десятилетие XX века / Б.И. Распутнис // Доповіді та повідомлення Львівського державного університету імені Ів. Франка, 1949. – Вип. 2. – С. 58.

²⁹ Гринберг С.Ш. Внешнеполитическая ориентация Болгарии накануне первой мировой войны (1912–1914 гг.) / С. Ш. Гринберг // Славянский сборник. – М., 1947. – С. 291–335; Гринберг С.Ш. Вступление Болгарии в Первую мировую войну. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук / С.Ш. Гринберг. – М., 1945; Гринберг С.Ш. Первая мировая война и болгарский народ / С.Ш. Гринберг // Исторические записки. – 1947. – № 21. – С. 202–221.

³⁰ Гринберг С.Ш. Первая мировая война и болгарский народ / С.Ш. Гринберг // Исторические записки. – 1947. – № 21. – С. 203.

³¹ Там же.

³² Там же. – С. 207.

³³ Бейлис А.С. К вопросу об историографии русско-болгарских отношений в 80-х гг. XIX ст. / А.С. Бейлис // Учёные записки Львовского государственного университета. – Львов, 1948. – Т. 10. – Серия истории. – Вып. 3. – С. 83–102.

³⁴ Там же. – С. 101–102.

³⁵ Там же. – С. 101.

³⁶ Там же.

³⁷ История Болгарии / Под ред. П.Н. Третьякова, С.А. Никитина. – М., 1954, Т. 1.

³⁸ Там же. – С. 397.

³⁹ Там же. – С. 397.

⁴⁰ Там же. – С. 404.

⁴¹ Там же. – С. 475.

⁴² Там же. – С. 483.

⁴³ Там же. – С. 500.

⁴⁴ Там же.

БІОІСТОРИОГРАФІЯ

УКРАЇНОФІЛЬСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА 1863–1885 рр. У ДЗЕРКАЛІ ЙОГО ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ

Сучасна парадигма наукового розвитку вимагає від дослідника залучення широкого спектру наявної джерельної бази та пошуку нових джерел, притаманних тій чи іншій епосі. Звернення до листування, як найпопулярнішого засобу спілкування у ХІХ ст., стало необхідною умовою для всебічного і об'єктивного висвітлення подій минулого, антропологізації історії. У цей період епістолярій перетворюється у комунікативну форму обговорення важливих суспільно-політичних, наукових та культурних проблем. Він проливає світло на глибину внутрішнього світу людини, тому дослідники все частіше звертаються до нього як повноцінного історичного джерела.

Епістолярій залишається чи не єдиним живим свідком минулого в усіх подробицях, тому що насичений людськими емоціями та особистісними судженнями, тобто в ньому, як у дзеркалі, відображено життя окремих людей на тлі розвитку суспільства. Для сучасного дослідника це невичерпне джерело інформації щодо внутрішнього стану як окремої особистості, так і суспільства загалом. Епістолярна спадщина видатного українського історика М. Костомарова – яскравий тому приклад. Крізь її призму ми зовсім по-новому можемо уявити ті деталі життя великого вченого, які не прочитаєш ані між рядками його творів, ані на сторінках тодішніх газет, які рясніли критичними відгуками про нього і його діяльність, ані в автобіографії, ані в мемуарах. Одразу наголосимо, що ми далекі від ідеалізації епістолярію у цьому сенсі. Безумовно, він створювався люди-

ною, а тому завжди має відтінок суб'єктивності і, можливо, упередженості. Але у нашому випадку достовірність свідчень досить висока, оскільки мова йде про другу половину XIX ст., коли приватне листування було чи не єдиною можливістю відкрито обговорити актуальні проблеми, пов'язані з „українським питанням” в Російській імперії. Ми критично підійшли до обраних джерел і, як радить відомий антрополог Енн Стоулер, намагалися розглядати епістолярій вздовж і поперек „волокон архівної тканини”, щоб отримати можливість альтернативної інтерпретації¹.

На завершальному етапі свого життя (який був найбільш яскравим і плідним у його творчості) М. Костомаров не зміг залишитися осторонь суспільно-політичних подій, які сплелися у неперервний ланцюг, що рік-у-рік затягувався на шиї українства. Байдужість ніколи не була характерна Миколи Костомарову. Навіть після всіх поневірянь, пов'язаних з Валуєвським циркуляром, він не здався, а все ж продовжував збирати кошти для видання українських книг. Справа розгорнулася так широко, що спинити її було дуже важко. 2 грудня 1863 р. вчений пише листа до Г. Данилевського з подякою “від імені дорогої Вам і мені України” за сприяння у зборі коштів на українські книги і повідомляє про наміри продовжувати справу і наступного року².

На початку 1864 р. група харківських семінаристів зібрала певну суму коштів для друкування україномовних книг і надіслала з цього приводу листа М. Костомарову, засвідчуючи велику повагу до історика. Той був настільки вражений увагою молодого покоління, що не міг не відповісти. У листі від 19 січня 1864 р. він дякує і бажає, щоб молодь росла “духом і серцем”. М. Костомаров, як пастир, своїми настановами закликає зберегти “у серці ту любов до свого краю і до свого народу, що тепер маєте; і будете ви світло людям вашим, і станете кріпкою сторожею народовій мові й народовій освіті”. Історик радів духовному росту молоді і закликав не забувати рідної мови і не відмовлятися від неї ні за які земні блага, щоб “любов наша до рідної мови не була схожа на те насіння, що було зійшло, та росту йому не було”³.

Влада була надзвичайно стурбована великим впливом Костомарова на громадську думку щодо “українського питання” в Російській імперії, особливо серед молоді, тому постійно тримала під його контролем. Про це свідчать звіти флігель-ад’ютанта III-го Відділення М. Мезенцова, який у вересні 1863 р. був спеціально відряджений до українських губерній для оцінки діяльності українофілів і Костомарова зокрема. У своїх дописах чиновник відзначав, що ідейним підґрунтям українофільства на Україні є часопис “Основа”, який не був би таким впливовим, “якби поряд з ними деякі впливові за своїм талантом особистості, як Костомаров, Куліш і їх спільники, не проводили систематично такі начала, утвердження яких тягнуть за собою позитивну політичну сепарацію Малоросії від іншої частини Російської імперії”⁴. В той час, як М. Костомаров все ще переймався справою попри всі заборони влади, його “ідейний товариш” П. Куліш перебував у Варшаві, де значно змінилися його погляди. В одному з листів він настирливо кликав Костомарова до польської столиці. Із змісту листа дізнаємося, що Куліш остаточно змірився з позицією влади щодо українства. Погоджуємося з думкою О. Міллера, що це були не тимчасові його настрої. Для очевидності висновків автор наводить спирається на листування П. Куліша, з якого видно, що він став на бік уряду і намагався схилити до співробітництва з урядом і своїх товаришів⁵.

Через несприятливі для української справи обставини, які склалися впродовж 1963 р., центр подій перекочував до Києва. М. Костомаров рвався туди з усієї сили і подав запит на дозвіл викладання в Університеті Св. Володимира, оскільки мав запрошення на кафедру. Тодішній ректор М. Іванишев 16 липня 1862 р., одразу після звільнення Костомарова з Петербурзького університету звернувся в одному з листів до історика, в якому пропонував прийняти кафедру російської історії та висловлював бажання бачити Миколу Івановича не тільки в якості викладача, а й головного діловода Київської археографічної комісії. Зважаючи на любов останнього до архівосховищ, він констатував, що Київський центральний архів може дати задоволення на все життя⁶. Спочатку М. Костомаров не наважився відповісти зго-

дою, очевидно, втомлений неприємними подіями. А у 1864 р. під тиском обставин згадав про запрошення. 22 квітня Костомаров повідомляє М. Іванишеву про своє бажання стати професором Київського університету. Питання було винесене на Раду. Незадовго до генерал-губернатора Південно-Західного краю Д. Бібікова дійшла звістка, що М. Костомарова звинувачують в українофільстві, і той не дав дозволу на його переїзд до Києва. На початку травня того ж року Рада Університету відклала балотування Костомарова на посаду ординарного професора на невизначений час. Проте, вшановуючи заслуги вченого перед наукою, прийнято було рішення присвоїти йому ступінь доктора історії без іспиту і захисту дисертації. “Ваш докторський диплом друкується і буде висланий Вам в найближчий час”, – повідомляв ректор М. Іванишев у листі від 5 травня 1864 р.⁷ Таке рішення можна розцінити двояко: з боку влади – відкуп за відмову і “заохочувальний приз”, з боку ради Університету – висока оцінка професорської і наукової діяльності М. Костомарова. Таким чином, він залишився у Петербурзі.

Тим часом не припинялася діяльність вченого зі збору коштів на україномовні видання для народу. Вона принесла не менше неприємностей, ніж будь-яка інша його громадська ініціатива. Історику вдалося зібрати близько 4000 рублів, з яких 1300 витрачено видання “Оповідань з Святого Письма” і “Щотниці”. Решту суми він перевів у цінні папери Херсонського земського банку, а також склав заповіт, згідно якого після його смерті кошти повинні бути спрямовані до Міністерства народної освіти і витрачені в Україні. Саме існування цього фонду з самого початку і до смерті вченого здебільшого викликало негативну реакцію в суспільстві. Неодноразові звернення до вченого з приводу використання фонду наражалося на його спротив. Зокрема, його стосунки з М. Драгомановим та П. Кулішем були тимчасово порушені відмовою М. Костомарова на будь-які варіанти використання зібраних грошей. На нашу думку, тут доречним буде короткий дискурс стосунків М. Костомарова з М. Драгомановим, оскільки він відображає не тільки порушене нами питання, але й загальний хід подій навколо українського руху 60–80-х рр. XIX ст.

М. Костомаров і М. Драгоманов бачилися особисто лише два рази, мало листувалися, але самі по собі були яскравими діячами українського руху, і коли їхні шляхи перетиналися, то виникала дискусія. М. Драгоманов, значно молодший від М. Костомарова, і значно радикальніший у своїх поглядах щодо української справи в Російській імперії. Він поділяв думки М. Костомарова щодо важливості розвитку української мови, але не погоджувався з його “політичною мімікрією” і вважав її шкідливою для справи. В одному із своїх листів він писав: “...Програма Костомарова була дуже ідеалістична і через те не дивно, що, повернувшись з вигнання в часи царя Олександра II, Костомаров не державсь її цілком. Але дивно, а в усякім разі печально, що Костомаров і його приятелі, котрі в 60-ті роки видавали “Основу” і керували українським рухом в Росії, не виявили ніякої політичної програми, а цю стару так заховали, що про неї точно нічого не було звісно до самої смерті Костомарова. Між іншим це мало наслідком те, що навіть серед інтелігентних українців “українофільський” рух не міг видержувати конкуренції ні в один бік – з великоруським лібералізмом і радикалізмом, ні в другий – з московським слов’янофільством...” Далі Драгоманов схвально відзивається про програмні документи Кирило-Мефодіївського братства, але підкреслює політичну недосконалість подальших дій кириломефодіївців. Драгоманов звинувачує Костомарова у відступі, а у деяких працях відмові від попередніх переконань. Тут же він шкодує, що перший не захотів видавати підручники за кордоном⁸.

Цікаві подробиці цих подій знаходимо у щоденнику видатного українського вченого і громадського діяча О. Кістяківського. 6 березня 1876 р. він записав свої враження від зустрічі з П. Кулішем, який повідомив йому деякі обставини цієї справи. М. Костомаров після одруження написав заповіт, за яким все майно після його смерті відходило дружині А. Крагельській. Про кошти для українських підручників у заповіті не було сказано. Дізнавшись про це, київські громадівці провели переговори з вченим, але вони пройшли безрезультатно. Згодом до нього завітав і сам М. Драгоманов. М. Костомаров був непо-

хитним і відповів, що віддасть всю суму тільки в разі, якщо міністр дозволить видання підручників українською мовою.

О. Кістяківський знав, що безліч осіб (в т.ч. й П. Куліш) намагалися видерти кошти у Костомарова ще у 1863 р., але останній не піддався ні на які авантюри. Зрештою, автор щоденника висловлює припущення, що історик міг так чинити з двох причин: “з метою присвоїти, то це підло, якщо ж... з метою зберегти ці кошти від розтрати, то тут нічого поганого немає”⁹. М. Драгоманов хотів заволодіти сумою не для власних потреб, а для публікації української літератури за кордоном, але, очевидно, М. Костомаров не поділяв його намірів. Крім того, це свідчить і про розлад у рядах українських діячів¹⁰. Загалом, О. Кістяківський позитивно оцінює діяльність Костомарова. На нашу думку, цей епізод є надзвичайно промовистим у сенсі сприйняття вченого його сучасниками. Як бачимо лише з одного прикладу, його вважали не тільки вченим високого рангу, але й українським громадським діячем зі стійкими переконаннями й принципами.

Але повернімося до листа М. Костомарова до М. Драгоманова. З нього випливає, що М. Драгоманов написав листа із зверненням про надання коштів для публікації українських книг за кордоном восени 1876 р., після виходу Емського акта. З пояснень самого М. Драгоманова дізнаємося, що це була вже друга спроба використати фонд, яким опікувався Костомаров. Перший раз Драгоманов запропонував історика допомогти видавцям “Кобзаря” у Празі в 1875 р., позичивши кошти, або віддати їх на видання за кордоном Нового Завіту у перекладі П. Куліша. Про це йдеться у колективному листі від 29 січня 1875 р., який підписав М. Драгоманов, В. Антонович, П. Куліш та ін.¹¹. Але М. Костомаров відмовився, пояснюючи, що не має права ані віддавати, ані позичати будь-кому суспільний фонд. Вдруге до Драгоманова знову звернулися “Кобзарники” з проханням вияснити у вченого, скільки є грошей у фонді і як він буде “служити своїй цілі”¹². Останній відповів, що із 4000 рублів 1300 використано було на видання “Оповідання з Святого Письма” та арифметики О. Кониського. Проте за час, коли фонд зберігався на банківському рахунку, росли проценти, і сума

досягла знову чотирьох тисяч. Крім того, він підтримував громаду у бажанні використати їх у своїй державі, дочекавшись дозволу Святого Синоду на видання Біблії українською мовою. М. Костомаров вірив у те, що після заборони співати українські пісні, настане час, коли “великі світу нашого будуть захоплюватися цими піснями і опікуватися успіхами народної творчості”¹³. Безумовно, що в цій ситуації у Костомарова проявилися погляди романтика.

Епістолярій М. Костомарова у поєднанні з іншими джерелами цього періоду розкриває стан української справи після Емського указу. Документ став безпосереднім продовженням Валуєвського циркуляра 1863 р. Значну роль у його появі відіграв М. Юзефович, який на той час був помічником куратора Київської шкільної округи та почесним головою Київської археографічної комісії. За Емським актом в Росії заборонялося не тільки видавати оригінали творів і переклади українською мовою, а й ввозити україномовні книги, надруковані за кордоном. Крім того, припинялися українські театральні вистави, читання та друкування відповідних текстів до музичних творів. Українська інтелігенція тяжко переживала такі політичні зміни. До М. Костомарова в цей час писав відомий драматург і актор М. Кропивцький, шукаючи підтримки у зацікавленій людині¹⁴. На жаль, нами не знайдено відповідей історика, але епістолярна спадщина вченого містить значну частину доказів, що це питання не залишилося поза його увагою.

Зрозуміло, що в таких обставинах українська справа пішла на спад, а заняття нею могло принести М. Костомарову арешт, якого він би не пережив. Вченому прийшлося працювати таємно, але відступати він не збирався. Щороку він організовував панахиду пам’яті Т. Шевченка, яка була не тільки церковним обрядом, а й зібранням шанувальників творчості великого українця. У спогадах Д. Мордовця про останні десять років життя історика неодноразово згадуються “Тарасові роковини”, зокрема, у 1878 р. вони проходили в клубі художників¹⁵. М. Костомаров особисто розсилав повідомлення своїм знайомим. Так, наприклад, 27 лютого 1880 р. він повідомляє О. Пипіна про збір у церкві Міністерства внутрішніх справ в ім’я світлої пам’яті

про Кобзаря¹⁶. Такі послання отримували й десятки інших діячів українського руху. Про 1882 р. Д. Мордовець згадував, що аналогічний захід зібрав “український гурток” в Петербурзі спочатку в Казанському соборі, а ввечері у ресторані, де “батько Микола” читав твори Шевченка напам’ять¹⁷. Один з таких вечорів був влаштований і на честь українського письменника Г. Квітки-Основ’яненка. Рішення про організацію святкового обіду прийнято було на одному з традиційних “вівторків” у М. Костомарова. На запрошення відгукнулися близько двадцяти представників української та російської інтелігенції. Серед них О. Пипін, С. Опатович, М. Старицький, О. Савич, В. Жемчужников та ін. Зокрема І. Срезневський не зміг відвідати зібрання, але написав листа М. Костомарову, де коротко відзначив заслуги письменника в українській літературі¹⁸. Цей лист був зачитаний під час обіду, а насамкінець учасники склали колективну телеграму до Харківського повітового предводителя дворянства М. Ковалевського: “Розділяючи разом з вами справжнє свято відзначення дорогої нам пам’яті Григорія Федоровича Квітки, ми, що зібралися в дружньому гуртку шанувальників пам’яті покійного, шлемо таким харківським шанувальникам наш сердечний привіт і гаряче побажання успіху нашій народній літературі серед інших споріднених слов’янських культур. Микола Костомаров – від усіх, хто зібрався”. Д. Мордовець згадує, як подав історик ідею закінчити зібрання промовою щодо майбутнього українського письменства. Костомаров зробив це успішно, за що був нагороджений оплесками¹⁹. На перший погляд, такі події не видаються значущими. Але необхідно врахувати, що вони проходили регулярно, збирали зацікавлену аудиторію та ще й супроводжувалася літературними вечорами, на яких обговорювалися важливі питання, пов’язані з українською літературою та роллю інтелігенції в культурному розвитку народу. В умовах дії Емського указу це було надзвичайно важливо і мало позитивні наслідки.

Про те, що М. Костомаров залишався провідником українського руху, свідчить його лист до О. Пипіна, написаний 1 грудня 1880 р. У ньому історик повідомляє, що отримав три листи з Кишинева та Єлисаветграда (один з них від І. Нечуя-

Левицького), яких до нього звертаються з проханням вплинути на М. Стасюлевича як члена комісії з перегляду законів про друк. М. Костомаров прагнув зустрітися з О. Пипіним, щоб обговорити проблему варварського відношення до української літератури і українців взагалі, яким забороняють співати на концертах свої пісні, проводити вистави рідною мовою, а неграмотних за одну лише любов до своєї народності можуть вислати. Микола Іванович, гостро вболіваючи за український народ, хотів порадитися з Олександром Миколайовичем, як співробітником “Вестника Европы”, з приводу того, як можна через М. Стасюлевича та його часопис винести цю проблему на суд громадськості²⁰. Очевидно, зустріч з О. Пипіним була вдаюю, оскільки за п’ять днів М. Костомаров надіслав до журналу статтю “Малорусское слово”²¹, про що повідомив запискою.

Ми можемо прослідкувати за подіями, які розгорнулися на початку 80-х років XIX ст. Нарешті цензурі дозволено було пропускати українські словники, збірники усної народної творчості, невеликі оповідання і поезію завдяки численним публічним виступам М. Костомарова у періодичній пресі. Очевидно, авторитет історика зіграв важливу роль у переконанні М. Стасюлевича, який насправді не був великим прихильником України. За підтримки О. Пипіна, якому історик регулярно писав і надсилав свої праці, у 1881–1882 рр. він опублікував „Малорусское слово”, „По вопросу о малорусском слове “Современным Известиям”²² і „Еще по поводу малорусского слова „Московским Ведомостям”²³, де підняв низку питань, пов’язаних із забороною української мови. По-перше, шкідливість перенесення цього питання із ґрунту наукового на політичний, що саме по собі дає можливість втрутитися у розв’язання проблеми особам, які не розуміють тонкощів мовної ситуації, а це, у свою чергу, породжує політичні спекуляції; по-друге, „ревнителі об’єднання Росії” побоюються, що український народ, отримавши свободу культурного розвитку, усвідомить свою окремішність і зажадає розриву з імперією; по-третє, „не тільки Русь Волині і Подолії, але Русь Полтавщини і Харківщини є також дещо інше по своїй народності, ніж Москва – в етнографічному значенні... Це правда і правди ніде діти (виділено – О.Г.)”²⁴.

Через О. Пипіна до “Вестника Европы” потрапляли й інші роботи М. Костомарова, як наприклад, рецензія на “Крашанку” П. Куліша²⁵, та праці, пов’язані з українською літературою інших авторів. Так, в записці від 3 травня 1882 р. Микола Іванович пропонував часопису замітку про русинську літературу за 1881 р., яку взято було з польського журналу.

На початку лютого 1882 р. М. Костомаров опублікував у журналі “Вестник Европы” роботу під назвою “Задачи украинофильства”²⁶. Вона була написана на захист української мови і проти тих, хто намагався звести її роль до діалекту, який мало чим відрізняється від російської мови. Знищивши мову, легко збороти народ, і це історик добре розумів. Тому й ратував за розвиток української літературної мови, її становлення і виступу на міжнародній арені у ролі повноправної європейської мови. Таким чином, М. Костомаров підкреслював, що вплив світового культурного процесу, з-поміж іншого й російського, він вважав благотворним для українського народу і його мови. Історик рішуче відкидає думку, що наш народ хотів коли-небудь злитися з російським і що він не здатний самостійно розвиватися: „Малорос дійсно не має ворожості до великороса, він буде з ним вести хліб-сіль, приймати його з братньою доброзичливістю у своїй убогій хаті, радий повчитися у нього всьому доброму, але великоросом бути не хоче, а бажає залишитися тим, чим є”²⁷ (виділ. – О.Г.). Український народ має власні мову й культуру і має право визначити своє місце у світовому цивілізаційному процесі. Ось якою була найвища мета для М. Костомарова, що її можна було досягти було через реформу народної освіти. Провідну роль у цьому процесі вчений відводить інтелігенції, котра повинна „йти в народ”, щоб зблизитися з ним, зрозуміти його потреби, щоб створити українську літературу, прийнятну навіть найнижчим шарам населення України, в тому числі й на Галичині.

У відповідь на виступ Костомарова на шпальтах „Вестника Европы” редактор львівської газети „День” В. Барвінський публікує роботу під назвою “Задачи русской интеллигенции на Украине”, в якій дещо інакше розглядає роль інтелігенції у розвитку України²⁸. Він констатує, що український народ

внаслідок багатовікового бездержавного існування втратив силу, ґрунтовану на національній свідомості, тому інтелектуальна еліта повинна сприяти укріпленню духовного зв'язку між розрізненими українськими етнічними територіями. На думку В. Барвінського, інтелігенція Галичини та Буковини разом з народом гостріше відчуває необхідність згуртування, оскільки живе одними інтересами з усім українським народом. У цьому випадку погляди М. Костомарова і В. Барвінського співпадають. Розходяться вони тоді, коли мова йде про роль дворянства у цьому процесі. М. Костомаров вважає, що українська інтелігенція східної і центральної частини Російської імперії за кілька століть прилучилася до російської культури, опанувала мову, і лише найсвідоміша її частина тяжіє до „джерел” (а, значить, усвідомлює своє високе призначення – служити українському народові). Швидко переорієнтувати всю еліту неможливо, різкий поворот у свідомості не відбудеться. Логічніше буде почати з низів, які багато віків не мали доступу до світової цивілізації. Історик не бачить нічого страшного в тому, що російська інтелігенція долучиться до розвитку української культури та мови, адже вона є носієм однієї із світових культур. У цьому випадку виграють обидва народи, оскільки мова не йде про злиття культур і народів. На таку постановку питання не погоджується В. Барвінський, вважаючи, що українське дворянство повинне повернутися обличчям до свого народу незалежно від геополітичних особливостей його існування. Редактор газети „День” виступає за те, щоб літератори намагалися підняти українську літературу до світового рівня, і тоді українському народові непотрібно буде йти за „великоросійським братом”.

Дискусія між М. Костомаровим і В. Барвінським, яка проходила на сторінках періодичних видань, продовжилася та навіть загострилася в епістолярному спілкуванні. Перший звернувся з листом до редактора “Дела” приблизно в середині червня 1882 р. та попросив його надрукувати в газеті, але В. Барвінський не виконав побажання історика, можливо, щоб запобігти спекуляціям навколо цього важливого питання²⁹.

У цьому листі М. Костомаров дає декілька важливих пояснень своїм міркуванням, висловленим у вищезгаданих публі-

цистичних творах. Вважаємо доцільним проаналізувати зміст послання. Насамперед, автор торкається тези про злиття української інтелігенції з російською, яка бурхливо заперечувалася В. Барвінським. Історик стверджує, що українська культура була вище розвиненою ще при царях Олексію Михайловичу та Федору Олексійовичу. За царювання Катерини II українська еліта почала русифікуватися, а за “миколаївського режиму” цей процес йшов найшвидше і досі продовжується. На даний момент українською мовою розмовляють у дворянських сім'ях лише там, де панує малоосвіченість. В інших випадках українське дворянство мимоволі зблизилося з російською культурою, оскільки вся освіта і діловодство в Російській імперії велася лише російською мовою. Тому Костомаров називає російську мову не чужою українцеві, як і галичанину німецька і польська. Але у зростанні російської мови і культури українська інтелігенція відіграла величезну роль. Тому не має сенсу нині дворянство та інтелігенцію примушувати розмовляти українською, логічніше боротися за найнижчі верстви українського населення, яке “віками тримали трохи не в скотинячому побуті”, прилучити до досягнень світової культури навчанням мовою, яку воно перейняло з материнським молоком. М. Костомаров бажає, щоб дворянство та й вся інтелігенція хоча б не шкодила українській справі. Немає в дворянстві тієї моральної сили, щоб повністю українізуватися; для такої метаморфози необхідні певні історичні умови, інакше неможливо різко повернути шлях українського дворянства до народу. М. Костомаров ділить українську інтелігенцію за походженням на два типи – з дворянства і “мужицького походження”. Перша частина на нинішній момент не надто вболіває за справу, інша ж більше розуміє потреби народу і її історик називає “нашою надією”, тобто епіцентром українського руху. Якщо до нього приєднаються представники інших верств, то “ми їх приймемо з щирим серцем і ласкавим привітом”. Нейтральній частині населення історик відводить роль “одного добродійства... не засть мені світу” (не заважай – *О.Г.*)³⁰.

Нами віднайдено лист-відповідь В. Барвінського, про який згадає О. Барвінський³¹, датований 1 липня 1882 р. Автор пові-

домляє, що сам багато страждає від виступів у пресі, його постійно викликають до суду поляки, які звинувачують в образі своєї гідності. Але найбільше йому хочеться поговорити з М. Костомаровим, котрого всі галичани вважають “величавим авторитетом” і на нього покладають “всю надію... нашої народності”³². Від історика, єдиного живого представника “тросзвдія українського неба”*, галичанам боляче чути нав’язування істориком “общеруського язика” у своїх виступах у “Поэзии Славян” М. Гербеля та “Вестнике Европы”. В. Барвінський констатує, що необережний вислів вченого підхопили вороги, “запроданці Москви”, які твердять, що “після Куліша ось вже й Костомарів цурається нашої, як вони кажуть “мрії” народної – ...самостійности нашої Руси”. Галицькі русини з великими труднощами, але досягли великих успіхів у збереженні мови: вони домоглися перекладу майже всіх підручників, створили чотири кафедри в університеті і, що найцінніше, видають багато наукової літератури. І тому слово М. Костомарова про “общеруський язык” грає проти великої справи. В. Барвінський мотивує свої висновки тим, що в Галичині це все одно, що стати на бік польської інтриги, оскільки навіть для інтелігенції російська мова зовсім чужа. Якщо відмовитися зараз від української мови, то вона швидше прийме польську. В Галичині й Буковині українська народність становить три мільйони і має певну самостійність як частина п’ятнадцятимільйонного народу. На цій основі тримається право русинів користуватися своєю мовою як державною та право на національні зв’язки з українцями, які проживають в Російській імперії. Українську мову автор вважає найкращою з усіх слов’янських мов, відмовитися від неї в Галичині й Буковині означало б дати австрійському урядові зброю проти русифікації і для полонізації. Заслуга галицьких русинів полягає ще й в тому, що вони обґрунтували цю проблему науково, тобто їм вдалося довести, що безпосереднім наступником книжної мови з козацьких часів є галицька книжна мова, яка, в свою чергу не є чистою. Найріднішою мовою для всіх українців є мова, якою писав

* Автор має на увазі Т. Шевченка, П. Куліша та М. Костомарова.

І. Котляревський і письменники після нього. Ця мова є вже не тільки народною, але й всенародною літературною мовою, яка має свою наукову термінологію і може передавати будь-яку інформацію, в тому числі й “високої науки”³³.

Далі В. Барвінський характеризує роль дворянства в націєтворчому процесі. Визнаючи величезну силу народного духу, який зберігає всі свої національні особливості, автор наголошує, що “в кожній монархічній (підкр. – В.Б.) державі в політиці більше робиться впливами аристократії, як силою народа, а на се маємо доказ на чехах: вони мимо всеї освіти свого народа і його безприкладного патріотизму і солідарності ніколи не ...остоялись, якби не мали за собою впливових Гаррахів, Клям-Мартиниців, Тупів, Швацбергів”. Україна не повинна відмовлятися від “матеріально сильних і впливових”, бо вони можуть об’єднати всіх українців, “треба тільки розбудити у потомків гетьманських амбицію, що вони станувши на чолі свого народа матимуть незрівнянно більшу повагу і честь, як коли вертяться прихвостнями, лакеями і блазнями у царського чи цісарського стола”. Закінчуючи роздуми, редактор “Дела” просить М. Костомарова звільнити його від обов’язку друкувати дописи про “общерусский язык... , бо тим вийде шкода тільки для нас”³⁴.

М. Костомаров не затримався з відповіддю. За тиждень, 7 липня 1882 р. він повідомив, що зі здоров’ям у нього дуже погано – “чи не покличе Господь Бог давати рахунок за все своє життя”, тому поспішає відповісти, “щоб не осталося ...в Галичан про мене такої згадки, якої я овсе не заслужив”³⁵. Він пояснює, що ніколи не твердив про необхідність русифікації української інтелігенції в Галичині, оскільки це неможливо з точки зору здорового глузду. Те, що він писав у “Вестнику Европы”, стосується лише українців Російської імперії, адже вони знаходяться в зовсім інших умовах, аніж ті, які живуть в Австро-Угорській імперії. Російська мова справді стала мовою української інтелігенції. Відмовитись від неї наразі неможливо історично, крім того, подібну заяву або не дозволили б надрукувати, або підняли б “таку бучу”, що користі народній справі не було б ніякої. Заклик до народної освіти рідною мовою хоч і звучав, як “глас вопиющего в пустыне”, а все ж деякого

прогресу вдалося досягти. М. Костомаров вважає, що, як курка по зернятку клює і сита від того буває, так і народ від маленьких книжечок наситився знаннями, аби лиш не заважали їх друкувати. Не вся українська інтелігенція забула праотцівську мову, та й з народу піднялася національно свідома молодь, яка б продовжила справу. Народні книги і створили б літературу справді народну, а не ту, що складається з перекладів Байрона, Шекспіра, Міцкевича й Андерсена з додатком словників, які нікому не зрозумілі.

Таким М. Костомаров бачить шлях поступу української мови і літератури в Російській імперії. Він наголошує, що це не стосується галичан і буковинців, оскільки вони знаходяться в іншій державі “під конституційним урядом”; мають може не до кінця сформовану, але “інтелігентну мову”, яка виросла на базі народної; видають більше двадцяти періодичних видань. У такій ситуації відмовлятися від своєї мови не має сенсу. Насамкінець, хворий М. Костомаров сподівається, що “коли позове Бог до себе, добром помянете щироприхильного і правдиво кохаючого свою народність...”³⁶.

На наш погляд, листування М. Костомарова з В. Барвінським є свідченням зрілості його поглядів на розвиток української мови та літератури в умовах існування українців в Російській імперії. Все, що було ним викладено в листах, перевірено часом. Історик не висловлювався на українську самостійність лише тому, що не бачив відповідних історичних умов, а радикальних дій ніколи не підтримував. Він виступав за поступовість від народної освіти до пробудження інтелігенції і виховання молоді під прапором розвитку української культури. Як ми вже писали вище, М. Костомаров перевірів це ще в 1863–1864 рр., коли бачив, як відгукнулася харківська молодь на заклик видання і розповсюдження народної літератури українською мовою. О. Барвінський ствержує, що вчений “любов до свого краю і народу тісно лучив з любов’ю до рідної мови”. Багато що зі своїх поглядів він змушений був приховувати, тому деякі його вислови в статтях не такі виразні, як це ми побачили в епістолярії. Тому звинувачення його у відступництві видаються нам дещо тенденційними і відірваними від умов, в яких діяв

М. Костомаров. Попри всі заборони української мови, вчений боровся не тільки за народну просвіту, але й за формування української літературної мови. Він виступав за видання українських граматики і словників для “широкого розвитку українського письменства”³⁷. Ця думка О. Барвінського підтверджується листом М. Костомарова до П. Житецького від 25 лютого 1881 р., в якому йдеться про засідання Академії наук, де було схвалено видання української граматики за “кулішівкою” з певними додатками³⁸. З тону листа зрозуміло, що вченого дуже порадувало таке рішення.

В останні роки життя Микола Костомаров, не дивлячись на тяжкий стан здоров'я, слабкість зору, працював з такою ж завзятістю, як і в молодості. У цьому йому допомагала дружина, яка завжди була поряд, і коли хвороба чоловіка загострювалася, вона ставала руками і очима чоловіка. Епістолярна спадщина історика містить цілий ряд листів 80-х рр. XIX ст., які написані рукою А. Костомарової. Завдяки її каліграфічному почерку листи добре прочитуються і мають велику цінність для дослідника. Послання, написані А. Костомаровою за життя чоловіка, можна умовно поділити на дві групи: писані під диктовку від імені М. Костомарова (наприклад, до С. Шубинського, І. Палімпсестова та ін.) та за власним бажанням, коли необхідно було звернутися до спільних знайомих по допомогу в науковій роботі (наприклад, до Д. Мордовця, О. Гатцука та ін.). Таким чином, навіть у найскладніший період життя вченому вдавалося підтримувати зв'язки з колегами, видавцями, знайомими.

У своїх працях про історика О. Пипін³⁹, В. Беренштам⁴⁰, В. Антонович⁴¹ підкресливали, що М. Костомаров надто був залежним від суспільно-політичних обставин. Пильна увага до нього влади протягом майже всього життя не давала можливості висловитися гостріше і чіткіше, як того хотілося вченому, і тому він інколи замаскував свої погляди. Зняти завісу над справжнім М. Костомаровим допомагає лише листування, яке відкриває нам його громадянську позицію, наукові погляди і психологічні переживання, пов'язані з різними життєвими обставинами.

Зрілість справжніх поглядів історика на право українського народу на власну мову і літературу відкривається нам у його

листуванні з І. Палімпсестовим. 14 травня 1881 р. М. Костомаров пише другу про небезпечність у захопленні “поліційними поглядами” на “вільне право говорити і писати на своєму наріччі кожному з народів, які входять в російську державу”. Він критикує двозначність позиції І. Палімпсестова, який, з одного боку начебто підтримує це право, а другого не хоче визнати такого права за українським народом. М. Костомаров гостро виступає проти насилля, що панує в Росії по відношенню до “инакомыслия”, тобто він не згоден з позицією про українську мову як засіб поширення імперських ідей. Це не свобода. “Адже свобода є терпимість того, що з Вами не згідне, чого ви не любите, а не того, що Вам самим по душі і по серцю!” Вчений виступає за наукову дискусію, без якої істина не існує⁴².

Значно емоційнішим є інше послання, точна дата якого не відома, але можна припустити, що це кінець 1881 р., оскільки автор згадує свою полеміку з “Московскими Ведомостями”. І. Палімпсестов звинувачував Д. Мордовця та М. Костомарова у хохломанії, але той не ображався, навпаки, гостро відкидав ідею єдності мови, яка необхідна великоросам задля єдності держави. Для історика ідея об’єднання всіх народів Російської імперії одною вірою і мовою ворожа та й історично неможлива. Означену мету держави він називає диявольською, оскільки “диявол завжди намагається покрити брехню благовидною істиною”. Твердження про штучність української мови, яке насаджувалося суспільству ще з 60-х рр., для М. Костомарова абсурдне.

Позиція вченого як активного діяча українського руху яскраво проявилася з 1881 р. і до середини 1884 р., коли він був причетний до існування часопису “Киевская старина”, що ставив собі за мету, як наголошували у програмній заяві його автори, друкувати „самостійні дослідження з історії Південної Росії і різноманітні матеріали до неї”, що складають „належність і характерну особливість народного побуту, або є проявом народної творчості й світосприймання”⁴³. Ідея журналу була дуже близька історика, котрий присвятив цій справі чимало років свого життя. Очевидно тому перший редактор-видавець „Киевской старины” Ф. Лебединцев міг уповні розраховувати на

активну участь М. Костомарова у її підтримці. Його співробітництво з часописом протягом кінця 1881 – першої половини 1884 рр. знайшло відображення у листуванні з Ф. Лебединцевим, яке було опубліковане в журналі „Україна” в 1907 р. В. Даниловим (15 листів М. Костомарова до Ф. Лебединцева)⁴⁴ і 1926 рр. І. Житецьким (21 лист Ф. Лебединцева до М. Костомарова у вигляді витягів)⁴⁵.

Влітку 1881 р. Ф. Лебединцев під час зустрічі з М. Костомаровим у Києві повідомив про заснування історичного часопису, той із великим захопленням сприйняв думку⁴⁶. Одержавши офіційний дозвіл на видання „Киевской старины”, її редактор-видавець не зволікаючи запропонував Миколі Івановичу вмістити в перших номерах його щойно завершену монографію „Мазепа”. Невдовзі Ф. Лебединцев, схиляючись перед науковим авторитетом М. Костомарова, звернувся до нього з іншим проханням: „Не дав нам Бог „Мазепу”, то що-небудь інше дайте і все таки дайте, а якщо немає готового, то хоча пообіцяйте. Почали Ви чи почнете те, що в Києві мені з ласки Вашої обіцяли, – приблизно, останні дні гетьманщини. Якби ця нова задумана Вами праця могла бути, за Вашими припущеннями, написана протягом 1881 р., то не дозволили б Ви нам тепер чи пізніше повідомити, що саме нам обіцяно? Це сильно на публіку впливає і передплатників дає”⁴⁷.

У листі П. Житецького від 1 листопада 1881 р. до Ф. Лебединцева, до якого останній також звернувся попросити М. Костомарова написати для „Киевской старины” монографію „Последние дни Гетманщины” і отримати від нього дозвіл про об’яву на її друкування в журналі, повідомив, що історик через велику фізичну слабкість не має змоги розпочати роботу над нею, а тому не може дати й дозвіл на її об’яву в „Киевской старине”. Проте він, за словами П. Житецького, завірив: „Все, що зможу зробити, зроблю, але не за замовленням. Дозволю друкувати мене співробітником, але за тієї умови, щоб ім’я моє не стояло поряд з іменем отого кітовраса (М. Юзефовича – *О.Г.*), який влаштував Вам підцензурне видання”⁴⁸.

Поява № 1 „Киевской старины” для М. Костомарова стало справжнім святом, а перший рік видання виявився досить

вдалим⁴⁹. Преса, не враховуючи деякі тенденційні висловлювання, в цілому дала схвальні оцінки цьому часопису. Його примірники, хоч і невеликі за обсягом, були змістовні і цікаві не тільки для науковців, а й для широкого загалу читачів (нараховувалося майже тисяча передплатників). Такому становищу „Киевской старины” багато в чому сприяло й постійне співробітництво з нею М. Костомарова, котрий протягом першого року існування видання опублікував чимало матеріалів. Зокрема, вже у березні 1882 р. він надіслав до редакції свій нарис „Поездка в Белую Церковь” (надрукована в № 5)⁵⁰. Слід відзначити ту скромність, з якою маститий історик (співробітництво з котрим вважалося почесним для будь-якого журналу) пропонував редакторові надрукувати свою статтю: „Якщо вважаєте за потрібне, надрукуйте в „Киевской старине”, а якщо не підійде, не поставте собі за обов’язок повернути поштою мій рукопис”⁵¹. Крім цієї публікації, у № 8 побачили світ „Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г.” і „Относится ли песня о взятии Азова к событиям XI века?”. До вересня 1882 р. М. Костомаров підготував до публікування на сторінках „Киевской старины” дослідження „Жидотрепание в начале XVIII века”, яке було надруковане в № 1 і № 3 за 1883 р.

За ініціативи історика протягом 1882 р. в найбільш відомих петербурзьких періодичних виданнях – газетах „Новое время” і „Правительственный вестник” було опубліковано рецензії на перші числа „Киевской старины”, що сприяло підвищенню престижу українського часопису серед читачів у межах усєї країни, а також збільшенню числа передплатників. На початку грудня 1882 р. М. Костомаров повідомляв Ф. Лебединцеву: „Я рецензію надіслав до „Нового времени” в доповнення до попередньої, надісланої ще в квітні і надрукованої в № 2212 газети. Нова ще не надрукована, але обіцяли. Іншу в „Правительственный вестник” я особисто передав Данилевському, його редактору”⁵². Дякуючи за підтримку, редактор „Киевской старины” зі свого боку писав Миколі Івановичу: „З Вашої легкої руки й інші хвалять „Старину”⁵³. Слід відзначити, що столичні видавці, як наприклад редактор „Нового времени” О. Суворін, не вважали, що „провінційний журнал” вартий такої уваги, і

надавали сторінки своїх видань для відгуків історика лише зважаючи на його ім'я⁵⁴.

М. Костомаров з великим нетерпінням чекав виходу кожного номеру „Киевской старины”. В першому числі видання особливий інтерес у нього викликали статті В. Антоновича „Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569)” і „Дневник Станислава Освецима. 1643–1651 г.”, та О. Лазаревського „Люди старой Малороссии”. В листі від 27 січня 1882 р. він повідомляв Ф. Лебединцеву: „Від всієї душі широко Вам дякую за увагу, виказану мені надісланою „Киевской стариной”, яку ми вже не один тиждень чекаємо, як „красного солнышка”. Що про неї можна сказати, крім похвали і подяки від імені науки! Вибір вміщених статей чудовий”⁵⁵. Зокрема, в рецензії, що містилася в „Новом времени”, статтю В. Антоновича про Київ, яка відкривала перше число часопису і мала принципове значення для виявлення концептуальних підходів редакційного колективу „Киевской старины” до „схеми” української історії, М. Костомаров оцінив як працю, що „за своїми якостями була справжнім внеском у науку”⁵⁶. Про високий науковий рівень цього часопису М. Костомаров у черговий раз наголосив у листі до Ф. Лебединцева від 8 грудня 1882 р.: „Чим більше вчитуєшся у ваш журнал, тим більше поважаєш його і прив'язуєшся до нього: в ньому немає нічого, що б можна було визнати лише баластом, тоді як в інших історичних виданнях цього багато”⁵⁷.

М. Костомаров постійно був у курсі справ, оскільки Ф. Лебединцев консультувався з ним з різних питань, добираючи матеріали для публікування. Так, редактор написав історика з приводу причин своєї незгоди надрукувати повість І. Нечуя-Левицького „Старосвітські батюшки та матушки”, посилаючись при цьому на те, що „в перекладі вона втратить, а в оригіналі не можна видавати, щоб передплатників не відбити”⁵⁸, тобто її публікування, на думку редактора, могло відштовхнути від журналу читачів, котрі не володіють українською мовою. М. Костомаров з цього приводу в листі від 9 квітня 1882 р. висловив власну думку: „Кого ж могла відбити вона від вашого журналу? Хіба що таких, як Юзефович і Піхно з братією?”. І далі М. Костомаров доводив Ф. Лебединцеву, що „друкування

повіді Левицького українською мовою залучило б до журналу всіх малоросів, які люблять своє рідне наріччя, а таких тепер не так уже й мало, як, може, здаватися”⁵⁹.

Серед праць, опублікованих М. Костомаровим в „Киевской старине”, особливий інтерес становить критико-бібліографічний нарис „П.А. Кулиш и его последняя литературная деятельность”⁶⁰. Ще у квітні 1882 р. історик прохав Ф. Лебединцева виписати йому з Галичини „Крашанку русинам і полякам на великдень 1882 року” П. Куліша, в якій останній виказував великі і необгрунтовані українські симпатії до поляків. Микола Іванович цікавився еволюцією в його поглядах і пообіцяв редакторові „Киевской старины” написати про П. Куліша, щоб „показати світові, що воно є таке за звір”⁶¹.

Завершивши написання статті про П. Куліша, М. Костомаров певний час не наважувався її друкувати. Цей твір у своєму первісному варіанті містив свідчення про участь Куліша в Кирило-Мефодіївському товаристві, пересудів про що хотів уникнути Микола Іванович: „Я побоююсь, щоби розмови в пресі про колишне... таємне товариство не спонукали дивитися скося і на мене, автора цієї статті...”⁶². Усе ж таки в листопаді 1882 р. редакція „Киевской старины” цю статтю отримала, але через побоювання, що її публікування викличе небажані і для журналу наслідки, М. Костомаров сам запропонував редакторові викреслити місця, які могли привернути увагу цензури⁶³. 1883 р. М. Костомаров надіслав до „Киевской старины” ще дві свої роботи, які невдовзі були опубліковані: замітку „Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси”⁶⁴, яка була присвячена статті Д. Багалія „Удельный период и его изучение”⁶⁵, та рецензію на драму М. Старицького „Не судилось”.

Попри значні успіхи, „Киевская старина” не мала міцної матеріальної бази. М. Костомаров ще на початку її видання передбачав фінансові ускладнення. Тому він рекомендував допустити на сторінки часопису також белетристику, „тільки з крайньою розбірливістю і передбачливістю, так, щоб надруковане в ньому було рідкістю й служило патентом на художнє достоїнство і разом на значення для наукового знання. Я зі свого

боку готовий бути корисним для „Киевской старины”, скільки сил моїх вистачить”⁶⁶. Втім, реалізація цієї ідеї не могла істотно вплинути на фінансове становище часопису, яке з 1883 р. суттєво погіршилося. Тримався журнал в основному завдяки ентузіазму найбільш активних співробітників, які досить часто не вимагали ніякої винагороди за друкування своїх праць. В окремих випадках таку безкорисливість виявляв і М. Костомаров, відмовляючись від частини гонорару за свої статті. Повністю безкоштовно публікуватися в „Киевской старине” він не міг, так як потребував значних коштів на лікування і щоденний догляд⁶⁷. М. Костомаров радив редактору часопису звернутися по меценатську допомогу до заможних українців, проте останні проігнорували це прохання⁶⁸.

Аналізуючи складне фінансове становище „Киевской старины”, Ф. Лебединцев в листі до М. Костомарова від 13 лютого 1883 р. головну причину вбачав у „тій деморалізації, яка ведеться хіба що не з часів Виговського, в тому спотворенні понять про Південну Русь, її значення в загальному житті Росії, і звичайно, її історії, яке проглядається як у малоросійській, так і російській публіці. Єдина неподільна Росія – вигукують Юзефовичі, як наслідок, немає чого чіпати Південну Росію, її історію, мову та інше, а тому і ніякого такого журналу не потрібно. Хто думає інакше, того вже і сепаратистом, і чим завгодно готові вважати”. І далі в листі редактор-видавець пропонував: „Якщо Ви поділяєте такий мій погляд, то чи не визнаєте за можливе особливою де-небудь статтею просвітити всеросійську публіку стосовно значення південноросійської історії й етнографії в загальній нашій освіті і розумовому розвитку, та й і в житті державному? Стаття ця мала би, звичайно, характер публіцистичний, а не науковий, а тому вона і повинна б з’явитися у великій газеті, як „Новое время”. Що вона допомогла б „Киевской старине”, в тому я не сумніваюся. Я глибоко, по крайній мірі, переконаний у тому, що російська публіка суттєво на нашу користь помиляється і що їй конче необхідне таке просвітництво”⁶⁹.

Проте М. Костомаров просто фізично був не в змозі реалізувати як цю, так й іншу наполегливу пропозицію Ф. Лебе-

динцева, вкотре висловлену в листі від 4 листопада 1883 р., – для розв’язання фінансових проблем журналу написати „історію останніх років Гетьманщини і вмістити її в „Киевской старине” даром”. У постскрипті до цього листа, співчуючи редактору та його зусиллям із порятунку часопису від закриття, М. Костомаров пояснює ситуацію бездіяльністю українського суспільства: „Якщо південноросійський край не хоче підтримати єдине видання, йому присвячене, то варто махнути на нього рукою!”⁷⁰. Сам же він невдовзі надіслав до редакції статтю „Из прожитых на Вольни дней”, відмовившись від гонорару⁷¹.

З літа 1884 р. листування М. Костомарова з Ф. Лебединцевим припинилося, історик уже більше не надсилав своїх праць до редакції „Киевской старины”. Для Миколи Івановича настав останній і найтяжчий період – через посилення хвороби фізичні страждання доповнилися моральними – неможливістю працювати на користь науки, якій він невтомно служив більшу частину свого життя.

Як ми переконалися, М. Костомаров дуже вчасно зробив свій вагомий внесок і в становлення „Киевской старины”. Навіть сам факт участі в провінційному журналі відомого на всю імперію та далеко за її межами талановитого вченого і одного з кращих фахівців з української історії, праці якого прагнули публікувати всі провідні часописи Росії, безумовно, сприяв авторитету „Киевской старины”. Як видно із листування з Ф. Лебединцевим, М. Костомаров постійно виявляв особливий інтерес до першого українського історичного часопису, уболівав усією душею за його гідне існування допоки дозволяли творчі і фізичні можливості. Попри нетривалість співпраці М. Костомарова з „Киевской стариной” виявилася досить плідною і різнобічною, що передбачало публікування праць історика, фахові поради щодо редакційної політики, допомогу у вирішенні багатьох поточних питань, використання власного авторитету і зв’язків у науковому світі для підтримки видання. В сукупності все це мало чи не вирішальне значення на початковому етапі становлення журналу, виконання ним місії наукового і культурного просвітництва українського суспільства, становлення української історичної науки.

Насамкінець зазначимо, що в останні роки свого життя М. Костомаров, не дивлячись на стан здоров'я, залишався активним членом українського руху. Він не тільки плідно працював як дослідник, а ще й підтримував зв'язки з найкращими представниками української інтелігенції. За допомогою епістолярної спадщини М. Костомарова можна відтворити важливі деталі його життя, спілкування, творчої лабораторії. Наприклад, про стосунки з українською письменницею М. Вовчок. Лише один лист до неї останніх років життя вченого повідомляє нам, що М. Костомаров мав відношення до збірки українських пісень, яку письменниця планувала опублікувати і дала на прочитання йому. Він повідомляє про повернення пісень, вибачається, якщо там не вистачатиме аркуша, посилаючись на слабкість зору⁷².

Збереглися також два листи письменника М. Кропивницького до М. Костомарова, в одному з яких він цікавиться українськими спектаклями у Петербурзі в 1882 р., висловлює бажання взяти участь “на підмогу рідній мові і рідній сцені” і просить посприяти йому у зв'язках з організатором спектаклів⁷³. Ще в одному посланні він дякує М. Костомарову за благословення на “труди”, повідомляє про завершення чотирьох драм, ділиться планами написання історичних творів, для чого відчуває брак знань і тому консулюється з В. Антоновичем. М. Кропивницький радить історику не звертати увагу на те, що на нього “всі скавчать” і продовжувати справу, оскільки “наша мова – наша слава! А цю славу ми, якомога, повинні підпорать”⁷⁴.

За рік до смерті М. Костомаров допомагав працювати П. Житецькому над дослідженням поетичного стилю українських народних дум по відношенню до інших видів народної поетичної творчості. Останній у листі від 27 квітня 1884 р. прохав надіслати йому через В. Беренштама примірник монографії про думи, яка друкувалася в часописі “Русская мысль”⁷⁵. М. Костомаров прохання виконав, свідчення знаходимо в листуванні з В. Беренштамом⁷⁶.

Взагалі, останній рік життя М. Костомарова був надзвичайно складним через різке погіршення здоров'я. Він до останнього подиху намагався працювати, але цьому заважали втрата зору,

оніміння кінцівок та приступи “кровохаркання”, про які згадувалося у листуванні з друзями В. Беренштамом, І. Палімпсестовим, Д. Мордовцевим та ін. Писати власноруч М. Костомаров не мав змоги, тому ці функції доводилося виконувати дружині Аліні Леонтіївні. Спочатку вона писала під диктовку чоловіка, згодом, коли йому ставало зовсім погано, листувалася від власного імені. В одному з послань до І. Палімпсестова смертельно хворий Микола Іванович підвів підсумок усьому своєму життєвому шляху та висловив погляди на теорію “общерусского языка”: “Ви, як великорос, не співчуваєте тому, що прилягло до серця малороса (хоч багато мені відомих розвинутих великоросів співчують цьому), і тому повторюєте істинно диявольські діатриби* про єдність мови і озброюєтеся проти якогось устремління ділити з метою, щоб вийшло слабке. Диявольські, говорю, тому що диявол завжди намагається покривати брехню благовидною істиною..., як проповідують і наші революціонери, які завіряють, що мета їх – загальне благо народу, але використовують підлі засоби обману і вбивств”. Далі він гаряче продовжує: “Придумувати мову не тільки погано, але й неможливо, а переслідувати існуючу мову підло, хоч би це здійснювалося заради яких-небудь політичних, правильніше, поліцейських, намірів. Між іншим, я думаю, ви, як великорос, не можете відчувати насилля над малоросійським словом, як відчуває їх малорос, який не встиг опідліти через особисті блага, опідліти і обезличитися”⁷⁷.

На нашу думку, ця цитата дуже промовиста. Як видно зі слів М. Костомарова, теорія однієї мови для всієї Русі відкидалася ним категорично, але сказати відкрито про це він не міг, тому дуже палко висловлювався в приватному листуванні з друзями. Не визнавав він і нових революційних лозунгів, які далеко не завжди приносили благо. Насилля над багатомільйонним народом він вважав великим горем всієї держави. Але найбільше історика турбувала доля українського народу, оскільки на схилі літ він твердо вважав себе українцем.

* Діатриби (грецькою – бесіда) – тут різка, сувора критика.

Отже, протягом всього свідомого життя Микола Іванович Костомаров був палким борцем за майбутнє України. В молоді роки він з ентузіазмом вивчав мову, культуру та побут українського народу, будував плани про союз вільних слов'янських держав. В роки зрілості прийшов до висновку, що його завданням є дослідження ролі народу в історії, а результатом всієї діяльності стало “відтворення і реконструкція безперервності українського історичного процесу, а також обґрунтування його самостійності стосовно загальноросійської та польської історії”⁷⁸. Разом з науковим світоглядом протягом всього життя формувалася його національна самосвідомість, і коли він був готовий відкрито назвати себе українцем, таку можливість у нього відібрали. Тому справжні помисли вченого-українця залишилися на сторінках приватного листування.

Неоціненною є роль М. Костомарова у становленні і формуванні української мови та літератури. Далекоглядність його поглядів на процес розвитку української культури та роль інтелектуальної еліти в цьому процесі знайшли своє відображення у діяльності наступних поколінь українців, підтверджуються нині державотворчими і націєтворчими перетвореннями в суверенній Україні та, безумовно, матимуть вплив на національну самосвідомість українського народу в майбутньому.

¹ Френсис Блоуин, Уильям Розенберг. Споры вокруг архивов, споры вокруг источников (перевод с англ. Е. Канищевой) // <http://postnauka.ru/longreads/9394>.

² Отдел рукописей Российской Национальной Библиотеки (далі – ОР РНБ), ф. 236, д. 83, л. 2.

³ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. III, спр. 11127, 2 арк.

⁴ Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русаком общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И. Миллер. – СПб., Алетейя, 2000. – С. 127.

⁵ Там же. – С. 132–133.

⁶ ІР НБУВ, ф. XXII, спр. 123, арк. 1.

⁷ Там само, спр. 124, арк. 1–2.

⁸ Смілянська В.М. Шевченкознавчі роздуми. Зб. наук. праць. – К., 2005. – С. 476–477.

⁹ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885): У двох томах. Т. 1. (1874–1879) / Упор. В.П. Шандра та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 107–108.

¹⁰ Там само. – С. 108.

¹¹ ІР НБУВ, ф. XXII, спр. 117, арк. 1–2 зв.

¹² Драгоманов М.П. Микола Іванович Костомаров. Життєписний очерк. – Л., 1901. – С. 30–33.

¹³ Там само. – С. 27–29.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. XXII, спр. 512–513, арк. 1–4.

¹⁵ Мордовцев Д.Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875–1885 // Русская старина. – 1885. – Т. 48. – С. 653.

¹⁶ Бухбіндер Н. Листи М.І. Костомарова до Ол. М. Пипіна // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 74.

¹⁷ Мордовцев Д.Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875–1885 // Русская старина. – 1886. – Т. 50. – С. 322–333.

¹⁸ Мордовцев Д.Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875–1885 // Русская старина. – 1885. – Т. 48. – С. 660.

¹⁹ Там же. – С. 662.

²⁰ Бухбіндер Н. Листи М.І. Костомарова до Ол. М. Пипіна // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 74.

²¹ Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упоряд.: О.Т. Гончар, Г.В. Пасщенко; Відп. ред. і авт. вступ. ст. Ю.А. Пінчук. – К., 2003. – С. 86.

²² Там само. – С. 85.

²³ Там само. – С. 84.

²⁴ Там само. – С. 85.

²⁵ Там само. – С. 86.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Барвінський О. Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції і літератури // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1918. – Т. 126/127. – С. 81–103.

- ²⁹ Там само. – С. 95–96.
- ³⁰ Там само. – С. 96–97.
- ³¹ Там само. – С. 97.
- ³² ІР НБУВ, ф. XXII, спр. 70, арк. 1–1 зв.
- ³³ Там само, арк. 4.
- ³⁴ Там само, спр. 63, арк. 4 зв.
- ³⁵ Барвінський О. Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції і літератури. – С. 97.
- ³⁶ Там само. – С. 98–99.
- ³⁷ Там само. – С. 102.
- ³⁸ ІР НБУВ, ф. III, спр. 48428, арк. 1–2.
- ³⁹ Пыпин А.Н. Историческая объективность // Современник. – 1869. – № 4. – Отд. 2. – С. 257–284.
- ⁴⁰ Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н.И. Костомарова // Киевская старина. – 1885. – № 6. – С. 219–237.
- ⁴¹ Антонович В.Б. Н.И. Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – № 8. – С. 26–34.
- ⁴² ІР НБУВ, ф. XXII, спр. 48, арк. 1–2.
- ⁴³ Палієнко М.Г. “Киевская старина” у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – С. 283.
- ⁴⁴ Данилов В. Материалы для биографии Н.И. Костомарова. 1. Письма Н.И. Костомарова к М.А. Максимовичу. 2. Н.И. Костомаров и „Киевская Старина” // Украина. – 1907. – Т. 4. – № 11/12. – С. 235–274.
- ⁴⁵ Житецький І. Перші кроки “Київської старини” та М.І. Костомаров // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 97–120.
- ⁴⁶ Там само. – С. 98.
- ⁴⁷ Там само. – С. 100.
- ⁴⁸ Там само. – С. 101.
- ⁴⁹ Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н.И. Костомарова. – С. 227.
- ⁵⁰ Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова. – С. 86.
- ⁵¹ Данилов В. Материалы для биографии Н.И. Костомарова. – С. 238, 252.
- ⁵² Там само. – С. 260.

⁵³ Житецький І. Перші кроки “Київської старини” та М.І. Костомаров // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 103.

⁵⁴ Киян О.І. Співробітництво М.І. Костомарова в історичних журналах пореформенної Росії // УІЖ. – 1990. – № 4. – С. 71.

⁵⁵ Данилов В. Матеріали для біографії Н.И. Костомарова. – С. 251.

⁵⁶ Костомаров Н. „Киевская старина” // Новое время. – 1882. – № 2212.

⁵⁷ Данилов В. Матеріали для біографії Н.И. Костомарова. – С. 261.

⁵⁸ Житецький І. Перші кроки “Київської старини” та М.І. Костомаров // Україна. – 1926. – Кн.4. – С. 103.

⁵⁹ Данилов В. Матеріали для біографії Н.И. Костомарова. – С. 252–253.

⁶⁰ Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова. – С. 88.

⁶¹ Данилов В. Матеріали для біографії Н.И. Костомарова. – С. 254.

⁶² Там же. – С. 248.

⁶³ Киян О.І. Співробітництво М.І. Костомарова в історичних журналах пореформенної Росії. – С. 72.

⁶⁴ Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова. – С. 88.

⁶⁵ Багалей Д. Удельный период и его изучение (Пробная лекция, читанная в Харьковском университете 17 декабря 1882 г.) // Киевская старина. – 1883. – № 2. – С. 301–318.

⁶⁶ Данилов В. Матеріали для біографії Н.И. Костомарова. – С. 251.

⁶⁷ Там само. – С. 255.

⁶⁸ Житецький І. Перші кроки “Київської старини” та М.І. Костомаров. – С. 117.

⁶⁹ Там само. – С. 112–113.

⁷⁰ Данилов В. Матеріали для біографії Н.И. Костомарова. – С. 269–271.

⁷¹ Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова. – С. 89.

⁷² Перетц Л. З листування Марка Вовчка // Україна. – 1930. – Кн. 5–6. – С. 133.

⁷³ ІР НБУВ, ф. ХХІІ, спр. 512–513, арк. 1.

⁷⁴ Там само, арк. 2.

⁷⁵ Там само, спр. 120, арк. 1–2 зв.

⁷⁶ Там само, ф. ІІІ, спр. 2380, арк. 1.

⁷⁷ ІР НБУВ, ф. ХХІІ, спр. № 55, арк. 3–4.

⁷⁸ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості. – С. 6.

ОБРАЗ М. ДРАГОМАНОВА ЯК ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

Багатогранна творчість відомого українського історика та громадського діяча XIX ст. М.П. Драгоманова завжди викликала сталий інтерес вітчизняних та зарубіжних науковців. Талановитий історик, фольклорист, мовознавець, він, тим не менш, відомий передусім як політичний публіцист. Тому, посилення дослідницької уваги до його особи та творчого спадку в українській історичній науці часто зумовлювалася новим кроком державотворчих процесів в Україні. Сучасний етап розвитку драгомановознавства не став винятком. Дискусії щодо політичного майбутнього Української держави розгорнулися відразу після проголошення державної незалежності України. Вони безпосередньо пов'язані також з роздумами щодо майбутнього державного устрою СРСР в кін. 1980-х рр. Необхідність державно-правових змін назріла в СРСР доволі давно і обґрунтовувалася фактичною невідповідністю реального державного устрою проголошеному конституціями СРСР 1924 р., 1936 р., 1977 р. До того ж залишалося невирішеним національне питання. Це знаходило своє вираження у численних національних виступах, які посилювалися у 1980-х рр.

Одночасно, розпад СРСР залишив українських політиків сам на сам зі складною проблемою обрання векторів, від вирішення якої залежить майбутнє молодій державі. Отримавши мирним шляхом новий шанс побудувати незалежну державу, теоретики та практики вітчизняної політики активно звертаються до теоретичних здобутків вітчизняної політології. М. Драгоманов завжди займав чільне місце в середовищі українських політологів-теоретиків. Уже зазначалося, що розгляд будь-яких

драгомановознавчих проблем досить часто зводився до реконструкції його політологічної концепції та намагання на її основі висвітлити його наукові досягнення, а іноді й особисті якості.

Як публіцист, чії політичні твори були присвячені висвітленню програми політичного майбутнього України, М. Драгоманов іноді стає натхненником сучасних політиків¹. Тому фактично немає робіт в сучасній вітчизняній політології, яка хоча б мимохідь не торкалася т. зв. політичної філософії М. Драгоманова. Втім сучасні драгомановознавці намагаються відійти від популяризаторської практики попередніх періодів розвитку драгомановознавства та поставити розгляд політичної концепції вченого на міцний науковий ґрунт.

Відбувається певний розрив з традицією М. Павлика, яка полягала насамперед у популяризації політичних ідей М. Драгоманова. Висвітлення та аналіз дій історика з навершення українців до кращих здобутків європейської політики, науки та культури здійснюється на основі, передусім, його автобіографічних творів. Наступним важливим елементом формування образу М. Драгоманова як громадського діяча стає теоретизація його ідей. Вона полягає у виясненні ідейних витоків, базисних принципів політичної концепції М. Драгоманова, роз'ясненні її неоднозначних елементів. У цьому сучасні драгомановознавці продовжують роботу Б. Кістяківського, який ще на поч. ХХ ст. намагався викласти цілісну політичну теорію М. Драгоманова.

Реалізація цього завдання спричинила розпад образу М. Драгоманова як громадського діяча на кілька окремих образів. Результат їх поєднання в цілому повертає йому цілісність, але не долає, на жаль, деякої однобічності. Основоположними позиціями побудови образу М. Драгоманова як громадського діяча можна вважати такі:

– М. Драгоманов став розробником оригінальної політичної теорії на основі принципів федералізму, європоцентризму, децентралізму, панславізму, лібералізму, формування й розвитку національної самосвідомості та самоідентифікації, а також своєрідної політичної етики з проповідуванням абсолютної моральної чистоти для всіх, хто працює в галузі політики (зокрема інтелігенції, що має духовний обов'язок працювати для народу)

(А. Круглашов, В. Дьяков, І. Качур, В. Коновальчук, О. Скакун, Т. Андрусяк, Н. Здорікова, С. Єкельчик, І. Глизь, П. Сохань, Н. Шаломеєва, О. Проценко, І. Коляда, Т. Бутченко, К. Двірна, О. Куриленко, Г. Корольов)²;

– учений здійснював розробку концепції державно-правового устрою, базисом якої слугував конституційний устрій тогочасних європейських країн (Л. Комзюк, Р. Метельський, О. Скакун, Н. Прозорова, О. Ситник, В. Копейчиков)³;

– ідейний натхненник, організатор та учасник українського національного руху, виразник своєрідної національної української ідеї (А. Круглашов, А. Катренко, О. Болдирев, В. Довгич, В. Сарбей)⁴;

– засновник і теоретик українського правозахисного руху. Один із перших у вітчизняній правовій теорії обґрунтував невід’ємні права людини та необхідність для розвитку суспільства їх неухильного захисту. Лібералізація та демократизація суспільства повинна йти від соціалістичного до соціального (А. Круглашов, Т. Андрусяк, І. Дробот, К. Двірна, К. Сигов, Т. Хребтова)⁵;

– фундатор української соціології, один із розробників цікавої концепції сутності та розвитку суспільства (А. Круглашов, Н. Новакова)⁶;

– борець з концепцією «месіанської ролі» Росії в Європі, політики експансіонізму в будь-якому вигляді (А. Круглашов, С. Троян, К. Сигов)⁷.

Підкріплюючи визначення М. Драгоманова як одного з основоположників української політичної теорії дослідники прослідковують наступність політичних ідей ученого в концепціях найбільших політичних теоретиків і політиків-практиків України поч. ХХ ст. – М. Міхновського, М. Грушевського, В. Липинського, С. Єфремова. Вплив цей визначався як цілком очевидний та позитивний⁸. Зокрема, незважаючи на різницю ідеологічних настанов М. Драгоманова та В. Липинського, можна виявити спільність їх політологічних концепцій. Особливо схожими є положення про права людини та громадянина, автономію місцевого самоврядування⁹. Подібна ситуація, на думку дослідників, складається і з впливом теорії М. Драго-

манова на М. Міхновського. Суттєві розбіжності їх поглядів є поверховими. Спільних, майже ідентичних положень у державницьких проєктах родоначальників ліберального та націоналістичного напрямів української політології набагато більше. Насамперед це ідеї української соборності, космополітизму, федеративного устрою української держави і т.ін.¹⁰

Одним із положень, які засвідчують тяглість і спадковість політичних процесів в Україні, є традиційне для драгомановознавства наголошення на ідейному зв'язку М. Драгоманова з Кирило-Мефодіївським товариством. При цьому вплив концепції братчиків на формування поглядів вченого не обмежувався поняттям федералізму. Тракткування істориком української національної ідеї також бере свій початок у працях кирило-мефодіївців¹¹.

У свою чергу життєвість драгоманівських ідей в наступних історичних та політологічних концепціях розвитку української держави знаходить свій вияв у порівнянні пари М. Драгоманов – М. Грушевський з подібною парою М. Міхновський – Д. Донцов¹². Тривале існування у вітчизняній історіографії традиції пов'язувати імена М. Драгоманова та М. Грушевського, наявний та беззаперечний вплив теорії політичного емігранта на майбутнього керівника Української Народної Республіки показує відомий сучасний грушевськознавець В. Тельвак¹³. Зважаючи на неабияку увагу Д. Донцова до ідейної спадщини М. Драгоманова та посилання на трактування Д. Донцовим її значення в історії української політичної думки, дослідники також формують у драгомановознавстві новий тандем – М. Драгоманов і Д. Донцов. Порівнюючи основоположні засади їх політичних концепцій, В. Лісовий не тільки відзначає різницю в об'єктивних обставинах їх формування та розвитку, але й підкреслює сильну національну заангажованість Д. Донцова. Тому в своїй критиці він не зміг досягнути позитивних для української політології аспектів драгоманівської теорії¹⁴.

Формування образу М. Драгоманова як громадського діяча у вітчизняній історіографії визначається також з'ясуванням розуміння вченим політичного майбутнього України – автономія чи самостійність. Під час попередніх етапів розвитку драгоmano-

вознавства їх співвіднесення вирішувалось, як правило, на користь одного з цих понять. У подальшому це ставало основою або для нищівної критики М. Драгоманова-сепаратиста чи москвофіла, або для цілком схвальної характеристики. Визначення з цим питанням безпосередньо залежало від ідеологічної орієнтації дослідника. Сьогодні драгомановознавці знайшли можливість узгодити цю суперечність поглядів історика. Більшість дослідників вважає, що ці поняття в концепції М. Драгоманова пов'язані нерозривно. Будучи по суті прихильником політичної самостійності України, вчений вважав це далекою перспективою. На момент розробки ним державницької теорії в українських землях не було умов для реалізації подібного політичного надзавдання. Найближчою реальною метою для українців була автономія. За напруженої роботи та політичної волі українства автономія беззаперечно еволюціонує в повну самостійність¹⁵.

У цьому ж контексті розглядається питання розробки та використання М. Драгомановим терміна соборність. Підкреслюючи акцентування вченим на зв'язку цього поняття з історією етнічного розвитку українських земель, історики наголошують на факті теоретичного осмислення ним одного з найважливіших понять українського політичного життя. Проте тільки теоретизацією М. Драгоманов не обмежився, активно популяризуючи його серед широкого загалу українства. Успішності діяльності вченого в цій царині громадської роботи сприяла різноманітність застосованих методів – від збирання й видання етнографічних матеріалів до участі в структуризації українського національного руху¹⁶.

Інший елемент політичного майбутнього України – вирішення національного питання. Неодноразово вчений звертався в своїй політичній публіцистиці до його теоретичних засад і практичного розв'язання. При цьому найбільш важливим вважав розрізнення понять прихильності до нації (близьке до патріотизму) та націоналізму (який є згубним для прогресивного розвитку народу). Утім в українській історіографії аналіз рефлексій історика з цього приводу призводив до доволі неоднозначних трактувань і навішування М. Драгоманову проти-

лежних кліше – націоналіст або москвофіл. Сучасні драгомановознавці однозначно визначають М. Драгоманова як найбільшого українського патріота, що всі свої сили поклав на якнайбільший розвиток української нації та зростання національної самосвідомості українства¹⁷. При цьому, М. Кошуль наголошує на тому, що вчений застерігав українців від вирішення національного питання шляхом на зразок боротьби жителів французького Прованса¹⁸.

Продовжуючи традиції попередніх періодів розвитку драгомановознавства у висвітленні громадської роботи М. Драгоманова, дослідники звертаються до найбільш цікавих і суперечливих аспектів цієї проблеми. Маються на увазі питання ідеологічного підґрунтя взаємовідносин М. Драгоманова з російськими революціонерами; полеміка вченого з тогочасними українськими громадськими діячами стосовно актуальних шляхів розвитку українського суспільства; участь історика в громадсько-політичному житті західноукраїнських земель; робота ним теорії громади, видавнича робота в еміграції (особливо у «Вольному Слові»). Не оминають своєю увагою сучасні вчені питання розуміння ним соціалізму, й зокрема марксизму, та його співпрацю з польськими й російськими соціалістами.

У вирішенні перших двох завдань учений уявляється дослідниками доволі різким у полеміці з ідеологічними противниками. М. Драгоманов не завжди прислухається до контраргументів своїх співрозмовників, але це не означає повного несприйняття ним концепцій опонентів. Підкреслюється головна розбіжність між М. Драгомановим і російськими революціонерами – аксіологічна, особливо в методах революційної боротьби. До того ж питання співпраці з «Вольним Словом» вирішується не з точки зору прихильності до якоїсь партійної ідеології. Основою стає аналіз об'єктивних обставин видання часопису та сутності видавничої діяльності М. Драгоманова. Проблему намагаються вирішити комплексно: напівміфічна історія співпраці історика з царськими провокаторами; джерела фінансування видання; концепція часопису¹⁹. Аналіз драгомановознавцями інших проблем здійснюється в традиційному руслі. Підкреслюється визначальна роль історика в пробудженні політичної свідомості гали-

чан і прогресивність та універсальність його женеvських видань²⁰. З'ясовуючи останнє питання, Л. Зашкільняк визначає М. Драгоманова як демократичного соціаліста, який неабияк вплинув на формування програмних вимог українських і польських соціалістів у Галичині. Ніколи не полишав дискусій з польськими соціалістами, беручи активну участь у розбудові соціалістичного руху²¹.

Після доволі тривалого віднесення радянськими дослідниками М. Драгоманова до «войовничих атеїстів» сучасні вчені намагаються з нових, більш поміркованих позицій підійти до вирішення питання «М. Драгоманов та релігія». Історики, аналізуючи це питання, виявляють такі компоненти:

- М. Драгоманов не виступав проти віри – навпаки, провадив постійні духовні пошуки, студіюючи Біблію;

- виступи вченого були спрямовані проти церкви як організації, яка не сприяє суспільному прогресу;

- критика М. Драгомановим церкви за її дезорганізуючу роль у суспільстві здійснювалася в процесі розробки ним теорії державного будівництва. Він послідовно виступав за відділення релігії від держави. З-поміж найбільш розповсюджених конфесій конструктивну роль у суспільному розвитку визнавав лише за протестантизмом. Цей напрямок християнства він вважав найбільш духовно близьким українцям. Також саме його вчений пов'язував з досягненням та зміцненням особистих прав і свобод людини. На основі баптистських, євангелістських та інших протестантських церков виробив устав українського протестантського братства;

- пропагував релігійну свободу, критичний погляд на релігійні міфи як основу духовної революції суспільства²².

При цьому потрібно відзначити, що популярність розглянутих наукових тем, окрім суто політологічної теорії М. Драгоманова, в драгомановознавстві порівняно з попередніми періодами дещо знижується.

Продовжуючи традицію зарубіжного українського драгомановознавства, дослідники час від часу піднімають дискусійне питання про значення впливу ідейних настанов М. Драгоманова щодо розбудови української державності на вітчизняних полі-

тиків 1 чв. ХХ ст. та поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. На відміну від зарубіжних українських істориків, сучасні вчені цілком позитивно або нейтрально оцінюють використання положень державницької теорії М. Драгоманова насамперед членами Центральної Ради. Критику М. Драгоманова за невдачу української революції вважають трагедією вченого – з огляду на те, що він розробляв свою концепцію з урахуванням сучасних йому умов²³. Утім поодинокі випадки критики М. Драгоманова нинішніми істориками також пов'язані з революційними подіями 1 чв. ХХ ст., хоча вона не була такою нищівною, як критика діаспорних вчених²⁴.

Значна кількість драгомановознавчих досліджень сьогодні мають не наукову, а популяризаторську мету. Це відзначається на формі та структурі подібних студій. Здебільшого вони орієнтовані не на фахівців, а на пересічних людей, окреслюючи біографію, наукові уподобання й політичні ідеї історика. Вони намагаються подолати проблему незнання суспільством основних віх його життя та діяльності. В цих роботах М. Драгоманов традиційно зображається як значна особистість, видатний українець, вчений з непересічною ерудицією, перший український політолог, розробник оригінальної політичної теорії, стратег, захисник українства в Європі²⁵.

Не пориваючи з попередниками у традиціях і підходах аналізу драгоманівської політичної концепції, сучасні драгомановознавці намагаються не навішувати йому ярлики та відносити до певної політичної партії чи течії. До цього застерігав ще М. Василенко на поч. ХХ ст. Неабияке зацікавлення істориків продовжує викликати необхідність остаточного в'яснення використовуваних вченим термінів «автономія», «нація», «держава», «самостійність», «федералізм», «інтернаціоналізм» і т.д. При цьому визначення сутності драгоманівського трактування основоположних понять намагаються провадити як з огляду на тогочасні визначення означених термінів, так і з урахуванням сучасних підходів до їх розуміння. Проте поки що не вдається подолати розбіжності в трактуванні драгоманівської термінології, а отже і в їх історіографічних оцінках.

Теоретичне вивчення політичної концепції М. Драгоманова сучасні історики підкріплюють аналізом традиційних для дра-

гомановознавства праць вченого. Для цього вони повертають їх в науковий обіг внаслідок публікації найбільш актуальних з їх точки зору праць²⁶.

Визначальною ознакою формування образу М. Драгоманова як громадського діяча в сучасній українській історіографії стало повернення у практичне використання драгомановознавцями усталених вербальних характеристик і кліше. Найбільш розповсюдженими з них є: «апостол правди та науки» (П. Федченко, А. Ткачук, О. Литвин)²⁷, «новий (український) Герцен», «подвижник та пророк» (Р. Іванченко, М. Попович, П. Федченко)²⁸, «фундатор конституційної теорії» (Л. Комзюк, В. Довгич)²⁹.

Проблемою критиків політичної теорії М. Драгоманова сучасні дослідники, як і їх радянські попередники, називають не сутність його концепції, а підхід до цієї критики. Визначальним фактором стають не роботи та практична діяльність вченого в царині розбудови українського політичного руху, а те, що він не зробив або не написав³⁰. Для своїх сучасників, критиків та однодумців М. Драгоманов залишався незрозумілим та самотнім. За життя його не визнавала своїм жодна з тогочасних політичних партій і течій. Ця політична самотність М. Драгоманова підкріплювалася ореолом одіозності, що супроводжував його з самого початку громадської діяльності.

Дослідники наголошують також на зміні акцентів у сприйнятті особи М. Драгоманова саме у зв'язку з його громадською діяльністю. Досить довгий час його найближча учениця – Леся Українка – сприймалась в історіографії суто як його небога. Тривалий період достатньо одностороннього висвітлення життя та спадщини вченого в історичній науці призвів до непрямого визнання того, що учениця перевершила свого вчителя. Тому найчастіше сьогодні М. Драгоманов сприймається пересічним українцем лише як рідний дядько визначної української поетеси³¹.

Політичний вигнанець, мужній борець за політичну самостійність Батьківщини, творець української національної ідеї, М. Драгоманов продовжує оцінюватися в українській історіографії цілком позитивно. З урахуванням сучасних тенденцій державно-правового розвитку України концепція М. Драгома-

нова визнається цілком актуальною в основних своїх положеннях. А отже можливим визнається її часткове використання в процесі подальшої розбудови української державності³². Відсутність критичності у висвітленні суспільно-політичної концепції стає перепорою для подальшого руху в розвитку драгомановознавства.

Необхідність появи нових акцентів в контексті вивчення життя та діяльності М. Драгоманова може задовольнитися залученням у вітчизняні драгомановознавчі роботи розробок сучасних російських вчених. Розглядаючи національне питання в Російській імперії XIX – поч. XX ст. вони зверталися до концепції історика, відносячи його до українофілів. Утім, це питання майбутнього³³.

Так, образ М. Драгоманова як громадського діяча, створений сучасними історіографами, є цілком передбачуваним. Генетично він пов'язаний з традицією Б. Кістяківського, М. Грушевського, які висвітлювали та популяризували основні положення драгоманівської політичної теорії в 1 пол. XX ст., формуючи образ історика в суспільній свідомості та історичній науці.

Таким чином, здобуття Україною державної незалежності підштовхнуло розвиток драгомановознавства. Кількість та якість драгомановознавчих студій дозволяє стверджувати про остаточне утвердження драгомановознавства як окремого напрямку української гуманітаристики. Тематика драгомановознавчих розвідок на перший погляд є достатньо різноманітною, а звільнення від ідеологічних настанов повинні сприяти більш об'єктивному висвітленню особи та значення діяльності історика в історичній науці. Значна увага приділяється популяризації в суспільстві постаті науковця. Напряму, який умовно визнаємо як «державницько-правовий», є найбільш продуктивним в сучасному драгомановознавстві. З більш ніж двох сотень драгомановознавчих робіт фактично половина є результатом наукових дослідів представників цього напрямку.

Образи М. Драгоманова як громадського діяча, створені вітчизняною історіографією, мають вихідним пунктом позитивно-нейтральний образ, закладений на поч. XX ст. Лесею Українкою, Б. Кістяківським та іншими науковцями. Не дивлячись на

нові історичні й історіографічні реалії, використання нових методологічних підходів, розширення дослідницького інструментарію, характеристики історика як громадського діяча є цілком традиційними. Вони залишаються дещо однобічними та статичними, лише наближаючись до цілісності.

Проте, незважаючи на позитивні аспекти розвитку, драгомановознавство не позбавлене певних недоліків. Їх наявність обумовлена не тільки специфікою драгомановознавчих студій, але й об'єктивними умовами існування сучасної історичної науки. Тим не менше, подолання наявних проблем відкриває для драгомановознавства подальші перспективи більш ґрунтовного та повного опрацювання драгомановознавчої проблематики.

¹ Журавлев К. «Команда озимого покоління» пропонує... / К. Журавлев // Факти. – 2002. – 22 марта. – С. 23.

² Круглашов А. Дилема української майбутності: федералістський вибір М. Драгоманова / А. Круглашов // Українські варіанти. – 1999. – № 3–4. – С. 112–121; Круглашов А.М. Політико-правові погляди М. Драгоманова / А.М. Круглашов // Радянське право. – 1991. – № 9. – С. 45–49; Круглашов А.М. Політична етика Михайла Драгоманова (теоретичні аспекти) / А.М. Круглашов // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 73–92; Проблеми державності в творчості М. Драгоманова // Укл. А.М. Круглашов. – Чернівці: Рута, 1996. – 21 с.; Дьяков В.А. Славянський федералізм в воззреннях М.А. Бакунина и М.П. Драгоманова / В.А. Дьяков // W kregu historii, historiografii i polityki. – Łódź, 1997. – С. 196–201; Качур І. До питання про погляди Михайла Драгоманова на панславізм / І. Качур // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 47. – Львів, 1995. – С. 72–75; Коновальчук В. Драгоманов і федералізм / В. Коновальчук // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 70–71; Коновальчук В. Драгоманов та ідеї федералізму / В. Коновальчук // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 83–84; Скакун О.Ф. Федералізм М. Драгоманова / О.Ф. Скакун // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 9. – С. 74–91; Андрусак Т.Г. Шлях до свободи. (М. Драгоманов про права людини) / Т.Г. Андрусак. – Львів, 1998. – 189 с.; Здрікіова Н.В. Проблема української національної самосвідомості в політичних поглядах М. Драгоманова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та

історія політичної науки» / Н.В. Здорікова. – К., 1994. – 19 с.; Круглашов А. Драгоманівська версія ідеї слов'янської взаємності / А. Круглашов // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 48 – Львів, 1996. – С. 44–52; Круглашов А. «Слов'янська тема» на сторінках драгоманівської «Громади» / А. Круглашов // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1999. – Вип. 50. – С. 143–152; Сохань П.С. М.П. Драгоманов і національно-визвольний рух на Балканах (до 150-річчя з дня народження) / П.С. Сохань // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1991. – Вип. 1. – С. 32–37; Шаломеєва Н.Я. М.П. Драгоманов і проблеми слов'янства (II пол. XIX ст.) / Н.Я. Шаломеєва // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1993. – Вип. 3. – С. 111–115; Круглашов А. Європоцентризм Михайла Драгоманова / А. Круглашов // Політика і час. – 2001. – № 11. – С. 83–90; Проценко О. Суспільна роль і значення інтелігенції (Рецепція ідей М. Драгоманова та В. Липинського) / О. Проценко // Молода нація. Альманах. – 1996. – № 2. – С. 63–65; Коляда І. Поняття; інтелігенція: історіософські конструкції Миколи Костомарова, Івана Франка та Михайла Драгоманова / І. Коляда // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2008. – № 3. – С. 14: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/ifr/2008_3.pdf; Скецьчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. / С. Скецьчик. – К.: КІС, 2010. – С. 177–190; Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах: [збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені М.П. Драгоманова] / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 136–147; Двірна К. Ліберальні погляди М.П. Драгоманова / К. Двірна // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Випуск 4. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – С. 25–31; Бутченко Т.І. Соціально-політична концепція М.П. Драгоманова: дороговскази сучасного розвитку / Т.І. Бутченко // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – Вип. 7. – 2007. – С. 150–158; Куриленко О.В. Українська модерна нація у суспільно-політичній оцінці М. Драгоманова та І. Франка / О.В. Куриленко // Проблеми історії України XIX–XX ст. – Випуск 13. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 60–63; Корольов Г. Східна Європа в уявленнях Михайла Драгоманова / Г. Корольов // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 274, 278–279.

³ Комзюк Л. Домінація вітчизняної політико-правової думки / Л. Комзюк // Віче. – 1997. – № 12. – С. 121–130; Комзюк Л. Драгоманівська автономістсько-федералістська концепція політичної самос-

тійності України і західно-українська політико-правова думка кін. XIX – поч. XX ст. / Л. Комзюк // Вісник Університету внутрішніх справ України. – 1998. – Вип. 3–4. – С. 102–108; Комзюк Л.Т. Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і XX століття: автореф. на здобуття наук. ступеня дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л.Т. Комзюк; Університет внутрішніх справ. – Х., 1998. – 27 с.; Комзюк Л. Драгоманівська концепція конституційно-правових перетворень форми державного устрою Росії / Л. Комзюк // Вісник Волинського державного університету. Юридичні науки. – 1997. – № 10. – С. 58–60; Комзюк Л. Драгоманов і Грушевський: еволюція конституційно-правової концепції політичної самостійності України / Л. Комзюк // Суспільствознавчі науки та відродження нації: [зб. наук. праць]. – Кн. II. – Луцьк, 1997. – С. 70–76; Комзюк Л. М. Драгоманов і М. Міхновський: діалог альтернативних конституційно-правових концепцій самостійності України / Л. Комзюк // Сучасність. – 1999. – № 7–8. – С. 104–114; Комзюк Л. Концепція політичної самостійності України М.П. Драгоманова і українська політико-правова думка кін. XIX – поч. XX ст. / Л. Комзюк, А. Комзюк // Вісник Волинського державного університету. Юридичні науки. – 1997. – № 10. – С. 54–57; Метельський Р.Е. Конституціоналізм Михайла Драгоманова: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Р.Е. Метельський; Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К., 1997. – 177 арк.; Драгоманівський збірник. «Вільна Спілка» та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т.Г. Андрусця. – Львів: Світ, 1996. – С. 98–103, 127–134, 135–140; Ситник О.І. Особливості політичних концепцій М. Драгоманова і Д. Донцова в контексті української ідеї: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / О.І. Ситник. – К., 1996. – С. 13–18.

⁴ Круглашов А.М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: 23.00.01 / А.М. Круглашов; Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2001. – 37 с.; Катренко А. Початки нового етапу українського національного руху XIX ст. / А. Катренко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 23–26; Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. (По сторінках праць М. Драгоманова): [навч. посібник] / А.М. Катренко, Ю.В. Беззуб. – К., 1997. – 51 с.; Болдирев О.В. Перша спроба організації української політичної партії / О.В. Болдирев // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 47–55; Довгич В.А. Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова / В.А. Довгич. – К.: Вид-во НМКВО, 1991. – 155 с.; Довгич В. Фундатор наукових засад

української ідеї / В. Довгич // Вісник АН України. – 1993. – № 4. – С. 20–27; Сарбей В.Г. Боротьба М. Драгоманова за утвердження української ідеї / В.Г. Сарбей // Історія України. – 1998. – № 11 (берез.). – С. 3.

⁵ Анисимов А. Михаил Драгоманов. Легенды и мифы о Михаиле Драгоманове / А. Анисимов: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interesniy.kiev.ua/old/7137/7140/dragomanov>; Круглашов А. Небезпечний українофіл? Русифікатор? Сепаратист? / А. Круглашов // Трибуна. – 1991. – № 9. – С. 29–31; Андрусяк А. Теоретичні основи прав людини в працях Михайла Драгоманова / А. Андрусяк // Право України. – 1993. – № 1. – С. 33–35; Дробот І. Соціалізм Михайла Драгоманова: ідеалізм чи соціальна перспектива / І. Дробот // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 30–33; Сигов Б. Константин. Мутация «внешней войны» и политическая теория М. Драгоманова / Б. Сигов // Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants. – 1995. – Vol. 36. – № 4. – С. 450–452; Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах: [збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені М.П. Драгоманова] / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 148–155; Хребтова Т.Ю. Михайло Драгоманов в історичній науці ХХІ ст. / Т.Ю. Хребтова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 37–38.

⁶ Круглашов А.М. Драгоманівський аналіз соціальних проблем: теоретичні особливості / А.М. Круглашов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 5 (7). – С. 16–23; Новакова Н.О. Концепція суспільно-політичної еволюції в працях М. Драгоманова / Н.О. Новакова // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – 2008. – Вип. 13. – С. 150–157.

⁷ Круглашов А.М. Боротьба М. Драгоманова з месіанськими мифами Російської імперії / А.М. Круглашов // Нова політика. – 2001. – № 4. – С. 45–49; Троян С. Ставлення Михайла Драгоманова до політики та ідеології експансіонізму / С. Троян // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 47. – Львів, 1995. – С. 68–72; Сигов Б. Константин. Мутация «внешней войны» и политическая теория М. Драгоманова / Б. Сигов // Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants. – 1995. – Vol. 36. – № 4. – С. 448–450.

⁸ Андрусяк Т. Вплив творчості Михайла Драгоманова на формування правових поглядів В'ячеслава Липинського. (До питання про неперервність процесу розвитку української правової думки) / Т. Анд-

русяк // В'ячеслав Липинський. Студії. Том 1. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ–Філадельфія: ОПП «Книга», 1994. – С. 115–118; Липницька І. Духовна спадкоємність: М. Драгоманов і С. Єфремов / І. Липницька // Дивослово. – 2008. – № 8. – С. 53–59; Комзюк Л. Драгоманов і Грушевський: еволюція конституційно-правової концепції політичної самостійності України / Л. Комзюк // Суспільствознавчі науки та відродження нації: [зб. наук. праць]. – Кн. II. – Луцьк, 1997. – С. 70–76; Комзюк Л. М. Драгоманов і М. Міхновський: діалог альтернативних конституційно-правових концепцій самостійності України / Л. Комзюк // Сучасність. – 1999. – № 7–8. – С. 104–114; Комзюк Л. Концепція політичної самостійності України М.П. Драгоманова і українська політико-правова думка кін. XIX – поч. XX ст. / Л. Комзюк, А. Комзюк // Вісник Волинського державного університету. Юридичні науки. – 1997. – № 10. – С. 54–57; Іваницька С.Г. Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова (історіографічний аспект) / С. Іваницька // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 309–314; Іваницька С.Г. Михайло Драгоманов як «значущий інший» у світосприйманні Сергія Єфремова (1890–1920-ті рр.) / С. Іваницька // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXX. – С. 237–244.

⁹ Андрусяк Т. Вплив творчості Михайла Драгоманова на формування правових поглядів В'ячеслава Липинського. (До питання про неперервність процесу розвитку української правової думки) / Т. Андрусяк // В'ячеслав Липинський. Студії. Том 1. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ–Філадельфія: ОПП «Книга», 1994. – С. 117–118; Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: [зб. наук. праць] / Національна АН України, Ін-т філософії. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 33–50; Лінецький С. Політичні позиції М. Драгоманова і В. Липинського в світлі сучасних проблем: взаємодоповнюваність соціал-демократії і консерватизму / С. Лінецький // Молода нація. Альманах. – 1996. – № 2. – С. 138.

¹⁰ Комзюк Л. М. Драгоманов і М. Міхновський: діалог альтернативних конституційно-правових концепцій самостійності України / Л. Комзюк // Сучасність. – 1999. – № 7–8. – С. 104–114; Драгоманівський збірник. «Вільна Спілка» та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т.Г. Андрусяка. – Львів: Світ, 1996. – С. 124–125.

¹¹ Комзюк Л. Драгоманов і Грушевський: еволюція конституційно-правової концепції політичної самостійності України / Л. Комзюк //

Суспільствознавчі науки та відродження нації: [зб. наук. праць]. – Кн. II. – Луцьк, 1997. – С. 71; Депенчук Л.П. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова / Л.П. Депенчук, М.І. Лук. – К.: Укр. центр духовної культури, 1999. – С. 62–105; Козуб Л. Погляди Драгоманова на розвиток українського національного руху в 1 пол. XIX ст. / Л. Козуб // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 10. – К., 2001. – С. 95–98; Бойко М.П. Гуманістичний аспект формування національної культури України в умовах глобалізації (в контексті ідей Кирило-Мефодіївського товариства, Д. Донцова, М. Драгоманова): [монографія] / Дніпродзержинський державний технічний університет / М.П. Бойко. – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2008. – С. 181–192.

¹² Круглашов А.М. Держава, нація, людина... / А.М. Круглашов // Вісник АН УРСР. – 1992. – № 2. – С. 22.

¹³ Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / В. Тельвак. – Київ–Дрогобич: «Вимір», 2008. – С. 28–31, 74, 113–114, 143, 152–153, 175, 179.

¹⁴ Лісовий В.С. Драгоманов і Донцов / В.С. Лісовий // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 83–101; Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: [зб. наук. праць] / Національна АН України, Ін-т філософії. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 18–33.

¹⁵ Комзюк Л.Т. Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і XX століття: автореф. на здобуття наук. ступеня дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л.Т. Комзюк; Університет внутрішніх справ. – Х., 1998. – 18 с.; Сторчак А.І. М. Драгоманов: від автономної особи – до незалежної держави та «Вільної спілки» / А.І. Сторчак // Науковий вісник Дипломатичної Академії України. – 1999. – № 2. – С. 125–131; Круглашов А.М. Михайло Драгоманов: державницький виклик XX століттю / А.М. Круглашов // Віче. – 2000. – № 3(96). – С. 106–119; Андрусак Т.Г. Шлях до свободи. (М. Драгоманов про права людини) / Т.Г. Андрусак. – Львів, 1998. – С. 94–96; Бойко М.П. Гуманістичний аспект формування національної культури України в умовах глобалізації (в контексті ідей Кирило-Мефодіївського товариства, Д. Донцова, М. Драгоманова): [монографія] / Дніпродзержинський державний технічний університет / М.П. Бойко. – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2008. – С. 174–180; Круглашов А.М. М. Драгоманов у пошуках геополітичної ідентичності України / А.М. Круглашов // Віче. – 1999. – № 8(89). – С. 113–122.

¹⁶ Круглашов А. Національна єдність України: погляди М. Драгоманова / А. Круглашов // Науковий вісник Чернівецького університету. –

1998. – Вип. 36. Історія. – С. 181–195; Микитчук Н.М. Етнонаціональна єдність України: погляди М. Драгоманова / Н.М. Микитчук // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. праць]. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 3. – С. 160–167; Микитчук Н.М. Ідея української соборності у творчій спадщині й діяльності М. Драгоманова та І. Франка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Н.М. Микитчук. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 9–11; Суспільно-історична спадщина М.П. Драгоманова і сьогодні / Тези Драгоманівських читань. – К.: Укр. держ. пед. ун-т імені М. Драгоманова, 1995. – С. 7–8.

¹⁷ Бондарук Т. М. Драгоманов і українська національна справа / Т. Бондарук // Вісник АН України. – 1993. – № 4. – С. 27–30; Кармазіна М. М. Драгоманов і національне питання / М. Кармазіна // Відродження. – 1998. – № 6. – С. 16–19; Макото Ф. Русские якобинцы и М.П. Драгоманов. Споры о путях решения национального вопроса / Ф. Макото // Славяноведение. – 1993. – № 3. – С. 80–85; Сарбей В.Г. До поглядів М.П. Драгоманова на національне питання / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 60–70; Сарбей В.Г. «Щоб національна свідомість росла серед наших власних земляків» / В.Г. Сарбей // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 41–46; Сохань П.С. Велет національного і соціального відродження України / П.С. Сохань // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 9. – С. 65–67; Козуб Л.В. Оцінка у спадщині М.П. Драгоманова українознавчих аспектів українського національного руху першої половини XIX ст. / Л.В. Козуб: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/ppiu/2007_2/kozyrev.pdf; Литвин О. Історіософські погляди М.П. Драгоманова на «українське питання» в Європі в кінці XIX століття та сучасні українські інтенції / О. Литвин // Філософські обрії. – 2010. – № 23. – С. 70–86: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Filo/2010_23/Lutvun.pdf; Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах: [збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені М.П. Драгоманова] / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 94–106; Падалка О. Ідеї Михайла Драгоманова про українську національну справу і сучасна українська цивілізація / О. Падалка // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 46–50; Палагнюк М.М. Поняття нації в соціально-філософській спадщині М. Драгоманова / М.М. Палагнюк // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2009. – № 18: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/>

Soc_Gum/Gileya/2009_18/Gileya18/F11.pdf; Посельський В. Співвідношення загальнонародського й національного чинників у поглядах Михайла Драгоманова / В. Посельський // Молода нація. Альманах. – 1996. – № 2. – С. 109–112; Сюдюков І. Імператив єднання. Діалог Бориса Грінченка та Михайла Драгоманова про українську національну справу / І. Сюдюков // День. – 2004. – 3 грудня (№ 221). – С. 8; Гаєвська Л. Концепція національного відродження в історіософії М. Драгоманова / Л. Гаєвська // Радуга. – 1992. – № 3–4. – С. 111–118; Киян О.І. М.П. Драгоманов і російський лібералізм / О.І. Киян // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 31–39; Сич О.І. М. Драгоманов та І. Франко: критика суспільних ідеалів / О.І. Сич // Проблеми історії України XIX–XX ст. Випуск 13. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 100–103.

¹⁸ Кошуль М. Від України до Оксitanії: М. Драгоманов і французький регіоналізм / М. Кошуль // Всесвіт. – 1991. – № 7. – С. 175–178, 231–232.

¹⁹ Круглашов А.М. М.П. Драгоманов про російських революціонерів початку 70-х рр. XIX ст. / А.М. Круглашов // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 47–57; Дяченко О.В. О.Я. Кониський і М.П. Драгоманов: зіткнення ідейних позицій / О.В. Дяченко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Редкол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – Вип. 5. – С. 167–176; Похила Л.С. Куліш очима М. Драгоманова / Л.С. Похила // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – 1997. – Вип. 5. – С. 150–157; Заверюченко Н.С. Михайло Драгоманов і газета «Вольное слово» (1881–1883) в полеміці з російською соціалістичною журналістикою: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.01.08 «Журналістика» / Н.С. Заверюченко. – Л., 2005. – 16 с.; Заверюченко Н.С. Поняття «народна воля» в публіцистиці Михайла Драгоманова та партії народовольців / Н.С. Заверюченко // Вісник Харківського нац. ун-т. – Серія Філологія. – Х., 2004. – Вип. 41. – С. 226–230; Козирев О.С. Зв'язки між А. Желябовим і М. Драгомановим як складова політичної взаємодії російського народництва та українського народолюбства (70-ті – початок 80-х рр. XIX ст.) / О.С. Козирев // Проблеми політичної історії України. – 2007. – № 2. – С. 16–34: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/ppiu/2007_2/kozyrev.pdf

²⁰ Дашкевич Я. Драгоманов і Закарпаття / Я. Дашкевич // Ратуша. – 1991. – 2–3 жовт. – С. 4–5; Дашкевич Я. Учений, політик, публіцист /

Я. Дашкевич // Слово і час. – 1991. – № 10. – С. 3–6; Євтушенко О.Н. Теорія громади в політичній концепції М. Драгоманова / О.Н. Євтушенко, Т.В. Лушагіна // Гілея. Науковий вісник: [збірник наукових праць]. – 2009. – № 20: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_20/Gileya20/p7.pdf; Дзюба Т. «...і дослідчач, і публіцист, і перекладач, і коректор, і редактор, і експедитор!» / Т. Дзюба // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 120–123; Вознюк В. Михайло Драгоманов і Буковина / В. Вознюк: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://starogit.do.am/publ/1-1-0-4708>; Савченко О.І. М. Драгоманов – засновник української зарубіжної періодики / О.І. Савченко: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvdau/2009_15/54.pdf

²¹ Зашкільняк Л. Михайло Драгоманов, соціалізм і польський соціалістичний рух / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 9: [ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебляка]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2001. – С. 420–436; Сегеда Р.А. Спроба історичного аналізу соціалістичних поглядів Михайла Драгоманова у праці «Шевченко, українофіли й соціалізм» / Р.А. Сегеда // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Випуск 4. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – С. 36–39; Козуб Л. Критика М.П. Драгомановим концепції марксизму / Л. Козуб // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: [зб. наук. праць] / редкол.: В.Й. Борисенко, І.І. Дробот (відп. ред.) та ін. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – Вип. 4. – С. 40–45.

²² Лобода М. «Я менше всього фаталіст». Михайло Драгоманов і релігія / М. Лобода // Людина і світ. – 1998. – № 5–6. – С. 55–58; Филипович Л. М. Драгоманов як релігієзнавець / Л. Филипович // Релігія в Україні. Дослідження. Матеріали. – Л., 1994. – Ч. III. – С. 69–77; Филипович Л. Проблеми релігії у науковій спадщині Михайла Драгоманова / Л. Филипович // Наукові записки НаУКМА. – К., 1996. – Т. 1: Філософія та релігієзнавство. – С. 102–107; Відомий-невідомий Михайло Драгоманов: [науковий збірник до 170-річчя від дня народження М.П. Драгоманова] / упор.: В. Погребенник, С. Шевчук, Н. Осьмах; Мін-во освіти, науки, молоді та спорту України; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – С. 114–124; Круглашов А. Ставлення Михайла Драгоманова до християнської церкви та його протестантський проект / А. Круглашов //

Україна модерна. – 2000. – № 4–5. – С. 105–124; Круглашов А. У пошуках вирішення релігійного питання в Україні. Уроки М.П. Драгоманова / А. Круглашов // Вісник АН України. – 1993. – № 11. – С. 88–96; Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: [зб. наук. праць] / Національна АН України, Ін-т філософії. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 88–94; Бартошко С. Михайло Драгоманов – дослідник біблійних легенд / С. Бартошко // Рідна школа. – 1997. – № 1. – С. 10–12; Суспільно-історична спадщина М.П. Драгоманова і сьогодення / Тези Драгоманівських читань/. – К.: Укр. держ. пед. ун-т імені М. Драгоманова, 1995. – С. 16–19, 22–26.

²³ Андрусак Т.Г. Шлях до свободи. (М. Драгоманов про права людини) / Т.Г. Андрусак. – Львів, 1998. – С. 94–99; Сарбей В.Г. До поглядів М.П. Драгоманова на національне питання / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 61; Комзюк Л.Т. Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і XX століття: автореф. на здобуття наук. ступеня дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л.Т. Комзюк; Університет внутрішніх справ. – Х., 1998. – С. 19–20.

²⁴ Хорковський Р. Основні ідеї Драгоманова, Липинського, Донцова і Липи / Р. Хорковський // Юрій Липа: голос доби і приклад чину: [збірник наукових праць]. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2001. – С. 363.

²⁵ Довгич В. Проект свободи / В. Довгич // Українська культура. – 1991. – № 9. – С. 6–7; Андрущенко В. Велич Михайла Драгоманова // День. – 2006. – № 104. – 30 червня № 109. – 7 липня / В. Андрущенко // Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=164490&mainlang=ukr>; Андрущенко В.П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В.П. Андрущенко, В.Ф. Погребенник // Безпека життєдіяльності. – 2006. – № 11. – С. 26–28; Анисимов А. Михаил Драгоманов. Легенды и мифы о Михаиле Драгоманове / А. Анисимов: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interestny.kiev.ua/old/7137/7140/dragomanov>; Дашкевич Я. Учений, політик, публіцист / Я. Дашкевич // Слово і час. – 1991. – № 10. – С. 3–6; Дубовис Г. Михаил Петрович Драгоманов – чудацтво системного мышлення / Г. Дубовис // Нова демократія. – 2007. – № 1. – 12 січня: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ndgazeta.org.ua/newspaper/clause.php?id_c=870&id=140; Іванова-Іванченко Р. Драгоманов / Р. Іванова-Іванченко // Людина і світ. – 1991. – № 9. – С. 7–11; Махун С. Перший український політолог // День. – 2002. – № 54. – 23 березня / С. Махун: [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=55182&mainlang=ukr>; Мацько Л. Уроки Михайла Драгоманова / Л. Мацько // Урядовий кур'єр. – 2003. – 26 вересня. – С. 7; Скуратовский В. Назад к Драгоманову / В. Скуратовський // Столичные новости. – 2003. – № 16 (261). – 06–12 мая: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cn.com.ua/N261/abroad/monologues/monologues.html>; Солдатенко В., Левенець Ю. Один проти всіх / В. Солдатенко // Віче. – 1995. – № 7. – С. 127–141; Федченко П. Мислитель, публіцист, борець / П. Федченко // Політика і час. – 1991. – № 13. – С. 68–74; Хорунжий Ю. Михайло Драгоманов / Ю. Хорунжий // Урядовий кур'єр. – 1999. – 27 березня (№ 57). – С. 10–11; Ясь А. Український атташе в Європе. Многоликие ответы Михайла Драгоманова / А. Ясь: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/5888-ukrainiskij-attashe-v-evrope-mnogolikiie-otvety-mixaila-dragomanova.html; Милусь В. М.П. Драгоманов у суспільно-політичному русі України другої половини XIX ст. / В. Милусь // Актуальні проблеми вітчизняної та всевітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: [збірник наукових праць]. – 2009. – Вип. 14. – С. 30–34: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/apvvi/2009_14pdf; Ткачук А. П. Апостол правди і науки (Національно-культурна концепція Михайла Драгоманова) / А.П. Ткачук // Рідна школа. – 1994. – № 3–4. – С. 10–12; Антонєць М. «...Оба чільні сини України – Шевченко і Драгоманів» / М. Антонєць // Дошкільне виховання. – 1991. – № 9. – С. 13–14; Литвин О. Історіософські погляди М.П. Драгоманова на «українське питання» в Європі в кінці XIX століття та сучасні українські інтенції / О. Литвин // Філософські обрії. – 2010. – № 23. – С. 76–80: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Filo/2010_23/Lutvun.pdf; Руденко Ю. Михайло Драгоманов утверджував українство як невід'ємну складову європейства / Ю. Руденко: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrslovo.com.ua/work/archive/2011/41/09.html>; Трохліб В. Витоки державності. Михайло Драгоманов: «Сприяти організації гуртків, які б взяли за звільнення народу» / В. Трохліб: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izvestiya.odessa.ua/index.php?go=Newspaper&in=view&id=4917>; Погребенник В. Михайло Драгоманов як полігістор / В. Погребенник // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – № 23. – С. 636–648; Андрущенко В.П., Погребенник В.Ф. Михайло Драгоманов. Постать в інтер'єрі часу / В.П. Андрущенко, В.Ф. Погребенник // Михайло Петрович Драгоманов. Твори: бібліо-

графічний покажчик / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова; Наукова бібліотека; упоряд. бібліографічного покажчика Н.І. Тарасова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 5–29.

²⁶ Драгоманівський збірник. «Вільна Спілка» та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т.Г. Андруссяка. – Львів: Світ, 1996. – 256 с.; Драгоманов М. Вибрані праці : [у 3 т., 4 кн.] / редкол.: В.П. Андрущенко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2006. – Т. 1. – Кн. 1: Історія. Педагогіка. Публіцистика; упорядкув. та прим. В.Ф. Погребенник. – 344 с.; Драгоманов М. Вибрані праці: [у 3 т., 4 кн.] / редкол.: В.П. Андрущенко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2007. – Т. 1. – Кн. 2: Історія. Публіцистика. Політологія; упорядкув. та прим. В.Ф. Погребенник. – 272 с.; Драгоманов М. Вибрані праці: [у 3 т., 4 кн.] / редкол.: В.П. Андрущенко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2007. – Т. 2: Фольклористика. Літературознавство; упорядкув. та прим. В.Ф. Погребенника. – 439 с.; Драгоманов М. Вибрані праці: [у 3 т., 4 кн.] / редкол.: В.П. Андрущенко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2007. – Т. 3. Літературознавство; упорядкув. та прим. В.Ф. Погребенника. – 299 с.

²⁷ Федченко П. Апостол правди і науки / П. Федченко // Слово і час. – 1990. – № 7. – С. 35–41; Федченко П. Апостол правди і науки / П. Федченко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 15–19; Федченко П. «Апостольські» послання М. Драгоманова / П. Федченко // Слово і час. – 1998. – № 7. – С. 8–15; Литвин О. Історіософські погляди М.П. Драгоманова на «українське питання» в Європі в кінці XIX століття та сучасні українські інтенції / О. Литвин // Філософські обрії. – 2010. – № 23. – С. 71: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Filo/2010_23/Lutvun.pdf; Ткачук А.П. Апостол правди і науки (Національно-культурна концепція Михайла Драгоманова) / А.П. Ткачук // Рідна школа. – 1994. – № 3–4. – С. 10–12.

²⁸ Іванова-Іванченко Р. Драгоманов / Р. Іванова-Іванченко // Людина і світ. – 1991. – № 9. – С. 9; Іванченко Р. Драгоманов: Україна і Європа / Р. Іванченко // Вісник АН України. – 1993. – № 4. – С. 32; Попович М. Драгоманов і ми / М. Попович // Наука і суспільство. – 1991. – № 8. – С. 14; Федченко П. Мислитель, публіцист, борець / П. Федченко // Політика і час. – 1991. – № 13. – С. 71.

²⁹ Комзюк Л. Драгоманівська концепція конституційно-правових перетворень форми державного устрою Росії / Л. Комзюк // Вісник

Волинського державного університету. Юридичні науки. – 1997. – № 10. – С. 58–60; Довгич В. Проект свободи / В. Довгич // Українська культура. – 1991. – № 9. – С. 6.

³⁰ Солдатенко В., Левенець Ю. Один проти всіх / В. Солдатенко // Віче. – 1995. – № 7. – С. 127.

³¹ Попович М. Драгоманов і ми / М. Попович // Наука і суспільство. – 1991. – № 8. – С. 12–13.

³² Андрусяк Т.Г. Шлях до свободи. (М. Драгоманов про права людини) / Т.Г. Андрусяк. – Львів, 1998. – С. 108–109; Драгоманов М. Вибрані праці: [у 3 т., 4 кн.] / редкол.: В.П. Андрущенко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2006. – Т. 1. – Кн. 1: Історія. Педагогіка. Публіцистика; упорядкув. та прим. В.Ф. Погребенник. – С. 3; Проблеми державності в творчості М. Драгоманова // Укл. А.М. Круглашов. – Чернівці: Рута, 1996. – С. 19; Іванченко Р. Заповіт подвижника і сучасне державотворення / Р. Іванченко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 20–22.

³³ Дмитриев М. Этнонациональные отношения русских и украинцев в свете новейших исследований / М. Дмитриев: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/dmitriev-1.htm>; Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века): / А.И. Миллер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.twirpx.com/file/30921 Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / И.В. Михутина. – М., 2003. – 288 с.

**«...З ТОГО ЧАСУ МИ ЗРОБИЛИСЯ
ЩИРИМИ ТОВАРИШАМИ...»:
КІЛЬКА ШТРИХІВ ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН
МИКОЛИ СТОРОЖЕНКА ТА ВАСИЛЯ
ГОРЛЕНКА**

У контексті розвитку мікроісторії все більшої популярності набуває дослідження міжособистісних відносин. Це є надзвичайно цікава тема, результати якої мають велике практичне значення, оскільки сприяють реконструкції життєвого та творчого шляху людей, дозволяють пролити світло на їх побутування, наукові та естетичні погляди, виокремити коло інтересів.

Як правило чи пак найчастіше, у поле зору науковців потрапляють знакові постаті, що загалом і визначає актуальність таких досліджень. Натомість, у тіні залишається, за висловом сучасного дослідника В. Маслійчука, «мовчазна більшість»¹, яка і визначає загальне соціокультурне тло видатних осіб. Саме в цьому згаданий історик і вбачає вади української біографістики, оскільки «вшанування «видатних» особистостей обмежує кругозір біографа й історика», бо «всяка людина, яка заслуговує на біографію, вже сама по собі є видатною»².

У нашій розвідці ми хочемо зосередитись навколо відносин осіб, які не належать до категорії «перших», «знакових», хоч і до розряду «других» їх зарахувати важко. З одного боку – Василь Петрович Горленко (1853–1907) – «першорядний стиліст», «великий знавець побутової старовини», «талановитий етнограф»³, «тонкий і вражливий естет», «незрівнянний майстер літературного стилю й епістолярного мистецтва»⁴, «ярошівський світоч»⁵. З іншого – Микола Володимирович Стороженко (1862–1942/?) – особа значно скромніша на епітети, але яка

завдяки своїй широкій громадській та освітянській роботі була в центрі наукового та суспільно-політичного життя України кінця XIX – початку XX ст., не відіграючи, однак, при цьому перших ролей⁶.

Відносини між М. Стороженком та В. Горленком заслуговують на дослідницьку увагу з кількох причин. По-перше, це дозволяє простежити їх фактичну сторону, з'ясувати основні моменти їхнього спілкування та розширити біографічні відомості про згаданих осіб. Крім того, і це є більш суттєвим, їхні взаємини цікаві у контексті визначення діапазону інтересів обох діячів, що є особливо актуальним з огляду на побутування в українській історіографії тези про малоросійський консерватизм, представниками якого ряд дослідників вважають саме братів Андрія та Миколу Стороженків та В. Горленка⁷. З цього приводу відомий дослідник О. Оглоблин писав: «Якщо проблема генези новітнього українського консерватизму зацікавить колись історика, він не зможе не назвати два ймення й трьох осіб, що їх носили – трьох полтавців, нащадків славних козацьких родин, трьох визначних українських істориків, глибоких і тонких знавців української старовини та мистецтва, – й, разом з тим, трьох епігонів та ідеологів вмираючого «малоросійського» дворянства, старовірів-супротивників новітнього українства. Це були: Василь Петрович Горленко й брати Микола та Андрій Стороженко»⁸. Саме цей аспект є досить переконливим свідченням того, що поділ на «перших» та «других» є умовним, оскільки місце і значимість особи може змінюватись залежно від того, з якої позиції і під яким кутом зору на неї дивитися. А відтак у площині дослідження українського консерватизму названі особи посідають одне з чільних місць.

Не викликає сумніву, що основним джерелом для вивчення міжособистісних відносин є джерела особового походження, зокрема листи. М. Стороженко згадував, що «де б ми обоє не були нарізно, повсегда ми листувалися, та й переховував я не одну, мабуть, сотню його листів, що намірявся колись обробити та надрукувати із його життєписом та так і не вдалося, а тепер ними, мабуть, десь грубу запалили»⁹. На щастя, частина кореспонденції, яку він мав намір видати в п'ятому томі родинного архіву, дійшла до наших днів.

У особовому фонді Стороженків у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві зберігаються 132 листи В. Горленка до М. Стороженка, які охоплюють період 1893–1905 рр.¹⁰ Вони неодноразово привертали увагу науковців. Приміром, історик О. Оглоблін, вбачаючи у цьому епістолярії значну історичну цінність, здійснив його часткову публікацію на сторінках паризької «України»¹¹. Роблячи витяги, що містили, на його думку, більш важливу інформацію в історичному та громадсько-політичному значенні, дослідник, проте, упускав моменти, котрі мають відношення до характеристики особистих взаємин цих діячів.

Не оминув це листування своєю увагою й сучасний дослідник І. Забіяка. Він опрацював величезну кількість горленкових листів, що лягло в основу його книги¹². Не зважаючи на те, що аналіз листів В. Горленка до М. Стороженка ним здійснений не був, однак, він заявив про свій намір їх опублікувати за першої ж можливості. До цього часу ця публікація, на жаль, не вийшла за межі авторського задуму, хоча ім'я М. Стороженка досить часто зустрічається на сторінках згаданої монографії у контексті висвітлення життя та творчості В. Горленка.

Окремо хочемо зупинитися на умовно кажучи «втрачених» листах. Це пов'язано із публікацією Є. Рудинською у 1928 р. листів В. Горленка до П. Мирного. У вступній статті своєї книги вона наводить уривки 5 листів В. Горленка до М. Стороженка, датованих 20.04.1885 р., 19.05.1885 р., 12.10.1888 р., 06.03.1890 р. та 21.12.1897 р.¹³ Авторка зауважує, що ці листи були їй люб'язно надані М. Макаренком, якому вони належали¹⁴. Із певною долею вірогідності можна припустити, що мова йде про Миколу Омеляновича Макаренка – відомого археолога та музеєзнавця, який протягом 1920–1925 рр. був директором Музею ВУАН і мав тісні зв'язки як із братом дослідниці Михайлом Рудинським. Останній був директором Полтавського музею. Крім цього із Полтавщиною його пов'язувала тривала і плідна археологічна та музеєзнавча робота, а також обставини приватного життя¹⁵.

Таке припущення провокує ряд запитань і, в першу чергу, яким чином частина листування потрапила до свого власника,

адже О. Оглоблин ознайомився із листами за 1893–1905 рр. протягом 1931–1932 рр. у Київському центральному архіві стародавніх актів, де вони зберігалися до передачі у Київський обласний історичний архів після 1933 р.¹⁶ Згідно опису фонду № 261 («Стороженки») у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві переміщення документів не зазнавало втрат протягом всього часу їх перебування у архівосховищі, а тому, відповідно, можна переконливо говорити про його розпорошеність ще до передачі на зберігання після вимушеної еміграції М. Стороженка у 1919 р. Отже, яким чином ці листи потрапили до М. Макаренка і як взагалі відбувалась передача документів у архів і, як можливе, де ще можуть знаходитись рештки архіву Стороженків є питанням майбутніх евристичних пошуків.

Наразі про місце знаходження листів, цитованих Є. Рудинською, нічого невідомо, але з огляду на трагічну долю М. Макаренка можна припустити, що вони загинули разом із особовим архівом вченого (за свідченням С. Білоконя його рештки, а саме 6 од. зб., знаходяться у Науковому архіві Інституту археології НАН України). Так само доводиться лише гадати про кількість горленкових листів більш раннього періоду, з часу їхнього знайомства із М. Стороженком до 1893 р., які могли зберігатись як у М. Макаренка, так і в інших осіб. Безперечно, що вони існували і були досить численними, оскільки між Горленком і Стороженком склалися справді дружні відносини. Як підтвердження наведемо уривок із листа батьків до М. Стороженка, який на той час проживав у Петербурзі: «Вчера вечером приходил к нам на чай Горленко. Он взял твой адрес, чтобы написать тебе... Горленко видимо за тобой скучает»¹⁷.

Така ж доля спіткала й листи М. Стороженка до В. Горленка. По смерті останнього все його майно перейшло у спадок до племінниці Ольги Думитрашкової. Стороженко всіляко намагався знайти спільну мову із новою власницею і повернути собі свої листи, але зробити йому це так і не вдалося. Відомо, що придбати архів покійного мав намір і майбутній гетьман України П. Скоропадський. У листі до В. Модзалевського М. Стороженко писав: «Приобретению архива В.П. Г[орленка].

П.П. Скоропадским вполне сочувствую, так как уверен, что П.П. С[коропадский]. возвратит мне мои многочисленные письма к В.П. Г[орленку]., но только столкнуться с владелицей Софией Измаиловной Думитрашковой, женой врача-окулиста, очень трудно»¹⁸.

Проте, існують й інші думки з приводу долі цього особового архіву. У своїх спогадах Г. Лазаревський зазначає, що по смерті В. Горленка всі документи перейшли до його родича князя М. Жевахова, а після його втечі за кордон загинули у Ярошівці¹⁹. Однак, ми вважаємо, що, якби князь Жевахов мав відношення до цих матеріалів, то М. Стороженку було б простіше домовитись із ним про повернення своєї кореспонденції, оскільки він був одружений із його сестрою. О. Оглоблин стверджує, що всі матеріали після смерті В. Горленка не вивозились із Ярошівки, де й загинули під час революції²⁰.

Повертаючись до взаємин М. Стороженка та В. Горленка слід зауважити, що точно встановити час їхнього знайомства не видається можливим. Причиною цього є розбіжності у зазначенні дати самим М. Стороженком. У спогадах, написаних у 1925–1926 рр. під час проживання в еміграції, він говорить, що вперше побачив В. Горленка у 1885 р., а в статті, присвяченій своєму «многорічному приятелю», датованій 1933 р., називає іншу дату – 1884 р.²¹ Втім, безперечно, що їхнє приятелювання почалося завдяки сприянню старшого брата А. Стороженка, якого із Горленком єднала земська діяльність у Чернігівській губернії. З того часу, як згадував молодший Стороженко, вони і «зробилися, незважаючи на різницю літ, щирими товаришами», чому сприяло безпосереднє рідство його родини із Василем Петровичем, оскільки їх мати, Варвара Ананіївна, походила з родини Горленків. Тож, як згадував М. Стороженко, мати дуже любила, коли у них гостював Горленко, згадуючи з ним при зустрічах старовину аж до гетьманських часів²².

Зміцненню дружніх відносин між В. Горленком та М. Стороженком сприяла їх спільна участь у виданні «Киевской старины», на шпальтах якої вони друкували свої численні статті та замітки, присвячені сторінкам української історії та культури. То ж не дивно, що тема часопису, його публікацій та засідань,

побажань та міркувань з приводу його подальшої долі була постійно присутня у особистих розмовах та листуванні. Як і більшість авторів, вони відмовлялись від платні за свою роботу, сприяючи поліпшенню матеріального становища журналу, якому через брак коштів часто загрозувало закриття.

Загалом, проблема підтримки часопису була спільною для всіх громадянців, не стояли осторонь неї і наші приятелі. У цьому контексті неодноразово знаходимо у листах В. Горленка згадки про М. Стороженка. Зокрема, у листі до О. Левицького він писав: «Слава Богу, что теперь потребность еще не так велика. Я сейчас бы написал об этом Андр[ею]. Влад[имировичу]. но думаю что с приездом Н[иколая].В[ладимировича]. С[тороженка]. в Киев дело может уладится. Ведь он предлагал прежде добровольно почти эту суму. Теперь она возьмется даже при условии погашения впоследствии из подписки или иначе. Если ему одному будет тяжело за один раз столько дать, то он споеется с братом, которому ничего не будет значить ссудить рублей 500 на некоторое время, вместо того чтобы класть свои излишки (Боже мой, у людей есть излишки!) в банк. Если же это не устроится таким образом, то напишите мне – я напишу сей же час Андрею Сторож[енко]...»²³. Принагідно зазначимо, що О. Левицький у листі до Ф. Лебединцева повідомляв про готовність М. Стороженка взяти на себе видання журналу, але не раніше закінчення підготовки своєї магістерської роботи²⁴.

У пошуках нового матеріалу для цього видання знайомі, на прохання В. Антоновича, здійснили поїздку до відомого етнографа П. Лукашевича. Інша подорож – в яготинський архів князя М. Репніна – стала можливою завдяки особистому знайомству М. Стороженка з його власником. Під час цієї поїдки В. Горленком та обома Стороженками були виявлені документи родинного походження (листування Миколи Васильовича та Миколи Григоровича Репніних, записка останнього «О Малороссии»), матеріали Д. Бантиш-Каменського та А. Чепи, рукопис «Густинського літопису» та рукопис А. Шафонського «Топографическое описание Черниговского наместничества» та ін.²⁵ Згодом весь цей матеріал був покладений в основу статей та заміток, опублікованих на сторінках «Киевской старини».

Зважаючи на те, що під час української революції 1917–1921 рр. архів Репніних дуже постраждав, а в роки Другої світової війни був повністю втрачений, ці публікації мають велике інформативне значення.

Однак, публікацією статей співпраця Горленка та Стороженка з виданням не обмежувалася. Вони активно «рекламували» журнал серед своїх знайомих, намагались знайти для нього якомога більше передплатників та авторів. Наприклад, у листі до О. Лашкевича Василь Петрович сповіщав, що М. Стороженко в Петербурзі агітує до співпраці, на що відгукнулися Д. Мордовцев, В. Семевський та О. Пипін²⁶.

Досить часто В. Горленко просив свого приятеля виконати ті чи інші доручення в редакції журналу, зокрема передавав свої «популярні послання» для публікації. Оскільки Горленко переважно подорожував між Петербургом та Ярошівкою і відвідував Київ не так вже й часто, то такі прохання були непоодинокими²⁷.

Іншою, не менш важливою обставиною, що поєднувала М. Стороженка з ярошівським знайомим, було спільне зацікавлення тогочасною літературою та мистецтвом. Цьому сприяло те, що В. Горленко мав досить розгалужені зв'язки у літературному середовищі. З його легкої руки відбулося знайомство Миколи Володимировича з Опанасом та Іваном Рудченками – авторами роману «Хіба ревуть воли як ясла повні». Свого часу вони разом відвідували Лавру, Кирилівський, Видубицький та Межигірський монастирі. Втім, можна припустити, що тривалі відносини у них так і не склались, оскільки Горленко пізніше з іронією запитував чи відомі ще йому ці імена²⁸. Своєю чергою М. Стороженко був посередником знайомства В. Горленка з П. Кулішем.

У 1885 р., коли М. Стороженко мешкав у Петербурзі, де складав іспити в університеті, В. Горленко познайомив його з місцевими літераторами, як то І. Щегловим, М. Мінським, І. Ясинським, С. Венгеровим, І. Болдаковим та ін.²⁹ У листуванні пізніших років Василь Петрович часто розповідав про їх спільних петербурзьких знайомих, передавав їх вітання та книги³⁰.

Приятелі постійно обговорювали музичні, літературні та театральні новини. Стороженко згадував, що будучи студентом

чув плітку про те, що В. Горленко був закоханий у М. Заньковецьку, їздив з театральною трупю, а інколи й брав участь у виставах. У одному з листів Горленко називає Заньковецьку «великою артисткою» і просить оповісти, як київська публіка приймала трупу з «анекдотичними подробицями»³¹.

Особливо інтенсивним було листування М. Стороженка з В. Горленком протягом 1897–1898 рр. (збереглося 44 листи останнього за цей період). Така інтенсивність пов'язана з підготовкою до друку книги Горленка «Южнорусские очерки и портреты» (К., 1898). Зауважимо, що аналіз горленкових листів та пізніших спогадів Стороженка дозволяє виявити деякі розбіжності, пов'язані з виданням. Зокрема, автор мемуарів обстоює думку про виключно свою ініціативу у зазначеній справі. Натомість у листах цей процес висвітлюється дещо інакше. В. Горленко був занепокоєний тим, що, попри двадцятирічну літературну діяльність, видрукувати окреме видання йому так і не вдалося і просив Стороженка домовитись із видавництвом С. Кульженка про видання книги в борг³². І тільки після попереднього листа від Горленка Микола Володимирович запропонував свою фінансову підтримку. Редактором став А. Стороженко³³.

В. Горленко дуже зрадів цій пропозиції, однак не хотів завдавати незручності «Кручаненку», тому постійно дякував і вибачався за клопіт, намагався зекономити на всіх поточних витратах³⁴. Утім, друк книги був лише частиною роботи. Значно більше енергії потребувало її розповсюдження. Горленко навіть жартома радив пропоноване видання батькам гімназистів Київської Четвертої гімназії, директором якої був М. Стороженко. Зокрема, він радив купувати її за номінальною ціною або ж давати книгу як нагороду при переведенні із класу в клас³⁵.

Насправді, автор видання, як і його безпосередній видавець, проводили активну роботу з продажу. Досить вдало книга реалізовувалась у Петербурзі, трохи гірше в Києві³⁶. Стороженко підключив до цього діла О. Рудченка, надіславши йому частину накладу. Однак, автор цього не схвалив і в листі до Рудченка кваліфікував його дії з розповсюдження книги як насильницькі, позаяк вони стосувалися і незацікавлених осіб³⁷.

В. Горленко поділяв наукові зацікавлення свого молодшого приятеля, часто інформував його про місце зберігання різних документів, які могли його зацікавити. Приміром, працюючи із матеріалами А. Краєвського у відділі рукописів Публічної бібліотеки, він натрапив на лист Олекси Стороженка, який переписав для свого товариша³⁸. Згодом, повідомляв його про папери Іллі Новицького, які зберігалися в колекції П. Дашкова серед великої кількості гравюр, картин та рукописів³⁹.

Із виходом в «Киевской старине» публікації М. Стороженка про малоросійських козаків, він висловив свою незгоду стосовно анонімності автора (стаття була підписана лише ініціалами). Після виходу цієї розвідки окремою відбиткою, прорецензував її, а також був автором уміщених у «Новом времени» заміток про Київську Четверту гімназію та спорудження її нового приміщення.

На думку І. Забіяки⁴⁰ та В. Ульяновського⁴¹, В. Горленко, попри те, що дуже цінував людські якості М. Стороженка, невисоко оцінював його рівень як науковця («как ученый, он едва средний – підкреслення В. Горленка»). Проте, ця характеристика є помилковою по відношенні до Миколи Володимировича, адже стосується іншого представника родини Стороженків – відомого літературознавця Миколи Ілліча. У листі, на який посилаються згадані дослідники, йдеться про зустріч В. Горленка з М.І. Стороженком у 1901 р. у Лохвиці (родинне володіння) під час відкриття «сміхотворного», як зазначає В. Горленко, «Народного дому». Нашу думку підтверджує і згадка про шекспірологію, знавцем якої був Микола Ілліч⁴². Про цю зустріч, але звичайно уникаючи характеристик, Горленко згодом розповів своєму приятелю⁴³.

В. Горленко з радістю, хоч із неприхованим здивуванням, зустрів новину про призначення М. Стороженка директором Київської Четвертої гімназії⁴⁴. Більше того, він хотів бачити його київським міським головою, вважав, що той мав усі необхідні для цього риси – освіченість, любов до міста, живість, тактовність і дієвість⁴⁵. Він завжди відгукувався й на інші події родинного життя М. Стороженка. Значне здивування викликала у Василя Петровича звістка про одруження знайомого, зазначав,

що про цю таємницю ні словом, ні духом не обмовився навіть старший брат Андрій, із яким він постійно листувався. Висловивши свої щирі вітання з нагоди такої визначної події в житті свого товариша, він водночас сумував, що сам не міг бути присутнім на шлюбній церемонії⁴⁶.

Згодом Горленко розділяв радість Миколи Стороженка з приводу народження його сина, мріяв побачити його, жартував щодо намірів «порозмовляти, дізнатися його історичні та літературні погляди» та ін.⁴⁷

Відчуваючи щирість та доброзичливість В. Горленка, Стороженко відповідав йому взаємністю, намагався підтримувати його як матеріально, так і пересилкою книг (зокрема, передплатив для нього журнал «Жизнь и искусство»⁴⁸), укладанням довідок та виконанням доручень.

На жаль, не збереглися листи Миколи Володимировича, проте, можна припустити, що вони вирізнялися відвертістю, можливо навіть містили конфіденційну інформацію. Вочевидь саме цим пояснювалося його прагнення повернути назад свої листи після смерті Горленка.

Відмічаючи позитивну сторону пирятинського знайомого, Горленко, проте, не замовчував його недоліки. Так, у листі до Є. Ківлицького, де мова йде про рукописи, віднайдені в яготинському архіві, він зауважує, що за схожістю почерку та стилем він відразу визначив, що їх автором був М. Гоголь. Проте, М. Стороженко сперечався та піддавав сумніву цю думку із характерним для нього «юродивим поглядом». Звичайно ж, це прикривалося своєрідним «грифом» таємності – «между нами»⁴⁹. В іншому випадку В. Горленко говорить, що родині Стороженків завжди був притаманний егоїзм⁵⁰.

Не зважаючи на тривалі відносини, припускаємо, що особистих контактів було не так вже й багато. М. Стороженко згадує про відвідини один одного, подорожі до архівів, зустрічі у Петербурзі, але ці відомості стосуються 80-х рр. У 1890-ті рр. і пізніше життєві шляхи обох приятелів перетиналися зрідка. У подальшому Стороженко повністю присвятив себе роботі в гімназії, а Горленко дедалі частіше мешкав у Петербурзі. Втім взаємини тривали, не дарма М. Стороженко згадував на еміграції

про численне листування зі своїм товаришем і навіть припускав, що ним «десь грубу запалили».

На жаль, не збереглися листи Горленка до Стороженка за 1905–1907 рр., проте, безперечно, вони існували. З листів, що дійшли до нас, видно, наскільки Горленко потребував спілкування із М. Стороженком, саме тому він постійно скаржився на те, що приятель тривалий час не відповідав на його листи. Іноді це висловлювалось вельми своєрідно: «Я весь, якби міг, готовий перетворитися на знак запитання. Заради Бога, пишть...», «ось вже чотири дні дома, слухаю солов'їв, а київський соловей – ні гу-гу!...», «ну і вміють мовчати в Києві, особливо на Пушкінській вулиці...», а то навіть у віршованій формі. Він намагався підтримувати стосунки із Стороженком, неодноразово наголошував, що для нього дуже дорогі київські та малоросійські зв'язки⁵¹.

Своєю чергою М. Стороженко теж дуже шанував свого приятеля, відзначав, що той добре знав не лише свою генеалогію, «а майже усіх українських козацько-старшинських родів. Він романтично любив рідну старовину, то й любив він слухати оповідання старих людей не тільки про панський побут, а ще й про лицарсько-козацький, а то й посполитський, себто сільський»⁵². У своїх спогадах Микола Володимирович відвів належне місце знайомству і відносинам із В. Горленком, а також до 25-х роковин смерті свого приятеля написав статтю, яка рясніє оцінками його особистих та професійних якостей, переказами цікавих епізодів із його життя⁵³. Показовою і досить змістовною, на наш погляд, є характеристика, яка розкриває сутність українства В. Горленка, підкреслює його консервативну та аристократичну складову: «Справді, був він, як то кажуть, з ласки Божої, письменник. Якби можливо було б йому не клопотатися про «хліб насущний», а щоб якась «манна небесна» діставалася йому без турбот, то й сидів був би він і писав, та чим більш був би писав, тим за кожним разом був би краще складав, особливо, якби хто його силував писати так, як небіжник Феофан Лебединцев. Бо він не годився для долі звичайного українця, щоб бути хліборобом. До землі його не тягло, він любив Україну, романтично ідеалізуючи українське

село та людей, що там живуть, а навсправжки він гребував сільським побутом та працею. Для нього дуже смердів той гній, що вивозив смердючий тютюном та дьогтем хлібороб на свою ниву, щоб її піддобрити. Для нього були брудні ті стайні та загони, де стояли коні чи товар. Для нього були тісні та брудні оті біленькі мазанки під солом'яними стріхами, що так соромливо ховаються по вишневих садках. Для нього далекою та нудною була та віковічна невсипуща праця здобути від ниви щось, щоб себе поспитати та нагодувати оті маленькі вуста, що виглядають з хати, так як ластівки із зліпленого гнізда»⁵⁴.

Підсумовуючи зауважимо, що дослідження взаємин між М. Стороженком та В. Горленком дозволяє з'ясувати, що, крім родинних відносин, їх поєднувала участь у громадівському русі, який зосередився навколо видання журналу «Киевская старина». Вони брали активну участь у виданні часопису шляхом підготовки статей та розвідок, пошуку нового матеріалу, його популяризації серед знайомих та колег, сприяли поліпшенню його матеріального становища. Листування – як віддзеркалення їх взаємовідносин – дає підстави говорити про те, що їх особисті стосунки зміцнювало спільне пошанування української старовини, зацікавлення літературою, театром та мистецтвом, знайомство із відомими науковцями, культурними та громадськими діячами.

¹ Маслійчук В. Межі й безмежжя української біографістики (кілька міркувань) // Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2003. – Вип. 6. – С. 38.

² Там само.

³ Житецький Гнат. «Кієвская Старина» сорок років тому // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 136.

⁴ Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка // Україна (Париж). – 1952. – № 7. – С. 557.

⁵ Липін О. Ярошівський світоч // Трибуна хлібороба. – 2003. – 18 січня. – № 3. – С. 3.

⁶ Ульяновський Василій. Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство» // Стороженко Микола. З мого життя. – К., 2005. – С. 5–93.

⁷ Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка. – 1952. – № 7. – С. 556; Лисяк-Рудницький І. Консерватизм // Історичні есе: В 2 т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 126; Потульницький В. Нариси з української політології (1819–1991): Навч. посібник. – К., 1994. – С. 150.

⁸ Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка. – 1952. – № 7. – С. 556.

⁹ Стороженко Микола. З мого життя. – С. 176.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 261, оп. 1, спр. 29–43.

¹¹ Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893–1905) // Україна (Париж). 1952. – № 7. – С. 556–569; № 8. – С. 658–676.

¹² Забіяка І. М. Епістолярна спадщина Василя Горленка як історико-культурне джерело. – К., 2000.

¹³ Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. – К., 1928. – С. 6, 8, 9, 11, 12.

¹⁴ Там само. – С. 8.

¹⁵ Білокінь С. Музей Мистецтв ВУАН // <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/ArtMuseum.html#Ref478>; Макаренко Д. Микола Омелянович Макаренко. – К., 1992; Німенко Н. Велет українознавства (до 125-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макаренка) // Сумська старовина. – 2002. – № X. – С. 5–25; Макаренко Д. Шлях до Храму. – К., 2006.

¹⁶ Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка. – 1952. – № 7. – С. 560.

¹⁷ ЦДАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 19, арк. 5 зв., 6 зв.

¹⁸ Там само, ф. 856, оп. 2, спр. 25, арк. 97 зв.

¹⁹ Лазаревський Гліб. Київська старовина. Спогади [Уривок] // Вітряк. – 2007. – № 3. – С. 40.

²⁰ Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка. – № 7. – С. 557.

²¹ Стороженко Микола. З мого життя. – С. 172; Його ж. Василь Петрович Горленко // Стороженко Микола. З мого життя. – С. 313.

²² Стороженко М. Василь Петрович Горленко // Стороженко Микола. З мого життя. – С. 313–314.

²³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. III, спр. 53462, арк. 1–1 зв.

²⁴ Там само, ф. III, спр. 6523, арк. 1.

²⁵ Стороженко Н. Отчет о занятиях в архивах: Киевском Центральном и Яготинском кн. Н.В. Репнина. – К., 1886. – С. 20–25.

²⁶ ІР НБУВ, ф. III, спр. 9403, арк. 2.

²⁷ ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 29, арк. 32–32 зв.; спр. 34, арк. 10 зв.

²⁸ Там само, спр. 41, арк. 3–3 зв.

²⁹ Стороженко Микола. З мого життя. – С. 320.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 30, арк. 27 зв., 31 зв.–32 зв.; спр. 32, арк. 12–12 зв., 22 зв.; спр. 35, арк. 5 зв.; спр. 36, арк. 20; спр. 39, арк. 7 зв.

³¹ Стороженко Микола. З мого життя. – С. 313; ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 29, арк. 34–34 зв.

³² ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 33, арк. 73 зв., 74 зв., 75, 76.

³³ Там само, спр. 34, арк. 2 зв., 9 зв.

³⁴ Кручаненко – псевдонім М. Стороженка – вперше зустрічається у листі Горленка від 1897 р. Сам же М. Стороженко підписався ним у одному з розділів своїх спогадів. – Див.: ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 33, арк. 79 зв.; Стороженко М. Лиха доля: Куліш // Стороженко Микола. З мого життя. – С. 312.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 38, арк. 20.

³⁶ Цікавим є той факт, що в списку осіб для обов'язкової передачі примірника книги Горленко біля прізвища О. Левицького зробив примітку – «якщо забажаєте», згодом зазначив – «Орест залишається на Ваш розгляд». Це підтверджує думку про загострення відносин між М. Стороженком та О. Левицьким наприкінці 90-х рр. – Див.: ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 33, арк. 103 зв.; спр. 34, арк. 2.

³⁷ Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. – С. 60.

³⁸ ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 29, арк. 20–20 зв.

³⁹ Там само, спр. 38, арк. 14–14 зв.

⁴⁰ Забіяка І. М. Епістолярна спадщина Василя Горленка. – С. 111.

⁴¹ Ульяновський Василій. Три «лики» Миколи Стороженка // Стороженко Микола. З мого життя. – С. 71.

⁴² ІР НБУВ, ф. III, спр. 53498, арк. 1 зв.–2.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 261, оп .1, спр. 40, арк. 18.

⁴⁴ Там само, спр. 31, арк. 34–34 зв., 35, 37–39.

⁴⁵ Там само, спр. 41, арк. 8 зв.

⁴⁶ Там само, спр. 40, арк. 44–45 зв.

⁴⁷ Там само, спр. 41, арк. 12–12 зв.

⁴⁸ Там само, спр. 41, арк. 41.

⁴⁹ ІР НБУВ, ф. III, спр. 7795, арк. 1 зв.–2.

⁵⁰ Така характеристика була зумовлена звісткою О. Левицького про одруження А. Стороженка та його відношення до нареченої. Горленко, добре знаючи родину Стороженків відмітив, що «при всех хороших чертах, эгоизм все же был почти господствующею чертою лиц этой фамилии» // ІР НБУВ, ф. III, спр. 53468, арк. 2.

⁵¹ ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 40, арк. 18.

⁵² Стороженко М. Василь Петрович Горленко // Стороженко Микола. З мого життя. – С. 314.

⁵³ Стороженко Микола. З мого життя. – С. 172–176; Стороженко М. Василь Петрович Горленко // Стороженко Микола. З мого життя. – С. 312–321.

⁵⁴ Там само. – С. 320.

ДИЛЕМА «РОСІЯ-ЗАХІД» В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Позиціонування творчості М. Грушевського в координатах «Росія-Захід» завжди було нелегкою проблемою для дослідників його творчості. З одного боку – вихованець російської історіографічної традиції та симпатик ідеології слов'янофілів, він через усе своє життя, як неодноразово стверджували його ідейні опоненти періоду Визвольних змагань, проніс «неостуджену любов» до «фікції федеративної Росії», «невичерпальну віру в московського ліберала»¹. З іншого – як автор самобутньої схеми українського історичного процесу, що розривала з традиціями державницької школи російської історіографії ХІХ ст., він багатьма російськими інтелектуалами сприймався за неповні сумлінного вченого, котрий засобами науки намагався реалізувати підступний політичний план розколу «єдиної та неподільної» імперії на кошти ворожих слов'янству Німеччини та Австро-Угорщини. Все це як століття тому, так і в сучасній російській публіцистиці утвердило за М. Грушевським славу одного з лідерів українського «мазепинського» руху.

Не менш неоднозначним було трактування ролі Західної Європи як цивілізаційного чинника в творчості вченого. Така неоднозначність була зумовлена двома вимірами проблеми: історіософським та історіографічним. Адже для прихильника позитивістської філософії цивілізаційні пріоритети а рїогї були пов'язані із західною культурою. Разом із тим, значна кількість залученого М. Грушевським емпіричного матеріалу своєю різноплановістю нерідко змушувала дослідника втрачати пильність і відходити від задекларованих методологічних позицій. Вирішення окресленої проблеми, на наше переконання, дозволить не

лише реалізувати конкретне історіографічне завдання – висвітлити малознану сторінку творчості вченого, але й краще зрозуміти логіку непростих взаємин між теоретичними настановами та дослідницькою практикою у його творчій лабораторії. Немаловажним також є звернення до проблеми «Росія–Захід» у спадщині М. Грушевського з огляду на значну впливовість його ідей на українознавство ХХ ст., що дозволить виявити ідейні корені багатьох сучасних історіософських дискусій.

Вже у перших томах «Історії України-Руси» М. Грушевський позиціонує українські землі як своєрідні ворота зі Сходу на Захід, що в часи масових міграцій войовничих степових орд відігравали «почесну роль заборолу» європейської цивілізації від руйнівних впливів степових орд². З цього часу, фактично, починається непрості історія взаємин українських земель із західним світом. «... Історичні умови життя орієнтували Україну на захід, географічні орієнтували і орієнтують на південь, на Чорне море...» – твердив дослідник³. Тривалий час – фактично до розпаду Давньоруської держави під натисками степових орд та внаслідок внутрішніх міжусобиць – ці взаємини М. Грушевський називає рівними та партнерськими. Княжий Київ, що зробив цивілізаційний вибір на користь візантійських цінностей, постає своєрідним регіональним лідером, що навертає до християнської культури язичницькі племена на своїх північно-східних кордонах. Перші томи головної праці вченого рясніють його вказівками на те, як прихильно при дворах західних столиць сприймали Рюриковичів, а за руку їхніх доньок змагалися впливові володарі тогочасної Європи.

Як і належалося прихильнику позитивістських цінностей порядку та прогресу, М. Грушевський в своїх історіософських роздумах на різні лади вихваляє чесноти європейської цивілізації та підносить її вагомість для формування українського національного культурного типу. Вчений вказує на тісні зв'язки українських земель з германською та кельтською культурами у передісторичні часи. Далі відзначає масовий вплив скандинавського елемента на початках становлення Давньоруської держави. В княжу добу ці контакти з Заходом лише міцніли – дослідник вказує на «незвичайно широкі династичні зв'язки»

династії Рюриковичів з німецькими князівствами та іншими державами, що перебували у сфері німецької культури. Поряд із цим зміцнювалися культурні й торговельні відносини з країнами європейського Заходу, що поступово заступали більш ранні взаємини чорноморського напрямку – з балканськими країнами, Візантією та Малою Азією⁴.

З занепадом Києва наприкінці XII ст. центр ваги української державності М. Грушевський переносить в галицько-волинські землі. Вже сам факт тісного сусідства Галицько-Волинського князівства з країнами Західної Європи визначило цивілізаційний вектор розвитку молодій державі. Сам учений вказує на «повну перевагу західних впливів над тією комбінацією впливів візантійських і східних, які переважали в періоді формування Київської держави»⁵.

Прикметно, що саме злам у XII–XIII ст., на думку М. Грушевського, сягають корені цивілізаційних відмінностей України та Росії. На його переконання, Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської – «вона виросла на своїм корені»⁶. Цивілізаційну спадщину Київської держави, твердить дослідник, Московщина засвоїла тільки почасти, «все більше розмішувала елементами фінськими, татарськими, монгольськими», в той час як «Західня Україна, в якій з XIII в. зосередилось українське життя, входить вповні в круг західноєвропейського життя»⁷. Незважаючи на релігійну відмінність від католицького Заходу, М. Грушевський постійно наголошує, що «весь круг політичних і культурних інтересів її [Галицько-Волинської Русі] орієнтувався на захід»⁸.

Західний вектор культурного розвитку українських земель, вказує М. Грушевський, ще більше зростає із включенням українських земель до складу польсько-литовської держави. «Для української культури знову відкривалися сприятливі горизонти» – твердить він⁹. Ілюструючи благодотворний характер західного впливу на всі прояви українського життя, вчений відзначає економічне зростання міст, переорієнтацію їх внутрішнього життя на німецькі взірці. «Таким чином, – підсумовує цей історичний період дослідник, – зв'язана тісно і безпосередньо з Західною Європою, Німеччиною в першу голову, а далі – з

Італією також, Україна перейшла, з деяким тільки запізненням, добу італійсько-німецького відродження (ренесансу), німецької реформації й католицької реакції, яка всім тягарем своїм упала на українські землі в кінці XVI в.»¹⁰. Цей період ще більше поглибив цивілізаційні відмінності між населенням українських і російських земель. Московське царство, пише М. Грушевський, дедалі більше розгублювало давньоруську культурну спадщину, все глибше піддаючись східним впливам. Натомість «Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури»¹¹.

Власне у постійній взаємодії з західноєвропейською культурою, вважає М. Грушевський, формувалися особливості національного українського характеру, споріднюючи ментально українців із західними сусідами. З огляду на це, твердить він, «український народ належить до західноєвропейського, чи коротше сказати – просто таки європейського кола не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язували українське життя з західним, а й самим складом народного характеру». Натомість великоросійський характер, твердить дослідник, формувався під впливом східних цивілізаційних впливів. З огляду на це, йому притаманні такі риси, як брак власної людської гідності і непошанування гідності іншої людини, нестача смаку до комфортного життя, нахил до анархізму тощо. Все це, підкреслює вчений, є «повною антитезою народним прикметам українським», які «роблять українця дуже близьким по духу, по характеру до західноєвропейської стихії, де в чім до германської, [...] в іншому до романської...»¹².

Поряд із різноманітними та значними впливами західної культури на українську, М. Грушевський постійно акцентує творчий характер такого впливу. На переконання вченого, західні впливи перемішувалися зі старими візантійськими традиціями, котрі засвоїло давньоруське суспільство. У підсумку було витворено своєрідну українську культуру. Так, наприклад, постало оригінальне українське мистецтво XVII–XVIII ст., котре, вказує дослідник, приваблювало «західноєвропейську людину». «[...] Культуру і мистецтво XVII–XVIII в., до самого

кінця Гетьманщини, – наголошував М. Грушевський, – треба назвати західними. Головно німецькими, почасти італійськими й французькими, що проходили і безпосередньо і посередньо через польську верству»¹³.

Втім, така змальована М. Грушевським майже іділічна картина взаємин України та Заходу далеко не у всьому витримала перевірки розлогим джерельним матеріалом. І тут сторінки більшості томів «Історії України-Руси» постають як послідовне заперечення кожної з названих вище тез. При цьому, як не парадоксально, дослідник знову ж апелює до позитивістських цінностей. Так, західноєвропейські впливи на українську освіту в XIV–XVI ст. учений гаряче критикує з двох позицій. З одного боку, він нарікає, що запозичення західних освітніх взірців руйнувало власні освітянські традиції, не давши віднайти внутрішні резерви на модернізацію цього сегменту суспільного життя. Поряд із цим, дослідник відзначає, що «се було лихо і з того боку, що ся схоластична школа давала загалом дуже мало реального знання і ніякої заохоти до нього, до позитивних наук»¹⁴ (підкреслення наше – *В.Т.*). Нарікає також М. Грушевський на те, що «ся школа була дуже мало зв'язана з реальним життям українського народу в минувості і теперішності, мала дуже слабо зазначений національний характер в ширшій значінню того слова»¹⁵.

В зовсім іншій тональності в «Історії України-Руси» постає також включення українських земель до польсько-литовської держави. На сторінках третього тому праці М. Грушевський цю подію емоційно називає «фатальним переломом в життю українсько-руського народу», від якого Русь і староруська культура «не виграла нічого, а стратили – безконечно [...] на шкоду не лише свого народу – на шкоду цивілізації взагалі»¹⁶.

Мають зовсім інше ціннісне забарвлення в «Історії України-Руси» й ідеалізовані на сторінках історичної публіцистики М. Грушевського німецькі впливи на українську культуру. «На наш ґрунт німецькі форми пересаджувалися правительством і шляхтою від самого початку незручно, не приладжені до місцевих обставин, попсовані національною й релігійною виключністю, обкроєні або скривлені фіскалізмом або в інтересах

шляхетського стану, і далі псувалися й калічилися з тих же мотивів», – відзначає вчений¹⁷. Емоційно негативним є також ставлення М. Грушевського до західного цивілізаційного впливу як винятково руйнівного чинника для самобутньої давньоруської міської культури. Особливо промовисто, як відзначила Наталя Яковенко, це простежується на прикладі оцінок ученим поширення магдебурзького права на українських землях¹⁸. Щоправда, відповідальність за такий стан речей дослідник цілковито перекладає на польську владу, котра, на його переконання, системою заборон розірвала давній безпосередній зв'язок України з Заходом і таким чином «зроблено було все для того, щоб західня культура могла доходити в Україну не інакше, як перейшовши через кепський польський алембик»¹⁹.

Той факт, що сторінки «Історії України-Руси» постають фактично суцільним актом історичного обвинувачення Заходу в нищенні самобутньої української культури, вже неодноразово намагалися пояснити сучасні дослідники. Так, Леонід Зашкільняк акцентує слов'янофільські симпатії М. Грушевського, завоюєні ним ще в гімназійні та студентські роки²⁰. З такими висновками в своїй монографії про видатного вченого погоджується й Сергій Плохій²¹. Натомість Наталя Яковенко акцентує «російську мисленневу традицію», в руслі якої відбувалася еволюція творчості М. Грушевського²². На нашу думку, ці судження потребують доповнень, адже у вічі впадає не стільки антизахідництво вченого, скільки власне амбівалентність його ставлення до Заходу.

Не менш амбівалентним у творчості М. Грушевського постає й образ Росії. З програмовими оцінками і в цьому випадку все зрозуміло: північний сусід змальовується як послідовна антитеза цивілізованому Заходу; як країна, що живе за законами східних деспотій. Політичну еліту Московщини вчений промовисто називає «північними варварами», протиставляючи «досвідченим і цивілізованим людям західної культури»²³. Звідси виглядає цілком природно, що зовнішньополітичний вибір козацької старшини на чолі з Богданом Хмельницьким на користь Московського царства М. Грушевський вважає фатальним для європейських перспектив України. Щоправда при цьому він заува-

жує, що цей вибір був значною мірою зроблений під тиском тогочасних обставин як реакція на надужиття з боку католицької Речі Посполитої. Геополітичний вибір тогочасної української еліти вчений називає епохальним також і для історії Східної Європи, адже він кардинально перекроїв політичну карту тогочасного світу, поклавши початок стрімкому занепаду Польщі та перетворенню Московського царства на потужного лідера загальноєвропейського рівня²⁴. «... Перехід України з-під влади Польської Річипосполитої «під високу руку» московського царя, – пише М. Грушевський, – [...] переносить центр політичної ваги в Східній Європі з Польщі на Москву, дає могутній імпульс європеїзації Московщини, включенню її в політичну систему Європи і т.д.»²⁵.

Втім, попри входження українських земель до Московщини, доволі тривалий час вони й надалі перебували у сфері європейської культури. «...Україна XVII в. була все таки Європою, і хотіла нею бути, кожним суставом свого ества!» – емоційно наголошує дослідник²⁶. І лише після ліквідації Гетьманщини з кінця XVIII – початку XIX ст. Україну силоміць переорієнтовано на російську імперську північ. М. Грушевський вказує на примусове російщення українського життя, економічний визиск українських земель, цілеспрямовану руйнацію сформованого за західними взірцями освітнього простору. Як підсумок, твердить учений, «Україна XIX в. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом в глухий кут великоросійської культури і життя. Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинене на великоруський ґрунт, на поток і розграблення»²⁷.

Прикметно, що переконаність у фатальності російського вибору Б. Хмельницького М. Грушевський формував також у своїх учнів. Тут промовистим прикладом слугують консультації М. Грушевського його львівським учням, в яких він окреслював ідейну модель інтерпретації досліджуваних ними історичних подій. Так, у листі до І. Джиджори, котрий вивчав особливості економічної політики Петра I стосовно українських земель, М. Грушевський підкреслено радив не дотримуватися пошире-

них в науці тез про економічний прагматизм російського володаря, а натомість спробувати довести, «що се був не меркантилізм, а політика»²⁸ (підкреслено М. Грушевським).

Поряд із такими суворими оцінками наслідків приєднання українських земель до російської держави, М. Грушевський і тут демонструє дивовижну як для вченого-позитивіста амбівалентність історичного мислення. Незважаючи на неодноразові вказівки про ментальну несумісність українців та росіян, дослідник поряд із цим неодноразово вказує на їх віровизнавчу близькість, що змушувало українську еліту горнутися до північного сусіда, особливо після остаточного покатоличення литовської верхівки. «На переломі XV і XVI в. існування такого нахилу [до Московщини] виступило вже зовсім ясно», – стверджує автор «Історії України-Руси»²⁹.

Поряд із релігійним аргументом, М. Грушевський вказує також на факт спільності історичних традицій, котрі об'єднували українських і московських князів. Вказані історичні традиції пояснювалися вченим тим, що Москва «представляла себе спадкоємницею давньої Руської держави», а також «сильно розвиненим аристократичним устроєм – князівської аристократії переважно»³⁰. Ця близькість релігійних практик та історичних традицій, вказує М. Грушевський, невдовзі стає підставою для поступової зміни зовнішньополітичних пріоритетів, що врешті підготувало пізніший вибір козацької старшини доби Хмельниччини.

Зламними в розумінні М. Грушевського для геополітичного позиціонування України в координатах «Росія-Захід» стали російські революції 1905 та 1917 рр. Так, учений був сповнений щирими сподіваннями на демократичні здобутки першої російської революції. Свою «Ілюстровану історію України», що якраз писалася в той час, він завершував переконанням: «Безсумнівно, широкий всенародній розвій українства являєть ся і в Росії питанням недалекого часу і можемо з повною вірою дивити ся в його будучину»³¹. Не менш піднесеними були його оцінки й подій 1917 р. Друга російська революція, як згадував учений на еміграції, бачилася йому та його ідейним однодумцям «зорею нового світу» та «світовим визволенням праці і працюючих мас»³².

Разом із тим, дійсність російської демократії різних партійних кольорів, що не визнавала за Україною прав політичного суб'єкта, дуже швидко охолодила захоплення М. Грушевського. Перебуваючи на чолі Центральної Ради він закликає «з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом»³³. Це, твердить учений, диктують не тільки старі українські традиції, але й «те духовне споріднення, яке без сумніву є між українським народним етнічним елементом і життям західноєвропейським». Дослідник вкотре твердить, що український народ належить до європейського цивілізаційного кола самим складом національного характеру. Через це його повернення до європейської культури, переконаний М. Грушевський, відбується природно, саме завдяки цьому внутрішньому спорідненню. «Україна, – пише він, – зможе тепер вернутися з новою, навіть – по реакції – з дещо перебільшеною силою до цього близького їй духом і вдачею світу. В першу чергу – до світу германського, німецького, з яким і в минувшині у неї було найбільше зв'язків, найбільше переймань і запозичень, і тепер обставини так складаються, що найлегше буде тут зв'язатися з західним світом, користати з його запасів знання, культури, громадського інстинкту й дисципліни»³⁴.

Узагальнюючи наші спостереження над ставленням М. Грушевського до проблеми «Росія-Захід» у контексті історичної еволюції українського народу відзначимо значну емоційність його історіософського та історіографічного дискурсів, що загалом була невластива вченому як прихильнику позитивістської формули історіописання *sine ira et studio*. Ця емоційність виникала тоді, коли суто наукознавче питання дослідник переводив в аксіологічну площину «свій-чужий». І тут, попри неодноразово задеклароване прозахідництво, симпатії М. Грушевського, хоча й не акцентовано, доволі часто лежали по стороні російського сусіда. Загалом же, проблему «Росія-Захід» учений розглядав ніби з двох часових перспектив – тривалого історичного періоду співжиття українців зі своїми західними та східними сусідами, а також з погляду власного життєвого досвіду, у першу чергу з урахуванням бурхливих подій кінця XIX – перших десятиліть XX ст. на європейському континенті. Це власне під впливом

останніх зазнають мутації вироблені світоглядні настанови та корегуються сформульовані історіографічні моделі. Саме цим, на нашу думку, значною мірою пояснюється зауважена амбівалентність висловів ученого. Відзначимо, що ця амбівалентність, не в останню чергу з подачі М. Грушевського, становить одну з помітних рис української гуманістики не лише ХХ ст., але й нашого часу. Все це актуалізує продовження студій над проблемою «Росія-Захід» в ширшому хронологічному та тематичному контекстах.

¹ Мухин М. Проф. М. Грушевський (1866–1934) // Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – Львів, 1936. – Річник IV. – С. 102–115; 194–202; 268–277.

² Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1994. – Т. 1. – С. 14.

³ Грушевський М. Орієнтація чорноморська // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 18.

⁴ Грушевський М. Наша західня орієнтація // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 14.

⁵ Там само. – С. 14–15.

⁶ Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного Слов'янства // Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”. – С. 77.

⁷ Грушевський М. Наша західня орієнтація // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 1992. – С. 15.

⁸ Там само. – С. 15.

⁹ Грушевський М. Українська справа в її історичному розвитку // Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8. Серія “Історичні студії та розвідки (1906–1916)”. – С. 316.

¹⁰ Грушевський М. Наша західня орієнтація // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 15.

¹¹ Там само.

¹² Грушевський М. Нові перспективи // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 22.

¹³ Грушевський М. Наша західня орієнтація // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 16.

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 6. – С. 478.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – С. 503.

¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 6. – С. 138–139.

¹⁸ Див. докл.: Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси»? // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 року). – К.: НАН України, Інститут історії України, 2008. – С. 95–100.

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 6. – С. 139.

²⁰ Зашкільняк Л. Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського // Проблеми слов'язознавства. – Львів, 1994. – Вип. 46. – С. 3–24.

²¹ Plokhy S. Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto–Buffulo–London: University of Toronto Press, 2005. – P. 114.

²² Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси»? // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 року). – К.: НАН України, Інститут історії України, 2008. – С. 97.

²³ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 759.

²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 569.

²⁵ Там само. – С. 6.

²⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1497.

²⁷ Грушевський М. Наша західня орієнтація // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 17.

²⁸ Листування Михайла Грушевського, т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – Київ–Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір», 2008. – С. 281.

²⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 4. – С. 183.

³⁰ Там само. – С. 338.

³¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ–Львів, 1913. – С. 519.

³² Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 96–125.

³³ Грушевський М. Нові перспективи // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 21.

³⁴ Там само.

КОНФЛІКТ ПРОЦЕС/СТРУКТУРА У КОНСТРУКЦІЇ «ДОВГОГО» ХІХ ст. МИХАЙЛА СЛАБЧЕНКА

Вихідною ідеєю М. Слабченка щодо концептуалізації української історії ХІХ – початку ХХ ст. була теза про об’єднання української території (Правобережжя, Лівобережжя, Слобідська Україна, Степова Україна та ін.), як висліду потужного і невинного економічного процесу. Більше того, він навіть зауважує, що *«ХІХ століття застас, таким чином, Україну об’єднану. Протягом шести десятків років вона переживає добу осідання нових елементів і організовується на основі кріпосного права, а після селянської реформи швидко простує шляхом промислового розвитку і капіталізму»*¹. Причому в іншій праці історик не тільки обстоює, а й доповнює цей концепт, зокрема зазначає, що *«українське господарство ХІХ стол. перед 1861 р. являється об’єднаним і ваготіючим до своїх кінцевих пунктів – до Чорного моря, зв’язаним різними путами з і своєю м (розбив М. Слабченка. – Авт.) закордонним споживачем»*².

Вочевидь, ці думки випливали з авторської теорії «єдиного процесу» на обширах всесвітньої історії, котра мала імплементувати до концептуалізації української минувшини провідні загальноєвропейські тенденції, опрацьовані у студіях багатьох відомих учених та мислителів. Відтак концептуальні віхи й інструментальні маркери (матеріалістична чи економічно-соціальна домінація, що, часом, межувала з детермінізмом, стадіальна репрезентація минувшини, жорстка каузальність, апріорна генералізація фактографічного матеріалу зазвичай накинута «згори» у вигляді установчих положень, порівняльне висвітлення господарських, соціальних та правничих практик із перспективи європейських взірців і аналогів), апробовані та окрес-

лені М. Слабченком у монографічному циклі праць «Організація господарства України...», повною мірою побутують і у «Матеріялах до економічно-соціальної історії України XIX століття».

Скажімо, авторську настанову на виявлення своєрідності «шляхів, що ними проступала Україна» та «ухилів» у контексті всесвітньо-історичного процесу, споглядаємо як у тексті «Організації господарства України...», так і на сторінках «Матеріялів»³. Заразом історик розглядав останнє видання як «загальний каркас нової Української історії»⁴. Цікавою виглядає й хронологічна локалізація «Матеріялів», котра у назві задекларована у межах XIX ст., але де-факто розширена автором до початків XX ст. Перший том «Матеріялів» охоплює дореформені часи (до 1861 р.), другий – закінчується революцією 1905 р., а третій (невиданий!) – репрезентує період до 1920 р. Отож історик маркує історичний процес XIX – початку XX ст. як єдину історичну епоху, що тою чи іншою мірою перегукується з доволі популярним концептом «довгого» XIX ст.

Достеменно невідомо, що саме спонукало М. Слабченка розпочати новий багатотомний проект «Матеріялів». Тим паче, що одеський дослідник у цей час активно опрацьовував велику десятитомну монографічну серію «Організація господарства України...», з якої було викінчено тільки п'ять томів. Вірогідно, до написання «Матеріялів» М. Слабченка підштовхнула поява хрестоматії М. Яворського, присвячена добі капіталізму в Україні⁵, хоч попередні плани, мабуть, визріли ще раніше. Крім того, він міг розглядати «Матеріяли» як підготовчий чи експериментальний формат для конструювання наступних томів «Організації господарства України...», що звісно не виключає й інших мотивів.

Приміром, у листі до О. Оглоблина від 16 лютого 1926 р. М. Слабченко зауважує: «Главковерхи Яворські теж без нас не обійдуться, бо ж вони *родились в революції й можуть скласти свої хрестоматії з наших, а не старих робіт* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – Авт.)»⁶. У тому ж листі одеський дослідник повідомляє свого колегу, що його тритомник первісно мав називатися «Лекціями» чи «Нарисами» і став «Матеріялами» внаслідок категоричних наполягань М. Явор-

ського, котрий ревниво поставився до цієї праці, зокрема загальмував видання другого тому⁷.

Зауважимо, що обидва багатотомні проекти М. Слабченка були споріднені між собою. На думку О. Оглобина, *«певний генетичний зв'язок “Матеріялів” з цією працею («Організацією господарства України...». – Авт.), не дивлячись на різний характер і відмінні рамці роботи, – є безсумнівний»*⁸. Схожу думку висловлює й А. Санцевич – один із перших сучасних інтерпретаторів творчості одеського вченого⁹. Втім, «Матеріяли» М. Слабченка мають й істотні відмінності, порівняно зі згаданим монографічним циклом праць.

Передусім, простежуються поважні зміни в архітектоніці «Матеріялів», яка побудована за локально-фрагментарним принципом представлення минувшини, на відміну від великих однотипних проблемно-тематичних блоків в «Організації господарства України...», що обіймають цілісні господарські та соціальні сегменти минувшини XVII–XVIII ст. (землеволодіння і форми сільського господарства, фабрики та промисловість, торгівля й торгівельний капіталізм, державне господарство Гетьманщини, соціально-правовий устрій Запорозької Січі та ін.). Відтак «Матеріяли» складаються з 89 (перший том – 42, другий – 47) фрагментарних, але самодостатніх розділів-нарисів, які створюють мозаїчну палітру української історії XIX ст. Певна річ, до такої архітектоніки М. Слабченка могли підштовхнути його лекційні практики, котрі часто-густо представлені у конспективних записах (конспектах лекцій), що почасти нагадують конструкцію «Матеріялів».

Ці композиційні трансформації, порівняно з «Організацією господарства України...», дослідники оцінюють по-різному. Р. Шпунт уважав, що «змістом два томи уявляють *щось середнє між хрестоматією й систематичним курсом*»¹⁰. О. Оглобин писав про «тектонічну невитриманість “Матеріялів”» та брак хоч-якоїсь періодизації, котрі суттєво ускладнюють сприйняття авторських ідей¹¹. Натомість доволі цікавим видається спостереження В. Левитського, котрий подав рецензійну замітку на «Матеріяли» за пропозицією М. Грушевського¹². Останній складно, скептично і навіть негативно сприймав студії М. Слабченка з соціально-економічної історії.

На думку В. Левитського, «особливість методи, що її акад. Слабченко поклав у основу викладу “Матеріалів” полягає в тім, що *автор кожную грань історії культурного життя України розглядає окремо, ізольовано від інших, у вертикальному розрізі, себто в процесі історичного розвитку, без зв’язку з усім життям, хоч про цей зв’язок авторові й доводиться часом згадувати. Метода, що її вжив автор, нагадує працю анатома, коли він у людськiм організмі окремо препарує м’язи, зв’язки, сухожилля, нерви тощо й, нарешті відділює окремі кістки й самий кістяк*»¹³. Загалом рецензент закидав автору надмірне захоплення структурою української минувшини, що перешкоджало йому відтворювати повноту й розмаїття історичного процесу.

Зрештою, економіст В. Левитський, на відміну від опонентів-істориків, звернув увагу на засадну суперечність «Матеріалів» М. Слабченка конфлікт процес / структура, який значною мірою відбився на авторській конструкції історії ХІХ – початку ХХ ст. Натомість переважна більшість науковців, як сучасників М. Слабченка (К. Антипович, Д. Багалій)¹⁴, так і пізніших інтерпретаторів його творчості (Б. Винар, С. Водотика)¹⁵ розглядали представлений двотомник як самотутню схему української історії ХІХ ст. Зокрема, В. Заруба навіть обстоює думку, що у двотомнику репрезентована «історіософська схема означеного періоду»¹⁶ чи «шикіз схеми її історичного розвитку в означений період»¹⁷.

Та найважливішим видається загальний поворот М. Слабченка від економічно-соціального та правничого зрізів минувшини до історії культури, громадської думки, політичних, літературних та публіцистичних практик ХІХ – початку ХХ ст. Причому у конструкції одеського дослідника економічна, соціальна та правнича сфери й надалі залишаються домінуючими площинами у концептуалізації української минувшини. Однак, відтепер він прагне продемонструвати як відобразилися економічні та соціальні трансформації «довгого століття» на культурних, громадських, літературних, освітніх та суспільно-політичних практиках українства. У широкому сенсі зазнав помітних перетворень той наскрізний економічний-соціальний реф-

рен його історичного письма, що так яскраво простежується в «Організації господарства України..», котрий нав'язував моністичне матеріалістичне представлення минулого, властиве первісним версіям соціологізованої чи «масової» історії.

Це й спричинило переорієнтацію М. Слабченка як ученого від домінуючого представлення масштабних процесів та явищ до репрезентації української історії як мінливої конфігурації різноманітних структур, укладів і форм, хоч така метаморфоза руйнувала одноцільність тексту й створювала у читача враження локальності й ізольованості різних частин «Матеріялів». Видається, що саме у цьому напрямку варто дошукуватися мотивів і причин тих перетворень, які споглядаємо в архітектоніці тритомника, порівняно з попередньою монографічною серією праць.

«Матеріяли» М. Слабченка розпочинаються з апріорних тез та узагальнень, які рясно розкидані по всьому тексту, як і в «Організації господарства України...». Відтак вже у вступі він у звичному дусі категорично декларує, що його візія є «повною протилежністю думці Рожкова й П. Струве, який доводив, що *кріпацьке господарство ще не дорозвинулося перед 1861 р., і тому багато збереглося кріпацьких елементів в епоху після-реформну*»¹⁸. До студій консервативного ліберала П. Струве та одного з найстаріших російських істориків-марксистів М. Рожкова автор постійно апелює у «Матеріялах», як для потвердження певних тез і думок, так і заперечення чи уточнення концептів обох учених.

Наприклад, М. Слабченко рішуче відкидає тезу П. Струве про нерозвинутість поміщицького господарства напередодні Великої реформи 1861 р. (російський економіст тримався думки, що «*кріпосне господарство як таке, економічно не дозріло до свого скасування у 1861 р.*»¹⁹), позаяк уважає, що до збереження залишків кріпосницької системи у 1860-х роках спричинився брак грошових засобів як у селян, так і поміщиків, а не господарська відсталість²⁰.

Зазначимо, що рецензенти по-різному оцінювали цю думку автора «Матеріялів». В. Левитський уважав, що погляди М. Рожкова та П. Струве є більш адекватними щодо пред-

ставлення реального стану тогочасного господарства, аніж концептуалізація одеського дослідника²¹. Натомість Р. Шпунт солідаризувався з думками М. Слабченка, зокрема відзначив, що М. Рожков відмовився від попередньої візії²².

Так чи інакше, М. Слабченко тримається вже згаданої установчої тези про «об'єднаність» українських земель у межах російських адміністративно-управлінських практик, що «конструювалися за загально-імперським трафаретом»²³. Така констатація дозволяла автору порушити питання про переливання капіталів на обшири підросійської України, себто вводила міжнародні контексти висвітлення національної минувшини.

Зауважимо, що М. Слабченко розглядав Чорне море як серцевину чи підоснову економічного процесу на українських обширах. На його думку, з одного боку, чорноморські порти стимулювали доплив іноземних капіталів, а, з іншого – спонукали російських підприємців «пересуватися до північної частини України й спускатися на південь, де вступити в конкуруючу боротьбу з західньо-європейськими заходьками»²⁴. Однак, пропозиція історика щодо переоцінки ролі Чорного моря у розвії української економіки ХІХ ст. сприймали (та й то з низкою застережень!) поодинокі дослідники (О. Оглоблин). Відтак низка рецензентів уважала такий підхід неадекватним. Приміром, вищезгаданий Р. Шпунт схарактеризував означену тезу як своєрідний кантівський імператив у схемі «Матеріялів»²⁵.

Водночас М. Слабченко вважав, що початок ХІХ ст. виплекав нову діючу особу на українській авансцені, навколо якої концентрувалися тодішні господарські й торгівельні практики. На відміну від другої половини ХVІІІ ст., котра розгорталася під знаком акумуляції земель великими власниками, головним «героєм» перших десятиліть ХІХ ст. стає український поміщик середньої руки²⁶. Такі пани, хоч і торгували спершу вовною, згодом – хлібом, себто були тісно пов'язані з європейським ринком, але опинилися у становищі власників-господарників міцно прикутих до своїх родинних маєтків-осідків. Цей своєрідний стиль життя визначав напівкамеральний спосіб повсякденного буття значної частини малоросійської аристократії.

«Розвиваючи сільське господарство, український поміщик не нагадував собою свого російського колегу. – відзначає М. Слабченко. – *Він взагалі не жив у місті, а являвся хуторянином.* Український поміщик ніколи не кидав села для міста, як це було з росіянином, й тому не вертав ізнов до села. *З українських дідичів рідко хто був рентьєром в тісному значінні слова, але всі вони були підприємцями.* Коли й вилазив зі свого лігва український поміщик, то тільки в надзвичайних випадках, напр., при оголошенні губерні чи дворянських установ, при дворянських виборах. За такими виключними випадками, *поміщик сидів на своєму хуторі, займаючись господарством і побиваючись о більшу користь з нього»*²⁷.

Саме з прив'язаністю українських поміщиків до землі, котра складала основу місцевого господарства, одеський дослідник пов'язував зростаючий тиск на закріпачене селянство, позаяк тільки господарський визиск останнього міг забезпечити високі й сталі прибутки вищим верствам²⁸. Відтак економічна доцільність, точніше господарська вмотивованість соціальних практик, як і в «Організації господарства України...», виступає на першій план у концептуалізації минувшини, яку пропонує М. Слабченко. Натомість становище кріпосних селян дослідник уважав близьким до рабства²⁹. Не випадково у низці пасажів він розглядає антикріпосницький рух передреформених часів як аболіціоністський³⁰.

Своєрідними контрагентами щодо поміщицьких господарств на початку XIX ст., за візією М. Слабченка, виступали колонії іноземних переселенців та сумнозвісні військові поселення. Причому історик доволі самобутньо висвітлює й репрезентує окреслені господарські та соціальні структури. Приміром, він відзначає велику громадську солідарність іноземних колоністів, їх передові господарські практики, тривалу урядову протекцію, що спричинилися до первісного розквіту переселенських общин тощо. На його думку, «колонія була кріпким конкурентом, тим більш, що й *являлася вона зі своєю громадською й господарчою иншою культурою»*³¹. Занепад багатьох колоній-поселень автор пов'язує з соціальною диференціацією іноземних переселенців, що поступово, проте невпинно розвивала ці особливі господарські структури.

Специфічну роль у господарських практиках М. Слабченко відводив і військовим поселенням. Зазвичай останні асоціюються з жорсткими, нелюдськими засобами примусу й покарання та суцільним знеособленням поселян, що зробилися майже хрестоматійними прикладами в історіописанні ХХ ст. Проте історик тримається думки, що, ці мілітарні установи посіли певну нішу у тодішньому господарстві. Загалом він розглядає ці напіввійськові, напівгосподарські структури у контексті реформування соціального устрою, хоч, кінець-кінцем, визнає, що *«аракчеївський соціалізм повернувся в звичайне кріпацтво»*³².

Та господарську діяльність цих структур М. Слабченко оцінює неоднозначно. «Військові поселення розводили й ліси та добрі сади, підтримували кукурудзяну культуру, заводили великі ставки й розводили там рибу, насаджували тутові сади й шовківництво. Таким побитом, *велика культурна робота виявлялася в рямцях аракчеївщини на Україні*», – стверджує вчений³³. Відзначимо, що ці міркування суголосні оцінкам сучасних російських істориків як щодо самої постаті графа О. Аракчєєва, так і стосовно його військових і господарських реформ.

Зрештою, найцікавішими виглядають спроби М. Слабченка екстраполювати вислід матеріалістично-економічної площини чи господарських та соціальних практик до сфери культури, політики і громадської думки. Скажімо, у такому світлі постають авторські потуги з представлення позиції українського панства за часів вторгнення військ французького імператора Наполеона І. «Коли російська буржуазія ненавиділа Наполеона, бо через континентальну систему мусила переживати довгу кризу, то *Україна, де обробляюча промисловість була розвинена незрівняно менше й де утиск робивсь на хліборобстві, а про континентальну систему на Чорному морі не було мови, не мала охоти рвати давніх зв'язків з Францією, не могла вороже ставитись до Бонапарта та й його походу. Соціяльні ускладнення не лякали вже поміщиків, бо Наполеон не квапився визволяти кріпаків*», – підкреслює історик³⁴. Більше того, він навіть уважає, що малоросійське дворянство було зацікавлене у

перемозі Наполеона I, позаяк останній виявляв «недвозначні симпатії до України й цікавився її минулим, особливо-ж її козацькою верствою»³⁵.

Втім, показовими видаються розумування, спостереження й тлумачення М. Слабченка на ниві громадських та культурних практик першої половини XIX ст. Зауважимо, що вони представлені у низці окремих фрагментів, котрі не мають виразної і послідовної хронологічної локалізації, а нав'язують репрезентацію різних історичних зрізів у душі загальної синхронії, зорієнтованої на всю дореформену добу – від початку XIX ст. до реформи 1861 р. З такої перспективи авторський виклад створює ефект мозаїчності у сприйнятті окресленого періоду, котрий вирізняється низкою цікавих спостережень, узагальнень і припущень.

Наприклад, М. Слабченко уважає, що «на Україні мали значіння не декабристи, але декабризм, як *відгук загальноєвропейських настроїв у колах інтелігенції*»³⁶. Натомість кирило-мефодіївські братчики, за його візією, спричинилися до кардинальної переоцінки громадських цінностей, що увінчалася «буржуазним республіканізмом»³⁷. Заразом історик обстоює думку, що російське слов'янофільство зіткнулося з опозицією на українських землях з боку малоросійського панства, що походило зі старих козацько-старшинських родів, але часом засвоювало й передові ідеї. Причому до такої опозиції він зараховує навіть екстравагантних (за сучасними означеннями нонконформістських!³⁸) мочемордів з їхнім очільником – відставним ротмістром В. Закревським³⁹. Схоже, що в оцінці мочемордів одеський учений наслідував М. Драгоманова, котрий досить розважливо коментував погляди панів-інтелектуалів, що вийшли з їхнього середовища⁴⁰.

Зазначимо, що М. Слабченко у категоричному дусі висуває низку самобутніх припущень стосовно авторства знакових праць з обсягу української суспільно-політичної думки першої половини XIX ст. Приміром він уважає, що автором «Істории русов» був князь О. Безбородько⁴¹ (схожої думки трималися М. Возняк, П. Клепацький, А. Яковлів та ін.), а «Книги буття українського народу» – художник Я. де Бальмен (до речі, один із мочемордів!), себто не М. Костомаров⁴².

Однак, аргументи, котрі наводить історик, виглядають непереконаливо, позаяк здебільшого спираються на його припущення й уривчасті спостереження. Недаремно навіть О. Оглоблин, який прихильно ставився до низки ідей М. Слабченка, досить обережно оцінив запропоновані новації, зокрема наголосив, що вони потребують пильного вивчення та потвердження⁴³.

Ба більше, М. Слабченко прагне по-новому потрактувати й репрезентувати творчість та біографію Т. Шевченка. На його думку, «Шевченко врешті дійшов до зречення всього, що зв'язувало кріпака з паном. *Він спустив бога на землю, щоб зробити його кріпацьким богом.* Марія – мужичка, маленький Христос – байстря, якому вже змалечку дано нести хрест й бути на ньому розп'ятим. Кріпак піднявся в очах Шевченка до бога, а затуркана покритка – до богородиці»⁴⁴.

Проте М. Слабченко репрезентує Великого Кобзаря не як співця пригнобленого селянства, а як речника нових явищ і процесів, котрі ось-ось мають зруйнувати кріпосницький лад! Власне, він розглядає соціальні мотиви поезій Т. Шевченка як своєрідний пролог до майбутніх трансформацій, що назрівають в українському суспільстві середини ХІХ ст.

«Бунт іде з міста. Хто провадитиме його, які саме появляться нові люди, “з новим і праведним законом”, поет хіба тільки догадувався, коли одного разу записував у своєму щоденнику, що техніка переверне людськість. Шевченко тільки наближувався до розв'язання питання, а не розв'язував його, хоч уже складав гімни “роботящим рукам”. *Отже говорити про Шевченка, як про мужицького, сільського поета, є величезне непорозуміння, Шевченко був продуктом нового життя України, що склалося в наслідку переливання капіталу й росту міст.* Село Шевченко не описував. У нього немає й жахливих картин кріпацтва, – в нього є протест проти гноблення людини й нерівності. Такі думки поетові дало не село, а місто, котре попхнуло на революційний шлях й братчиків», – стверджує вчений⁴⁵.

У подібному дусі М. Слабченко розглядає і рух хлопоманів, яких він характеризує здебільшого як талановитих, але ідеалістично налаштованих інтелігентів, що «мали своїм завданням

вияснити українському селянинові безпідставність кріпацьких прав польських панів»⁴⁶.

Відзначимо, що розмірковуючи про українських панів-підприємців і, заразом, поміщиків-кріпосників, зростаючий визиск селянства, складнощі з витворення прошарку дрібних земельних власників у 1820–1830-х роках⁴⁷, історик скеровує дослідницькі устремління не на село, поміщицький хутір чи маєток, а на місто передреформеної доби та багатоманітні практики городян! Він навіть уважає, що «повітря міста на Україні не робило людей вільними, але прищеплювало їм вільні думки. *Це було нове місто, не подібне на місто XVIII ст. чи самого початку XIX ст., коло воно, ще являлось великим селом. Нове місто будувалось і організовувалось після типу європейського, в якому заходжий селянин почував себе в силах відвоювати свободу»⁴⁸.*

Загалом у представленні М. Слабченка місто постає як самобутній майданчик для апробації нових соціальних і господарських практик, зокрема для зміщення й перемішування звичних ролей різних верств і станів. Скажімо він наголошує, що на міських теренах до комерційних і торговельних операцій залучаються вихідці з різних верств (міщани, ремісники, селяни різних категорій – державні, поміщицькі, монастирські, дрібні дворяни), котрі мали незначні і навіть мізерні капітали. Врешті-решт, історик підкреслює, що «міста гублять своє суворо міщанське старе обличчя й витворюють нову буржуазію»⁴⁹.

У іншому місці М. Слабченко пише про руйнацію архаїчних соціальних і господарських норм у містах протягом першої половини XIX ст., котрі заступають нові практики, що докорінно змінюють буття та склад міських мешканців. «Роботи знаходилось для усіх ремесників. *Нове місто мало й купецтво, й інтелігенцію, й урядництво всякого роду, якому потрібна була мала праця по шитву, озуву (пошиття взуття. – Авт.), хлібу й т. и.* Жили в містах і поміщики, котрі обслуговувались своїми двораками, але останні не вважались за конкурентів»⁵⁰.

Заразом автор «Матеріалів» акцентує увагу на процесах соціальної та майнової диференціації, котрі розгорталися у середовищі тодішніх містян. «*В містах обиватель не тільки вирівнявся, а в степових губерніях і розбагатів до того, що став*

сам заводитись власними кріпаками, так само, як купець», – наголошує М. Слабченко⁵¹. Відтак історик навіть обстоює гадку, що поступово на українських теренах формуються *«два рівнобіжні промислові порядки – вотчинний і міський»*⁵². Цю динамічну і відносну рівновагу між різними соціально-економічними укладами він пояснює неспроможністю молоді *«міської буржуазії»* конкурувати з вотчинними підприємствами⁵³.

Вищезгаданий В. Левитський уважав, що М. Слабченко переоцінює соціальні трансформації у тодішніх містах, зокрема ігнорує історичну традицію старих містечок, які відігравали важливу роль у формуванні міст наприкінці XVIII – початку XIX ст.⁵⁴ Однак, одеський дослідник уперто повертається до міської тематики 1830–1840-х років, зокрема акцентує увагу на соціокультурних впливах, що простежуються у тодішніх громадських, господарських, літературно-публіцистичних практиках.

Приміром, М. Слабченко згадує про циркуляцію ідей натурфілософії та полеміку навколо злободенних суспільних проблем. *«Значіння міста тоді вже живо почувалося, хоча й у центрі громадського життя й стояв мужик, за котрого вели бій поміщики, що обстоювали його закріпощений стан, і міська буржуазія, котра в своїх інтересах промовляла проти, вела емансипаційну політику й не боялася над і ставити крапку»*, – зазначає вчений⁵⁵.

У іншому місці М. Слабченко підкреслює, що *«мала, напівселянська буржуазія українських міст витворює особливу літературу з головною дієвою особою – мужиком і з аболіціоністськими гаслами ще в ті часи, коли російська думка б'ється в тенетах сентименталізму та романтизму й схиляється “на служение” великій російській буржуазії»*⁵⁶. Крім того, історик висвітлює й аналізує різні візії *«передреформних»* економістів, зокрема наголошує, що вони *«виразно висловлювались за свободу в межах економічного життя, лише мимохідь доторкаючися соціальних явищ»*⁵⁷.

Така постійна зацікавленість культурними і громадськими практиками першої половини XIX ст., котру простежуємо у *«Матеріялах»*, видається незвичайною, особливо, коли взяти до уваги традиційні сюжети студій М. Слабченка (господарство,

торгівля, право, соціальні перетворення, становище окремих станів та верств), що побутують у його монографічній серії «Організація господарства України...». Причому автор навіть розглядаючи господарські та соціальні трансформації повсякчас порушує культурні й інтелектуальні проблеми.

Наприклад, раціоналізацію поміщицького господарства у 1840–1850-х роках М. Слабченко однозначно пов’язує з появою «просвещеного помещика», себто з новим типом господарника, що мав солідні інтелектуальні й культурні здібності⁵⁸. Більше того, автор навіть обстоює тезу, що *«А. Сміт являвся майже настільною книгою українських поміщиків, пропагандувався з університетських кафедр і багатьма примірниками представлявся в бібліотеках»*⁵⁹.

Вочевидь, наведена теза є типовим прикладом поспішної та категоричної генералізації, котра властива М. Слабченку як історичу. Втім, це розумування є досить показовим у світлі домінуючих дослідницьких інтенцій, які побутують у його тексті.

У такому ж річизі М. Слабченко репрезентує й поширення машин і механізмів у кріпосницькому господарстві, зокрема вважає, що від 1840-х років поміщики *«охоче схиляються в бік машин і не мають причин скаржитися на запровадження їх»*⁶⁰. Кінець-кінцем історик тримається думки, що *«саме “цариця-машина” в господарстві зробила переворот. Поміщик не зустрічав потреби в такій масі сільських робітників для свого господарства, як за тої доби, коли вони провадилися тільки руками. Поміщикам являлося раціональнішим лишити при собі мінімум слуг і тахітум землі, а то й усю землю»*⁶¹.

Ця авторська констатація сприймається як самотутній пролог до назриваючої аграрної реформи 1861 р. Причому культурні й громадські трансформації, у представленні М. Слабченка, постають як такі, що відіграють не менш важливі ролі, ніж господарські, соціальні та зовнішньополітичні передумови, котрі спричинили Велику реформу 1861 р. Приміром, поразка у славнозвісній Кримській війні 1853–1856 рр., котра, на його думку, вкрай загострила питання про скасування панщини⁶².

На цьому місці постає питання: про причини й мотиви устремлень М. Слабченка щодо культурних, громадських, публі-

цистичних і навіть суспільно-політичних практик ХІХ ст.? Тим паче, що попередні тексти історика, зокрема його найбільша монографічна серія «Організація господарства України...», демонструють спорадичне висвітлення означених зрізів минувшини.

Видається, що такі інтенції одеського дослідника зумовлювалися інтелектуальними й культурними впливами, котрі циркулювали у тодішній соціогуманітаристиці. Скажімо, варто відзначити праці В. Зомбарта, зокрема його тритомник «Сучасний капіталізм»⁶³, ідеями й концептами якого автор інтенсивно послуговувався у низці томів «Організації господарства України...». Наприклад, слід вказати на відому тезу В. Зомбарта про децентралізацію ранньомодерного господарства, котра побутує в означеній монографічній серії⁶⁴.

Втім, М. Слабченко згадує цього соціолога і на сторінках «Матеріялів». Приміром, він покликується на т. зв. «буржуазний дух» В. Зомбарта, пошуки якого у різних сферах культурного, соціального, духовного життя посідають чільне місце у візії цього німецького вченого. «*“Буржуазний дух”, за термінологією Зомбарта, вільно пролазив усюди й робив своє діло, розкладаючи все на складові частини. Не встояло проти нього ні дворянство, ні селянство, що наочно виявилось в 70-ті роки*», – зазначає історик⁶⁵. «Замазура йде» (рос. «чумазый идет») – згадує автор крилате метафоричне означення селянина-багатира, точніше, щойно народженого буржуа, котрий скупає поміщицькі землі та швидко нагромаджує первісний капітал⁶⁶. Цей вираз повсюдно циркулював на сторінках пореформеної дворянської публіцистики.

Чи не цього «буржуазного духу» та його новітніх «героїв» як вислід загального спрямування всесвітнього історичного процесу дошукувався М. Слабченко у культурних, громадських та інших практиках дореформеного українства?!

До того ж, концепти В. Зомбарта були досить популярними у соціогуманітаристиці 1920-х років, а ціла низка студій німецького соціолога побачила світ у російських перекладах. Адже на пореволюційному чи первісному радянському культурному просторі ще зберігалися відносно ліберальні «правила гри» та

бракувало нових більшовицьких прочитань марксистської спадщини. Відтак студії В. Зомбарта тою чи іншою мірою заповняли існуючу інтелектуальну лакуну. Недаремно покликання на праці цього соціолога представленні майже у всіх писаннях дослідників 1920-х років, які опрацьовували проблематику, пов'язану зі становленням капіталізму.

Однак, таке потрактування устремлінь М. Слабченка задовольняє лише почасти. На нашу думку, причини специфічної конструкції «Матеріялів», зокрема очевидний ухил автора у бік синхронічного представлення української минувшини ХІХ ст. (особливо дореформених часів!), а не на звичну та всеохоплюючу діахронічну репрезентацію процесу, пояснюються особливістю його концептуалізації, котра мала стадіальну підоснову. Більше того, перед істориком постала досить складна проблема: як представити перехід від стадії кріпосницького господарства до стадії промислового капіталізму на українському фактографічному матеріалі першої половини ХІХ ст. Тим паче, що у науковій літературі початку ХХ ст. панували візії, в яких зазвичай обстоювалась думка про недостатній рівень промислового розвитку як у Росії загалом, так і у межах підросійської України зокрема.

Зауважимо, що найуразливішим місцем будь-якої стадіальної концептуалізації минувшини є перехід від однієї стадії до іншої (проблема т. зв. «перемикачів»). Наприклад, у радянській історіографії ця проблема відома як питання «міжформаційних стиків» чи «переходів», котру вирішували за рахунок соціокультурних «сплесків», «розривів» та «імпульсів» – революцій (Англійська революція середини 17 ст., французька революція кінця 18 ст., російська революція 1917 р та ін.), великих воєн, що кардинально змінювали політичну мапу світу (Тридцятирічна війна 1618–1648, Наполеонівські війни поч. 19 ст., Перша та Друга світові війни та ін.).

Натомість у стадіальних концептуалізаціях із виразним еволюціоністським рефреном проблему «перемикачів» прагнули розв'язати послугуючись уведенням т. зв. «перехідних» чи «транзитних» періодів. Зокрема, у схемі М. Грушевського своєрідними «транзитними перемикачами» є «два занепади» (сере-

дини XIV ст. та другої половини XVIII ст.) і «два відродження» (кінець XVI – початок XVII ст. і XIX ст.) українського національного життя.

Втім, обидва способи були непридатними для стадіальної концептуалізації М. Слабченка на ниві української історії XIX – початку XX ст. Адже вона конструювалася, з одного боку на матеріалістично-економічних засадах, а з іншого – стосувалася XIX ст., себто такої доби української історії, в яку було складно «вписати» відповідні соціокультурні «імпульси» чи «транзитні періоди», що відповідали європейським і світовим взірцям та й ще за його теорію «єдиного процесу». Недаремно автор «Матеріялів» зазначав, що до 1905 р. «життя України розвивалося зигзагами», тобто на основі змагання «протилежних символів феодального й буржуазного суспільства», до того ж, ускладнювалося «національним вбранням»⁶⁷.

Схоже, що означені проблеми й підштовхнули М. Слабченка до «експериментів» – синхронічного представлення дореформеного періоду XIX ст. як мінливої конфігурації структур, укладів і форм (різних зрізів історичного буття!), які мали продемонструвати визрівання нових буржуазних практик і взаємин у надрах кріпосницького господарства. Вочевидь, саме ці потреби суттєво розширили фахові запити історика, котрий намагався показати як нові тенденції плекаються на полі культури, публіцистики, громадського і політичного життя. Якщо взяти до уваги вкрай складну, запутану, суперечливу і мозаїчну палітру економічного буття підросійської України XIX ст., то синхронічна репрезентація М. Слабченка виглядає як досить цікава й перспективна новація, принаймні у контексті домінуючих практик українського історіописання 1920-х років. Більше того, дослідницька пропозиція одеського історика вела до глибокої розробки різних площин українського суспільства, що незаперечно продукувало нові можливості у царині соціологічного прочитання минувшини.

Власне, про «мозаїчність» українського економічного побуту, порівняно з одноцільним, «монолітним» розвоєм західноєвропейських країн, згадував у своїй рецензії В. Левитський. «Зовсім противно органічному розвитку історії цих (західних. –

Авт.) народів, що йому надано певного характеру м о н о л і т - н о с т и – історія господарського побуту України має характер, так мовити, м о з а ї ч н о с т и (розбив В. Левитського. – *Авт.*); в ній дуже багато вставок із чужоземної культури, вставок, що їх їй було накинуто. Україна мала своє самостійне буття хіба лише в Київський період своєї історії, потім перебувала під зверхністю чужої державности Монголів, Литви та Польщі й, нарешті, Росії, й всі вони, в період свого панування залишали свої нашарування на українській економіці та суспільності», – відзначає рецензент⁶⁸.

Ця заувага (ймовірно, вона постала якраз у світлі прочитань «Матеріялів»!) скерована супроти соціологізації минувшини, вибудуваної за теорією «єдиного всесвітнього процесу» М. Слабченка, досить добре відображає не тільки особисті погляди В. Левитського як ученого-економіста, а й відомі застереження М. Грушевського. До того ж, останній рішуче виступав супроти детермінізму (тим паче, матеріалістичного!) та повсюдної генералізації на полі української історії і наголошував на всебічному студіюванні соціо- та етнокультурного зрізів минувшини у їхньому фактографічному розмаїтті.

Інший рецензент Р. Шпунт обстоював думку, що М. Слабченко не помітив «двоїстості» економічного процесу на просторі підросійської України, котрий був не тільки зорієнтований на самостійний національний розвиток, а й істотно залежний від Росії⁶⁹. Заразом він уважав, що автор «Матеріялів», так і не зміг показати як промисловість і сільське господарство утворюють ринок робітничої сили, зокрема представити «діалектичний» зв'язок між селом і містом⁷⁰.

Звісно, у «Матеріялах» споглядаємо традиційні недоліки та прогалини, властиві для історичного письма М. Слабченка (необґрунтовані генералізаційні процедури, некоректне використання фактографічного матеріалу, категоричні узагальнення, недбалі обрахунки і т. п.). Приміром, молодий історик Д. Соловей відзначав низку перекручень у авторських підрахунках кількості кріпаків у першому томі «Матеріялів»⁷¹.

Втім, наведені закиди, попри відмінні методологічні засади рецензентів, щодо суцільної локальності, ізолюваності і навіть

штучності концептуалізації М. Слабченка видаються не зовсім об'єктивними. Тим більше, що ціла низка розділів «Матеріалів» зорієнтована на те, щоб показати як тодішні господарські і торгівельні практики витворювали «єдиний господарчий організм»⁷². Згадаємо, наприклад, авторські пасажі про механічну обробку⁷³ та цукрову промисловість⁷⁴, роль ярмарків в українській торгівлі⁷⁵, сухопутні і водні комунікації⁷⁶, різні течії української торгівлі⁷⁷ та ін.

Та видається незаперечним і те, що стадіальна конструкція М. Слабченка зазнала сильної дифузії й розмивання на українському матеріалі, позаяк її вихідні концепти були перенесені з царини західноєвропейської історії. Відтак поставали проблеми, пов'язані з істотною корекцією й адаптацією установчих ідей, а також із необхідністю опрацювати т. зв. «середню ланку» концептуалізації, що мала представляти своєрідний сценарій національної історії, себто пов'язати конкретну фактографічну канву з універсальним стадіальним маркуванням. Не випадково К. Антипович зауважив, що в праці М. Слабченка «аналітичні моменти переважають синтетичні, не дуже вдала редакція очевидно спричинилася до багатьох друкарських помилок, почасти через насиченість фактичним матеріалом, провідні думки частогусто ховаються серед ф а к т и ч н о г о м а т е р і я л у (розбив К. Антиповича. – *Авт.*)»⁷⁸.

Зрештою, схожі чи подібні проблеми споглядаємо практично у будь-яких стадіальних візіях минувшини, особливо, коли взяти до уваги те, що йдеться про первісні версії соціологізації історії на ниві українського історіописання 1920-х років.

Мабуть, М. Слабченко почасти сприймав зауваги рецензентів щодо конструкції тритомника. Приміром, авторський виклад у другому томі цієї серійної праці більше відповідає хронологічній послідовності перебігу історичний подій та процесів, аніж репрезентація дореформеної минувшини, подана у першому томі «Матеріалів». Однак, історик так і не відмовився від синхронічного представлення пореформеної доби. Зокрема, він вдається до численних екскурсів на теми культури, літератури, науки, суспільно-політичної і наукової думки та громадських практик, які мають проілюструвати й потвердити спрямування

господарських та соціальних трансформацій українського суспільства. У широкому сенсі автор і далі намагається представити структурну конфігурацію української минувшини пореформеної доби як самобутню калейдоскопічну палітру.

Скажімо, М. Слабченко досить своєрідно сприймав маніфест 19 лютого 1861 р. З одного боку, він визнавав те «колосальне враження», котре справила Велика реформа на сучасників, але, з іншого боку, наголошував, що вона не стільки змінила фактичне становище у сільському господарстві, скільки встановила «*договірні принципи* між колишнім кріпаком та його паном»⁷⁹. Ще у дореволюційні часи М. Слабченко відзначав, що «*доба великих реформ покликала до життя питання про визначення істинної суми прав* (на участь у державному й економічному житті Росії) різних суспільних груп, класів та станів»⁸⁰. Водночас історик уважав, що реформа 1861 р. розпочала нову сторінку в історії господарства, котра вирізняється поворотом капіталу до обробної промисловості⁸¹.

Зазначимо, що як у першому, так і другому томі «Матеріалів» автор подає цілу низку оригінальних спостережень і тлумачень щодо багатьох явищ, фактів і подій. М. Слабченко розглядає українську громаду як вислід соціальних практик пореформеної доби, на відміну від російських общин, які спиралися на давню історичну традицію. «Це була “*община*” на вершках вигадана для забезпечення поміщика робітниками, а держави – податками», – стверджує історик⁸².

Водночас М. Слабченко звертає увагу на появу нових діючих «героїв» на господарських та соціальних теренах. Наприклад, він згадує про нову постать 1860-х років – купця-землевласника, котрий заходився збирати землі та проводити вигідні торгівельні оборудки з нерухомістю⁸³. Натомість 1870-ті роки, на його думку, висувають на економічну сцену експортерів-набобів (від англ. *parob* – людина-вискочка, яка швидко розбагатіла у колоніях. – *Авт.*) як купецького, так і дворянського походження, котрі завдяки хлібній торгівлі та сприятливій міжнародній кон'юктурі доволі швидко нагромадили значні капітали⁸⁴. 1880-ті роки автор пов'язує з утвердженням господарських практик нового соціального типу, котрого називає «багати-

рем» чи «хозяйственным мужичком». Він навіть підкреслює, що пересічний поміщик зазвичай не міг утриматися під потужним впливом цієї соціальної верстви⁸⁵.

Втім, як і у першому томі, М. Слабченко акцентує увагу на тих інтелектуальних і культурних зрушення, які пов'язує з новими господарськими та соціальними практиками. Відтак історик розглядає «хуторну філософію» П. Куліша у світлі змагання капіталістичного й натурального господарства, зокрема вбачає у цій візії острах громадських діячів перед страшною силою капіталістичної «цивілізації», що неминуче розколе українське село⁸⁶. Заразом він обстоює думку, що післяреформена доба спричинилася до появи «нової академічної молоді», котра дедалі більше втягується до революційного руху⁸⁷.

Зауважимо, що М. Слабченко досить самотужно оцінював і громадівський рух, зокрема вирізняв соціальну мотивацію його учасників. «Члени Київської громади по самій суті своєї роботи були народовцями. – відзначає історик. – Але їхнє народництво відрізнялося від російського. Для них не існувало ідеалізованого мужика, не було в українських умовах жупелів на кшталт общини, богоносицтва й т. и. *Український народовець не шукав “вищої правди”, не вчився від селянина, не покутував своїх гріхів (“кающийся дворянин” не відома Україні постать). Народовець наш ішов в мужицьку масу, щоб допомогти їй проти пана*»⁸⁸.

Автор «Матеріялів» розглядає й опозиційні настрої пореформених поміщиків, які концентрувалися у земствах, зокрема нарікає їхній опозиційний рух «земською фрондою»⁸⁹. Крім того, М. Слабченко висвітлює тодішні громадські експерименти, котрі мали спричинити появу нових соціальних і господарських взаємин. Приміром, він пише про штундистські громади та їхні спроби висунути «на перший план *ідею солідарности у формі дружніх послуг*, заснованих на добрій волі й свідомості того, що робиш»⁹⁰, а також про крах колоній-комун, створених на хвилі народницьких устремлінь 1870-х – початку 1880-х років. Одеський історик іронічно називає ці громадські практики «культуртрегерськими (нім. *Kulturträger* – носій культури, іронічна назва колоніальних просвітників. – Авт.) витівками», які не мали під собою реального господарського та соціального під-

грунтя⁹¹. На його думку, 1880-ті роки були «добою, коли робітнича верства тільки формувалася, ще не усталилася, не викристалізувалася»⁹².

У такому світлі революційні та громадські практики у містах виглядають якимось епізодичними сплесками, що час від часу набувають деякого розвою, але доволі швидко згасають. Свої спостереження М. Слабченко резюмує у думці, що «кволий розвиток революційної думки й діяння в місті на Україні з'ясовувався тим, що промисловість не розвинулася ще до краю, і тим, що населення підприємств відпливає від часу до часу з міст на село, де розвивався аграрний капіталізм у великих поміщицьких господарствах, а в селі відбувалося розшарування селянської маси, зв'язане з переходом середняків до парцелярного чи багатирського хозяйства»⁹³. Він навіть відзначає своєрідну індустріалізацію поміщицького господарства та потужний процес подрібнення селянських наділів протягом останніх десятиліть XIX ст.⁹⁴

Зрештою, М. Слабченко вкотре демонструє досить жорстку каузальну залежність суспільно-політичних і громадських процесів від господарського та соціального зрізів минувшини. Проте другий том «Матеріялів» репрезентує доволі значний і навіть вражаючий діапазон авторських інтенцій на ниві культури, науки, політичної та громадської думки.

Скажімо, М. Слабченко представляє у контексті нового слов'янофільства та панрусизму візію Ф. Достоєвського і теорію культурно-історичних типів М. Данилевського⁹⁵, котрі потрактовує як вислід російського імперіалізму. Водночас автор «Матеріялів» висвітлює дискусії 1890-х років, які точилися навколо переходу на золоту валюту⁹⁶.

Більше того, він подає огляд низки економічних та суспільних візій, зокрема Т. Рильського – близького приятеля В. Антоновича. На його думку, «Рильський, таким чином, правильно підійшов до багатьох питань, зв'язаних з капіталізмом, намітив і відживання капіталістичних відносин, але визнав за виправдане визискування робітника, підкреслив конечну потребу служити капіталові “і нині, і присно, і во віки” і обстоював існуючу солідарність у суспільстві»⁹⁷. У схожому

дусі М. Слабченко розглядає візію відомого економіста М. Туган-Барановського, котра «урізала революційний марксизм» за рахунок неокантіанської етики. За висловом одеського дослідника, це була спроба піднести «людину-індивіда над усесвітом», себто досягти гармонії інтересів робітника й буржуа за капіталізму⁹⁸.

Помітне місце М. Слабченко відводить й переродженню поглядів колишнього соціаліста М. Бердяєва та містичним і релігійним пошукам інтелігенції на зламі XIX–XX ст. Автор навіть називає цю візію «кухонним соціалізмом»⁹⁹. Заразом він звертає увагу на концепцію соціолога-українофіла Я. Новикова (у М. Слабченка помилково Ж. Новікова!), зорієнтовану на критику соціального дарвінізму й апологію громадських асоціацій та солідаризму¹⁰⁰. Причому обидві, здавалося б, відмінні концепції (візія «суспільної солідарності» Я. Новикова та релігійно-містична ревізія М. Бердяєва), на його думку, сполучає їх призначення – торування битого шляху для нових капіталістичних відносин.

На цьому досить широкому культурному й інтелектуальному тлі стислі фрагменти з другого тому «Матеріалів», у яких йдеться про зростання міст кінця XIX – початку XX ст., конституювання політичних партій (РУП, УСДРП), селянський й робітничий рухи, російсько-японську війну 1904–1905 рр. і, врешті-решт, навіть початок революції 1905 р., виглядають якимось випадковими і навіть доповнюючими сюжетами. Відтак репрезентація різних зрізів українського буття, як і у першому, так і другому томі «Матеріалів», здебільшого зорієнтована на представлення переходу від однієї стадії до іншої, як у соціальної та економічній площині, так і на громадських, культурних та інших теренах.

Видається, що саме звідси походить той засадний конфлікт між репрезентацією процесу та структури української минувшини XIX – початку XX ст. в архітектоніці зазначеної студії М. Слабченка.

На превеликий жаль, доля рукопису третього тому «Матеріалів» і до сьогодні залишається достеменно невідомою. Вважають, що цей текст був знищений після арешту його автора¹⁰¹.

М. Слабченко немовби передчував подібний поворот подій. «Мій III-й том “Матеріялів” пішов на рецензію до Рубача. Се страшно погано, бо Рубач відомий тим, що краде чужий матеріал і видає потім роботи за свої. Вже ліпше Річицький нехай дав би на рецензію [М.] Яворському чи тому ж М. Грушевському, а не літературному злодію», – занотував історик у своєму щоденнику 24 січня 1927 р.¹⁰² І дійсно третій том 1927 р. повернули авторові після негативної рецензії М. Рубача, проте й після переробки текст не вдалося опублікувати. У 1929 р. М. Слабченко видав курс лекцій «Новітня історії України (1905–1920 рр.)», який розглядають як текст третього тому «Матеріялів»¹⁰³. Проте доля й останньої праці одеського дослідника залишається невідомою.

Вірогідно, третій том конструювався за тим же стадіальним каноном, оскільки його лейтмотив пов'язувався зі стадією «колоніального імперіялізму». Про це довідуємося з фрагмента листа М. Слабченка від 29 травня 1929 р., адресованого Д. Бованенку, що зберігся завдяки О. Оглоблину. «Уже саме прагнення відриву частин української людности від якоїсь держави в інтересах об'єднання є імперіялізм ембріонального типу. Таке зараз маємо в Румунії, Польщі, Сербії й ін. Коли є панславізм, то конечно має право бути панрусизм й ще далі панукраїнізм. Отой панукраїнізм і є вияв українського імперіялізму, а культура мислилася тут суто-українська. Дефект цієї концепції – кволість українського капіталізму, що він міг би тоді щось зробити. Територіяльно-український імперіялізм був сильнішим. Він стояв на захваті і не-української території – від Карпат до Волги (Драгоманівський підхід) й Аральського озера, плюс далекосхідні колонії. Відрив від Росії не припиняв російської культури. Такі пани любили посилатись, як на зразок, на Америку. В цих імперіялістів був ще інтерес: проливи і Царгород. Бажання було скромне: російський багнет дасть їм це все, а потім Україна (з російською культурою) відділиться від Росії. Була й третя течія: по-українськи свідомо буржуазія приймала точку поведінки й погляду 2-ої течії. Таким чином, про імперіялізм український можна говорити зовсім свobodно. Про це я зараз пишу в III томі “Матеріялів”, де виясню й значення

України як колонії *sui generis* (лат. *своєрідної*. – *Авт.*), про характерні особливості колоніального імперіялізму тощо. Може, в цьому році й видам III том»¹⁰⁴.

Зазначимо, що оригінальні потрактування різних візій досить часто споглядаємо у багатьох лекційних викладах М. Слабченка. Приміром, вельми цікаво виглядають коментарі М. Слабченка щодо теорії «Серединної Європи», котра постала на початку ХХ ст. і зазвичай розглядається у геополітичному сенсі. Натомість український історик розглядає цю візію у контексті економічних та господарських процесів. На його думку, це була спроба створити «народно-господарську автаркію» під гегемонією Німецької імперії¹⁰⁵.

Вочевидь, третій том «Матеріялів» містив візію М. Слабченка і щодо України як «колонії», хоч ця ідея побутує як у попередніх томах¹⁰⁶, так і інших працях. Причому зазначена дефініція мала не тільки економічний та соціальний, а й культурний підтекст. Не випадково сучасні дослідники відзначають, що терміном «внутрішня колонія» (авторство його приписують В. Леніну!) послуговувалися українські науковці 1920-х років (М. Слабченко, М. Яворський та ін.)¹⁰⁷.

Зрештою варто констатувати, що зростаюча частка культурних, інтелектуальних, громадських компонентів надавала традиційним зрізам минувшини (економічний соціальний та правничий) в історичному письмі М. Слабченка дещо іншого змісту. Ймовірно, такі перетворення з часом спричинилися б до нових соціологічних прочитань нашої минувшини, зокрема до спроб репрезентації України не тільки як єдиного, самостійного економічного, а й громадсько-культурного і суспільно-політичного «організму» на теренах європейської та всесвітньої історії!

¹ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельщины до мировой войны. – Одесса, 1922. – Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. – С. VII.

² М.С. [Слабченко М.Є.] Передмова // Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – [Одеса], 1925. – Т. 1. – С. IV.

³ М.С. [Слабченко М.Є.] Переднє слово // Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – [Одеса], 1927. – Т. 2. – С. 4.

⁴ Там само. – С. 4.

⁵ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Харків, 1924. – Вип. 1: Період початкової акумуляції. – 366 с.; Його ж. Україна в епоху капіталізму. – Харків, 1925. – Вип. 2: На шляху капіталістичної акумуляції. – 185 с.; Його ж. Україна в епоху капіталізму. – Харків, 1925. – Вип. 3: В суперечках імперіалізму. – 308 с.

⁶ Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дн., 2004. – С. 68.

⁷ Там само. – С. 67.

⁸ Оглоблін О. Рец. на кн.: Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Б.м., 1925. – Т. 1. – VIII, 318 с. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. 7/8. – С. 561.

⁹ Санцевич А.В. Видатний український історик М.Є. Слабченко. – К., 1993. – С. 48.

¹⁰ Шпунт Р. Рец. на кн.: Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України. – Б. м., 1925. – Т. 1. – VIII, 318 с.; 1927. – Т. 2. – 278 с. // Більшовик України. – 1927. – № 2. – С. 97.

¹¹ Оглоблін О. Рец. на кн.: Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії... – С. 564.

¹² Левитський В. До питання про структуру історії економічного побуту України (З приводу праці акад. М.Є. Слабченка. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття, Т. I і II, 1925 р.) // Україна. – 1929. – № 37: (жовт./листоп.). – С. 3 (прим. 1).

¹³ Там само. – С. 3.

¹⁴ Антипович К. Рец. на кн.: Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – ДВУ, 1927. – Т. 2. – 278 с. // Життя й революція. – 1927. – № 3. – С. 393; Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упоряд., вступ. ст. і ком. В. В. Кравченка. – Харків, 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С. 318.

¹⁵ Винар Б. Академік Михайло Слабченко (Матеріали до біографії та бібліографії) // Укр. історик. – 1982/83. – № 3/4, 1. – С. 32; Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості / Ред. проф. С.Р. Лях. – Київ–Херсон, 1998. – С. 84.

¹⁶ Заруба В. Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко (1882–1952): Монографія. – Дн., 2004. – С. 220.

¹⁷ Там само. – С. 369.

¹⁸ М.С. [Слабченко М.Є.] Передмова // Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. IV.

¹⁹ Струве П. Крепостное хозяйство. Исследования по экономической истории России в XVIII и XIX вв. – [СПб.], 1913. – С. 154.

²⁰ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 2. – С. 5.

²¹ Левитський В. До питання про структуру історії... – С. 5.

²² Шпунт Р. Рец. на кн.: Слабченко М.Є. Матеріали... – С. 99.

²³ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 7.

²⁴ Там само. – С. 10.

²⁵ Шпунт Р. Рец. на кн.: Слабченко М.Є. Матеріали... – С. 100.

²⁶ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 127.

²⁷ Там само. – С. 44.

²⁸ Там само. – С. 54.

²⁹ Там само. – С. 114–115.

³⁰ Там само. – С. 281–284.

³¹ Там само. – С. 24.

³² Там само. – С. 93.

³³ Там само. – С. 88.

³⁴ Там само. – С. 77.

³⁵ Там само. – С. 78.

³⁶ Там само. – С. 101.

³⁷ Там само. – С. 177–178.

³⁸ Окаринський В.М. «Товариство мочемордія» як неконформістське утворення в суспільному житті України 1840-х років // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 64: Сучасні теоретико-методологічні дослідження соціальної історії і культури Полісся та України. – С. 165–176.

³⁹ Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 173–174.

⁴⁰ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М.П. Вибране / Упоряд. Р.С. Міщук; прим. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. – К.,1991. – С. 350–351.

⁴¹ Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 104–105.

⁴² Там само. – С. 177.

⁴³ Оглоблін О. Рец. на кн.: Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – С. 571.

⁴⁴ Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 181.

⁴⁵ Там само. – С. 183.

⁴⁶ Там само. – С. 256.

⁴⁷ Там само. – С. 154–157.

⁴⁸ Там само. – С. 188.

⁴⁹ Там само. – С. 194.

⁵⁰ Там само. – С. 199.

⁵¹ Там само. – С. 219.

⁵² Там само. – С. 205.

⁵³ Там само. – С. 205.

⁵⁴ Левитський В. До питання про структуру історії... – С. 11.

⁵⁵ Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 187.

⁵⁶ Там само. – С. 197.

⁵⁷ Там само. – С. 251.

⁵⁸ Там само. – С. 259.

⁵⁹ Там само. – С. 277.

⁶⁰ Там само. – С. 262.

⁶¹ Там само. – С. 264.

⁶² Там само. – С. 255.

⁶³ Зомбарт В. Современный капитализм / Пер с нем. Ст. Вольского. – 2-е изд. – М.–Л., 1931. – Т. 1: Введение. Докапиталистическое хозяйство. Исторические основы современного капитализма. – XLVII, 511 с.; Его же. Современный капитализм / Пер. с нем. под ред. М.А. Курчинского. – М., 1905. – Т. 2: Теория капиталистического развития. – IV, [2], 595 с.; Его же. Современный капитализм / Пер с нем. Ст. Воль-

ского и Б.Я. Жуховецкого. – М.–Л.: Госиздат, 1930. – Т. 3: Хозяйственная жизнь в эпоху развитого капитализма. – XVI, 604 с.

⁶⁴ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельщины до мировой войны. – Одесса, 1922. – Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. – С. 7 (прим. 1–2).

⁶⁵ Його ж. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 2. – С. 53.

⁶⁶ Его же. Николай Иванович Зибер // Зибер Н.И. Очерки первобытной экономической культуры / Вступ. ст. М.Е. Слабченко. – Одесса, 1923. – С. VI.

⁶⁷ М.С. [Слабченко М.Є.] Передне слово. – Т. 2. – С. 3.

⁶⁸ Левитський В. До питання про структуру історії... – С. 12–13.

⁶⁹ Шпунт Р. Рец. на кн.: Слабченко М.Е. Матеріяли... – С. 100.

⁷⁰ Там само. – С. 97.

⁷¹ Соловей Д. До питання про кількість кріпаків на Україні (З приводу даних проф. Слабченка в «Матеріялах до економічно-соціальної історії України XIX століття» т. 1) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 11. – С. 287–292.

⁷² Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 225.

⁷³ Там само. – С. 200.

⁷⁴ Там само. – С. 212.

⁷⁵ Там само. – С. 231–232.

⁷⁶ Там само. – С. 238.

⁷⁷ Там само. – С. 235.

⁷⁸ Антипович К. Рец. на кн.: Рец. на кн.: Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – С. 394.

⁷⁹ Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 2. – С. 6.

⁸⁰ Его же. Д.П. Миллер как историк украинского права // Памяти Дмитрия Петровича Миллера. – Харьков, [1914]. – С. 6.

⁸¹ Его же. Николай Иванович Зибер. – С. V.

⁸² Його ж. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 2. – С. 16.

⁸³ Там само. – С. 58.

⁸⁴ Там само. – С. 60–65.

- ⁸⁵ Там само. – С. 111.
- ⁸⁶ Там само. – С. 43–44.
- ⁸⁷ Там само. – С. 46.
- ⁸⁸ Там само. – С. 51–52.
- ⁸⁹ Там само. – С. 87.
- ⁹⁰ Там само. – С. 85.
- ⁹¹ Там само. – С. 103.
- ⁹² Там само. – С. 144.
- ⁹³ Там само. – С. 167.
- ⁹⁴ Там само. – С. 184.
- ⁹⁵ Там само. – С. 67–68.
- ⁹⁶ Там само. – С. 197–199.
- ⁹⁷ Там само. – С. 219.
- ⁹⁸ Там само. – С. 223–224.
- ⁹⁹ Там само. – С. 262.
- ¹⁰⁰ Там само. – С. 263–265.
- ¹⁰¹ Заруба В. Історик держави і права... – С. 253.
- ¹⁰² Його ж. Михайло Слабченко... – С. 211.
- ¹⁰³ Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – Київ–Херсон, 1998. – С. 129; Заруба В. Історик держави і права... – С. 377.
- ¹⁰⁴ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). – Мюнхен–Нью-Йорк, 1973. – С. 6 (прим. 5).
- ¹⁰⁵ Слабченко М.Є. Конспект лекцій по новійшій історії України, читаних в Од. І. Н.О. – [Одеса], 1927. – С. 35–36.
- ¹⁰⁶ Його ж. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 2. – С. 3.
- ¹⁰⁷ Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохла: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 17; Гундорова Т. «Внутрішня колонізація» – повторна колонізація // Критика. – 2011. – № 9/10. – С. 23.

**ІСТОРІЯ
ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ**

ІСТОРИЧНА НАУКА, ДУМКА ТА ОСВІТА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ЗА ДОБИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ (1914–1918 роки)

Метою цієї статті є дослідження стану історичної освіти, думки та науки на півдні сучасної Української держави (Миколаївська, Одеська, Херсонська області та Автономна республіка Крим) в умовах Першої світової війни. Маємо два найголовніших завдання, тісно пов'язаних між собою: реконструкція основних рис історіографічного процесу та визначення впливу війни на стан інфраструктури історичних студій, повсякдення, свідомість тогочасних істориків і структур історичного профілю. Окрім суто джерелознавчих моментів, друге з цих завдань ускладнюється специфікою 1917–1918 рр., коли війна фактично злилася з загальним потоком внутрішнього громадянського та міжнаціонального протистояння, Російською та Українською революціями, і навіть вийшла на перший план у свідомості населення і, зокрема, істориків. На цю ситуацію навіть не суттєво вплинув такий значний факт як те, що з початку 1918 р. Велика війна зрештою безпосередньо докотилася до теренів Південної України у вигляді австро-угорських та німецьких військ (до того часу місцеві мешканці «подивилися» в обличчя війни лише декілька разів під час незначних обстрілів міста з моря). Тому головним чином, у статті йдеться про події кінця 1914 – початку 1917 рр., а висвітлення періоду 1917–1918 рр. обмежено кількома епізодами, головним чином у площині осмислення чотирьох років війни кількома південно-українськими істориками.

Історіографічною базою нашої статті є лише окремі фрагменти праць про тогочасних істориків, установи і товариства¹. Не у всіх з них зазначено вплив війни на життя істориків,

існування їх об'єднань чи установ, хоча ще М. Слабченко по гарячих слідах вперше на одеському матеріалі намагався лапідарно пов'язати війну та наукове життя². Основною джерельною базою статті є матеріали особового та інституційного походження. Серед перших найвагомніше значення мали епістолярія, наративи, спогади, других – звіти. Окрім оприлюднених, ми спиралися на документи з фондів Державного архіву Одеської області, Державного архіву Автономної республіки Крим та декількох архівних установ Російської федерації. Використано також унікальні спогади В. Лазурського з архіву його нащадків.

Для більшості інтелігенції Російської імперії (як, втім, і західноєвропейської) початок війни не був великою несподіванкою, щоправда, мало хто тоді передбачав її всесвітній та затяжний характер. Серед південноукраїнських істориків в ролі провидця ще у 1902 році виступив одесит О. Маркевич, якому не судилося побачити сповнення свого передбачення, адже він помер через рік³. Друг О. Маркевича професор І. Линниченко згадував, що напередодні 1914 р. він та його колеги не очікували початку війни⁴.

Хоча війна не призвела до тектонічних змін в історіографічному процесі на півдні України, як то ліквідації вище зазначених закладів та установ, їх евакуації тощо, вона негайно суттєво вплинула на долю окремих істориків та інституцій. Колективний стан мешканців найбільшого південноукраїнського міста Одеси найвиразніше розкрив історик літератури, приват-доцент НУ та ОВЖК В. Лазурський: «Наступили годы, когда, главной мыслью, главной тревогой всех нас была война, разраставшаяся до ужасных размеров. В Одессе, далеко отстоящей от военны действий, жизнь как-будто бы текла по старому руслу, но все утром жадно хватались за газеты, в ожидании каких-нибудь решительных перемен, а после обеда прислушивались из окон, не бугут ли разносчики с вечерними телеграммами. Почти не было семьи, у которой родной или близкий человек не участвовал бы в войне. Все или ждали письма с фронта, или готовили кого-нибудь к отправке, или жадно спрашивали приезжего во время короткой побывки. Во всех

домах без исключения основной темой для разговора была война»⁵.

Першими найсильніше відчували на собі початок війни дві групи істориків: затримані початком війни за кордоном та мобілізовані у діючу армію. Серед перших опинився В. Лазурський та його друг, професор кафедри руської історії НУ та ОВЖК І. Линниченко. Вже під час перебування у Лондоні В. Лазурський відчув, як і під час російсько-японської війни, сплеск патріотичного настрою, який він реалізував під час суперечки з німкенями про роль Німеччини та Росії в історії слов'янських народів. До Одеси йому довелося повертатися звивистим шляхом через Скандинавію. І. Линниченко подолав шлях з Варшави, звідки він, за його словами, вирвався завдяки «чарівній випадковості». Він був змушений простояти 40 годин усю дорогу від Варшави до Києва у вагоні разом зі 100 пасажирами, тільки іноді присідаючи в коридорі⁶.

У зворотному напрямку були змушені рухатися мобілізовані на Південно-Західний фронт представники здебільшого молодшого покоління істориків. Одеса «делегувала» на фронт діючих істориків М. Слабченка та М. Шкадишека, Крим – «обмежився» вищими чинами, переважно професійними військовими, членами-покровителями ТВАК. М. Слабченко та М. Шкадишек були поранені, нагороджені, керували солдатами. Обидва не втрачали зв'язок з колегами. У жовтні 1914 р. під час засідання ОТІС, присвяченого 75 річниці з дня його заснування, було зачитано вітальну телеграму з фронту полковника, кавалера Георгіївського хреста М. Шкадишека. Принагідно він пожертвував товариству два літографованих види православних церков Галичини.

Ще більш плідно перебування в Галичині використав М. Слабченко, який надіслав до ОБТ статтю про місцевий звичай колежанства, що була опублікована. Загалом в «Ізвестиях» цього товариства у 1915–1916 рр було надруковано три фронтові статті українського історика, місце написання яких було визначено як «Бивак под ***», «Позиции под д. Р. на Дунайце», «Позиции на р. Щ». Вдалося також виявити одну, до цього часу невраховану історіографами, статтю історика за

підписом «Поручик Слабченко» у столичному виданні «Исторический вестник»⁷. Знаменно, що окрім суто військового досвіду, що безумовно вплинув на формування різкої, часто войовничої, вдачі М. Слабченка, на фронті він мав можливість працювати за призначенням в якості завідувача відділу штабу по збиранню військово-історичних матеріалів по 2 та 4 арміях. Напевно, саме ця обставина забезпечила йому унікальну можливість працювати у фронтових умовах.

Завдяки збереженню листів М. Слабченка до свого вчителя І. Линниченка маємо можливість не лише усвідомити особливості взаємин між учнем та вчителем, побут в умовах бойових дій, але й відчутти особливості сприйняття війни військовим та цивільним. Навіть в окопах М. Слабченко залишався істориком: мріяв про реалізацію творчих планів, збирав карикатури, цікавився мистецтвом і консультувався у свого вчителя з цього приводу. Наприкінці 1914 р. він читав для офіцерів брошури І. Линниченка «Психология борьбы» и «Письма Фридриха Великого». Налаштованого патріотично І. Линниченка, М. Слабченко запевняв у бажанні армії воювати до переможного кінця. Значно більш критичні, навіть дещо пацифістські, нотки щодо війни М. Слабченко висловив повідомляючи про свої враження від брошури І. Линниченка «Психология борьбы». На відміну від автора, який зображував моральний стан вояка під час бою у патетичних тонах, М. Слабченко, виходячи з власного досвіду, у м'якій формі заперечив І. Линниченку, мовляв, у бою вояк не пам'ятає себе, діє підсвідомо, боячись смерті⁸.

На думку сучасного історика І. Верби, Перша світова війна була одним із чинників, які розширили участь жінок в усіх сферах життя, включаючи наукове⁹. Безумовно, в останній сфері, на відміну від господарства, де жінки часто заступали на місце мобілізованих на фронт чоловіків, це явище не було таким виразним. Не може йтися про якусь «заміну» згаданих істориків-фронтовиків, проте на користь думки І. Верби свідчить входження саме в цей час у коло південноукраїнських істориків одеситок: вихованки видатного пітерського медієвіста І. Гревса К. Флоровської та професора НУ І. Линниченка Д. Атлас.

Напередодні війни К. Флоровська гостювала у батьків в Одесі і готувалася до магістерських іспитів. Однак у зв'язку з початком війни була змушена затриматись в Одесі, як виявилось, аж до 1919 р. Звідси вона емігрувала до Болгарії. У 1914–1918 рр. К. Флоровська викладала історію у середній школі, Народному університеті та ОВЖК, була обрана членом ОТС та ОБТ, опублікувала декілька статей. Ще більш помітною постаттю завдяки своїй активній діяльності в ОБТ була випускниця ОВЖК, краєзнавець, викладач історії середніх шкіл Д. Атлас. За науковим рівнем обидві поступалися Н. Полонській (згодом Полонській-Василенко), яка у вересні-листопаді 1916 р. працювала в архівах Сімферополя та Феодосії, співробітничала з А. Маркевичем та ТВАК. Загалом, ці жінки-історики не змогли скоригувати уявлення про історичну науку як «чоловіче царство».

Велика війна загострила національні протиріччя та актуалізувала національні рухи у воюючих державах, що усвідомлювали і деякі представники південноукраїнського історіографічного процесу¹⁰. Більшість південноукраїнських істориків, інтелігенції та решту населення на початку війни опанували піднесено-патріотичний настрій, часто з шовіністично-слов'янофільським відтінком. Ради професорів вищих навчальних закладів Одеси, одеські та кримські наукові товариства, акумулювали ці настрої в майже ідентичних зверненнях до імператора, наголошуючи на визвольному, захисному, справедливому характері війни для Російської імперії, закликаючи до згуртування всіх навколо престолу. Було здійснено низку патріотичних та загальногуманітарних кроків: професори ОВЖК на чолі з директором, істориком права, О. Шпаковим, вирішили перераховувати три відсотки від викладацької зарплатні на користь «Комітету допомоги борцям за Батьківщину» при Управляючому Одеською навчальною округою¹¹, професори НУ, ОВЖК, середніх шкіл, громадські діячі, зокрема, історики І. Линниченко, Є. Щепкін, С. Аваліані, С. Шелухин, впродовж жовтня–грудня 1914 р. прочитали лекції на історичну тематику з метою надання допомоги пораненим та їхнім сім'ям¹². Одеський вчитель історії та літератури В. Юшко видав двома виданнями великим накладом в Одесі збірку віршів про війну¹³.

Під час засідання ОТІС головуєчий Б. Варнеке поставив питання про доречність продовження діяльності товариства в умовах війни, але тут же підкреслив його риторичність. На його думку, яку підтримала решта присутніх, продовжуючи діяти задля збереження старовини, ОТІС продемонструє незламність духу, створить підґрунтя для післявоєнного поступу¹⁴. Подібні патріотичні заяви лунали під час засідань товариств і пізніше.

Один з найпопулярніших одеських істориків та громадських діячів С. Аваліані безпосередньо відчув не святковий суспільні настрої на самому початку війни. В якості завідуючого народною аудиторією на Слобідці-Романівці йому довелося вгамувувати натиск натовпу жінок, які намагалися увірватися в аудиторію збентежені чутками про розміщення там поранених¹⁵. Тим не менш, у газетних статтях він підкреслював національну єдність, захисний характер війни для Росії, що, мовляв, виступала за мирну культуру проти авантюристів¹⁶. Він намагався зобразити мобілізаційне напруження народу перед викликами воєнного часу: «в переживаемое время трудно оставаться самим собою, со своими мыслями, обычные занятия и интересы потеряли смысл, свое значение. Хочется в толпу. Едино тело, а главное душа»¹⁷. За спогадами А. Маркевича, «война захватила все духовное существо» феоодосійського історика Л. Коллі, який «восторгался подвигами наших войск, его мучили перипетии войны»¹⁸.

Як особливо знакова подія була сприйнята звістка про окупацію Російською імперією Галичини та Північної Буковини. Найвичерпніше свої погляди на «галицьке питання» професор висловив 31 серпня 1914 р. під час публічної лекції «Історичне минуле Галицької Русі та міста Львову», що він прочитав у великій фізичній аудиторії НУ перед близько двома сотнями осіб¹⁹. Лектор зазначив, що заняття російськими військами Львову має не тільки стратегічне, але й військово-політичне значення, адже тим самим завершився період об'єднання Русі, що розпочався у XII ст. І. Линниченко продемонстрував, що незважаючи на політичну приналежність до Австрії, у Галичині та Львові не вмирала руська культура. Він критикував сучасний лад Австрії, що демонструє релігійну толерантність тільки на папері.

Характеризуючи суспільно-політичну ситуацію у Галичині, лектор доводив, що всі руські партії відстоюють національні права, збереження руської фізіономії народу, однак вони пропонують різні шляхи досягнення цієї мети. Більш врівноважені та літні люди, переважно духовенство наполягають на спільному руському походженні Галицьких руських, хочуть приєднатися до Росії. Інші, більш молоді та самовпевнені – прагнуть не примикати, а створювати, вступають у небезпечні компроміси. Неосвічений та полонізований народ, зазначав І. Линниченко, думає лише про землю, яка до цього часу перебуває у руках поміщиків²⁰. І. Линниченко планував повторити свою лекцію у Києві, Немирові та Сімферополі²¹. У бібліографічному товаристві І. Линниченко прочитав 11 жовтня 1914 р. доповідь на тему «Новітня література про Галицьку Русь»²².

Задовго до початку війни одеське відділення петербурзького «Галицько-руського просветительського общества» намагалось залучити авторитетного І. Линниченка до своєї діяльності²³. Однак І. Линниченко не тільки не відгукнувся на пропозицію товариства, але й вступив протягом 1914–1915 рр. у гостру полеміку на сторінках одеських та столичних газет з головою товариства професором НУ П. Казанським. На підставі знайомства з брошурами П. Казанського І. Линниченко звинуватив свого колегу у невігластві щодо географії та історії Галичини²⁴. Іншим об'єктом саркастичних зауважень І. Линниченка стали праці одного з ідеологів «галицької» політики Російської імперії Д. Вергуна. У листі до свого кримського колеги А. Маркевича у квітні 1914 р. І. Линниченко випустив критичні стріли на адресу одного з ідеологів російської політики у Галичині графа В. Бобринського: «Я доволі довго прожив у Галицькій Русі, знаю місцеві умови. Діяльність Б. – медвежа послуга галицьким русским. Усі ці Галицько-руські товариства – товариства політичні, вони загострюють ставлення Австрійського уряду до Галицьких малорусів, а вони починають налагоджуватись. Купка старорусів у Галичині дуже незначна. Молода партія – антируси – і цим вони домоглися певних поступок. Загалом уся політична діяльність Б. – наївна»²⁵. Таким чином, І. Линниченко не сприймав непрофесіоналізму та ура-патріотичного запалу

діячів «Галицко-руського просвітительського общества», однак діяв з ними в спільному російсько-імперському ідеологічному полі.

Теж позитивно, але з українських національних позицій, вдаючися в історичні екскурси, висловилися про приєднання Галичини як етап на шляху до соборності українських земель лідери одеського українського національного руху І. Луценко та С. Шелухин.

Вже у 1915 р. І. Линниченко став жертвою національного «психозу» в умовах війни. В одній зі своїх статей він згадав про свого колегу з НУ, професора-психолога Н. Ланге серед осіб німецького походження²⁶. Контекст цієї згадки був безневинним: І. Линниченко наполягав на відсутності протиріч на національному ґрунті між професорами НУ. Проте, цей «інтернаціоналізм» викликав протилежну реакцію з боку Н. Ланге. Він наголосив, що зауваження І. Линниченка «в настоящее время, в переживаемую нами войну способна вызвать ненависть и отвращение к моей личности как профессора и гражданина у тех, кто меня не знает». Він рішуче заперечив свою приналежність до німців та іногородців загалом, вважаючи себе «русским»: «сам я, как и вся моя семья, рождены и крещены в православной церкви, учился я в петроградской гимназии и университете и вся моя жизнь прошла в трудах просвещения родного мне русского народа»²⁷. В одному з наступних номерів газети І. Линниченко вибачився перед М. Ланге та уточнив, що мав на увазі лише німецьке походження колеги і загалом розуміє національність як патріотизм до певної країни, отже, вважає «русским» кожного, хто бажає добра Росії та щось робить для цього²⁸. Однак через декілька років у щоденнику він занотував: «Ланге забыл упомянуть об отце – яром немце (отец его служил секретарем в канцелярии Ак. Наук и всем рекомендовал выписывать Peterburg Zeitung) протестант»²⁹.

На тлі відчутних втрат та поразок Російської імперії у війні, наростання соціально-економічної кризи, настрої істориків помітно еволюціонували в бік не лише розчарування, але й більш аналітичного ставлення до війни як явища загалом, і політики в ній Російської імперії зокрема. Про важкий початок навчального

1915–1916 р. як відбиття втоми від довгого напруження згадував В. Лазурський: «Мировая война тянулась второй год, и не было видно ей конца. На душе лежал камень, и не было надежды, что его кто-нибудь снимет. Жизнь дорожала. Все труднее было доставать продукты»³⁰. У листах 1915 р. до А. Маркевича Л. Коллі скаржився на бідність, доровизну, відсутність можливості приїхати з Феодосії до Симферополя³¹. В гуманістичних тонах сприймала війну К. Флоровська: «но когда подумаешь о войне, представишь ее ужасы, то становится жутко и как-то стыдно, точно участвуешь в каком-то дурном деле»³².

Вже у листопаді 1914 р. налаштований піднесено І. Линниченко отримав більш стриману відповідь від О. Шахматова: «хотелось бы победы, но так ясно сознаешь, что без изменения внутренней политики полной победы не одержишь»³³. Під впливом відомостей про урядування графа В. Бобринського в Галичині І. Линниченко писав А. Маркевичу: «у него одна дудка, уже надоевшее – «бей жидов». Играл на этой дудке и приплясывал прежде перед черносотенным знаменем... Многие надеются сделать карьеру на этом лозунге»³⁴.

У кількох працях І. Линниченко зауважив, що причини війни полягають аж ніяк не у боротьбі слов'янства з германізмом, а у більш прагматичній, матеріальній площині: «в основе нынешнего беспримерного в истории столкновения народов, лежит не честолюбие какого-нибудь Вильгельма, не жажда реванша во Франции; это и не борьба славянства с германизмом. Ни Франции, ни Англии не пришло бы в голову защищать славянскую идею против германизма. Борьба идет между английским купцом и немецким торгашем, британским товаром и германским, это борьба рынков, а не идей, островитянская система на место предложенной Наполеоном системы континентальной»³⁵. На його думку, жодне слов'янське плем'я не поступиться своїми інтересами заради іншого³⁶.

Не помічений раніше у великій релігійності, І. Линниченко сприймав Велику війну очима християнина: «Вопреки Ветхому завету людям «Не убий», вопреки Великой Нагорной проповеди, что призывала человечество к милости и мягкости, вопреки заповеди Христа любить ближнего как самого себя,

человечество христианское, которое присягало Христу и Евангелию, не нашло другого способа решить международные противоречия, как огнем пушек и ружей и ударами сабли»³⁷.

Моральну кризу підсилювало хвилювання істориків за свої бібліотеки та колекції старожитностей (В. Круман, І. Линниченко, О. Берт'є-Делагард). Зокрема, цим питанням було присвячено листування між І. Линниченко та О. Берт'є-Делагардом. Однак вони торкалися і більш глобальних питань. У жовтні 1915 р. кримчанин О. Берт'є-Делагард писав одеситові: «В общем тяжело жить на свете, особенно теперь, когда глупостью нашей, подстрекаемой немцами, поднята нами сорок лет назад каламуть балканская, ныне поднимается против нас девятым валом. Надежда только на милость Божию, но наше сумасшествие можно понять и в смысле указания гибели»³⁸. Наприкінці січня 1917 р. О. Берт'є-Делагард писав: «Сила вещей все более и более гнетет. Только в книжках, своего рода наркотическое, находишь некоторое забытье; того ради выписал и часть получил, свою библиотеку от Маркевича»³⁹. Цей моральний стан аналогічно відбився у звіті ТВАК за 1917 р., де зростання кількості засідань пояснювалося «общим желанием членов комиссии почаще собираться, чтобы в живом обмене мыслей, связанных с чтением докладов, посвященных далекому прошлому Тавриды и России вообще, находить хотя некоторое успокоение, давать уставшим и больным нервам необходимый отдых и, переносясь в прошлое, хотя на время забывать настоящее». Статті істориків у пресі з ура-патріотичними закликами про подолання «німецького засилля» у 1916–1918 рр. становили радше виключення, аніж правило⁴⁰.

Низка істориків прагнула оприлюднити свої більш комплексні оцінки війни. В ролі головного експерта і фактично історика епохальної події закономірно виступив військовий історик, викладач військової історії у спеціальних військових закладах Одеси, член ОТИС та ІФТ, автор багатьох популярних брошур на історико-військову тематику полковник П. Андріанов. Вже у січні 1915 р. під час засідання ОТИС присутні заслухали його повідомлення про шість місяців «Великої війни народів». Під час доповіді він використовував географічні

мапи⁴¹. Надалі статті полковника часто друкувала одеська преса⁴². Найбільшою комплексністю відрізнялась його фінальна стаття серпня 1918 р., в якій автор аналізував всі роки війни⁴³. Її причини П. Андріанов закономірно шукав у конкуренції держав-учасників. Загальний дух статті був просякнутий відчутним пацифізмом. Автор закликав до мирного вирішення протистояння дипломатичним шляхом.

Головну конкуренцію у «змаганні» експертів П. Андріанову склав М. Слабченко, який після повернення з фронту до Одеси у 1918 р., регулярно публікував огляди поточних військових подій на шпальтах одеських українських газет «Вільне життя»⁴⁴ та «Молодая Украина»⁴⁵. Унікальним для одеської преси був художній автобіографічний твір М. Слабченка «В окопах», написаний у стилі Е-М. Ремарка⁴⁶. Як і видатний письменник, М. Слабченко описував події війни без жодного захвату, звертаючи увагу на людські страждання рядових. У протилежному тоні написана узагальнююча аналітична стаття М. Слабченка під одним з його численних псевдо про чотири роки війни. На відміну від статті П. Андріанова, стаття М. Слабченка є яскравим прикладом тенденційності. Український історик зобразив єдиним винуватцем війни країни Антанти, і лише в ролі оборонця Німецьку імперію, а Україну – одвічним форпостом Європи у боротьбі проти Росії⁴⁷.

Лаконічніше, а, проте, досить своєрідно відгукнулися на перебіг війни інші історики. С. Аваліані зосередився на економічній кризі, викликаній війною, і наголосив на тому, що лише розвиток кооперації є шляхом до покращення ситуації⁴⁸. На думку А. Маркевича, «одну из отличительных черт нашей эпохи, сильно сказывающуюся во всей Западной Европе, представляет небывалый подъем национализма, духа народности. Национализм был развит сильно в Европе и во всем культурном мире и до последней войны, но эта война отразилась на подъеме его с особенной силой. Взрыв патриотизма, а вместе и народной гордости проявился и у нас в начале войны, которая справедливо была названа нами Второй Отечественной войной. Но революция заглушила, смяла это чувство»⁴⁹. Таким чином, кримський історик волів не помічати, що патріотичне підне-

сення початку війни стало досить швидко згасати ще задовго до 1917 року. Численні згадки про війну в одеській пресі 1918 р. містили статті автора, що заховався під виразним псевдо «Историк». Найоригінальнішим з його узагальнень здається таке: «Великая война, принесшая человечеству неисчислимые бедствия, выдвинула в то же время с мощной энергией и одно плодотворное начало. Она напомнила о праве каждого индивида на достойное существование, о долге общества перед своими сочленами»⁵⁰. Зауважимо, що нам не вдалося виявити думок, що пов'язували б, як це загальноприйнято у сучасній історіографії, генезу більшовизму з впливом війни.

Війна безпосередньо вплинула на темпи та особливості наукової діяльності південноукраїнських істориків. Відбиттям зазначеного вище явища інтенсифікації національних рухів були україноцентричні статті на історичну тематику в одеському українському журналі «Основа» та одеській ліберальній пресі⁵¹, доповіді та виставки одеських поляків про власну історію та єврейських істориків Л. Когана, М. Усишкіна, Й. Клаузнера⁵². В будь-якій ситуації історик залишався істориком. Так, Л. Коллі намагався здобути у мешканців Феодосії як історичну пам'ятку набої, якими було обстріляно місто 16 жовтня 1914 р.⁵³.

Поява низки наукових публікацій була інспірована бажанням південноукраїнських істориків з'ясувати історичне підґрунтя війни⁵⁴. Більш того, на сторінках «Известий ТВАК» В. Гейман опублікував першу статтю, присвячену нещодавнім подіям на Південно-Західному фронті, тим самим започаткувавши не лише історіографію Першої світової війни, але й такий напрям як «сучасна історія»⁵⁵.

Автори інших статей, ніяк не пов'язаних з Великою війною теж намагалися підкреслити зв'язок з найактуальнішою подією. Так, В. Гейман у статті присвяченій 40-річчю з дня початку російсько-турецької війни зауважив, що, хоча прийнято відзначати 25 та 50 років певної події, але враховуючи настрої громадського життя, коли всі цінності культури безжально знищуються, і коли ніхто не може бути впевненим у навіть завтрашньому дні, опублікування будь-яких історичних матеріалів має відбуватися за найменшої нагоди⁵⁶.

Для деяких істориків війна мала катастрофічні наслідки для кар'єри, що було зумовлено не лише моральним потрясінням, але й різким подорожчанням видавничої справи, важко поступністю поза-південноукраїнських архівів. Звичайно, на це вплинули й інші, не пов'язані з війною, обставини. У вересні 1914 р. у листі до академіка О. Шахматова І. Линниченко писав: «страшные события, происходящие теперь, совершенно обессилели меня. О чем можно теперь думать, кроме войны?»⁵⁷. Місяць потому він аналогічно висловився у листі до іншого російського академіка Ф. Корша: «Нервы расстроены, о науке не может быть и речи»⁵⁸. Дійсно, до кінця життя І. Линниченко вже не повертався до фундаментальної наукової діяльності, зосередившись на написанні мемуарів та бібліографічних заміток. Відірваність К. Флоровської від потрібних джерел майже унеможливила продовження її роботи над попередньою темою дисертації, присвяченої італійським релігійним орденам середньовічної Італії. Тому вона схилялася до того, аби дослідити певний аспект релігійного життя Франції за доби Б. Паскаля (перша половина XVII ст.), адже «тема хороша тем, что ее можно обрабатывать по изданным материалам, следовательно, не зависит от возможности или невозможности поездки за границу». Але вона емігрувала з Одеси так і не захистивши дисертацію, а в еміграції до наукових студій не поверталась. Загальмувалась, хоча й різною мірою, наукова активність Є. Тріфільєва, О. Шпакова, Є. Загоровського, П. Клепацького, П. Біцилли, В. Крусмана та ін.

Зірвалась низка колективних проєктів південноукраїнських істориків: історія НУ, заснування музею та архіву міста Одеси, проведення місцевого з'їзду у Криму⁵⁹. Зрештою, не відбувся XVI загальноросійський археологічний з'їзд у Пскові, на яких традиційно були представлені у значній кількості делегати від Одеси та Криму.

Під впливом несприятливих для фундаментальних досліджень обставин зміцнився красезнавчий напрямок в історичних студіях південноукраїнських істориків. Так, студентський історичний гурток під керівництвом професора кафедри руської історії НУ та ОВЖК Є. Тріфільєва ставив за мету передусім

досліджувати історію Новоросії⁶⁰. У 1916 р. з'явився перший в південноукраїнській історіографії підручник Д. Атлас з історичного краєзнавства Одеси⁶¹. Хоча й в значно меншому обсязі, аніж до війни, археологічні розкопки продовжували ТВАК та ОТИС⁶².

Втім, деяким історикам все ж таки вдалося саме у роки війни здійснити стрибок у науковій кар'єрі. Напередодні війни професор кафедри історії християнської церкви А. Доброклонський написав велику працю про одного з найвидатніших візантійських церковних діячів, лідерів іконопоклонників, Феодора Студийського⁶³. У 1916 р. у Московській духовній Академії він захистив дисертацію доктора церковної історії. Петроградська Академія наук надала А. Доброклонському премію М. Ахматова, Святіший Синод – повну премію у розмірі 1 тис. рублів на 17 конкурсів митрополита Макарія, а Петроградська духовна академія обрала його своїм почесним членом.

У 1915 р. у Петроградському університеті одеситові С. Аваляні після довготривалих спроб визнання у НУ вдалося захистити в якості магістерської дисертації свою тритомну працю про селянську реформу в Закавказзі. Російська Академія наук надала вченому Уварівську премію, Московський університет – схвальний відгук та премією імені Ю. Самаріна. Вершиною успіху було обрання одеського вченого приват-доцентом кафедри російської історії Петроградського університету. У 1916 р. Уварівську премію за свою працю «Состав Законодательной комиссии 1767–1774 гг.», що у тому ж році була захищена у Московському університеті як магістерська дисертація, отримав учень І. Линниченка, екстраординарний професор кафедри руської історії НУ А. Флоровський.

Попри відчутне ускладнення системи наукових комунікацій, південноукраїнські історики підтримували зв'язки з колегами з інших регіонів, брали участь у заходах загальноімперського значення. У 1916 р. І. Линниченко піднесено зустрів ініціативу видання «Русского исторического журнала», надіславши в редакцію 500 рублів⁶⁴. У грудні 1917 р. він вже обіцяв В. Бенешевичу пожертвувати тисячу рублів на видання цього нового часопису АН⁶⁵.

У наукових відрядженнях у Москві та Петрограді побували В. Лазурський, П. Біцилли, Є. Трифільєв, О. Шпаков, які працювали у бібліотеках, а О. Шпаков взяв участь у святкуванні 50-річчя з дня заснування Московського Археологічного товариства. Найпомітнішим проявом участі південноукраїнських істориків у загальноімперському житті було відрядження О. Шпакова, І. Линниченка та Є. Трифільєва у травні 1915 р. на з'їзд професорів кафедр «русской» історії та права, який відбувся у Московському університеті⁶⁶. 24 травня учасники з'їзду були прийняті у Царському селі імператором. Він заслухав та ухвалив патріотичну адресу від професорів, зокрема, з проханням благословити їх на проведення нових з'їздів⁶⁷. Найважливішим наслідком з'їзду було встановлення наукових ступенів магістра та доктора історії «русского» права. Учасники з'їзду одностайно вирішили проводити ці з'їзди кожні 5 років в університетських містах. У грудні 1919 р. з'їзд мав відбутися у Москві. За пропозицією професора кафедри історії «русского» права Московського університету О. Філіппова, було ухвалено рішення про видання «Словаря к важнейшим памятникам древнерусского права», зокрема, за участі О. Шпакова. В свою чергу одеські історики спромоглися провести у червні 1916 р. в Одесі методологічні курси для викладачів російської мови та історії.

У попередньому викладі в центрі уваги перебував персональний вимір існування істориків в умовах війни. Однак не менш важливі процеси відбувалися на інституційному рівні: навчальних закладах та наукових товариствах історичного профілю. У цій сфері також можна спостерігати не так повний регрес чи стагнацію, як кризи з поєднанням елементів прогресу та регресу.

Найбезпосереднійший, до того ж позитивний, вплив війни мала на кількість студентів в НУ та ОВЖК. Внаслідок евакуації київського університету Св. Володимира та Київських жіночих курсів у цих одеських ВНЗ суттєво збільшилась кількість студентів та курсисток, зокрема, істориків⁶⁸. На роки війни припала генеза та початок функціонування нових ВНЗ з історичними предметами викладання: Таврійського університету та Одеського міжнародного інституту⁶⁹. Внаслідок загального піднесення

громадянської активності в умовах перманентної політичної кризи часів війни наприкінці 1917 р. в Одесі і незабаром у Криму почали роботу Народні університети, де провідні історики отримали можливість поширювати історичні знання серед широкого кола публіки. Для характеристики тогочасних настроїв показово, що один з сучасників радив Одеському народному університету пов'язати свої курси з війною⁷⁰. Певне відлуння цієї пропозиції можна побачити у тому, що більшість лекцій з всесвітньо-історичного циклу були присвячені історії країн Антанти.

До змін у навчальному процесі історичного циклу у південноукраїнських ВНЗ, що були лише опосередковано інспіровані війною, варто відзначити запровадження інтегрованого курсу історії релігій О. Клітіна в НУ, ОВЖК та Міжнародному інституті⁷¹, збільшення з 4 годин на тиждень до 7 годин відведених на читання загального курсу з російської історії на ОВЖК, з виділенням при цьому однієї години на курс російської історіографії (травень 1915)⁷², запровадження кафедри та курсу з історії західноруського права в НУ, курсу з історії України та сходознавства в НУ та ОВЖК, «омолодження» складу викладачів-істориків за рахунок запрошення Є. Загоровського, А. Флоровського, К. Флоровської, О. Коцейовського, Й. Клаузнера.

З безпосереднім впливом війни було пов'язано запровадження курсу з історії Пруссії на ОВЖК, під час вивчення якого досліджувались питання: «Бранденбурзька марка та її рання історія; Гроссмейстерство Тевтонського ордену; Завоювання Пруссії Тевтонським орденом; Хрестові походи на Литву», переорієнтація навчальних курсів з історії та культури на вивчення «союзницьких» Російській імперії країн Румунії, Великої Британії, Франції та США. На початку липня 1917 року в одеській газеті з'явилось оголошення від громадсько-просвітницької секції союзу тих, хто скінчив ОВЖК з проханням надсилати матеріали з метою організації музею всесвітньої війни та революції 1917 року⁷³. Таким чином, бачимо початок процесу злиття у суспільній свідомості Великої війни та революції як двох переламних, взаємопов'язаних, явищ.

За згадкою М. Слабченка, І. Линниченко розпочав читання курсу з історії Галичини на історико-філологічному факультеті

НУ⁷⁴. Як відлуння війни виглядає запропонований професором С. Троїцьким у березні 1919 року курс студентам історико-філологічного факультету НУ «Православний слов'янський Схід перед початком останньої війни»⁷⁵.

До негативних явищ, що були викликані війною, слід віднести скорочення державного фінансування на видання записок НУ, поповнення бібліотек, історико-філологічного кабінету НУ та всесвітньої історії на ОВЖК.

З долею ВНЗ тісно пов'язана історія наукових товариств історичного профілю – одеських ІФТ та ОБТ при НУ. Хоча ОТІС формально не було пов'язано з НУ, насправді цей зв'язок був найтісніший, адже левова частка його керівників та провідних членів були членами професорсько-викладацької корпорації НУ та його «жіночої філії» ОВЖК, а засідання часто відбувалися в університетських аудиторіях. Зрештою, цей зв'язок було формалізовано у 1919 р., коли ОТІС було включено до структури навчально-допоміжних установ НУ.

Ще до початку війни найстаріші товариства ОТІС та НУ переживали моральну та матеріальну кризу. І. Линниченко у листі до П. Уварової у 1908 році так визначив свої претензії до цих установ: «ООИД совершенно заглухло, работающих членов – нет. ИФО – теперь партийное политическое общество и занимается только педагогическим вопросом при участии медика попечителя»⁷⁶. Хоча подібні оцінки були занадто радикальними, вони все ж відображали не лише чвари у середовищі одеських істориків, але й реальне зниження потенціалу товариств.

Початок війни найболочіше вдарив по фінансовій складовій функціонування ОТІС та ІФТ. Вже під час першого після початку війни засідання члени ОТІС дізналися про рішення Департаменту міністерства народної освіти про скасування до більш сприятливих часів положення закону від червня 1914 р. про виділення ОТІС додаткової субсидії у 5 тисяч рублів щороку⁷⁷.

На початкову фазу війни припав важливий етап інституційного реформування ІФТ, пов'язаний з затвердженням другого статуту товариства. Однак розширення завдань товариства впиралося у складні фінансові умови та загальну кризу у країні.

ІФТ було змушено ділити своє приміщення в НУ з евакуйованим в Одесу Константинопольським Археологічним інститутом.

Фінансові негаразди найбільше вдарили по видавничій справі цих товариств. У роки війни ОТІС спромоглося видати лише один том своїх «Записок» та підготувати до друку інший, що був виданий вже після війни і виявився останнім. Інші досягнення товариства за жовтень 1914 – жовтень 1915 рр. виглядають таким чином: 8 засідань, 13 доповідей, обрано три нових члени та члени-кореспонденти, придбано лише декілька десятків предметів для музею і жодної книги для бібліотеки. У квітні 1915 р. у почесні члени було обрано верховного головнокомандуючого великого князя Миколая Миколайовича. Війна безпосередньо вплинула на динаміку чисельності членів: за постановою Ради міністрів п'ять іноземних членів ОТІС, австрійські та німецькі піддані, були виключені зі складу одеського товариства. У 1916–1918 рр. ОТІС провело лише кілька засідань і не видало жодного звіту, протоколу чи збірки. Початок війни зірвав перспективні наукові плани ОТІС: продовження розкопок С. Пападімітріу з метою розшуків місця розташування давньої Одеси, та розкопок кургану на Слобідці-Романівці М. Шкадишека. Доповіді воєнних часів звелися лише до рівня мало ґрунтовних повідомлень. Деякі з них були викликані подіями війни як М. Попруженка про Реймське Євангеліє. Доповідач зазначив, що за чутками воно загинуло під час бомбардування Реймсу німцями (це виявилось неправдою). Дихання війни відчувалося і в інших аспектах існування товариства. Музей ОТІС отримав у дар від дійсного члена Е. Шуманського уламок турецького набою, що вночі на 16 жовтня 1914 р. потрапив у цукровий завод на Пересипу в Одесі.

Керівництво ІФТ у звіті за 1915 р. дуже виразно змальовувало стан товариства: «Уменьшение числа докладов, вызванное обстоятельствами военного времени, требующими от членов Общества, как и от всех вообще граждан, усиленной работы в других областях, имело, несомненно, еще одну причину, также вызванную временем: в виду непомерно возросших цен на бумагу и вздорожания печатания, Правление Общества

должно в значительной мере ограничить свою издательскую деятельность, ибо и теперь уже сделанные типографиям заказы превышают наличность кассы Общества, а в близком будущем придется или совершенно прекратить печатание трудов членов или привлекать к участию в расходах на печатание и самих авторов статей. А при таких условиях немудрено, что число желающих читать доклады в Обществе без надежды напечатать их все уменьшается»⁷⁸. Як наслідок, ІФТ видало лише один, останній, двадцять п'ятий, том «Летописи», в якому містилися лише праці видатного славіста В. Григоровича та відомості про нього. У джерелах згадано про те, що у тому ж році ІФТ підготувало до друку наступний 27 том, який так і не побачив світ, а рукопис досі не виявлений. Керівництво ІФТ зосереджувалося в руках професорів філологів НУ та педагогів середньої школи. У воєнні роки функціонувало лише Педагогічне відділення товариства, під час засідань якого пролунало обмаль доповідей на історичну тематику і ті виключно про методику викладання історії. Як і університет, ІФТ взяло курс на адаптування тематики своєї роботи до вивчення мов та культури країн Антант⁷⁹. Колись найбільш плідне Візантійсько-слов'янське відділення ІФТ так і не відновило свою роботу після 1914 р.

Найвиразніше патріотично-піднесений настрій і його менш привабливий бік – наростання ксенофобії та шовінізму – на початку війни, окрім вже згаданих заяв, відобразили промови відомого одеського юриста, поета, громадського діяча та історика С. Шелухина та професора НУ, історика-славіста М. Попруженка. У листопаді 1914 р. на засіданнях «Київського Общества при Императорском Университете Св. Владимира» та ІФТ С. Шелухин прочитав доповідь про історію та сучасний стан німецької колонізації на півдні Російської імперії, звинувативши німців в експлуатації не-німецького населення та захопленні земель⁸⁰. Доповідь викликала величезний резонанс та обурення німецької общини, що подала на доповідача судовий позов. Реакція більшості не-німців була зворотною.

У доповіді на засіданні ОТІС у грудні 1914 р., присвячену постаті щойно померлого славіста В. Ламанського, М. Попру-

женко з притиском наголосив на тому, що ще багато років назад В. Ламанський висловив тезу про одвічну ворожість німців до слов'ян, яка блискучо підтвердилась з початком війни, і пожалкував, що Росія не прониклася ідеями покійного вченого раніше. Лише тепер, на думку М. Попруженка, Росія прозріла і поставлена на чолі слов'янського світу⁸¹.

На тлі цих проблем ОТІС та ІФТ значно більш плідним виглядає функціонування «молодого» ОБТ, що було засновано лише у 1911 р. На початку війни засновник та беззмінний голова ОБТ І. Линниченко гордовито писав О. Шахматову: «несмотря на военную грозу, деятельность нашего Библиографического общества продолжается»⁸². На початок 1916 р. кількість членів ОБТ перевищила 500 осіб. При чому значна їх частина була обрана саме у 1914–1915 рр. Зокрема, у 1915 р. членом ОБТ було обрано видатного українського громадсько-церковного діяча І. Огієнка. На 1 січня 1918 р. номінально членів ОБТ було 425. Однак засідання відвідували у 1914–1915 рр. у середньому від 35 до 115 членів, у 1917–1918 рр. – до 50. Виконуючи розпорядження Ради міністрів та адміністрації НУ, під час зібрання 24 лютого 1915 р. І. Линниченко попросив повідомити чи немає серед членів товариства осіб з австрійським, німецьким та турецьким підданством, окрім осіб слов'янського, французького та італійського походження, а також турецьких підданих християнського віросповідання⁸³.

У 1914–1916 рр. передусім власним коштом І. Линниченка товариство видало 3, 4, 5 томи своїх «Известий» (500 примірників кожний) у 18 випусках, 11 брошурах⁸⁴. Значна частина доповідей була присвячена аналізу та оглядам нових книг на історичну тематику, археографічним публікаціям. Наприкінці 1914–1915 рр. члени ОБТ проводили у середньому зібрання щомісяця. Однак надалі тенденція була невтішною. У 1917 р. відбулось лише 6 засідань. Окрім І. Линниченка головною силою ОБТ були його учні С. Аваліані, Д. Атлас, П. Клепацький, А. Флоровський, колеги В. Лазурський та О. де Рибас. Дедалі більше ОБТ зосереджувалося на красназавстві та південноукраїнській регіоналістиці, зокрема, намагалося видати словник діячів Новоросійського краю. Продовжувалося попов-

нення бібліотеки ОБТ. ОБТ так і не вдалося добитися відчутних державних субсидій. Незважаючи на статус однієї зі складових інфраструктури НУ, ОБТ діяло значною мірою автономно, як громадська організація.

Ніяк не виявило своєї діяльності Одеське відділення Імператорського військово-історичного товариства, що пояснюється задіяністю більшості його членів на фронтах війни. Але, як вже зазначалося вище, його керівник П. Андріанов проявив себе в якості експерта з мілітарної історії та сучасності.

На тлі проблем довоєнних товариств виглядає досить несподіваним факт виникнення та діяльності у 1916–1917 рр. в Одесі ще одного товариства з історичним компонентом у діяльності: Одеське відділення Імператорського товариства сходознавства⁸⁵. Ініціаторами створення товариства були професор НУ, правознавець, голова Одеського відділення Галицько-Руського благодійного товариства П. Казанський (1866–1947) та журналіст, бібліотекар НУ, громадський діяч, член ОБТ І. Дусинський (1879–1919). У ці роки обидва були серед найпалкіших пропагандистів російського імперіалізму. Тому члени товариства трактували поняття сходознавство у дусі Східного питання у політиці Російської імперії, включно з історією та сучасністю Балкан, Румунії. Разом з тим на засіданнях товариства прозвучали і суто історико-сходознавчі доповіді: О. Коцейовського «Положение женщины в Древнем Египте», «Религиозная сторона власти фараонов и тексты пирамид»; Б. Варнеке «О новейших успехах русской археологии на Ближнем Востоке», М. Усишкіна «Євреї у Палестині», М. Шифрина «Колоністи у Месопотамії»⁸⁶. Товариство планувало відкрити гімназію, курси та музей сходознавства.

На відміну від розмаїття одеських товариств у Криму існувало лише одне товариство історичного спрямування, майже ровесник ІФТ–ТВАК. Доробок комісії за воєнні роки перевищує всі одеські товариства разом взяті: проведено 44 засідань, на яких прочитано 105 доповідей, видано 5 томів «Известий», 1646 книг надійшло у бібліотеку (серед них – «Вторая Отечественная война по рассказам ее героев. В. 1–14») та 251 предметів – у музей, обрано 112 нових членів.

Початок війни співпав з важливою подією – взяття ТВАК та інших архівних вчених губернських архівних комісії під імператорську опіку. Однак це не вберегло товариство від матеріальних проблем: відсутності приміщення для архіву, різке подорожчання видань, проблеми з опаленням та освітленням музею⁸⁷. Приміщення музею ТВАК у 1915 р. було пристосовано для запасних та новобранців, а у дворі відбувалися заняття солдатів. Позаяк ТВАК, як і інші архівні комісії, з'явилась завдяки ініціативам АН, її зв'язки з АН були дуже тісними. Звітуючи за 1917 р., кримчани скаржилися на те, що «лишилися в это ужасное время поддержки, которую они всегда находили в РАН, за которую всегда будут благодарны»⁸⁸.

Незважаючи на це, ТВАК з ненабагато меншою активністю, аніж у попередні роки збирала архівні джерела та музейні артефакти, спромоглася видати низку перекладів, каталогів тощо. У 1916 р. завершилось успіхом анкетування з метою з'ясування стану архівів Таврійської губернії, було заплановано видання записок іноземців про Крим.

Безпосередньо з війною були пов'язані такі дії комісії як висловлення протесту проти руйнування німецької армією історичних пам'яток на Західному фронті, отримання від начальника Феодосійського торговельного порту негативу повідомлення турецького крейсера «Меджидіє» від 1 жовтня 1914 р. з попередженням про бомбардування Феодосії. Навіть у виступах та публікаціях, безпосередньо не пов'язаних з аналізом поточних подій яскраво відбився піднесений настрій російсько-імперських патріотів у зв'язку з приєднанням західноукраїнських земель. Так, під час засідання ТВАК 5 листопада 1914 р. його голова А. Маркевич привітав зібрання з 800-річчя з дня смерті літописця Нестора, який «надихав єдність Руської землі, яка здійснюється зараз з об'єднанням Червоної Русі». Водночас, у патріотичному запалі промовець, очевидно перебільшуючи, висловив надію на реалізацію незабаром іншої мрії Нестора – тяжіння Росії до Чорного моря та Царгорода⁸⁹. У публікації з нагоди іншої ювілейної дати, 900-річчя з дня смерті князя Володимира, член ТВАК П. Маслов нагадав, що саме цей князь колись приєднав Червенські гради і тепер Галичина також тягне руки з надією до решти Росії⁹⁰.

Отже, Перша світова війна вплинула на південноукраїнський історіографічний процес на двох, тісно пов'язаних між собою, рівнях: персональному та інституційному. Деякі з істориків були безпосередньо залучені в орбіту війни в якості вояків. Значно більша – як пересічні мешканці, що відчували на собі соціально-економічну кризу, яка для інтелектуалів поглиблювалася глибокими переживаннями за долю країни, осмисленням історичної ваги моменту. Загалом війна загальмувала темпи наукової праці істориків. Війна поглибила кризу більшості установ та товариств Південної України, звузила коло їх наукових зв'язків та планів. Лише згуртованість кримських істориків у ТВАК, на відміну від одеситів, дозволила їм з меншими «втратами» пережити війну. Період Першої світової війни, особливо кінець 1914 – до 1917 р., слід виокремлювати як специфічний етап розвитку історичної науки на півдні України та Україні загалом, що значною мірою зумовив подальші тенденції розвитку історичної освіти, думки та науки.

¹ Hausmann G. *Universitat und stadtische Gesellschaft in Odessa, 1865–1917: Sociale und nationale Selbstorganisation an der periferie des Zarenreiches.* – Stuttgart: Steiner, 1998. – 699 s.; Наріжний С. *Одеське товариство історії й старовини.* – Прага, 1941. – 22 с.; Непомнящий А.А. *Историко-краеведческая деятельность А.Л. Бертье-Делагарда (по новым архивным документам)* // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Київ, 1999. – Т. 3. – С. 180–191; Попова Т.Н. *Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета.* – Одесса, 2007. – 533 с.; Хмарський В.М. *Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей.* – Одеса, 2002. – 400 с.; Заруба В. *Історик держави і права України академік Михайло Слабченко.* – Дніпропетровськ, 2004. – С. 66–74.

² Слабченко М. *Культурно-наукове життя Одеси в 1914–1924 рр.* // Україна. – 1925. – № 5. – С. 179–183.

³ Маркевич А.И. *На заре XX века* // Южнорусский альманах. – Одесса, 1902. – С. 7.

⁴ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 538. – Спр. 19. – Арк. 1.

⁵ Лазурский В. История моей жизни. – Одесса, 1936. – Арк. 223.

⁶ Російський державний архів літератури та мистецтва. – Ф. 167. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 60; Державний архів Автономної республіки Крим. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 1–2.

⁷ Поручик Слабченко. Рец. на: Мемуары кн. Л. Сапеги. – Птр, 1916 // Исторический Вестник. – 1916. – № 8. – С. 512–515.

⁸ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 408. – 19 арк.; Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952) /упор. Заруба В. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 46–55.

⁹ Верба І. В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884–1973). – Ніжин, 2008. – С. 62.

¹⁰ Фалеев П. Из идеологии крымско-татарской интеллигенции // ИТУАК. – 1918. – Т. 54. – С. 279.

¹¹ ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 5. – Спр. 5. – Арк. 90.

¹² Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1914 год. – Одесса, 1915. – С. 28.

¹³ Юшко В. Венок героям: Сборник стихотворений. – Одесса: Тип. о-ва «Русская речь», 1914. – XIV, 223 с.; Юшко В. Венок героям: Сборник стихотворений. Изд. 2-е, значит. доп. Одесса: Тип. о-ва «Русская речь», 1915. – 289 с.

¹⁴ Записки Императорского Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). – Т. XXXII. – Одесса, 1915. – С. 76.

¹⁵ Одесский листок (ОЛ). – 1914. – 1 августа.

¹⁶ ОЛ. – 1914. – 9 августа.

¹⁷ ОЛ. – 1914. – 18 августа.

¹⁸ Маркевич А.И. Памяти Людвика Петровича Колли // Известия Таврической ученой архивной комиссии (ИТУАК). – 1918. – № 55. – С. 212.

¹⁹ Лекция профессора И. Линниченко // Одесские новости. – 1914. – 1 сентября.

²⁰ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 10.

²¹ Державний архів Автономної республіки Крим (ДААРК). – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 18–19.

²² ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2844. – Арк. 47.

²³ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 254. – Арк. 17–18.

²⁴ Линниченко И. Господин Казанский и господа де Тэб. – Одесса, 1914; Господин Казанский и Дон Базилио // Одесские новости. – 1915. – 28 января; Наши знатоки Карпато-русского края // Русские ведомости. – 1915. – 15 апреля.

²⁵ ДААРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 38.

²⁶ Линниченко И. За кулисами университета-юбиляра (по поводу статьи А. Кауфмана) // ОН. – 1915. – 24 октября.

²⁷ Ланге Н.Н. Письмо в редакцию // Одесские новости (ОН). – 1915. – 25 октября.

²⁸ Линниченко И.А. Ответ профессору Н. Ланге // ОН. – 1915. – 3 ноября.

²⁹ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4.

³⁰ Лазурский В. История моей жизни. – Одесса, 1936. – С. 228.

³¹ Маркевич А.И. Памяти Людвика Петровича Колли // ИТУАК. – 1918. – № 55. – С. 211.

³² Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської Академії наук (СПБФ АРАН). – Ф. 726. – Оп. 2. – Спр. 316. – Арк. 57–58.

³³ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 457. – Арк. 36.

³⁴ ДААРК. – Ф. 538. – Спр. 87. – Арк. 38.

³⁵ Линниченко И.А. Психология борьбы. – Одесса, 1914. – С. 9, 11.

³⁶ Линниченко И.А. Патриарх русского славяноведения (Владимир Иванович Ламанский) // Голос Минувшего. – 1915. – № 2. – С. 251.

³⁷ ДАОО. – Ф. 153 – Оп. 1. – Спр. 537. – Арк. 44.

³⁸ ДАОО. – Ф.153. – Оп.1. – Спр. 255. – Арк. 33.

³⁹ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Оп. 255. – Арк. 52.

⁴⁰ Лазурский В. Немецкие очки // Одесский листок. – 1917. – 14 мая.

⁴¹ ЗООИД. – Т. XXXII. – Одесса, 1915. – С. 108.

⁴² Андрианов П. Где решится судьба войны // Одесский листок. – 1917. – 22 апреля.

⁴³ Адрианов П. Четыре года // Одесский листок. – 1918. – 7 августа.

⁴⁴ «Бої біля Реймса», «Бої на західному фронті», «Бої у Франції», «Захоплення Армантьєра», «Кавказький фронт», «На Македонському фронті», «На фронті. Аррас-Ляфер», «Новий прорив», «Новий фронт», «Оборона Парижа», «Східний фронт», «Фландрські операції німців».

⁴⁵ Удар между Мондилье и Компьеном // Молодая Украина. – 1918. – 13 июня.

⁴⁶ М.С. В окопах // Вільне життя. – 1918. – 26 липня.

⁴⁷ Рутківський Т. Чотири роки війни // Вільне життя. – 1918. – 2 серпня.

⁴⁸ ОЛ. – 1916. – 1 января.

⁴⁹ Филимонов С.Б. Интеллигенция в Крыму (1917–1920). – Симферополь, 2006. – С. 211.

⁵⁰ Историк. Квартирные законы // ОН. – 1918. – 27 октября.

⁵¹ М. Грушевский (к 50-ю со дня рождения) // Одесский листок. – 1916. – 4 сентября; Грушевський О. З життя Київського Українського гуртка в 1870–1874 рр. // Основа. – Одеса, 1915. – Кн. 1.

⁵² ОЛ. – 1916. – 16 мая (промова І. Мьодушевського про польську конституцію 1791 року у Польському домі); Борев. Пыль веков. Выставка польской старины // ОЛ. – 1916. – 1 сентября.

⁵³ Маркевич А.И. Памяти Людвика Петровича Колли // ИТУАК. – 1918. – № 55. – С. 211.

⁵⁴ Линниченко И. Два письма Фридриха II. – Одесса, 1914. – 24 с.; Щепкин Е. До ворот и у ворот Берлина // Голос минувшего. – 1915. – № 4. – С. 5–34.

⁵⁵ Гейман В.Д. К истории Второй Отечественной войны. Материалы, касающиеся сдачи крепости Перемышль // ИТУАК. – № 53. – 1916. – С. 197–204.

⁵⁶ Гейман В.Д. У 40-летию русско-турецкой войны 1877–78 г. (по архивным данным и воспоминаниям очевидцев) // ИТУАК. – Т. 54. – 1918. – С. 306.

⁵⁷ СПБ ФАРАН. – Ф. 134. – Оп. 3. – Спр. 849. – Арк. 121.

⁵⁸ Архів РАН. – Ф. 558. – Оп. 4. – Спр. 197. – Арк. 4–5.

⁵⁹ Непомнящий А. Арсений Маркевич. Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – С. 69–73, 309.

⁶⁰ В студенческом историческом кружке // ОЛ. – 1916. – 3 декабря.

⁶¹ Атлас Д. Учебная книжка «Одесса». Руководство для учащихся в низших и средних учебных заведениях. – Одесса, 1915–1916. – VII с., 27 с.

⁶² Моисеева Л.А. Херсонес Таврический и раскопки 1917 г. в Евпатории // ИТУАК. – Т. 55 – 1918. – С. 241.

⁶³ Доброклонский А.П. Преподобный Федор, исповедник и игумен Студийский. – Ч. 1–2. – Одесса, 1913–1914. – 972 с. + 569 с.

⁶⁴ Російський державний архів літератури та мистецтва. – Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 488. – Арк. 15; СПБ ФАРАН. – Ф. 113. – Оп. 3. – Спр. 223. – Арк. 26–27.

⁶⁵ СПБ ФАРАН – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 15.

⁶⁶ Съезд профессоров-историков // Исторический вестник. – 1915. – май. – С. 702–703.

⁶⁷ Представление Государю профессоров русской истории и русского права // Исторический вестник. – 1915. – Июль. – С. 305–307.

⁶⁸ Отчет... НУ за 1915 год. – С. 383–384.

⁶⁹ Международный высший институт // Одесский листок. – 1916. – 17 сентября.

⁷⁰ Черномор. Еще одна задача Народного университета в Одессе // Одесский листок. – 1916. – 16 мая.

⁷¹ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2051. – Арк. 102.

⁷² ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3 (1 ч.). – Спр. 7539. – Арк. 16.

⁷³ Музей войны // Одесский листок. – 1917. – 6 июля.

⁷⁴ Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси в 1914–1924 рр. // Україна. – 1925. – № 5. – С. 179.

⁷⁵ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 16 (1919). – Арк. 9.

⁷⁶ Відділ рукописів Державного історичного музею. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 638. – Арк. 320–321.

⁷⁷ ЗООИД. – 1915. – Т. XXXII. – III. Протоколи. – С. 77.

⁷⁸ Отчет... НУ за 1915 год. – С. 369.

⁷⁹ Научное сближение с Англией // ОЛ. – 1916. – 28 апреля.

⁸⁰ Шелухин С.П. Немецкая колонизация. – Одесса, 1914. – 83 с.

⁸¹ ЗООИД. – Т. XXXII. – 1915. – С. 95, 99–100.

⁸² СПБ ФАРАН. – Ф. 134. – Оп. 3. – Спр. 849. – Арк. 122.

⁸³ Известия Одесского Библиографического общества (ИОБО). – Т. III. – 1914. – В. 4–5. – С. 49.

⁸⁴ ИОБО. – 1914. – Т. III. – В. 1, 2, 3, 4–5, 6.; 1915. – Т. 4. – В. 1, 2, 3–4, 5–6; 1916. – Т. V. – В. 1–2, 3–6.

⁸⁵ Черномор. К открытию Одесского отделения Императорского общества востоковедения // ОЛ. – 1916. – 29 октября.

⁸⁶ В обществе Востоковедения // ОЛ. – 1916. – 13 декабря; В обществе Востоковедения // ОЛ. – 1917. – 27 января; В обществе Востоковедения // ОЛ. – 1917. – 27 февраля.

⁸⁷ ИТУАК. – 1915. – № 52. – С. 269.

⁸⁸ Филимонов С.Б. Интеллигенция в Крыму (1917–1920). – Симферополь, 2006. – С. 30.

⁸⁹ ИТУАК. – Т. 51. – 1914. – С. 234.

⁹⁰ Маслов П. Поход Св. князя Владимира на Корсунь (к 900-летию со дня кончины великого князя Владимира // ИТУАК – № 53. – 1916. – С. 7.

ДАВНЬОРУСЬКЕ ІСТОРІЄПИСАННЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ РАДЯНСЬКИХ ВЧЕНИХ В 1920–1930-х рр.

Для історичної науки, як і для усього українського суспільства, кінець 1910–1930-ті рр. були складними. Цей період став болючим для багатьох істориків, адже з приходом більшовиків до влади почалась докорінна перебудова системи освіти та науки в країні, і в першу чергу це стосувалося гуманітарної освіти¹. Дослідники, які займалися давньоруською проблематикою відчули це одними з перших.

Уже навесні 1918 р., коли перемога більшовиків у боротьбі за владу в Росії ще не була такою очевидною, Державна комісія з питань освіти звернула особливу увагу на необхідність зміни навчальних планів юридичних та історико-філологічних факультетів. Через рік вони були закриті, натомість створені факультети суспільних наук (так звані ФОНи), при яких існували історичні відділення. У 1921 р. відбувається нова реорганізація викладання суспільних наук: створюються інститути червоної професури, а на факультетах суспільних наук історична освіта обмежується в основному вивченням економічного розвитку чи революційного руху в Росії у ХІХ – на початку ХХ ст. Про вивчення історії у Московському університеті в другій половині 1920-х рр. його вихованець, академік Б. Рибаків, писав: «Студенти-історики, як і студенти-археологи, теж не цікавились ані Київською Руссю, ані давниною взагалі, вважалось, що це «втеча від сучасності», що вивчати слід тільки події, які відбувались лише позавчора. Тому викладати в той час історію починали з періоду декабристів. Як наслідок, видання посібників та хрестоматій з давньоруської історії втрачало сенс. Звичайно, що будь-яка наукова чи то освітня установа не могла

ставити у власний план видання джерел «непотрібних» та «шкідливих» для студентів»². Проте дослідники не припиняли своїх пошуків та наукових досліджень. Стикаючись з нерозумінням з боку влади, вони здебільшого були змушені на власний розсуд продовжувати роботу й очікувати моменту, коли ситуація зміниться.

Наприкінці 1920-х рр. ситуація змінилася на гірше. У СРСР «наступ» на історію розпочався разом з індустріалізацією, колективізацією сільського господарства та культурною революцією. Результатом його стала «чистка» «старих спеціалістів» протягом 1928–1932 рр.³

П'ять гучних процесів, організованих ОДПУ наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., започаткували широку хвилю репресій. Наймасштабнішою стала сфабрикована 1929 р. т. зв. «академічна справа» (інші назви: «справа істориків», «справа академіків», «справа у звинуваченні С. Платонова, С. Роддественського та ін.», «справа Всенародного союзу боротьби за відродження вільної Росії»). У ній проходили історики Ленінграда, Москви та інших міст – С. Платонов, М. Богословський, Є. Тарле, М. Любавський, О. Андрєєв, В. Пічета, С. Бахрушин, Б. Романов (загалом близько 100 осіб). Провину вчених було сформульовано традиційно – змова та організація «Всенародного союзу за відродження вільної Росії», метою якого було повалення радянської влади і відновлення монархії⁴.

Водночас розпочався наступ і на Академію наук. Фактично до кінця 1920-х рр. АН СРСР зберігала певну автономію, хоча партійне керівництво і вело боротьбу за контроль над науковою сферою. Новий статут Академії, який значно обмежував її права та автономію, затверджено постановою РНК СРСР тільки 1927 р.

Складні відносини між АН і ЦК ВКП(б) найбільш гостро проявились у 1928 р., коли партійні органи спробували перетворити науковий заклад, що користувався певною автономією, на слухняний придаток системи. Посилити вплив центральних органів партії на АН (орган позапартійний) можна було за рахунок введення до її складу групи перевірених комуністів. Влада висунула кандидатами в дійсні члени АН 8 осіб. 12 січня

1928 р. відбулись загальні збори, на яких з цього списку було обрано лише 5. Через кілька днів решту все-таки обрали, і цей випадок став прологом нового наступу на АН⁵.

У липні 1929 р. Ленінградський обком ВКП(б) за ініціативою згори прийняв постанову з формулюванням: «Не заперечувати проти проведення чистки в Академії наук». Ідейним натхненником її став історик М. Покровський: «Потрібно переходити в наступ на всіх фронтах. Період мирного співіснування з буржуазною наукою зжив себе»⁶. Більше того, в листі від 1 листопада 1929 р. в політбюро ЦК ВКП(б) він пропонував радикально змінити структуру АН, перетворивши її на звичайну державну установу.

Утім лише чистками справа не обмежилася. У жовтні 1929 р. комісії стало відомо, що в бібліотеці АН СРСР у рукописних відділах зберігаються нібито «кримінальні» матеріали. 5 листопада того ж року було прийняте рішення про кримінальне переслідування співробітників АН СРСР – тоді ж відбулися перші арешти. 1931 р. їм винесли вироки. Одночасно реформування зазнала Президія АН – уперше в історії Академії її призначало політбюро ЦК ВКП(б), а АН мала лише затверджувати вже фактично прийняте рішення⁷.

«Академічна справа» негативно позначилася на історичній науці СРСР. Скоротилися або й зовсім припинилися дослідження з найактуальніших проблем історії. Відчувався брак професійних кадрів. Тож партійному керівництву довелось дещо уповільнити маховик репресій. Багатьох істориків було реабілітовано та повернуто до Москви й Ленінграда і знято всі обвинувачення.

У 1931–1934 рр. відбулися зміни у ставленні до історичної науки, її ідейного багажу, до виховання історичної свідомості суспільства. По-перше, було реорганізовано викладання історії у навчальних закладах країни; по-друге, проведено реформування наукових установ, поставлено нові завдання перед істориками. У директивних документах, що виходили з ЦК партії, поворот у політиці щодо історичної освіти вперше позначався в 1931 р.

1934 р. став особливим для розвитку радянської історичної науки та освіти. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про

викладання громадянської історії у школах СРСР» від 16 травня 1934 р.⁸ фактично започаткувала новий етап у розвитку історичної освіти. Історія як складова педагогічного процесу була відновлена, реабілітована у своїх правах. На вищому урядовому та партійному рівнях чітко говорилося про введення історії як предмета до шкільних програм, про необхідність створення відповідних підручників і відкриття історичних факультетів у Московському і Ленінградському державних університетах для підготовки висококваліфікованих викладацьких кадрів. Постанова відкрила шлях для нормалізації викладання цієї дисципліни в школах і вузах, давши безпосередній поштовх відновленню й організації подальшої діяльності не тільки історичних факультетів, а й класичних університетів у цілому. У підготовці навчальних програм і підручників для середньої та вищої школи брали участь і відомі академічні вчені, це стало стимулом для дослідницької роботи⁹. На тлі такої політичної ситуації багато радянських учених повернулося до «забутих» раніше проектів (радше – просто відкладених, зважаючи на об'єктивні обставини).

До початку 1930-х рр. радянські історики розробляли в основному проблеми історії XIX–XX ст., які вважалися найбільш актуальними¹⁰. Відновлення досліджень з більш давніх періодів історії було співвіднесене з необхідністю виробити періодизацію всесвітньої та вітчизняної історії згідно з формаційним принципом та наповненням нової історіографічної схеми конкретним і концептуальним змістом відповідно до марксистської або марксистсько-ленінської методології. Через це на межі 1920–1930-х рр. актуальності набуло питання зміни формацій в курсі історії СРСР та, зокрема, генезису феодалізму¹¹. Останнє актуалізувало дослідження історії Київської Русі, адже саме з цього періоду радянські історики започатковували розвиток феодалізму. Найбільше значення для подальшого розвитку історіографії давньоруської доби мали праці Б. Грекова з цієї тематики¹². В них вперше було висунуто тезу про те, що виникнення Київської держави є наслідком тривалого внутрішнього розвитку¹³. Саме це положення лягло в основу майбутніх радянських концепцій історії Київської Русі.

Кардинальний поворот до перегляду місця та ролі Київської Русі в історії народів СРСР стався, як свідчив, наприклад, В. Пархоменко, після з'ясування хибності та засудження концепції М. Покровського і його школи. Тоді ж в радянській історичній науці підвищилося зацікавлення давньоруською добою. Вагому роль у цьому, як слушно вказує названий історик, відіграли праці Б. Грекова, особливо монографія «Феодальные отношения в Киевском государстве»¹⁴, що перевидавалася декілька разів¹⁵ (з третього видання під назвою «Киевская Русь»¹⁶).

З початком становлення марксистської історичної науки, історики, що не належали до цієї течії зазнали репресій. Як «буржуазно-націоналістична» була засуджена концепція історії України М. Яворського (до того часу ця концепція вважалася марксистською), а наприкінці 1920-х рр. тавруванню піддано історичні погляди М. Грушевського¹⁷. Після цього в УСРР фактично був відсутній загальноприйнятий курс історії України, що ґрунтувався б на засадах марксизму-ленінізму.

Питання про розробку курсу історії України в історичній науці розглядалося на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У¹⁸. Однією з перших спроб дати «дійсно марксистський» курс історії України став підготовлений співробітниками Інституту історії ВУАМЛІН двотомний підручник (1932 р. вийшов I-й том). Першій розділ, де розглядалася історія Київської Русі, був написаний М. Редіним, який на самому початку розмірковує над питанням методологічного характеру: «З якого моменту слід починати виклад історії України?». Автор критикує методологічні засади «старих» російської та української історіографій. Російська державницька наука починала виклад історії Російської держави від утворення Київської Русі. Українська ж історіографія, на думку М. Редіна, теж, по суті, цікавилася передусім виникненням держави, але вже держави української. Відтак увага приділялася питанню походження українського народу, а історію України ця історіографія починала «саме як історію українського народу зі слов'янського заселення України»¹⁹.

Перегляд засад української історіографії у річичі сталінського курсу затягнувся. Для цього вкрай не вистачало ста-

більшо діючих науково-дослідних установ і наукових кадрів. Останніх – освічених, професійно підготовлених істориків було надзвичайно мало та й ті, які були, в умовах терору 1930-х рр. перманентно піддавалися репресіям²⁰. У звіті історичного циклу ВУАН за 1933 р. наголошувалося: «радянський склад науковців незначний. Науковий провід в комісіях і катедрах з боку радянського і партійного складу не був забезпечений»²¹. Навіть самими представниками академічних інституцій визнавалося: окрім того, що напрацювання історичного циклу були ворожими щодо офіційної ідеології, частина науковців «давала халтурну, недоброякісну продукцію»²². Проблему стосовно наявності кваліфікованих наукових співробітників у зв'язку з необхідністю виконання партійно-державних директивних постанов підняв у своїй статті «Сучасний стан і основні завдання історичної науки в У. С. Р. Р.» і провідний український історик О. Оглоблін²³. Звісно, що після такого «викриття» структурні одиниці Історичного циклу ВУАН в 1933–1934 рр. зазнали реорганізації, а більша частина їх співробітників була піддана репресіям. У 1934 р. під час широкомасштабної кампанії у ВУАМЛІН з боротьби з «націоналістами, їх помічниками, примиренцями, троцькістами та науковими робітниками, які виявили гнилий лібералізм і втратили більшовицьку пильність»²⁴ зазнав «чистки» і Інститут історії ВУАМЛІН²⁵.

Хоча названий інститут, виконуючи постанову ЦК КП(б)У від 11 квітня 1935 р. «Про підготовку курсу історії України»²⁶, на початку 1936 р. підготував I том курсу «Історії України»²⁷, але до його видання справа не дійшла. Тільки зі створенням у 1936 р. Інституту історії України АН УРСР справа поступово зрушилася з місця. ІУ продовжив розпочату Інститутом історії ВУАМЛІН роботу зі складання марксистських курсів з української історії²⁸ – стислого курсу (посібник для середньої школи), синтетичного багатотомного курсу (посібник для вузів), та ін. Одночасно колектив Інституту приступив до написання окремих нарисів за періодами, в яких повинні були подаватися, відповідно до нової направленості і на базі «правдивої» марксистсько-ленінської методології, викладення процесу й оцінка подій, фактів, а також особистостей²⁹. Зразком же для

радянських історичних праць став сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)», що вперше публікувався на шпальтах газети «Правда» у вересні 1938 р.

Знищення некомуністичної історичної науки в УРСР призвело до обриву інтелектуального зв'язку з попередньою національною історіографією. Із спеціалістів старої школи до лав українських «істориків-марксистів» потрапили лічені одиниці, зокрема, співробітниками ІУ стали О. Оглоблін, М. Петровський та Н. Полонська-Василенко. Втім, у нових умовах другої половини 1930-х рр. погляди О. Преснякова, М. Рубінштейна, М. Кордуби та інших дослідників були актуалізовані молодшими науковцями – К. Гуслистим та Ф. Ястребовим.

Підсумовуючи сказане, можна з упевненістю твердити, що ситуація змінилася ще після постанови ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми і режими в початковій і середній школі» від 26 серпня 1932 р., де йшлося про «недостатність історичного підходу до програм з суспільних предметів, що виражалося в тому, що в них украй слабо подається уявлення про історичне минуле народів і країн, розвиток людського суспільства і т. д. Істотною вадою є й те, що не розроблені ще програми з історії». Як зазначав В. Любимов: «Постанова про введення в курс середньої школи викладання історії і про те, щоб «значно підсилити елементи історизму» в програмах з суспільних дисциплін мають природно бути враховані і при майбутньому виробленні програм відповідних вузів, що у свою чергу пов'язане і з напрямом науково-дослідної роботи. Така вказівка зобов'язала зосередити увагу на вивченні в школі, а поряд з тим і в дослідницькій роботі, історичного процесу в цілому, не ігноруючи і давньоруського періоду історії»³⁰.

Указані державно-партійні документи, за оцінкою Л. Черепніна, відіграли вирішальну роль при створенні засад «марксистсько-ленінської концепції історичного розвитку народів СРСР»³¹. Однак для періоду 1930–1940-х рр. засвоєння «ленінської спадщини», згідно зі слухним спостереженням Ю. Афанасьєва, було «нічим іншим, як оволодінням сталінськими оцінками й інтерпретаціями ленінізму»³². Надзавданням, поставленим перед істориками партійним керівництвом, було обґрунтування

історичної обумовленості виникнення багатонаціонального СРСР, що, своєю чергою, вимагало глибокої розробки історії всіх народів СРСР³³, насамперед східного слов'янства.

В історичній науці й освіті перехід на «нові рейки» відбувався впродовж 1930-х рр., що було пов'язано як із суто науковими (багато фундаментальних і конкретних питань на основі марксистсько-ленінської теорії історичного процесу ще перебували у стадії розробки), науково-організаційними аспектами³⁴ (знову і знову поновлювалися процеси інституціоналізації академічної і вузівської науки в напрямку встановлення ефективнішого контролю над цими структурами з боку влади³⁵), так і зовнішніми чинниками, насамперед із репресивною діяльністю режиму, що позначалося на стабільності кадрів науковців та на їх науково-дослідницькій діяльності.

Тоді були підготовлені навчальні видання джерел з історії СРСР усіх періодів для студентів історичних факультетів вузів, опубліковано навчальне видання «Правди Руської» за редакцією Б. Грекова. Потреба активізувати дії з видання «Правди Руської» були зумовлені підготовкою до відзначення в 1938 р. 200-річчя віднайдення пам'ятки³⁶. До питання перевидання «Правди Руської» звернулися ще 1928 р. Задля втілення цієї ідеї в життя була створена спеціальна Підкомісія з підготовки до видання «Руської Правди». Однак її діяльність через репресії перервалася в 1929 р.³⁷ Акцентуючи на значенні цього науково-дослідного осередку, академік Б. Греков підкреслив, що саме його напрацювання започаткували один із кращих археографічних та наукових проектів радянського періоду.

Сам Б. Греков був офіційним та неофіційним лідером радянських істориків-медієвістів. У 1935 р. Б. Греков був обраний академіком, в 1936 р. очолив Ленінградське відділення Інституту історії АН СРСР, а в 1937 р. став директором центрального інституту³⁸. В умовах партійного диктату і одержавлення наукових структур Б. Греков з метою забезпечення можливості подальшого розвитку історичної науки йшов на певні компроміси або «жертви» (за М. Дружиніним³⁹) не сумісні, звичайно, з об'єктивним науковим пошуком, але без яких ніякого розвитку науки бути взагалі не могло. На компроміси з владою

тоді йшли також інші відомі історики, такі, як: Є. Тарле, С. Бахрушин, С. Веселовський та ін.⁴⁰ Б. Греков намагався узгодити наукові концепції з вимогами до них з боку пануючої ідеології.

У 1938 р. також відзначався 750-річний ювілей «Слова о полку Ігоревім». У травні 1938 р. в Москві відбулося відповідне урочисте засідання АН СРСР спільно з Союзом письменників СРСР. Головним доповідачем на засіданні був відомий фахівець з історії давньоруської літератури М. Гудзій⁴¹. Він зазначає, що вказаний твір давньоруської писемності, «виникнувши в тій спільній колісці, якою була Київська Русь для великоросів, українців, білорусів, він поправу належить рівною мірою всім цим трьом братнім народам»⁴². У кінці травня 1938 р. відбулися також засідання різних структурних підрозділів Відділення суспільних наук та груп АН СРСР, присвячених ювілею⁴³. На одному з них виступив з доповіддю «Автор «Слова о полку Ігоревім» та його час» Б. Греков. У промові академік використовує щодо східного слов'янства тієї доби термін «руський народ», але без відповідних застережень⁴⁴. Вірогідно, що саме у зв'язку з цією подією В. Пічета підготував статтю під назвою «Епоха “Слова о полку Ігоревім”», що відклалася в його особовому фонді⁴⁵. В статті безсумнівно стверджується єдність «Руської землі».

Інша давньоруська писемна пам'ятка – «Повість временних літ» теж привертає увагу дослідників. Адже владі все частіше необхідно показати «єдність» російського, білоруського та українського народів, обґрунтовуючи таким чином закономірність існування СРСР. В такому сенсі, наприклад, посилається на ПВЛ у своїй публічній лекції в лютому 1939 р. відомий дослідник давньоруських літописів А. Насонов⁴⁶. Він стверджує, що культура Ростово-Суздальської землі «є відгалуженням, частиною культури в цілому Київської держави»⁴⁷. Вчений, порівнюючи місцеве літописання з ПВЛ, робить висновок, що воно було безпосереднім продовженням київської традиції⁴⁸.

Отже, дослідження давньоруського історієписання радянськими вченими в 1920–1930-х роках відбувалося цілком у контексті марксистської ідеології з її інтересом до історії

революційного руху, класової боротьби, соціалізму як вінця історичного процесу. Давньоруська епоха у міжвоєнній радянській історіографії перебувала у затінку дослідницьких пріоритетів. Зрештою, уся історична наука в перші роки радянської влади в Росії переживала інституційну нестабільність, осмислювала разом із владою та суспільством своє місце як серед інших наук, так і у соціумі. Ставлення до історії як науки значною мірою було нігілістичне. Вчені-історики не вписувались у нову, постреволуційну структуру суспільства, часто піддавалися репресіям, а їхні потреби та інтереси не враховувались владою. У таких умовах продовження дореволюційних студій давньоруської доби (теж значною мірою заполітизованих) можна прирівнювати до героїзму.

Лише через півтора десятиліття життя «без історії» (вірніше, винятково із історією революції) радянська влада почала усвідомлювати свою помилку у взаєминах із історичною наукою та освітою. Поступово відновлено історичну освіту, відтак, історичні дослідження теж активізувалися, зароджувалося нове покоління істориків. Поворот влади до історії знаменував і відновлення уже майже згаслого інтересу до подій давнини, що не мали практично жодного стосунку до боротьби класів та «віковичного прагнення до єдності з російським народом». Страйки, терор, політичні перевороти та соціальні катаклізми кінця XIX – початку XX ст. перестали бути чи не єдиними темами досліджень істориків.

Повернулись історики серед інших тем і до дослідження Давньої Русі. Ювілеї давньоруських писемних пам'яток лише посилили увагу істориків до писемної спадщини Давньої Русі. Щоправда ця увага до тематики пізнього середньовіччя була тенденційною та заперечувала адекватні дослідження. «Правда руська», літописи, «Слово о полку Ігоревім» були цікавими тільки у тому ракурсі, я якому вони дозволяли стверджувати історико-коммеморативні постулати, озвучені владою, як-то «єдність російського, білоруського та українського народів». Частина істориків, особливо дореволюційного вишколу, відновили свої дослідження, хоч і не завжди вписувались в ідеологічні рамки. Наприкінці міжвоєнного двадцятиліття, Давня

Русь та давньоруське історієписання повернулося у наукове та суспільне життя. Як і у часи Російської імперії, у радянську добу історію IX–XIII ст. намагалися використовувати політики у своїх інтересах. А основне завдання гуманітаристики – продукування нових смислів, зокрема і через осягнення людського досвіду, знову опинилось на узбіччі суспільних зацікавлень.

¹ Кострюков П.А. Государственно-правовые воззрения Серафима Владимировича Юшкова: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве: защищена 11.12.2009. – Тамбов: ТГУ им. Г.Р. Державина, 2009С. 20.

² Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) «О преподавании гражданской истории в школах СССР» // Правда. – 1934. – 16 мая. – С. 1; Кравченко В.В. Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность ученого в области историографии, 1887–1932. – Харків: Основа, 1990. – С. 145.

³ Скульчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Критика, 2008. – С. 36.

⁴ Павленко Н. «Академическое дело». Историки под прицелом ОГПУ // Архив. – 1999. – № 11. – С. 54.

⁵ Детальніше див.: Юсова Н.М. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – К.: Стилос, 2006. – 619 с.

⁶ Цамутали А.Н. «Академическое дело» // Репрессированные геологи. – М.; СПб., 1999. – С. 394.

⁷ Детальніше див.: Юсова Н.М. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 148.

⁸ Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) «О преподавании гражданской истории в школах СССР» // Правда. – 1934. – 16 мая. – С. 1.

⁹ Гришаев О.В. Изменение в системе исторического образования в СССР в середине – второй половине 30-х годов XX века // Категоріальний апарат історичної науки: Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2000. – Вип. 4. – С. 82–90.

¹⁰ Брачев В.С., Дворниченко А.Ю. Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004) / СПб. гос. ун-т. Ист. фак. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004.. – С. 192.

¹¹ Данилова Л.В. Становление марксистского направления в советской историографии // Исторические записки. – М.: Наука, 1965. – Т. 76.– С. 85–113.

¹² Мавродин В.В. Советская историография Древнерусского государства // Вопросы истории. – 1967. – № 12. – С. 55–56.

¹³ Данилова Л.В. Становление марксистского направления в советской историографии. – С. 106.

¹⁴ Пархоменко В. К истории державы Рюриковичей. (Обзор литературы за 1938 г.) // Вестник древней истории. – 1939. – № 3. – С. 145.

¹⁵ Греков Б.Д. Феодалные отношения в Киевском государстве. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1935. – 136 с.; Греков Б.Д. Феодалные отношения в Киевском государстве. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – 190 с.

¹⁶ Греков Б.Д. Киевская Русь. – Изд. 3-е. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – 281 с.

¹⁷ Скельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – С. 38; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: «Глобус», «Вік»; Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського інституту, 1992. – 176 с.

¹⁸ Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 53.

¹⁹ Детальніше див.: Юсова Н.М. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 161.

²⁰ Юркова О.В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР, 1936–1941. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 4.

²¹ ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 1865–1866. Звіт історичного циклу за 1933 рік, арк. 2.

²² Там само, арк. 4.

²³ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, од. зб. 35. Оглоблін О.П. Рукопис статті «Сучасний стан і основні завдання історичної науки в У. С. Р. Р.». 1 червня 1934 р. На 10 арк., арк. 7.

²⁴ Див.: Шахар Г. У ВУАМЛІН'ї // Під марксо-ленінським прапором. – 1934. – № 1. – С. 119.

²⁵ Юркова О.В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР, 1936–1941. – С. 5.

²⁶ Про підготовку курсу історії України. Постанова ЦК КП(б)У // Під марксово-ленінським прапором. – 1935. – № 2. – С. 123.

²⁷ Про підготовку першого тому курсу «Історії України і першого тому курсу «Історії української літератури» // Під марксово-ленінським прапором. – 1936. – № 4. – С. 123.

²⁸ Юркова О.В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР, 1936–1941. – С. 9, 11–12.

²⁹ Див., напр.: Хроника // Вісті АН УРСР. – 1938. – № 1. – С. 79.

³⁰ ІУ НБУВ, ф. Х. ВУАН, од. зб. 10048–10052. Любимов Викторин Павлович. Докладная записка трем АН об издании Троицкого списка «Русской Правды». Оригинал. – 10 ноября 1932 г., арк. 1.

³¹ АРАН, ф. 1791. Черепнин Лев Владимирович (1905–1977 гг.), историк, академик АН СССР (1972), оп. 1. Научные труды, биографические документы, документы о деятельности, переписка, фотографии, документы других лиц, ед. хр. 149. Черепнин Л.В. Выработка советскими историками марксистско-ленинской концепции исторического развития народов СССР. Лекции, прочитанные для слушателей Академии общественных наук при ЦК КПСС. Стенограмма 12–19 февраля 1964 г., л. 34.

³² Советская историография / Под общей ред. акад. Ю.Н. Афанасьева. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1996. – С. 28.

³³ Аксенова Е.П. Из истории советской славистики в 1930-е годы // Советское славяноведение. – 1991. – № 5. – С. 87.

³⁴ Юсова Н.М. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 157.

³⁵ Артизов А.Н. Вступительная статья. 1937 год. Институт красной профессуры // Отечественная история. – 1992. – № 2. – С. 119–120.

³⁶ СПбФА РАН, ф. 133. Археографическая Комиссия АН СССР, оп. 1, д. 1492. Протоколы июльского совещания по «Русской Правде», 1. 01. 1937 г. – 31. 12. 1937 г., 138 л.

³⁷ Правда Русская / Под общей редакцией Б.Д. Грекова. – Т. 1: Тексты. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1940. – С. 6.

³⁸ Горская Н.А. Борис Дмитриевич Греков // Портреты историков: Время и судьбы. В 2 т. Том 1. Отечественная история. – Москва–Иерусалим, 2000. – С. 219.

³⁹ Див.: Дружинин Н.М. Б.Д. Греков как человек // Исследования по истории и историографии феодализма. К 100-летию со дня рождения академика Б.Д. Грекова: Сб. статей, воспоминаний и документов. – М., 1982. – С. 91.

⁴⁰ Див.: Дубровский А.М. Сергей Владимирович Бахрушин // Портреты историков: Время и судьбы. ... – С. 204–205.

⁴¹ Див.: Торжественное заседание Академии Наук СССР // Историк-марксист. – 1938. – № 4. – С. 200.

⁴² Гудзий Н. «Слово о полку Игореве» и его историческая почва // Исторический журнал. – 1938. – № 7. – С. 13.

⁴³ Див.: Сессии Отделения общественных наук и групп ООН Академии наук СССР // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 4. – С. 203.

⁴⁴ Див.: Греков Б. Автор «Слова о полку Игоревом» и его время // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 4. – С. 11.

⁴⁵ А РАН, ф. 1548, оп. 1, ед. хр. 131. Пичета В.И. Эпоха «Слова о полку Игоревом». Статья для сборника. Машинопись. Не позднее 2 июня 1940 г. На 13 лл.

⁴⁶ Див.: А РАН, ф. 1547, оп. 1, ед. хр. 79. Насонов А.Н. Ростово-Суздальская Русь. Стенограмма лекции. Машинопись. 9 февраля 1939 г., л.3 об.

⁴⁷ Там само, л. 12 об.

⁴⁸ Там само, л. 12 об.

ДИСКУССИЯ О СОВЕТИЗАЦИИ КАЗАХСКОГО АУЛА 1946–47 годов*

Национальная история Казахстана в 1940-е гг. оказалась в центре внимания как историков, так и идеологов. В значительной степени она стала индикатором состояния изучения прошлого национальных республик. Несколько подзабытой страницей советской историографии стала дискуссия, прошедшая в 1946–1948 гг., о советизации казахского аула в 1920-е гг.¹ В ней, как в зеркале, отразилось состояние исторической науки того времени, в которой тесно переплетались советская идеологическая культура, столкновение карьерных и творческих амбиций, причем не только историков, но и местной партийной элиты.

Поводом для полемики стала статья известного историка Андрея Павловича Кучкина² «Советизация казахского аула (1926–1929)», опубликованная в журнале «Вопросы истории» (1946. № 10). Работа была написана на злободневную тему и не все члены редколлегии считали нужным ее публиковать. Один из них, И.И. Минц, уже в ходе последующей дискуссии признавал, что «был в числе тех товарищей, которые настаивали на помещении статьи т. Кучкина в журнале, – были товарищи, которые с этим не соглашались»³. Очевидно, редколлегия понимала, что публикация может вызвать серьезный резонанс, в том числе и негативный.

В этой статье Кучкин, показывая процесс утверждения советской власти в казахском ауле, доказывал, что аул вплоть до 1929 г., несмотря на приход советской власти, оставался под

* Работа подготовлена при финансовой поддержке гранта Президента РФ для молодых ученых (проект № МК-2627.2013.6).

контролем местных баев, выбранных в местные советы их односельчанами. Кучкин подчеркивал отсталость сельского населения среднеазиатских «братских республик» по сравнению с русскими и украинскими деревнями. Статья, как и положено, заканчивалась на мажорной ноте: «Казахский народ при беззаветной братской помощи великого русского народа и под руководством партии большевиков, под руководством великого Сталина перешагивал через самую мучительную ступень общественного развития – через капитализм – и из полупатриархальщины и полуфеодализма вступал в социалистическое общество»⁴. Несмотря на это, концепция автора показывала всю сложность утверждения большевизма в Средней Азии и ставил под сомнение синхронность развития советской власти в Казахстане и РСФСР. Это задевало местную научную и партийную элиту, которая стремилась максимально продемонстрировать свою эффективность в деле укрепления власти партии. Нарушало это и советский историографический канон, по которому советы – это орудие большевизма. Отнюдь не удивительно, что статья вызвала резкую критику представителей Казахстана. Так, на первой научной сессии Института истории Казахской АН, прошедшей в июне 1947 г. в Алма-Ата, с докладом, направленным против Кучкина, выступил казахский историк А.Б. Турсунбаев⁵.

Вскоре в редакцию журнала «Вопросы истории» поступила разгромная рецензия на статью А.П. Кучкина Жемчуева (инициалы неизвестны) «К вопросу советизации казахского аула (1926–1929 гг.) (О статье тов. Кучкина)». Машинопись рецензии сохранилось в научном архиве Института российской истории РАН. Что особенно ценно, на рукописи остались пометы, принадлежащие А.П. Кучкину и позволяющие прояснить его первичную реакцию на нее.

Жемчуев сходу ввел спор в контекст идеологической кампании, связанной с журналами «Звезда» и «Ленинград», заявив, что «наши журналы не могут быть аполитичны»⁶. Тем самым делался упрек в сторону «Вопросов истории», не проявивших политической бдительности. Кучкин, по мнению Жемчуева, «допустил грубые политические ошибки». Poleмика перево-

дилась из научной в идеологическую плоскость. Причем, «ошибочные оценки тов. Кучкина касаются таким коренных вопросов историографии советского Казахстана, как закономерность Октябрьской социалистической революции в казахской степи, социальной базы советской власти в ауле в первые годы ее существования и самоопределения казахского аула»⁷. Статья Кучкина была расценена как проявление всех мыслимых «вражеских концепций»: буржуазно-националистических и троцкистских.

Какие же конкретные претензии возникли у Жемчуева к работе Кучкина? Во-первых, автору не понравилось утверждение о том, что социально-экономические отношения в ауле не были сразу затронуты революцией, в нем не наблюдалась острая классовая борьба. На этом утверждении Кучкин оставил помету: «Оборвал цитату». Во-вторых, рецензент процитировал: «Фактически, единственной властью в ауле был бай...». Вновь помета: «Не везде». В-третьих, неприятие вызвало и такое положение: «Коммунистическая партия и центральные органы советской власти в то время не могли еще добраться до аула». Наконец, в-четвертых, Жемчуев ухватился за фразу Кучкина о том, что перевыборы советов в 1928–29 гг. привели к победе коммунистической партии и казахский народ самоопределился в самостоятельную и независимую нацию. «Следовательно, по прямому смыслу этого утверждения тов. Кучкина окончательное самоопределение казахского народа относится к 1929 г.»⁸. Из всего этого делались далеко идущие выводы: «Для каждого вдумчивого читателя ясно, что мы имеем дело не с отдельными разрозненными ошибочными оценками, а с целой концепцией, которая помимо воли ее автора, в корне извращает весь ход событий в Казахстане после победы ВОСР [Великой Октябрьской социалистической революции – *В.Т.*]... Эта концепция по сути дела отрицает закономерность Октября в казахской степи»⁹.

В противовес работе Кучкина Жемчуев предложил концепцию поступательного движения Казахстана на пути к коммунизму. Со ссылкой на Сталина он утверждал: «Национально-освободительное движение казахского народа, начатое в 1916

году, наглядно показало, что Казахстан, как колониальная страна, превратилась из резерва империалистической буржуазии в резерв революционного пролетариата, в союзника последнего»¹⁰. Более того, уже во время восстания 1916 г. наблюдался союз пролетариата с населением аула. Такое заявление отвергало даже мысль о классовой незрелости казахского аула. Следуя идеологеме «дружбы народов»¹¹, Жемчуев писал, что «под руководством партии, при прямой и непосредственной помощи великого русского народа, трудящиеся аула с первых же дней советской власти в Казахстане вели упорную и успешную борьбу с баями-полуфеодалами по ликвидации патриархально-феодальных отношений в ауле и строительству советской власти в степи»¹². Рецензент признавал, что строительству нового строя мешала общая отсталость края, но подчеркивал острую классовую борьбу, направленную против баев.

Жемчуев, доказывая свою правоту, ссылаясь на Ленина и Сталина, не забывая упрекать своего оппонента в отходе от их высказываний. Кучкин был обвинен в «голощекинщине», получившей название по фамилии первого секретаря Казахстанского крайкома, Ф.И. Голощекина, которого сняли в 1933 г. за «великодержавный шовинизм»¹³. Заявления Голощекина, действительно, совпадали с некоторыми выводами Кучкина. В частности, первый говорил, что Октябрь миновал казахский аул¹⁴. Прозвучал попрек и в недостаточной для окончательных выводов источниковой базе. А в заключении был использован безошибочный в годы кампании за «дружбу народов» полемический прием: «Более того, тов. Кучкин совершенно игнорирует глубокие исторические корни дружбы казахского народа с великим русским народом и с другими народами Советского Союза»¹⁵. Судя по дате внизу текста, отзыв был завершён 10 сентября 1947 г., то есть спустя год после публикации статьи Кучкина. Это может свидетельствовать, что негативная реакция возникла либо не сразу, либо ответ тщательно готовился.

Кучкин, человек эмоциональный и увлекающийся, читал рукопись с нескрываемым возмущением. Об этом свидетельствуют следующие маргиналии на полях: «Спасибо за поучение», «О, талантливый толкователь!», «Выдумка!» и «Подлог».

Кучкин был опытным бойцом «исторического фронта», поэтому в совершенстве владел исторической полемикой «по-большевистски». Он решил не затягивать с выпадом и в ответе дал волю эмоциям. Судя по помете в конце рукописи, Кучкина закончил ее 25 сентября 1947 г.

Начало было ехидным и грубоватым, в стиле старых большевиков, к которым и принадлежал Кучкин. Оценивая обвинения своего оппонента, он привел цитату из Энгельса: «“Каждое слово – ночной горшок, и при том не пустой”... Нагромождено этих обвинений так много только потому, чтобы скрыть суть вопроса, спрятать его за “ночные горшки”, обойти его многословием и в конце концов увильнуть от ответа на него»¹⁶. Далее он обрушился с контраргументами. Он утверждал, что не мог ошибиться, поскольку отталкивался от партийных документов. Жемчуев же так и не привел весомых доказательств в подкреплении своих положений. Кучкин подчеркнул, что остается на своих прежних позициях. Желая сыграть на национальных нотах, он писал: «Но некоторые казахские историки... пытаются изобразить казахский аул более развитым и революционным, чем русская деревня»¹⁷. Это уже выглядело как националистический уклон и рассматривалось как прямое обвинение. Наконец, Кучкин открыто указал на то, что в среде казахских историков у него много влиятельных недоброжелателей, не согласных с его концепцией: «В своем утверждении о наличии в ауле острой классовой борьбы и подлинной советской власти т. Жемчуев не одинок. За его спиной стоит ряд еще нескольких историков (да и не только историков), не согласных с сутью коренного вопроса в моей статье. Среди них есть фигуры покрупнее т. Жемчуева. Но они занял пока что выжидательную позицию. Они – в резерве. Жемчуев – разведка. На ратный подвиг он воодушевлен ими»¹⁸. Такое заявление превращало пусть и не рядовую, но все же полемику в столкновение столичных и национальных историков, а это уже являлось крупным общесоюзным скандалом.

Для разрешения спора было собрано специальное заседание сектора Истории советского общества, которое прошло в три дня в начале 1948 г.: 29 января, 14 и 17 февраля. Заседание вел

руководитель сектора и мастер компромиссов академик И.И. Минц – фигура как нельзя лучше подходящая для разрешения щекотливой ситуации.

На заседании 29 января, как и положено, первым дали слово Кучкину. Он описал историю полемики. Рассказал о том, какое сопротивление вызвали его идеи у некоторых казахских историков. Следом выступила сотрудница Института истории С.И. Якубовская, которая, признав концептуальный характер статьи и ее широкую фактическую базу, заявила, что автор сбивается на теорию «двухпоточности»: «Фактически т. Кучкин утверждает: что в то время, когда во всем Советском Союзе произошла социалистическая революция, в Казахстане произошла буржуазно-демократическая революция»¹⁹. Объяснение этому выступавшая находит в увлечении Кучкиным спецификой Казахстана и упущением общих закономерностей. Она высказалась категорически против мнения о том, что казахские советы в аулах не были органами диктатуры пролетариата. Объяснялось это все тем же: «Когда мы отрицаем диктатуру пролетариата во всем Казахстане, совершенно естественно получается, что центральная власть была искусственной надстройкой, которая опиралась на контрреволюционную местную власть... Выходит, что советы Казахстана выпадают из общей советской системы всего Советского Союза»²⁰. Впрочем, Якубовская согласилась с Кучкиным относительно слабости классовой борьбы.

От казахских историков выступил Б. Сулейманов²¹. Он являлся выпускником Московского государственного педагогического института им. К. Либкнехта, а значит был в курсе особенностей столичных нравов и местного расклада сил, слыл хорошим полемистом. Поэтому отнюдь не случайно, что его выбрали представлять «казахскую» точку зрения. Он возмущился намекам Кучкина на вмешательство «казахского национализма» в дискуссию: «При этом А.П. причисляет к буржуазным националистам людей, которые родились после Октябрьской революции и носят в своих карманах членские билеты коммунистической партии»²². Для дискредитации оппонента он использовал беспроборный в то время прием, он апеллировал

к лозунгам дружбы народов. Следующее его высказывание заслуживает того, чтобы быть приведенным полностью: «Нужно открыть дружную, объективную, научную дискуссию по традиции русских ученых. На третьей странице у вас встречается: «Мы, русские ученые», а мы – не русские ученые что ли? Мы – советские ученые. Я тоже русский ученый. Я воспитывался здесь, например. Этот прием категорически должен быть осужден нашей научной общественностью»²³. Фраза «Я тоже русский ученый» показательна. Играя на тонких струнах национального вопроса и новой советской идентичности, где русский – значит первый среди равных, но в идеале «русскими» могут стать все, потому что «русский» и «советский» – слова синонимы, Сулейманов отменил все обвинения в казахском национализме, показал преданность политике дружбы народов. Его заявления были поддержаны возгласами с мест: «Правильно!». Он обвинил Кучкина в том, что его «тянет то к троцкизму, то к великодержавному шовинизму»²⁴. Себя Сулейманов представил в качестве борца за научную истину, борца против крайностей в решении важного вопроса. Он признал, что процессы, проходившие в русской деревне, были заметно интенсивнее, чем в казахском ауле, но это отнюдь не значит, что в нем не было классовой борьбы. В заключение очередной реверанс в сторону русского народа: «Русская деревня является образцом в отношении создания и укрепления советской власти»²⁵.

Следующее заседание состоялось 14 февраля. Противники Кучкина усилились местной партийной элитой: начальником Архивного управления МВД Казахской ССР Н.Н. Федоровым и сотрудником Архивного управления Ш.Я. Шафиро. Надо помнить, что архивы в то время находились в ведении МВД, поэтому появление чиновников такого ранга свидетельствовало об особом внимании к дискуссии со стороны партийных структур Казахской ССР.

Федоров озвучил главные мотивы беспокойства идеологически неверными выводами Кучкина: «При таком анализе получается, что созданная в 1920 году национальная казахская советская государственность по крайней мере в течении пяти лет своего существования как бы висела в воздухе, т.к. она не

имела, согласно рассуждениям т. Кучкина, никакой социальной опоры в ауле и являлась как бы искусственным насаждением»²⁶.

По мнению представителей МВД, концепция Кучкина противоречила положению о том, что методы и принципы советской власти носят универсальный характер и могут применяться как к высокоразвитым народам (естественно, подразумевались русские и украинцы), так и к менее развитым, в частности казахам. Шафиро этот лозунг объявил «закономерностью», открытой Лениным и Сталиным, и поэтому не подвергающейся сомнению.

Очевидно, что локальная дискуссия невольно затронула геополитические амбиции советского руководства. Дело в том, что послевоенная реальность позволяла рассчитывать на быстрое распространение коммунистических идей по всему миру. Особая ставка делалась на постколониальные, азиатские страны. И в этой связи казахский аул представлялся своеобразным полигоном, на котором были опробованы методы скачка из феодализма в социализм. Выводы Кучкина ставили под сомнение эффективность и легкость насаждения советской власти, а, значит, можно было сделать далеко идущие выводы, подрывали оптимистический дискурс планов по мировому построению социализма.

В заключении выступили казахские историки А.Б. Турсунбаев и Е.Б. Бекмаханов. Первый не сказал ничего нового, повторив свои контраргументы и обвинения по отношению к теории Кучкина. А вот второй принял сторону Кучкина. Е.Б. Бекмаханов²⁷ – выдающийся казахский историк – был тесно связан со столичными научно-историческими кругами, находился в докторантуре Института истории АН СССР и поддерживал хорошие отношения с Кучкиным. Он назвал обвинения «тенденциозными» и показал ошибки как одних, так и других²⁸.

17 февраля прения продолжились. Выступил сотрудник сектора истории советского общества А.М. Гуревич и призвал помочь Кучкину «конкретной критикой, а не охаиванием»²⁹. Он заявил, что его позиция «гораздо ближе к истине, чем т. Жемчуева, но нуждается в уточнениях и исправлениях»³⁰.

Наконец, очередь дошла и до Жемчуева. Автор отзыва сразу же занял позу оскорбленного, особенно его возмутила фраза про «ночные горшки». Он обвинил Кучкина в схематизме, отрыве от реальности и вопрошал: «Неужели допустимо такое явление, что партия и советская власть в продолжение с 1920 по 1928 г. не могла пробудить это сознание. С таким положением никак согласиться нельзя. Если партия находила пути проникновения в аулы в условиях царского самодержавия, то с такой мыслью я согласиться не могу, что в условиях советской власти не доходила»³¹. В заключение он резко бросил: «Это – не политика, а черт знает что, извините меня за резкое выражение»³².

Еще один сотрудник Института истории Р.М. Раимов солидизировался с Гуревичем в оценке статьи Кучкина и отзыва на нее. Но он предостерег от приуменьшения роли Октябрьской революции. Показателен и упрек в фетишизации документов крайкома, брошенный Раимовым в сторону Кучкина. По его мнению, нельзя с доверием к ним относиться, поскольку они связаны с Голощекиным, объявленным «врагом народа»³³. Мнение об односторонности источников поддержала и П.Н. Шарова.

Заключительное слово предоставили Кучкину. Он согласился с рядом противоречивых положений и нечетких формулировок в своей статье, обещал их исправить. Обязался уменьшить мрачных красок в описании становления советской власти в аулах. Но от своей концепции он не отказался.

Итоги заседания подвел председатель И.И. Минц. Со свойственной ему иронией он начал с признания нечеткости позиций обеих сторон: «Первый недостаток это – забвение одной простой истины, а именно: в обильном словопрении истина тонет. К сожалению, у нас столько было сказано лишнего, не имеющего прямого отношения к делу, что часто терялась нить разногласий. Иногда я начинал путать – кто сторонник Кучкина, кто его противник»³⁴. Он призвал поумерить пыл и эмоции, перевести дискуссию в более спокойное русло: «Второй недостаток... состоял в обилии громких, как тут выражались, «крылатых» слов... Некоторые товарищи славно воспользовались случаем, чтобы отвести душу и начали ставить «восклицательные» знаки где надо и где не надо»³⁵. Минц признал, что

критики правильно нащупал слабые места статьи Кучкина. Он указал: «...У Андрея Павловича имеются две или три неудачные формулировки: что Октябрьская революция в казахском ауле почти ничего не сделала, что не было острой классовой борьбы в ауле – не в этом только дело... Дело в том, что нельзя написать статью о советизации аула, т.е. о периоде 1926–1929 гг., и не подчеркнуть, что весь предварительный этап, этап партии подводил к этому. Это крупнейший недостаток статьи»³⁶. Категорически Минц не согласился с тем, что в Казахстане, как думал Кучкин, только в 1929 г. произошло окончательное национальное самоопределение. Это нарушало синхронность развития республик СССР, выделяло эту республику из поступательных процессов утверждения нового общества. В конце он высказал свое мнение о целесообразности публикации письма Жемчуева и ответа на него Кучкина: «Я уже сказал, что я против помещения этих статей. В том виде, в каком они написаны, – и статья тов. Кучкина, и ответная статья тов. Жемчуева, – неприемлемы... В них тоне то, что является предметом спора»³⁷. Свет они так и не увидели.

Отчет о заседании был опубликован в «Вопросах истории»³⁸. В целом он повторяет приведенную выше стенограмму, смысл выступлений передан достаточно точно. Впрочем, отчет не отразил всех нюансов и скандальности обсуждения. Естественно, что пререканиям по поводу «ночных горшков» места в нем не нашлось. Любопытен и еще один нюанс: в отчете не указывается инициалов Жемчуева, в время как остальные участники дискуссии, в том числе и с казахской стороны, их имеют. Очевидно, что автор не смог раздобыть нужную информацию. Это свидетельствует о положении в научной иерархии Жемчуева, его малой известности. Видимо, его использовали в роли «маленького человека», бдительно выступающего против столичных авторитетов, представляющего как глаз рядового казахского историка³⁹.

Эхо дискуссии разносилось еще достаточно долго. Так, в 1949 г. в докладных записках на имя М.А. Суслова сообщалось, что статья Кучкина умаляет значение Октябрьской революции и предлагалось собрать совместное совещание русских и

казахских историков для обсуждения в том числе и его концепции⁴⁰.

В конце заметим, что отношения Кучкина с казахскими историками и дальше не отличались особой теплотой. Когда в 1959 г. в Алма-Ате вышла «История Казахской ССР. Эпоха социализма», то он написал критическую рецензию⁴¹. В ответ группа казахских историков написала открытое письмо, которое опять привело к полемике⁴². Причем проблема советизации аула вновь оказалась в центре внимания⁴³.

Итак, дискуссия о советизации аула обнажила многие явления советской исторической науки второй половины 40-х гг. Во-первых, остроту истории национальных республик. Идеологическая перестройка, шедшая в этом вопросе еще с 30-х гг. и усиливающаяся как раз с середины 40-х гг., уже дала свои результаты, но оставалось множество вопросов, вызывавших различные толкования. Во-вторых, столкновение национальных (казахских) историков и столичных происходило при заметном участии «казахской» партийной элиты, которая была заинтересована в позитивном имидже республики, в том числе и в историческом ракурсе. Это еще раз свидетельствует о том, что история являлась важным ресурсом в партийных интригах, пусть в данном случае это и не имело далеко идущих последствий.

¹ Краткие упоминания о ней: Дахшлейгер Г.Ф. Историографии советского Казахстана (Очерк). Алма-Ата, 1969. – С. 119–120.

² О нем см.: Садырина Е.С. Андрей Кучкин (1888–1973). Киров, 1982; Кучкина О.А. О моем отце // История и историки: историографический вестник, 2005. – М., 2006. – С. 252–268.

³ НА ИРИ РАН. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 455. – Л. 73–74.

⁴ Кучкин А. Советизация казахского аула (1926–1929 гг.) // Вопросы истории, 1946. – № 10. – С. 23.

⁵ НА ИРИ РАН. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 454. – Л. 139; Турсунбаев А.Б. К вопросу о советизации казахского аула // Известия АН Казахской ССР. Серия историческая, 1948. – Вып. 4. – С.

⁶ НА ИРИ РАН. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 455. – Л. 98.

⁷ Там же. – Л. 98 об.

⁸ Там же. – Л. 99 об.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же. – Л. 102.

¹¹ См. подробнее: Tillet L. The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. New York, 1969; Бранденбергер Д.Л. Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956). СПб., 2009; Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923–1939. – М., 2011. – С. 593–631 и др.

¹² НА ИРИ РАН. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 455. – Л. 102 об.

¹³ Мартин Т. Указ. соч. – С. 486.

¹⁴ Кадысова Р.Ж. Советская модернизация Казахстана (1917–1940 гг.): историография проблемы. Алматы, 2004. – С. 40.

¹⁵ НА ИРИ РАН. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 455. – Л. 118.

¹⁶ Там же. – Л. 120–122.

¹⁷ Там же. – Л. 140.

¹⁸ Там же. – Л. 139.

¹⁹ Там же. – Л. 31.

²⁰ Там же. – Л. 34.

²¹ О нем. см.: Асылбек М.-А. Х. Судьба и научное наследие казахского историка (к столетию Бегежана Сулейменова) // <http://www.iie.kz/developments/1/150.jsp> (дата обращения – 30.06.2013).

²² НА ИРИ РАН. – Оп. 1. – Д. 454. – Л. 43–44.

²³ Там же. – Л. 43.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же. – Л. 50.

²⁶ Там же. – Л. 58.

²⁷ См.: Воспоминания о Ермухане Бекмаханове. Алматы, 2005; Сарсеке М. Бекмаханов. М., 2010 и др.

²⁸ НА ИРИ РАН. – Оп. 1. – Д. 454. – Л. 135.

²⁹ Там же. – Д. 455. – Л. 7.

³⁰ Там же.

³¹ Там же. – Л. 27.

³² Там же. – Л. 29.

³³ Там же. – Л. 36.

³⁴ Там же. – Л. 72.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же. – Л. 74–75.

³⁷ Там же. – Л. 81–82.

³⁸ Зомбе Е. В секторе истории советского общества Института истории Академии наук СССР // Вопросы истории, 1948. – № 6. – С. 144–150.

³⁹ Подробнее о феномене «маленького человека» в советской исторической науке см.: Тихонов В.В. Как «маленькие люди» делали большую историю: феномен «маленького человека» и его роль в послевоенных идеологических кампаниях в советской исторической науке // История и историки: историографический ежегодник за 2011–2012 гг. М., 2013 (в печати).

⁴⁰ Докладная записка Отдела пропаганды и агитации ЦК ВКП (б) секретарю ЦК ВКП (б) М.А. Суслову о спорных вопросах в освещении истории народов Средней Азии // Советская национальная политика: идеология и практики 1945–1953. М., 2013. С. 199–205.

⁴¹ Кучкин А.П. Рец. на кн.: История казахской ССР. Эпоха социализма» (Алма-Ата, 1959) // История СССР, 1960. – № 4.

⁴² См. Письмо казахских историков // История СССР, 1962. – № 2; Ответ А.П. Кучкина // Там же.

⁴³ Дахшлейгер Г.Ф. Указ. соч. – С. 121–122.

**ПРОБЛЕМНА
ІСТОРИОГРАФІЯ**

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ТА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В ОЦІНЦІ Д. ІЛОВАЙСЬКОГО

Соціальний аспект історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) викликав досить жвавий інтерес з боку чисельної когорти представників східнослов'янської історіографії передусім другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Серед них на окрему увагу заслуговують погляди на цю проблематику російського історика Дмитра Івановича Іловайського (1832–1920). У цьому спектрі його дослідницького доробку видається важливим з'ясувати трактування вченим стратифікації та соціального становища населення ВКЛ.

Примітно, що життєвий шлях і наукова спадщина Д. Іловайського не раз ставали об'єктом аналізу дослідниками¹, утім окреслена проблема допоки ще не була предметом спеціального дослідження.

Соціальний зріз історії ВКЛ найбільш ґрунтовно представлений Д. Іловайським в узагальнюючій 5-томній “Історії Росії”, передусім у 2 (“Московско-литовский период или собиратели Руси”) та 3 томах (“Московско-царский период”). Відтак аналіз життя населення ВКЛ здійснено автором переважно в суспільно-політичній площині, що вбачається цілком закономірним через відповідне предметне окреслення ним дослідницького поля історії «Литовської і Московської Русі». Водночас головними репрезентантами населення у цьому контексті автор позиціонував головно вельмож та знать³. Поряд з цим він приділив увагу й проблемі стратифікації населення ВКЛ та його соціального становища, де знову ж таки пріоритетне висвітлення здобула литовсько-руська знать.

На підставі аналізу великокняжих грамот Ягелонів дослідник наводив наступну градацію землевласників та представників військово-службового стану: княжата, пани, рицарі, шляхтичі, бояри і зем□яни. Їх, у свою чергу, поділяв за польською аналогією на дві групи – «велику шляхту» (вельмож, до яких окрім князів імовірно зараховував і панів) та «малу шляхту» (військово-службову знать). Назви привілейованих соціальних категорій, за його словами, були «наполовину запозичені з Польщі»⁴.

Під княжатами Д. Іловайський розумів великих і дрібних удільних князів із династії Гедиміновичів та Рюриковичів. Зокрема, у числі найвпливовіших наприкінці XIV ст. удільних князів називав володимир-волинського Федора Любартовича, київського Володимира Ольгердовича, пінського Александра Наримунтовича, новгород-сіверського Дмитра-Корибута, заславського Михайла Явнутовича, братів Коріатовичів на Поділлі, Вітовта в Берестейській, Гродненській і Луцькій землях, Симеона-Лугвена Ольгердовича у Великому Новгороді, Скиргайла в Троках⁵. В аналізі істориком подальших політичних перипетій неодноразово фігурували князі Скиргайло Ольгердович, Свидригайло Ольгердович, смоленський князь Юрій Святославович, київські князі Олелько Володимирович та Семен Олелькович⁶ тощо.

Про усвідомлення істориком наявності в Литовській Русі чималої кількості дрібних удільних князів свідчить наведений ним факт, що в битві на р. Ворсклі (1399 р.) у війську Вітовта були «близько п'ятдесяти підручних йому дрібних князів Литви і Південно-західної Русі»⁷. До речі, саме в цій битві, за словами автора, полягли князі полоцький Андрій Ольгердович, брянський Дмитро-Корибут Ольгердович, смоленський Гліб Святославович, белзький Іван Юрійович та інші⁸. У середовищі дрібних князів він виокремлював також і чималу кількість володарів князівських уділів із нащадків Володимира Великого на Волині і Поліссі (Белзькі, Пінські, Слуцькі, Острозькі тощо)⁹.

Д. Іловайський також показував значну політичну активність удільних князів руських земель ВКЛ, у середовищі яких були передовсім противники поширення католицизму та намагань

Вітовта досягти «єдинодержавності» у першій третині XV ст. У їх числі, зокрема, називав Дашка Острозького та одного з пінських князів Александра Носа. Аргументом у цьому для історика був факт їхньої допомоги Свидригайлові визволитися з кременецького ув'язнення¹⁰. До речі, саме на них автор вказував як на послідовних соратників Свидригайла та активних учасників боротьби з поляками на Волині й Поділлі в 30-х рр. XV ст.¹¹

Порівнюючи наслідки ліквідації удільної системи в Литовській і Московській Русі, Д. Іловайський вказував на суттєві відмінності в подальшій долі аристократичного середовища обох держав. Зокрема, зауважував, що в ВКЛ із нащадків руських і литовських княжих династій та «знатного боярства» утворився не стільки придворний стан (як це було в Московській державі, де через значно потужнішу централізацію влади нащадки тамтешніх удільних князів зосередилися при дворі великого князя, утворивши боярсько-службовий стан), як могутній вельможний стан передусім землевласників на зразок західноєвропейських феодалів.

Хід думок автора дозволяє зробити висновок, що головним рушієм утвердження європейських засад у формуванні такого аристократичного середовища він вбачав передусім польські впливи. Обґрунтовував це тим, що Ягелони, обіймаючи одночасно польський і литовський престолі, безперечно піддавалися впливові суспільно-політичних тенденцій розвитку Польщі. Насамперед ідеться про володіння там шляхтою особливих привілеїв, котрі обмежували королівську владу. Водночас, з метою зберегти єдність Польщі та ВКЛ, державні правителі наділяли земельними пожалуваннями та високими урядами місцевих найвпливовіших представників аристократичного стану. Таким чином, на думку Д. Іловайського, «в Литовській Русі утвердилось панування вельмож» та відбулася заміна системи управління й територіально-адміністративного устрою держави за польським зразком¹².

Д. Іловайський зазначав, що суттєвому розширенню правового статусу аристократії ВКЛ і, водночас, утвердженню польських традицій як у державному устрої, так і становищі шляхти

послугували передусім низка сеймових рішень та великокнязівських привілеїв упродовж кінця XIV – кінця XV ст. Першим у цьому ряду він ставив рішення Віленського сейму 1387 р. та видання там великокнязівської грамоти Ягайлом, де дарувалися певні права литовському боярству (самостійно розпоряджатися власним майном, на свій розсуд видавати доньок заміж тощо). Їх обов'язком залишалось лише будувати князівські замки та справляти військову службу за власний рахунок.

Такі поступки, на думку дослідника, були мотивовані насамперед потребою полегшити хрещення за католицьким обрядом етнічної литовської знаті. Відповідно задекларовані права могли здобути лише особи католицького віросповідання. Саме з цього часу, резюмував історик, литовське боярство «в своїх правах і вольностях стало поступово урівнюватися з польським дворянством або шляхтою»¹³.

Наступним кроком у поширенні польських впливів дослідник вважав Городельську унію 1413 р., де поряд з політичними умовами її положень важливе місце відведено й соціальним питанням. Зокрема він вказував, що бояри-литовці, поряд з правами та привілеями польської шляхти, отримали й герби. Це було здійснено шляхом прилучення їх до польських родів, котрі мали свої герби «за зразком західно-європейського рицарства». Вірогідно останньою тезою Д. Іловайський хотів натякнути про формальне утвердження литовського боярства в європейській ніші вельможного стану.

Означене вище зрівняння в правах литовського боярства з польською шляхтою разом із поширенням у державі духовно-шляхетських сеймів розглядаються автором як чергові поступальні стратегічні заходи в проникненні польсько-шляхетських засад у систему литовської державності, спрямовані на обмеження влади великого князя литовського.

Однак, найважливішим аспектом польського впливу на державу й суспільство ВКЛ за умовами унії, на його думку, був передусім релігійний. Адже литовським боярам шлях до здобуття польсько-шляхетських прав і привілеїв, високих урядів тощо відкривало виключно католицьке віросповідання. З огляду на це дослідник зробив висновок, що за наслідками Городель-

ської унії «власне литовське (в сенсі «етнічне литовське». – *Ю.М.*) населення великого князівства остаточно було закріплено Католицькій церкві й польському впливові», а категорична умова в релігійному питанні була спрямована проти «греко-руської» церкви¹⁴.

Найбільш вагомим для утвердження правового статусу вельможних станів за польським зразком Д. Гловайський цілком об'єктивно називав привілей Казимира IV 1457 р.¹⁵, наданий «вищим станам Литви, Русі і Жмуді». Адже, на відміну від двох попередніх, котрі розширювали права виключно католицької шляхти, нова грамота підтверджувала старі та надавала нові права й привілеї литовсько-руській панівній верстві незалежно від віросповідання. На думку дослідника, така поступка була викликана передусім потребою зняти невдоволення православних верхів суспільства своїм нерівноправним становищем з католицькою шляхтою. Відтак, згідно з привілеєм, до числа головних здобутків литовсько-руських «княжат, рітерів (рицарів. – *Ю.М.*), шляхтичів, бояр і міщан», що прирівнювали їх до польської шляхти, він зараховував право передачі у спадщину й вільне відчуження пожалуваних маєтків і вотчин та звільнення останніх від великокнязівських поборів і повинностей (за виключенням «стацій», ремонту мостів та міських укріплень); заборону переходів селян із власницьких земель на великокнязівські і навпаки (розцінюється автором як «рішучий крок до розвитку кріпосного права»); перехід селян у повну підсудність власника; дозвіл представникам військово-службового стану на виїзд за кордон з метою здобуття освіти (за виключенням ворогуючої країни), але з дотриманням обов'язку військової служби; з огляду на велике невдоволення литовсько-руської знаті захопленнями поляками земель і посад передбачалося здійснювати пожалування землями та «земськими урядами» виключно місцевим вихідцям¹⁶.

Також автор акцентував увагу й на привілеї 1492 р., котрий, за його словами, ще більше наблизив управлінський механізм держави та правовий статус великої шляхти до польського аналога. Адже наступник Казимира IV Олександр не лише підтвердив грамоту попередника, а й за польським зразком

обмежив владу великого князя, зобов'язавшись узгоджувати з Панами-Радою свої рішення та ініціативи в дипломатичній і законодавчій сферах, у справі призначень на уряди тощо¹⁷.

Д. Іловайський не оминув увагою і роль обласних привілеїв XV – першої половини XVI ст. в суспільних відносинах ВКЛ. Він зауважував, що стремління підтвердити старі та здобути нові права й вольності виходило від населення практично всіх західно-руських земель. Утім означене населення асоціювалося ним передусім з місцевою елітою. Щоправда, дослідник не заперечував, що, в залежності від регіональних особливостей, адресатами привілеїв були не лише князі та бояри, а й міщани. Однак стверджував, що видання чи поновлення правочинності земських грамот ініціювалися переважно представниками «вищого, шляхетського стану». Для нього це виглядало вповні закономірним з огляду на інтереси останнього. Адже на підставі подібних привілеїв литовсько-руська знать робила черговий вагомий крок до зрівняння за правомочністю і статусом з польською шляхтою. Узагальнюючи типові положення згаданих документів, історик акцентував увагу на пріоритетних прагненнях місцевої еліти: не допускати покарання без суду; набуття судового імунітету від «господарських урядників» (за виключенням кримінальних справ); недоторканність вотчин і «вислуг» та право повного розпорядження ними (за окремими виключеннями); право обирати місцевих урядників і подальше затвердження їх великим князем; звільнення від різних повинностей і поборів тощо.

Водночас, Д. Іловайський цілком об'єктивно зауважував, що «не завжди польські порядки подобалися руському населенню», наводячи за приклад категоричну відмову мешканців Дорогочинської землі підкорятися великокнязівському привілею (1523 р.)¹⁸. Також він підмітив, що чимало задекларованих у земських грамотах прав і вольностей знаті в дійсності не реалізовувалися. Відтак переконливо резюмував, що «головна ціль цих привілеїв підняти значення литовсько-руської шляхти до рівня польської досягалася лише частково». Головну причину цього історик вбачав у особливому статусі литовсько-руських вельмож (князів і панів), котрі «тримали в себе в підпоряд-

куванні земліян і дрібну шляхту» та володіли прерогативою у вирішенні важливих питань життя суспільства і держави. Показовим у цьому сенсі він вважав приклад запозиченої з Польщі сеймової практики ВКЛ. Хоч вона розцінювалася автором як важливий чинник польського впливу на державний лад «Литовської Русі», однак мала власну специфіку передусім з огляду на склад учасників та традиції сеймових зібрань. Адже на відміну від польських сеймів, куди входили представники як великої, так і дрібної шляхти, литовські аналоги «були виключно в руках вельмож, а дрібна шляхта, якщо і допускалася на сейми, свого самостійного голосу там майже не мала»¹⁹.

На завершення аналізу нормативно-правових актів, що сприяли поширенню польських традицій у суспільстві ВКЛ, дослідник згадав і Литовський Статут 1529 р. Він, на його думку, відіграв суттєве значення в утвердженні багатьох нових прав і вольностей литовсько-руської шляхти, закріпивши їх у своїх положеннях та «підтвердив панівне становище шляхти в державі»²⁰.

У контексті аналізу змін у соціальній структурі та ієрархії знаті дослідник предметно акцентував увагу на проблемі боярства. До часів включно з правлінням Вітовта під поняттям боярство дослідником розумілася родова знать, на яку опирався великий князь і звертався до неї для прийняття доленосних рішень для держави. Приміром, з огляду на польські претензії на Поділля наприкінці 90-х рр. XIV ст. Вітовт скликав «руських і литовських бояр і запитав їх, чи вважають вони себе підданими Польської корони, зобов'язаними платити їй данину»²¹. На з'їзді Вітовта і Ягайла у Вільно (січень 1401 р.) «литовсько-руські князі і бояри» позиціонувалися Д. Іловайським як спільнота, котра визначала статус ВКЛ по відношенню до Польського королівства та характер взаємин між ними²². «Вітовт і литовські бояри» представляли литовську делегацію на Городельському сеймі (1413 р.), в контексті рішень якого литовське боярство трактувалося дослідником з одного боку як «знатні литовські роди», з іншого – як аналог польської шляхти²³.

Подальше «пониження давньоруського боярського звання» за правління Ягелонів розглядалося дослідником як «безсумнівна

ознака» і безпосередній результат «впливу польського державного устрою в Литовській Русі». Не вдаючись до хронологічного акцентування, він послідовно проілюстрував опускання боярства по щаблях ієрархії литовсько-руської знаті. Вказав, що попервах воно спустилося на передостанню позицію перед зем'янами, а згодом поступилося місцем і їм, набувши статусу найдрібнішої шляхти. Остаточне соціальне пониження «бояр» він означив тим, що в подальшому в деяких регіонах ВКЛ цим іменуванням позначалися вже «напіввільні слуги королівських урядників і кріпосні сільські мешканці». У їх числі Д. Іловайський виділяв бояр «кінних або панцирних», котрі зобов'язані військовою службою; «замкових або путних», в чий обов'язок входило справляти сторожову службу при панських замках та виконувати функції посильних; «осадних», якими називали «пахотних» селян²⁴.

Із переліку останніх він пояснював появу лише категорії «панцирних бояр» (або «панцирних слуг»), зауваживши про закріплення такого статусу за ними другим Литовським статутом 1566 р. Така соціальна група утворювалася в тих нечисленних, з його точки зору, випадках, коли в отриманих «панами і шляхтою» від великого князя литовського населених маєтках у числі їх мешканців траплялися дрібні землевласники-бояри. Таким чином вони, будучи не в змозі відстояти свої права («через упадок центральної урядової влади»), потрапляли в залежність від нового «пана», а відтак опинялися в «майже кріпосному становищі»²⁵. Таких бояр дослідник відносив до категорії «нижчих верств населення».

Цікавим видається твердження автора, що на час середини XVI ст. в середовищі шляхти відбулася деградація суспільної моралі. Адже, на відміну від «давніх литовців», які вирізнялися мужністю, військовою доблестю та простотою життєвих устоїв, у вказаний період молода литовська й частково руська шляхта стала прагнути до наживи, поринула в розкіш, неробство, пиятику і міжусобні конфлікти. Причиною цього він вбачав передусім підупадання литовсько-руської знаті «під вплив польських звичаїв при посередництві спольщеної династії Ягелонів»²⁶. Такі зміни в житті шляхти він аргументував тезами та

розлогими цитатами сучасників Михалона Литвина, Андрія Курбського, посиланнями на свідчення тогочасних польських і «західноруських» поетів, письменників та сеймових ораторів²⁷.

Із «нижчими верствами населення» Д. Гловайський асоціював (поряд з «панцирними боярами») передусім різні соціальні групи селянства. При цьому стверджував, що становище останнього з його подальшими змінами від початку доби Ягелонів до доби першого Литовського статуту в ВКЛ було подібним тому, що спостерігалось в «Московській Русі».

Селянство у правовому сенсі він класифікував на дві групи – невільне та вільне. Невільних селян, оминувши характеристику їхнього становища, підрозділяв на холопів та челядь. Вказував, що холопи переважали при дворах «знатних людей і шляхти», а також разом з «невільною челяддю» частково населяли вотчинні і пожалувані знаті землі.

Засади формування категорії невільних селян автор виводив із положень Литовського статуту 1529 р., на підставі чого назвав чотири основних джерела невільництва: давність такого статусу або народження від невільних; іноземні полонені; злочинці, видані постраждалим на смертну кару, але помилувані ними за умови перетворення в невільного; шлюб з невільником чи невільницею. Крім того додав, що більшість селян, іменованих «закупні або закладні», котрі потрапляли в тимчасове рабство в рахунок сплати боргу, зазвичай перетворювалися в постійних невільних, а їхні діти ставали кріпосними.

Щодо чисельності холопів і челяді він зауважив, що на початку доби правління Ягелонів вони склали незначну частину сільського населення порівняно з вільними селянами. Однак про подальшу динаміку їх числа історик не обмовлявся.

Стосовно категорії вільних селян Д. Гловайський наголосив, що їхня воля була відносним явищем. Адже, будучи «юридично» (тобто формально) вільними, фактично такі селяни дедалі більше обтяжувалися різного ступеня обмеженнями і поборами. Відтак виокремлювалися різні селянські прошарки.

Дослідник укавав, що загалом вільні селяни в правових актах ВКЛ іменувалися «кметами», а частіше – «людьми, мужиками або посполством». Хоч вони й зберегли свій громадський

устрій, однак утратили право власності громади на землю, оскільки вся вона була переведена у ранг великокнязівської, «панської» або церковної. Тож за користування землею селяни були зобов'язані її власникові сплачувати данини (переважно в натуральній, рідше в грошовій формі). У числі таких автор перелічив найвідоміші: «серебщизну» (зауваживши, що в північно-західній Русі вона іменувалася «посощина», а в південно-західній – «подимщиною»), котра стягувалася в грошовому еквіваленті (оброк або чинш), а також житню, дякольну, медову, куничну, боброву тощо.

За ступенем залежності та обсягом данин Д. Іловайський розділяв вільних селян на такі розряди: «вільні данники» (платили обумовлену із землевласниками данину, мали право переходу на землю іншого власника при умові розрахунку з попереднім); «отчичі» («близько епохи першого статуту» на відміну від «вільних данників» не мали права переходу); «тяглі», або «прогонні», або ж ще «путні селяни» (відбували панщину і толоки); «закупні» або «закладні» (ті, що потрапляли в тимчасове рабство в рахунок сплати боргу; класифікував їх як «нижній розряд селянства, близький до невільників» та прирівнював до «кабальних холопів» Московської держави, вказавши на досить велику їх чисельність). Разом з цим автор зауважив, що найбільшими пільгами користувалися нові поселенці (запрошені власниками на «пустопорожні землі»). Щоправда, згодом «зжившись на нових місцях, вони в міру давності ставали прикріпленими до землі»²⁸.

Становище селянства Д. Іловайський характеризував як таке, що поступово погіршувалося. Щоправда, причини і в який спосіб це відбувалося пояснював дещо схематично.

Він указував, що звільнення селян пожалуваних великим князем маєтків від значної кількості данин і повинностей на користь «господаря» (на прохання землевласників), що було закріплено, зокрема, в Литовському статуті 1529 р., не полегшувало їхньої долі. Адже власники земель не лише повертали всі ті подорожки і роботи на свою користь, але й збільшували їх обсяги. Причину цього історик убачав насамперед у тому, що на законодавчому рівні, приміром, у тому ж таки Першому статуті,

не було конкретизовано призначені землевласникові селянські платежі й повинності²⁹. Також він цілком усвідомлював, що залежно від регіону, кількості землі, худоби і робочих рук «тяжкість селянських податей і повинностей була різною»³⁰.

Запровадження кріпосного права дослідник розцінював не інакше, як «зрівняння вільних сільських жителів з невільними». Першим кроком до нього вважав земський привілей Казимира IV 1457 р., який забороняв переходи «тяглих» селян і давніх поселенців з приватних маєтків до великокняжих і навпаки. При цьому зауважив, що через нечітке розмежування розрядів селян таку заборону шляхта поступово поширила й на інші селянські категорії. Другим і, водночас, більш дієвим способом покріпачення дослідник вбачав «посилення права власницького суду», що передбачало спочатку право власника самотужки представляти винуватця до суду (згідно зі згаданим привілеєм 1457 р.), а згодом (на підставі судебника 1468 р.) до цього додалося ще й право виносити йому вирок і брати судові стягнення на свою користь. Д. Іловайський підкреслив, що на межі XV–XVI ст. великокняжі привілеї остаточно закріпили право суду землевласників над своїми підданими (за виключенням кримінальних злочинів). Водночас від висловився про суттєве функціональне обмеження діяльності громадського (копного) суду, котрий «хоч і зберігся до пізнього часу, однак уже у вигляді не самостійного судового органу, а тільки для участі в попередньому розслідуванні (доводі) по відношенню до звинувачених»³¹.

Іншою проблемою історик вбачав поступове зменшення розмірів селянських наділів у міру збільшення чисельності населення і роздачі великокнязівських земель шляхті. Значну роль у цьому він відводив запровадженню «волочної системи», перейнятої у поляків. Її появу на землях ВКЛ він означив ще в часи правління Вітовта, коли вона була запроваджена в близьких до Польщі Бельській та Дорогочинській землях, а згодом поширилася на всі білоруські землі й Полісся. Наслідком цього він вказав раннє руйнування там системи селянського громадського землеволодіння та значне дроблення поселень, котрі інколи зводилися до меж двох-трьох дворів. Водночас Д. Іловайський зазначив, що в південно-західних руських землях волочна сис-

тема з'явилася лише наприкінці XVI ст. Він пояснив це наявністю тут великої кількості вільних земель (через татарську небезпеку) та ворожістю до нової системи землеволодіння місцевого населення. Водночас, селянство цього краю, маючи більше свободи, ніж в інших землях, й «надалі зберігало свій громадський устрій»³².

Порядок розподілу землі за волочною системою та виконання селянами відповідних повинностей автор проілюстрував на прикладі «Устави на волоки» 1557 р. На її підставі земельні ділянки підрозділяв на «службові» і «тяглі». Службові призначалися для тих категорій населення, що виконували службові (в тому числі й військово) повинності. Так «путні бояри», «господарські бортники», «конюхи», «стрільці» (зобов'язані військовою повинністю та участю в королівському полюванні) та «осочники» (доглядали лісові пущі та брали участь у королівському полюванні) отримували земельні наділи розміром дві волоки, які не обкладалися іншими повинностями. По одній волоці на таких же умовах одержували сільські війти (або старости) та «лавники» («вижі», або судові пристави).

Відповідно «тяглі» ділянки в межах одної волоки призначалися для «тяглих» селян, за що останні відбували панщину (108–128 днів) і сплачували чинш (оброк) грошима, сіном, вівсом, курми, яйцями тощо. Розмір чиншу варіювався в залежності від якості землі, яка мала градацію «хороша, середня і гірша». У гіршому варіанті розмір оброку в грошовому еквіваленті коливався в межах 14–55 грошів.

У цьому контексті історик навів ряд цікавих моментів, які красномовно деталізують процес виконання селянами повинностей. Приміром, про вид роботи і на який день вона призначена селянам повідомляв війт зазвичай у неділю. Робочий час в літню пору продовжувався від сходу до заходу сонця з трьома перервами для харчування і відпочинку. Селян, які без поважної причини не вийшли на роботу очікувало покарання у вигляді штрафу в розмірі одного гроша за перший раз, цілого барана – за другий та покарання «бичем на лавці» – за третій раз. Традиційно оброк стягувався восени у період між святами св. Михайла та св. Мартина (з 29 вересня до 11 листопада).

Неспроможність сплати через лінивість каралася ув'язненням. Натомість якщо на те була поважна причина (по хворобі, через пожежу чи інше лихо), то такий селянин отримував скидку або взагалі звільнявся від сплати. При цьому відбирати у селянина худобу заборонялося в будь-якому випадку.

На підставі аналізу «Устави на волоки» Д. Іловайський зауважив, що становище «казенних» селян не було би таким тяжким, якби великокняжі та королівські урядники добросовісно дотримувалися положень уставу, що насправді було надто рідко. Загалом же він прийшов до висновку, що на середину XVI ст. селянство охопив процес покріпачення й «різко окреслилося повне панування службового і шляхетського стану в Литовській державі»³³.

Починаючи розгляд становища міщанства, дослідник наголосив, що в ВКЛ у перших часах (як видно з контексту) правління Ягелонів воно було чисельним і достатньо заможним. У міщан зберігся давній громадський устрій і самоврядування на зразок вічового самоуправління у Новгороді і Пскові. Однак у подальшому через утиски і здирництво з боку різного рівня місцевих урядовців та шляхти, війни з Московською державою та спустошливі татарські напади міста бідніли і занепадали. Д. Іловайський вважав, що саме з метою підтримати їх та запобігти підпорядкуванню шляхті литовські правителі стали надавати містам магдебурзьке право, яке упродовж XV–XVI поширилося в «Литовській Русі»³⁴. Його утвердження він оцінював як надзвичайно складний процес, який відбувався при великій протидії великокнязівських (королівських) намісників і старост. Досить докладно й аргументовано це показав на прикладі м. Полоцька³⁵, вказавши, що і в інших містах все складалося за схожим сценарієм. Водночас історик зауважив і на відмінностях, котрі, в залежності від місцевої ситуації, виявлялися передусім через вилучення тих чи інших норм магдебурзького права, різниці в юрисдикції міських громад і замкової адміністрації в судових питаннях та доходах. Тож він цілком справедливо наголосив, що наявність мало не в кожному місті своїх особливих привілеїв не дозволила виробити єдиний тип міського самоврядування³⁶.

Загалом же характеристика соціальної структури та становища населення ВКЛ Д. Іловайським виглядає дещо схематичною і з явним ухилом у бік знаті. Примітно, що переміни в соціальній структурі, ієрархії та іменуванні знаті дослідник відзначав як одну зі складових у числі наслідків польських впливів на суспільне життя держави. Характерно й те, що оцінку соціального становища населення він давав головно на підставі аналізу нормативно-правових актів ВКЛ.

¹ Колосова Э.В. Исторические воззрения и общественнополитические взгляды Д.И. Иловайского и Н.П. Барсукова (Из истории официальной охранительной историографии второй половины XIX – начала XX в.: Дис. ... канд. ист. Наук / Э.В. Колосова. – М., 1975; Бабич И.В. О Д.И. Иловайском и его учебниках // Иловайский Д.И. Краткие очерки русской истории. В 2-х ч. – М., 1992. – Ч. 1; Дурновцев В.И., Бачинин А.Н. Ученый грызун: Д.И.Иловайский // Историки России. XVIII – нач. XX века. – М., 1996; Чекурин Л.В. Русский историк Д.И. Иловайский. Опыт библиографического исследования. – Рязань, 2002; Чекурин Л.В. Без гнева и пристрастия: личность и судьба русского историка Д.И. Иловайского. – Рязань, 2009; Багдасарян В.Э. Иловайский Дмитрий Иванович // Общественная мысль России XVIII – начала XX века. Энциклопедия. – М., 2005; Иванов А. «Смерти я не страшусь» Дмитрий Иванович Иловайский (1832–1920) // Русская линия [электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusk.ru/st.php?idar=103913>; Шаханов А.Н. «...В моих работах ничего не может устареть»: Д.И. Иловайский [электронный ресурс]. – Режим доступа: http://elibr.org.ua/rushistory/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1192089723&archive=&start_from=&ucat=18&

² Иловайский Д. История России. Том второй. Московско-литовский период или собиратели Руси. Издание второе. – М., 1896; Его же. История России. Том третий. Московско-царский период. – М., 1890.

³ Див.: Михайлюк Ю.М. Литовсько-руська знать у політичному житті Великого князівства Литовського через призму поглядів Д. Іловайського // Сьомі Богданівські читання: матеріали Всеукраїнської наукової конференції: Зб. наук. пр. / Редкол.: О. Драч, К. Івангородський, А. Касян та ін.. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2013. – С. 85–90; Його ж. Політична активність литовсько-руської знаті у

висвітленні Дмитра Іловайського // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2013. – Вип. 6. – 388 с. – С. 24–27; Його ж. Особистісний аспект політичного портрету еліти Великого князівства Литовського у викладі Д. Іловайського // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2013. – № 9 (262). – С. 34–42.

⁴ Іловайский Д. История России. Том третий... – С. 81–82.

⁵ Его же. История России. Том второй... – С. 173–174.

⁶ Там же. – С. 174–176, 178–179, 199–201, 215, 286–287.

⁷ Там же. – С. 196.

⁸ Там же. – С. 198.

⁹ Там же. – С. 173–174.

¹⁰ Там же. – С. 215.

¹¹ Там же. – С. 269.

¹² Іловайский Д. История России. Том третий... – С. 77.

¹³ Іловайский Д. История России. Том второй... – С. 170; Его же. История России. Том третий... – С. 78.

¹⁴ Іловайский Д. История России. Том второй... – С. 209–210; Его же. История России. Том третий.. – С. 78.

¹⁵ Яковенко Н. вважає цю дату помилковою, датуючи привілей 1447 р. (див.: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К.: Критика, 2008. – 472 с. – С. 39–40).

¹⁶ Іловайский Д. И. История России. Том третий... – С. 78–79.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. – С. 80.

¹⁹ Там же. – С. 81–82.

²⁰ Там же. – С. 82.

²¹ Іловайский Д. История России. Том второй... – С. 186.

²² Там же. – С. 205.

²³ Там же. – С. 209–210.

²⁴ Іловайский Д. И. История России. Том третий... – С. 82.

²⁵ Там же. – С. 84.

²⁶ Там же. – С. 105.

²⁷ Там же. – С. 105–110.

²⁸ Там же. – С. 82–84.

²⁹ Там же. – С. 84.

³⁰ Там же. – С. 85.

³¹ Там же. – С. 84–85.

³² Там же. – С. 85–86.

³³ Там же. – С. 86–87.

³⁴ Там же. – С. 88.

³⁵ Там же. – С. 88–92.

³⁶ Там же. – С. 92.

МОЛОДІ РОКИ ІВАНА МАЗЕПИ У ВИСВІТЛЕНІ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ: КРИЗЬ ПРИЗМУ «ІМПЕРСЬКОЇ ВІЗІЇ»

Вступ

Гетьман Іван Мазепа є однією з небагатьох українських історичних постатей ранньомодерної доби чиє ім'я доволі міцно вписано до російського історичного наративу. За своєю значущістю Мазепа мало чим поступається іншій поважній для української і російської історіографії постаті – гетьманові Богданові Хмельницькому. Щоправда, якщо першого, російські історики ХІХ–ХХ ст., зображували переважно у світлих тонах, то щодо другого, проголошеного ще Петром І «другим Іудою», не шкодували чорних барв. Належачи до антигероїв, гетьман Мазепа на сторінках російських історичних праць, за невеликим виключенням поставав, зазвичай, у зрілому віці і на відміну від свого головного опонента, царя-реформатора і першого російського імператора Петра І, чи низки інших дієвих осіб Великої північної війни – Карла ХІІ чи Александра Меншикова, не міг похизуватися інтересом істориків до його ранішнього минулого.

У дослідженнях, написаних у ХІХ–ХХ ст., в яких історики усе ж згадували про ранні роки життя гетьмана, ці згадки містили обмаль інформації про походження, освіту та життя молодого Мазепа до часу обрання його на гетьманство. До того ж вони були не предметом самостійного пошуку російськими науковцями документальних свідчень про молоді роки гетьмана у архівах, а переповіданням фактів, наявних у творах українських, польських чи французьких, мова йде насамперед про французького просвітника Марі Франсуа Аруе, якого більшість

знає за його псевдо – Вольтер, авторів, що виявляли до постаті гетьмана значно більший інтерес. Такий підхід хоча і дозволяв підсилювати міфічний образ «другого Іуди», який ще в молоді роки виявляв порочні схильності, втім доволі мало давав уявлення про гетьмана, як реальну історичну постать.

Доки російська історична візія щодо минулого України була домінуючою, за часів імперії Романових та особливо СРСР, такий підхід до постаті гетьмана не викликав істотних заперечень, а найбільший інтерес істориків зосереджувався навколо питання, коли Мазепа вирішив зрадити російському цареві, чи як писали за радянських часів «Росії та братньому союзові російського та українського народів». Втім після розпаду СРСР ситуація істотно змінилася. Російські науковці доволі болісно поставилися до відмови їх українських колег від русоцентричного бачення української минувшини і повернення до пантеону українських національних героїв низки раніше табуйованих постатей ранньомодерної історії, серед яких І. Мазепа посідав чільне місце.

Прагнучи спростувати нові підходи до постаті гетьмана в сучасній українській історіографії, що ґрунтуються насамперед на положеннях державницької історіографії вироблених у ХХ ст., чимало російських істориків, не будучи фахівцями з україністики, яка як самостійний напрямок почала розвиватися у РФ лише після 1991 р.^{*}, спробували втім презентувати власне бачення постаті гетьмана Мазепи. За методологічну основу частині російських істориків при цьому слугувала «імперська

* Відзначимо, що наявні на сьогодні в сучасній російській історичній науці ґрунтовні дослідження, щодо постаті гетьмана І. Мазепи, були написані, чи не єдиним фаховим російським україністом, професором СПбГУ Татяною Таїровою-Яковлевою. Втім з огляду на її висхід та підходи щодо висвітлення ранньомодерного минулого України в цілому і І. Мазепи зокрема, що співпадають із тенденціями у вітчизняній та світовій україністиці, але істотно суперечать оцінкам і трактуванням пануючим у сучасній російській історичній науці в цій розвідці ми згадаємо про її доробок побіжно. Останній безсумнівно заслуговує на окрему розвідку над якою ми зараз працюємо.

візія» на українське минуле. Для останньої властивим є опертя на праці російських дослідників доби імперії Романових і СРСР та співзвучний їм за багатьма нюансами, щодо негативного ставлення до постаті І. Мазепи, доробок народницької школи української історіографії, презентований передусім працями Миколи Костомарова, Олександра Лазаревського, Володимира Антоновича та Дмитра Яворницького.

Нам вже доводилося висловлювати свою думку щодо особливостей застосування російськими вченими «імперської візії» для аналізу подій ранньомодерного минулого України пов'язаних із козацько-московськими взаєминами¹. Тож у цій розвідці ми хотіли б розглянути застосування сучасними російськими науковцями окресленого вище підходу щодо висвітлення молодих років Івана Мазепи, від народження до часу обрання його на гетьманство.

Молоді роки Івана Мазепи у прочитанні Ігоря Андрєєва

Одним із перших сучасних істориків, хто у своїх працях звернувся до ранньої біографії гетьмана Мазепи, був московський дослідник Ігорь Андрєєв. У 2001 р. він опублікував розвідку під назвою «Мазепа Герой или изменник?», де заперечував ймовірність ідеалізації гетьмана, наголошуючи, що головними, притаманними Мазепі, рисами були егоцентризм, себелюбство, любов до влади, а також «безпринципність і нерозбірливість у досягненні мети». Дослідник підкреслював, що Мазепа не знав почуття вдячності, а його життєвий шлях – це «нескінчений ланцюг зрад, інтриг та брехні»². Серед тих, кого гетьман ввів у оману або зрадив, дослідник згадав, Яна II Казимира, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Васілія Голіцина та Карла XII³. Приписуючи І. Мазепі три зради ще до часу його обрання на гетьманство, дослідник побіжно згадав, що він здобув гарну освіту, навчався у єзуїтській школі та юність провів при королівському дворі Яна Казимира⁴. Згадка про освіченість майбутнього гетьмана, так само, як і перерахунок його «зрад» постійно з'являються у працях вченого, а в останній його монографії, присвяченій Полтавській битві, дістали доволі цікаве поєднання.

Відзначивши, що розум і освіченість не є гарантією високих чеснот, дослідник вкотре наголосив, що життєвий шлях І. Мазепи являв собою ланцюг нескінчених зрад та інтриг, а спроби «деяких українських дослідників виправдати таку поведінку прагненням гетьмана послужити «вітчизні» не здаються переконливими. Навпаки, сумною є історія держави, де постаті подібні до Мазепи, претендують на роль національних героїв»⁵.

Наведені пасажі із праць І. Андрєєва видаються нам цікавими із низки причин. По-перше, відзначивши в своїй останній монографічній роботі відсутність зв'язку між освіченістю та моральними чеснотами, науковець застосував до І. Мазепи підходи, які раніше опробував при порівнянні московського царя Алексея Михайловича та шведської королеви Христини⁶. Щоправда, порівнюючи представників двох правлячих династій, дослідник був значно стриманішим у висновках, ніж у випадку із гетьманом. По-друге, ймовірно не усвідомлюючи цього, І. Андрєєв у своїх публікаціях презентував новий підхід до зображення гетьмана, який невдовзі підхопили й інші прихильники «імперської візії». Останній передбачав критику сучасної української історіографії за глорифікацію гетьмана та зображення Мазепи як людини, чийм політичним кредо ще з молодю була зрада.

Візія Геннадія Саніна

Одним з перших, хто підхопив та розвинув положення наявні у працях І. Андрєєва щодо Мазепи, був поважний російський науковець, співробітник РАН і один з визнаних фахівців російської історії XVII ст. – Геннадій Санін. У доповіді, яка була виголошена на засіданні ІРІ РАН 1 квітня 2004 року щодо порівняння Б. Хмельницького і І Мазепи, а в подальшому опублікована як стаття⁷, дослідник, демонструючи свою неприязнь до постаті Мазепи, значно ретельніше за попередника вдався до відтворення його біографії. При цьому науковець висловив чимало «цікавих» припущень і тверджень дотичних ранньої біографії гетьмана.

Так, зокрема, Мазепа був звинувачений у тому, що свою політичну кар'єру розпочав зі зради свого народу, Гетьманщини

та Московії. Приводом для подібного припущення став той факт, що близько 1655 р. у віці 15-16 років, за підрахунками Г. Саніна, Мазепа став покійним короля Яна II Казиміра і в такий спосіб розпочав зближення із Річчю Посполитою. На думку автора саме тоді, ймовірно вперше у житті, він зрадив присязі, яку знов таки ймовірно, разом із киянами приніс у 1654 р. цареві Алексею Михайловичу перед московським посланцем Бутурліним⁸. Як посланець Яна II Казиміра у 1660 р. Мазепа доклав своїх рук до переходу Юрія Хмельницького на бік Речі Посполитої під час Чуднівської епопеї. У 1666 р. під час антипольського повстання на правобережжі Мазепа зраджує Яна II Казиміра і переходить на службу до Петра Дорошенка. Потім почергово Мазепа зраджує Петра Дорошенка, Івана Самойловича, а вже будучи гетьманом царівну Софью та князя Василя Голіцина у 1689 р, у 1708 р. Петра I і на останок робить спробу зрадити Карла XII⁹. Як бачимо перелік «зрад», приписуваних Мазепі замолоду, істотно зріс, втім як засвідчує науковий апарат праць Г. Саніна головним джерелом з якого він брав фактичну складову про молоді роки свого антигероя була праця М. Костомарова¹⁰. Що ж до інтерпретації наведених фактів, то остання швидше за все була зумовлена прихильністю російського історика до «імперської візії», адже жодного нового джерела на підтвердження своїх припущень науковець не навів

Молодість Івана Мазепи у висвітленні Владіміра Артамонова

Інтерпритація Г. Саніна щодо висвітлення молодих років гетьмана повністю була відтворена в дослідженнях ще одного сучасного представника РАН, Владіміра Артамонова. Останній, напередодні та під час відзначення в Україні та РФ у 2008–2009 рр. низки заходів щодо вшанування 300-ліття антимосковського виступу гетьмана І. Мазепи 1708 р. та 300-річчя Полтавської битви 1709 р., опублікував чимало матеріалів, у яких вдавався до висвітлення постаті гетьмана Мазепи, зокрема і його ранньої біографії¹¹.

Погляди В. Артамонова, як було вже зазначено, багато у чому співпали із поглядами на постать гетьмана Г. Саніна. Втім, не бажаючи бути лишень ретранслятором чужих ідей і припущень, російський науковець істотно збагатив і доповнив доробок свого колеги. Так, наприклад, припущення Геннадія Саніна, що Іван Мазепа опинився при польському королівському дворі зрадивши царській присязі у 1654 р., науковець перетворив на довершений факт. Здійснив він це, щоправда, не шляхом введення у науковий обіг нових джерел з РГАДА, а лишень застосувавши певні стилістичні зміни: речення, що містили припущення були трансформовані на стверджувальні¹². Одночасно, дослідник цілком самостійно виявив, що в часі між 1660, коли І. Мазепа начебто, доклав рук до переходу на бік Речі Посполитої Юрія Хмельницького і зрадою Яна II Казимира у 1666 р., на той час королівський покойовий у 1661 р. «зрадив» також шляхтича Яна Хризостома Пасека, звинувативши його у спробі підняти рокош у литовському війську¹³. Відкриваючи читачам і науковцям раніше невідомі обставини перебування майбутнього керманіча Гетьманщини при королівському дворі, співробітник РАН зазначав, що православний шляхтич проникся там ідеями польської мегаломанії і месіанізму, набув польської свідомості, внаслідок чого, вочевидь, ніколи не вдавався до критичних висловів щодо Речі Посполитої, та потайки вважав москавитів «варварами-схизматиками»¹⁴.

Значно далі за свого колегу із РАН В. Артамонов підійшов також при розкритті причин, які зумовили залишення молодим Мазепою королівського двору. Якщо Г. Санін, покликаючись на дослідження українського історика Тараса Чухліба, вбачав головну причину у прагненні доглянути за старим батьком і лише побіжно згадав про романтичну плітку, яку розпускав аби скомпрометувати Мазепу його особистий ворог Я. Пасек¹⁵, то Артамонов оповідання щодо пані Фальбовської виклав як доведений факт¹⁶. Повторивши звинувачення щодо мазепинських зрад Петра Дорошенка, Івана Сомойловича, князя Васілія Голіціна та царівни Софії, російський історик так захопився змалюванням гетьмана як «маститого перевертня»¹⁷, що ймовірно вперше в історіографії, на сторінках власних досліджень, висунув звину-

вачення гетьманові у тому, що той через власний егоїзм і побоювання за життя, не попередив Карла XII про численні труднощі, з якими той міг зіткнутися під час походу на Москву¹⁸. Доводиться тільки дивуватися, чому в переліку «зрад» гетьмана, у обліку яких дослідник навіть заплутався, він не згадав «справу Соломона» прописану у науковому доробку Ніколая Устрялова та Веніаміна Шутого¹⁹. Низку сюжетів, пов'язаних із цією справою, в контексті загострення московсько-річпосполитських взаємин під час війни з Османською імперією на початку 90-х рр. XVII ст., дослідник у своїй творчості неодноразово висвітлював²⁰.

Вище наведені пасажи дають чимало цікавої інформації як для аналізу тих змін, що зазнає російська історіографія у висвітленні постаті гетьмана І. Мазепи і обізнаності російських вчених в українській минувшині. Ще раз наголосимо, донедавна російські науковці не виявляли фахової зацікавленості до реконструкції ранньої біографії Мазепи, залишаючи це питання на розгляд їх українських колег (дивись додаток № 1). Мізерна інформація щодо освіти Мазепи наявна у роботах істориків аматорів та фахових дослідників XIX–XX ст. переважно зводилася до того, що освіту він здобув у єзуїтів, знав кілька мов, число і найменування яких могли різнитися, молодість провів при королівському дворі і їздив на навчання до Європи (дивись додаток № 2). Деякі із цих сюжетів могли не згадуватись, як наприклад перебування при королівському дворі відсутні у текстах Платона Бекетова²¹, чи згадки про навчання у Київському колегіумі і Західній Європі, відсутні в працях Ніколая Устрялова, Ніколая Полевого, Веніаміна Бергмана²², або ж навчання у єзуїтів відсутнє у доробку поважного знавця біографії Петра Великого і історії Росії XVIII ст. Ніколая Павленка²³.

Натомість в українській історіографії з кінця XIX ст. юнацькі роки гетьмана почали викликати посилену увагу науковців, що зумовлювалося не останньою мірою підняттям цього питання у гетьманській біографії, написаній Федором Уманцем²⁴. Через брак джерельної бази, українські дослідники від кінці XIX століття і до сьогодні презентують читачам дещо різні відповіді на час, коли молодий Мазепа опинився при королівському

дворі, як відбувалося його кар'єрне просування, у якому єзуїтському колегіумі він навчався, скільки тривали його студії у Європі тощо (більш детально із цього приводу дивись додаток № 2). Більше того частина вітчизняних науковців і російський україніст Таїрова-Яковлева воліють²⁵, повністю або почасти, не вдаватися при висвітленні цих сюжетів до конкретної хронології. Серед тих же, хто у своїх працях зазначав приблизний час появи Мазепи при королівському дворі, Ф. Уманець, Д. Дорошенко та І. Крип'якевич вважали, що це сталося до 1652 р.²⁶, сучасна дослідниця Ольга Ковалевська, вочевидь, підводячи перебування Мазепи при королівському дворі максимально близько до часу його європейських студій, вважає що це сталося у 1656 рр., тоді як скажімо чернігівський дослідник біографії Мазепи Сергій Павленко відносить цю подію до 1659 р.²⁷

Враховуючи вище наведені припущення Г. Саніна та твердження В. Артамонова, що Мазепа опинився при королівському дворі саме після 1654 р. видаються нам вкрай контроверсійними. Що ж до звинувачення молодого шляхтича у зламнанні клятви Алексею Міхайловічу, то перефразовуючи відомий афоризм доцільно поставити питання, а чи була ця клятва? В історіографії є інформація щодо присяги Адама-Степана Мазепи, білоцерківського отамана і батька майбутнього гетьмана, щодо останнього таких відомостей не має²⁸. За подібних обставин припущення, а тим більше твердження про присягу І. Мазепи висловлені поважними співробітниками РАН, представники якого часто дорікають своїм закордонним колегам незнанням російських джерел, але самі демонструють голослівність, вже було піддано критиці, із боку перманентного опонента В.А. Артамонова, Т. Таїрової-Яковлевої²⁹.

У висвітленні сучасними російськими вченими сюжету, щодо служби Мазепи при дворі Яна II Казимира, увагу привертатиме той факт, що останнє також трактовано як зраду. Дозволимо собі відзначити, що тут авторів підводить слабе знання українських реалій другої половини XVII ст, та застосування до них лекал московської історії. Для дітей козацької старшини навчатися на території Речі Посполитої чи перебувати при королівському дворі не було чимось надзвичайним. Як засвідчує знаний

український археограф Юрій Мицик пізніше за Мазепу при королівських Дворах Міхала Вишневецького-Корибута та Яна III Собеського перебували сини гетьмана Михайла Ханенка та кошового Івана Сірка, а також небіж Павла Тетері Василь Іскрицький³⁰. Попри козацьку революцію 1648–1657 років та Руїну Річ Посполита залишалася для еліти Гетьманщини відкритим і притягальним світом, дверима до Європи, у які вона охоче спрямовувала своїх чад для науки та набуття виховання.

Нарешті не все так просто і з навчанням Івана Мазепи у єзуїтському колегіумі. Серед українських науковців наявні розбіжності щодо визначення в якому саме колегіумі Краківському, Варшавському чи Полоцькому навчався молодий гетьман. Нещодавно російський дослідник життєпису Мазепи Т. Таїрова-Яковлева взагалі припустила, щоправда без покликання на джерела, що майбутній гетьман, на відміну від Богдана Хмельницького взагалі не навчався у єзуїтів, а був лише студентом Київського колегіуму³¹. Врешті-решт, сам В. Артамонов, спираючись на чужі припущення, також має труднощі із визначенням місця розташування єзуїтського колегіуму, де навчався майбутній гетьман. У своєму виступі і подальшій публікації 2008 р. він відряджає гетьмана до Варшави, а вже у своїй монографії 2009 р. до Кракова³². Істотну пікантність і без того кумедній ситуації додає той факт, що в обох випадках російський науковець покликається на вже згадувану працю свого колеги Г. Саніна. Натомість останній у своїй розвідці, зокрема і на 75 сторінці, на яку покликається В. Артамонов³³, жодним словом не прохопився про навчання І. Мазепи у будь-якому з єзуїтських колегіумів. Ба , навпаки, Санін зазначив, що освіту майбутній гетьман здобував освіту у Києво-Могилянському колегіумі, а вже потім за кордоном, в європейських університетах Голандії, Італії, Німеччини і Франції³⁴.

Далі більше. Мазепа ніяк не міг докласти рук до переходу Юрія Хмельницького на бік речі Посполитої у 1660 р, хоча б тому, що не мав політичного впливу ані в Варшаві, ані в Чигирині. Від 1659 до 1663 р. він просто виконував королівські дипломатичні доручення як посланець, а не дипломат на кшталт Казимира Беньовського. Що ж до причин укладання Юрієм

Хмельницьким у 1660 році Слободищинського трактату, то досліднику було б значно доречніше пояснити його невдоволенням серед козацької еліти умовами Переяславської угоди 1659 р.

Олії у вогонь додавали ще й безкомпромісність царської політики щодо Гетьманщини. Останнє знайшло відображення у небажання царської адміністрації йти на порозуміння із старшиною та гетьманом з низки питань внутрішньої і зовнішньої політики Гетьманату і намаганні спілкуватися із гетьманський урядом з позиції сили. Не останню роль у загостренні козацько-московських взаємин відіграв також і особистісний конфлікт у взаєминах гетьмана Юрія Хмельницького із київським воєводою Васілія Шереметьєва³⁵. Усі ці причини викладені у доробку вже згадуваної Т. Таїрової-Яковлевої, В. Артамонов мав би знати, тим більше, що його бачення перебігу Руїни дослідниця на початку 2000-них вже критикувала³⁶. Втім захопившись очорненням постаті гетьмана дослідник усіляко оминає увагою будь-які факти, що суперечать його задуму.

Найбільший виявом консерватизму і неадекватного ставлення до предмету дослідження нам видається сприйняттям за чисту монету легенди щодо амурних пригод Мазепи із пані Фальбовською. У працях російських істориків ХІХ–ХХІ ст. ця історія наведена у спогадах Яна Хризостома Пасека використовувалась на підкреслення виявленої ще у молодості похитливості і аморальності Мазепи та пояснення чому він залишив королівську службу³⁷. Маємо відзначити, що згадку про неї, як дійсний факт відтворюють і ті науковці, що намагаються презентувати гетьмана поза межами імперської парадигми. Прикладом цього слугують розвідки, написані переважно із опертям на дослідження вітчизняних і закордонних українців ХІХ–ХХ ст., співробітника Інституту всесвітньої історії РАН Александра Чудінова³⁸. Втім, заради об'єктивності, слід відзначити, що далеко не всі адепти імперської візії схильні довіряти спогадам Пасека. Вже згадуваний, не прихильний до гетьмана Г. Санін, подібно до Костомарова, вбачав у ній лише плітку³⁹ [9, с. 76].

Дозволимо собі відзначити що в історіографії вже давно існує критичне ставлення до творчості Я. Пасека про який

російський науковець не міг не знати⁴⁰ [49, s. 100; 50, s. XXVI–LV; 51, p. 65]. Маючи чималий літературний хист, Пасек за життя був, за твердженням польського історика Владислава Чаплинського, «склочник зі склочників»⁴¹ [50, s. XXXVI], на сторінках своїх мемуарів охоче мстився за допомогою власної уяви усім кого недолюбливав. Серед тих на кому він гострив своє перо були і польська королева Марія Людовіка і молодий Іван Мазепа⁴² [50, с. 57]. Останнього він спочатку позбавив спадкового шляхетства, а потім змусив у ролі викритого і побитого коханця мчати у чім мати народила на коні до якого він був прив'язаний⁴³ [53, s. 171–172, 232–234]. Про те що ця історія є мало правдоподібною і у ній відчувається звернення її автора до міту про Іполіта і Федру відзначав зокрема і Т. Мацьків⁴⁴ [54, с. 175–177; 27, с. 26–27]. З працями останнього В. Артамонов хоч і обізнаний, як засвідчує бібліографія його розвідок, проте використовує їх вкрай вибірково, зазвичай, для наведення покликань на якийсь конкретний факт.

Небажання враховувати науковий доробок інших і ігнорування нововідкритих документів, навіть якщо вони походять із РГАДА призводить до того, що російський науковець хоч і не так кричуще, як його колега Г. Санін, додає Мазепі кількість міфічних зрад, роблячи його одним з головних винуватців у поваленні І. Самойловича⁴⁵ [10; 11, с. 18; 12, с. 17; 13, с. 348–349], подібне тлумачення відверто суперечить нововиявленим і опублікованим Т. Таїровою-Яковлевою джерелам. Останні свідчать, що у старшинській змові проти І. Самойловича мало заможний і не впливовий серед старшини Мазепа відіграв роль статиста, а перша скрипка у створенні старшинського доносу та поваленні гетьмана належала генеральному писареві Василю Кочубею⁴⁶ [55, с. 192–193; 29, с. 49–50; 40, с. 43–55].

Приписувати Мазепі зраду гетьмана П. Дорошенка також недоречно. У реаліях ранньомодерного часу, про що свідчить шотландський найманець Патрік Гордон, перехід полонених на службу до тих, хто їх полонив було справою буденною, яка мала певний ритуал. Останній передбачав для полоненого право переходу на службу до того, хто його полонив вразі, якщо попереднє командування полоненого не викупало⁴⁷ [56, с. 69–70,

95, 97, 223, 225–226]. П. Дорошенко не викупав Мазепи, то ж той міг і мав особисто подбати про своє подальше життя та існування.

Висновки

Підбиваючи підсумки, відзначимо, що для частини сучасних російських істориків Мазепа так і не став об'єктом наукових досліджень, залишаючись втіленням мітичного «другого Іуди». Негативно реагуючи на наявні в сучасній українській історіографії трансформації, що супроводжуються відходом від русоцентричної візії українського минулого та поверненням до пантеону національних героїв І. Мазепи, російські науковці І. Андрєєв, Г. Санін і особливо В. Артамонов намагаються у своїх працях презентувати образ «анти-Мазепи». Витворений із врахуванням «імперської візії» ранньомодерної історії України, цей образ, зокрема його біографічна складова ранніх років Мазепи, містить чимало мітів, що подають негативне трактування будь-яких вчинків майбутнього гетьмана. Варто відзначити, що надаючи в котре нове життя історії щодо пані Фальбовської, чи винаходячи новий міт про зраду юним Мазепою українського народу і Московії, через зламання ним клятви буцімто принесеної у Переяславі у 1654 р., частина сучасних російських дослідників є відверто неготовою до діалогу із низки питань, пов'язаних із постаттю Мазепи з українськими колегами, чи поодинокими фаховими російськими україністами. Водночас консервування і примноження мітів навколо постаті І. Мазепи є однією з багатьох ознак того, що в історичній науці РФ йде процес винайдення української історії, який значна частина науковців готова здійснити саме в межах імперського бачення історії України.

¹ Яценко В. Сучасна російська історіографія про козацьку революцію 1648–1657 рр. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. (Нова серія). – 2005. – Т. 11. – С. 282–267; Яценко В.

Українські фрагменти в студиях російського військового історика Александра Малова // Збірник Харківського історико-філологічного товариства (Нова серія). – 2008. – Т. 13. – С. 299–318; Яценко В. Антимосковський виступ Війська Запорізького низового на чолі із кошовим Костем Гордієнком у 1709 р. в зображенні сучасної російської історіографії: до постановки проблеми // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 2011. – Т. 22. – С. 5–14; Яценко В.Б. Батурина трагедія 1708 р. у висвітленні сучасної російської історіографії // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К.–Глухів., 2012. – Вип. 5. – С. 188–194.

² Андреев И. Мазепа. Герой или изменник? // «Знание-сила». – 2001. – № 4. – С. 125–126.

³ Андреев И. Мазепа С. 126; Андреев И. Алексей Михайлович. – М.: Молодая гвардия. – М., 2006. – С. 573–574; Андреев И. Алексей Михайлович. 2-е изд., исправл. – М.: Молодая гвардия – М., 2006. – С. 573–574;

⁴ Андреев И. Мазепа. – С. 125.

⁵ Андреев И.Л. На пути к Полтаве. – М.: Вече, 2009. – С. 299.

⁶ Андреев И. Алексей Михайлович ... – С. 39; Андреев И. Алексей Михайлович. 2-е изд., исправл... – С. 39.

⁷ Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа // Труды института истории Российской истории РАН. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 65–90.

⁸ Там само. – С. 74–75.

⁹ Там само. – С. 75–76, 78–81, 85–87.

¹⁰ Там само. – С. 88–89.

¹¹ Артамонов В.А. Вторжение шведской армии на Гетьманщину в 1708 г. и Иван Мазепа // Украина и Россия: история и образ историческую Материалы конференции. (3–5 апреля 2008, Институт Европы РАН) // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Артамонов В.А. Вторжение шведской армии на Гетьманщину в 1708 г. и Иван Мазепа // Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. – СПб., 2008. – С. 16–18; Артамонов В.А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы. – М., 2009. – С. 347–349; Артамонов В. Горький путь предательства. Мазепа и шведы в 1708 году // Родина. – 2009. – № 7. – С. 17.

¹² Артамонов В.А. Вторжение шведской армии... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетьманщину ... – С. 16; Його ж. Полтавское

сражение... – С. 347; Його ж. Горький путь предательства. Мазепа и шведы в 1708 году // Родина. – 2009 – № 7. – С. 17.

¹³ Артамонов В.А. Вторжение шведской армии // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Артамонов В.А. Вторжение шведской армии на Гетьманщину... – С. 16–17; Артамонов В.А. Полтавское сражение... – С. 347; Артамонов В. Горький путь... – С. 17.

¹⁴ Артамонов В.А. Вторжение шведской армии // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетьманщину... – С. 16–17; Його ж. Полтавское сражение... – С. 347; Його ж. Горький путь... – С. 17.

¹⁵ Санин Г. Богдан Хмельницкий... – С. 76.

¹⁶ Артамонов В.А. Вторжение шведской армии // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетьманщину... – С. 16–17, 22; Його ж. Полтавское сражение... – С. 347–348, 352.

¹⁷ Артамонов В.А. Вторжение шведской армии // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетьманщину... – С. 17–18; Його ж. Горький путь... – С. 17; Його ж. Полтавское сражение... – С. 358.

¹⁸ Артамонов В.А. Вторжение шведской армии // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетьманщину... – С. 33; Його ж. Горький путь... – С. 18; Його ж. Полтавское сражение... – С. 360.

¹⁹ Устрялов Н.Г. История царствования Петра Великого. – СПб.: Типография II-го отделения Собств. Его Имп. Вел. Канцелярии, 1858. – Т. II. Потешные и Азовские походы. – С. 197, 201, 203; Шутой В.Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. – М., 1958. – С. 64–65; Шутой В.Е. Измена Мазепы // Исторические записки. – 1950. – Т. 31. – С. 163–165; Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708–1709 рр. – К., 1951. – С. 25.

²⁰ Артамонов В.А. Страны Восточной Европы в войне с Османской империей // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Ч. II / Отв. Ред. Г.Г. Литаврин. – М. Памятники исторической мысли, 2001. – С. 309–312; Artamonow W.A. Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686–1699 // Studia i materiały z czasów Jana III // Acta Universitatis Wratislaviensis. – 1992. – № 1418. – Historia CII. – S. 35.

²¹ Бекетов П. Собрание портретов россиян знаменитых. – М.: Типография Семена Силивановского, 1821. – С. 151.

²² Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб.: Типография II-го отделения Собств. Его Имп. Вел. Канцелярии, 1858. – Т. I. – Господство царевны Софьи. – С. 200; Бергман В. История Петра Великого / Пер. с нем. Егор Аладьин. – СПб.: Типография Конрада Вингебера, 1833. – Т. II. – С. 105; Полевой Н.А. История Петра Великого. – СПб.: Типография К. Жернакова., 1843. – Т. I. – С. 200.

²³ Павленко Н.И. Петр Великий. – М.: Мысль, 1991, – С. 262.

²⁴ Уманец Ф. Гетман Мазепа. Историческая монография. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1897. – С. 1–25.

²⁵ Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – Видання друге, перероблене і розширене. – К.: Критика, 2005. – С. 400; Мицик Ю. Иван Мазепа. – К., 2007. – С. 21–22; Яковлева Т.Г. Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новая и Новейшая история. – 2003. – № 4. – С. 46; Таирова-Яковлева Т.Г. Мазепа. – М.: Молодая гвардия, 2007. – С. 15–17.

²⁶ Уманец Ф. Гетман Мазепа... – С. 14; Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і житті // Мазепа. Збірник. – Т. I // Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1939. – Т. XLVI. – Серія, історична книга 5. – С. 16; Велика історія України. У 2-х томах. – К.: Глобус, 1993. – Т. II. – С. 105.

²⁷ Ковалевська О. Иван Мазепа:у запитаннях та відповідях. – К.: Темпора, 2008. – С. 24; Ковалевська О. Иван Мазепа. – К.: Дельта, 2009. – С. 9; Павленко С. Иван Мазепа. – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 2003. – С. 29; Шляхи: Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2009. – С. 39.

²⁸ Лазаревський Ал. Заметки о Мазепе // КС. – 1899. – Т. LX. – № 3. – Отд. 1. – С. 461; Оглоблін О. Нариси з історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Вип. VI. Україна в кінці XVII – в першій чверті XVIII ст. – С. 9; Оглоблін О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. – С. 59–60; Оглоблін О. Гетьман Иван Мазепа і Москва // Иван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. – К., 1994. – С. 18.

²⁹ Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История предательства». – М.: Центрполиграф, 2011. – С. 10.

³⁰ Мицик Ю. Иван Мазепа... – С. 22.

³¹ Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа. – С. 9, 27.

³² Артамонов В.А. Вторжение шведской...// Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии... – С. 16; Його ж. Горький путь... – С. 17; Його ж. Полтавское сражение. – С. 347.

³³ Артамонов В. А. Вторжение шведской... // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии... – С. 102; Його ж. Горький путь... – С. 20; Його ж. Полтавское сражение. – С. 347.

³⁴ Санин Г. Богдан Хмельницкий... – С. 71–72; 74–75.

³⁵ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Пер з рос. Л. Білик. – К. Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 20–21, 32–33, 38–45, 46–47, 48, 55, 130; Яковлева Т.Г. Проблемы взаимоотношения Украины и России 1654–1667 гг. // Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2003 / Ин-т славяноведения; Гл. ред. Б.Н. Флоря. – М.: Наука, 2003. – С. 43–44.

³⁶ Дискуссия по докладом В.А. Артамонова и А.И. Миллера // Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2003 / Ин-т славяноведения; Гл. ред. Б.Н. Флоря. – М.: Наука, 2003. – С. 74–76.

³⁷ Бекетов П. Собрание портретов С. 151; Устрялов Н. История царствования Петра Великого... – Т. I. – Господство царевны Софьи. – С. 200–201; Бергман В. История Петра Великого... – С. 257; Полевой Н.А. История Петра Первого... – С. 105; Павленко Н.И. Петр Великий... – С. 262; Голиков И.И. Дополнение к Десятилетиям Петра Великого. – М.: Университетская типография у Ридгера и Клаудия, 1795. – С. 3–4; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. 1675–1676. – М.–Харьков: ООО «Издательство АСТ», «Фолио», 2001, – Кн. VI. – Т. XI–XII. – 1657–1676. – С. 622–623; История России XVIII–XIX веков / Л.В. Милов, Н.И. Цимбаев; под ред. Л.В. Милов. – М.: Эксмо, 2006. – С. 41.

³⁸ Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Европа. Международный альманах. – 2002. – Вып. 2. – С. 207; Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Актуальные проблемы всеобщей истории. Межвузовский сборник научных статей. – 2003. – Вып. 2. – С. 138.

³⁹ Санин Г. Богдан Хмельницкий... – С. 76.

⁴⁰ Brückner A. Literatura polska : początki – rozwój – czasy ostatnie. – Warszawa: Trzaska, Evert i Michalski, 1931. – S. 100; Czaplinski Wl. Wstep // Pasek J. Pamiętniki. – Wrocław: Wydawnictwo zakładu narodowego imiennia Ossolinskiego, 1952. – S. XXVI–LV; Mackiw T.F. Biographical Sketch of Prince Mazepa (1639–1709) // The Ukrainian Review. – 1965. – Vol. XII. – № 4. – P. 65.

⁴¹ Czaplinski Wl. Wstep... – S. XXXVI.

⁴² Мицик Ю. Мемуари Яна Пасека про Івана Мазепу // Сіверянський літопис. – 2009. – № 6. – С. 57.

⁴³ Pasek J. Pamiętniki. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1955. – S. 171–172, 232–234.

⁴⁴ Мицик Ю. Иван Мазепа... – С. 26–27; Мацьків Т. Гетьман Иван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Вид. друге, доповнене. – Київ–Полтава, 1995. – С. 175–177.

⁴⁵ Артамонов В.А. Вторжение шведской армии // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетьманщину... – С. 18; Його ж. Горький путь... – С. 17; Його ж. Полтавское сражение... – С. 348–349.

⁴⁶ Таирова-Яковлева Т.Г. Мазепа... – С. 49–50; Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа... – С. 43–55; Яковлева Т.Г. Донос старшины на І. Самойловича: аналіз першоджерел // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 192–193.

⁴⁷ Гордон П. Дневник 1635–1659 / Патрик Гордон; пер., ст., примеч. Д.Г. Федосова; отв. Ред. М.Р. Рыженков. – М.: Наука, 2005. – С. 69–70, 95, 97, 223, 225–226.

Українська історіографія

Автор і назва праці, сторінки	Рік народження	Походження	Навчання у Київському колегіумі, вказівка років при наявності	Навчання в єзуїтському колегіумі			Побічка на навчання за кордон, вказівка країн, де навчався	Зазначення знання мов	
				Варшавський	Краківський	Полоцький			
1	2	3	4	5			6	7	8
Бентьш-Каменський Дм. История Малой России. – К.: Час, 1993. – С. 656	народився у селі Мазелинці Київської губернії, с. 340, 558	шляхтич с. 340		навчався у єзуїтів с. 341					Малоросійська, латина, німецька і польська, с. 341
Бантыш-Каменский Дм. Мазета. – М.: Типография Августа Семенова, 1993	1644, с. 5–6 Мазелинці, Київська губернія, біля Білої Церкви	Давня Малоросійська фамілія, ким служив його батько не відомо, с. 5		навчався у єзуїтів с. 5			При польському королівському дворі був жалуваний у пажи, служив, за свідченням сучасників, у гвардії Яна Казимира, с. 6		Досконало володів латиною і польським, почасті знав німецьку, с. 6
Маркович М. Історія Малоросії / Відп. ред. і автор перед. Ю. С. Шемшученко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 422		поляк		учень єзуїтів					

1	2	3	4	5	6	7	8
Костомером Н.И. Гетман Иван Степанович Мазепа. – К.: Радага, 2005, с. 64, с. 7–8	1629 р. (вітм ставив під сумнів цю дату, яку навів покли-каючись на відомості надані графом Брюель-Плягером), с. Мазепинці неподалік Білої Церкви	Шляхетсько-го роду, гербу Бонч	Навчався риторичі у Києві, згідно Величю	курс навчання проходив десь у польському училищі	Служив при Яні Казимирі покоевим дворянином	іздив на навчання закордон на три роки, коштом короля	Польська, русинська, німецька, латина
Уманец Ф. Гетман Мазепа. Историческая монография. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1897. – 92 с.	1629 або дещо пізніше (1633), с. 1113	Малоросійський шляхтич	У 1649 р. був студентом Київської братської колегії, с. 14, 24	Навчався «філософії» два роки с. 14. До Польщі у Варшаву прибув між 1649–1652 р., с. 14, 24		Навчання за кордоном могло відбуватися у 1654–1657 рр. с. 24	Руський, польський,

1	2	3	4	5	6	7	8
Каманин І. Рец на: Гетман Мазепа. Историческая монографія ф.М. Уманца. Слб. 1897. Стр. 455 [Рецензія] // КС. – 1899. – Т. LX. – № 3. – Отд. 2. – С. 108–115	1629 с. 108		Первісню освіту здобув у Київській братській школі, де перебував у 1648 р.	Освіту закінчив у Варшаві С. 108	Був пажем при персоні короля С. 108		
Лазаревський Ап. Заметки о Мазепе // КС. – 1899. – Т. LX. – № 3. – Отд. 1. – С. 457–485	Скелтично ставився до дати народження Мазепи у 1629 чи 1633 р., с. 463–464		Почав освіту у Київській академії, с. 463		Завдяки батькові потрапив до кола королівських дворян. Після повернення із закордону, де навчався, став пожевим, с. 262	Король від-ряджав його навчатися за кордон, с. 462–463	
Грушевський М. Рец.: ф.М. Уманец, Гетман Мазепа. Историческая монографія, Слб., 1897, с. 1+455+III // ЗНТШ. – 1898. – Т. 21. – Кн. 1. – С. 20–23.	Народився правдопо-дібно на-прикінці 20-х рр. XVII ст., с. 21.						
Грушевський М. Очерки истории украинского народа. – Изд. второе доп. – СПб, Типогра-фия товарищества «Общественная по-льза». – 1906. – с. 512		Київський шляхтич			Молодість провів при польському дворі, як паж С. 321		

1	2	3	4	5		6	7	8
Грушевський М. Люстрована історія України – Репринтне видання – К., 1992	коло 1640 р. 361 с.	Український шляхтич з Білоцерківщини				Був хлопцем висланий на королівський двір, с. 361		
Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч. Доповідь на святочній академії: Наук. Т-ва. Ім. Шевченка 11 вересня 1932 // ЗНТШ. – 1932 – Т. СЛІІ. – С. 1–33	за свідченням деяких вказівок сучасників біля 1640 р. С. 4	шляхтич	Величю і Орлик зазначали, що Мазепа навчався у Київській академії С. 4		Пізніше польські джерела вказують на Полоцьк, як місце навчання гетьмана С. 4	Був покойовим Яна Казимира чи його дружини Марії Луїзи С. 4	Був у Франції Італії і Німеччині, як свідчили Балюз та Орлик, але сумнівно щодо відвідин Голландії про що йдеться у польських вказівках. 1659 р. вже був у Польщі. С. 4	
Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і житті // Мазепа. Збірник. – Т. І // Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1939. – Т. XLVI. – Серія, історична книга 5. – С. 3–34	20 березня 1632 р., дата невпевнена, визначена М. С. Возняком. С. 3.	Український шляхтич, с. 15	Вчився в Київській колегії, с. 16	За однією версією навчався у єзуїтській колегії у Варшаві, за іншою – в Полоцьку, с. 16		Між 1650–1652 рр. потрапив до королівського двору Яна Казимира, де перебував як паж. С. 16	За кордоном перебував 3 роки на навчанні, спеціально їздив до Голландії, аби студіювати артилерійське мистецтво. С. 16	

1	2	3	4	5	6	7	8
Крип'якевич І. Велика історія України. У 2-х томах. – К., 1993. – Т. II	Немає певних відомостей про народження, між 1629–1632 рр. с. 105		Немає певних відомостей про освіту, ймовірно студіював у Київській академії с. 105	Ймовірно вчився в єзуїтській колегії у Варшаві с. 105	Був при королівському дворі у 1649–1652 рр. с. 105	Навчався за кордоном, с. 105	
Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з німецької О.К. Струкевича; Передмова В.М. Горобця. – К., 2003	рік народження запішається нез'ясованим, найвірогіднішими є 1632 або 1639 рр. с. 19	шляхтич	спочатку вчився у Києво-Могилянській колегії, с. 21	ПОТІМ МОЖЛИВО В ЄЗУЇТСЬКІЙ КОЛЕГІЇ У ВАРШАВІ, С. 21	15-річний Мазепа був пажем при дворі Яна Казимира, с. 21	Згідно Еразма Отвіновського був відряджений королем із двома іншими товаришами закордон для вдосконалення освіти. Був у Голландії для опанування техніки артилерійського мистецтва, с. 21	

1	2	3	4	5	6	7	8	
Оглоблін О. Нариси з історії України. – К. Вид-во АН УРСР, 1941. – Вип. VI. Україна в кінці XVII – в першій чверті XVIII ст.	20 березня 1632 р. с. 9	Походив з правобережної української шляхти, с. 9	Вчився у Києво-Могилянській колегії, с. 9		Київ Полоцький єзуїтський колегії, с. 9	Кар'єру розпочав при дворі у короля Яна Казимира, в якого був покоевим дворянином, с. 9	Навчався у Західній Європі, відвідав Францію, Італію та Німеччину, є відомості, що вивчав артилерійську справу у Голландії. Повернувся до Польщі наприкінці 50-х рр. XVII ст., с. 9	
Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001	Правдоподібно народився 20 березня 1639 р. в с. Мазепинці, с. 60	шляхтич	Вчився у Києво-Могилянській колегії	продовжив навчання у єзуїтській колегії в Варшаві, с. 61	За іншими менш певними даними у Полоцьку С. 61	Був покоевим у короля Яна Казимира	Приблизно у 1656–1659 рр. побував в Німеччині, Італії та Франції. Є звістка, що був у Нідерландах, де вивчав артилерійську справу, с. 61	

1	2	3	4	5		6	7	8
Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. – К., 1994. – С. 11–47	Досконало відомо, що народився він в старій українській шляхетській родині Білоцерківського повіту в родовому селі Мазепинці, 18 с.		вчився спочатку у Києво-Могилянській колегії	Продовжив своє навчання філософії у єзуїтській колегії в Варшаві С. 18		Наприкінці 1659 р. повернувшись із закордону був зроблений Яном Казимиром королівським покровителем дворянином. Дослідники сперечаються чи це було при дворі Яна Казимира чи королеви Марії Людвіки, с. 19	1658 р. вийшов за кордон для завершення своєї освіти й набуття дипломатичного досвіду	
Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. – К., 1994	найвірогідніше народився 20 березня 1639 р. в с. Мазепинці, с. 17	шляхтич	спочатку навчався у Києво-Могилянській академії, с. 18	потім навчався у Єзуїтській колегії у Варшаві, с. 18		Завдяки зв'язкам батька із польськими магнатами Мазепа став королівським камергером	Коштом короля завершував навчання у Європі. Протягом 1656–1659 рр. перебував у Німеччині, Італії та Франції, с. 18	
Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003	20 березня 1639 р. 13 с.		до 1657 р. навчався у Києво-Могилянському колегіумі, с. 24		у Краківській єзуїтській академії після навчання до після відвідин Девентера у Голландії	1659 р. став покровителем Яна Казимира С. 29	1657 р. був надісланий до Голландії навчатися артилерійській справі, де перебував рік. С. 25. До Франції їздив у 1659 р. вже як покровий, с. 29	

1	2	3	4	5	6	7	8
1 Дашкевич Я, Іван Мазепа і Росія // Дашкевич Я, Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. – Л.: Піраміда, 2007. – С. 201–204	2 20 березня 1639 р. У с. Мазепин-цях Білоцерківської замкової округи, с. 400	3 Походив із давнього шляхетського роду, основні землі якого були на Правобережжі, недалеко Білої Церкви, с. 201	4 Закінчив українську Київську колегію	5 закінчив латинську мовну колегію у Варшаві	6 Десь у 1659 р опинився при дворі польського короля Яна Казимира, мав титул королівського пажа, с. 202	7 Ймовірно два роки провів закордоном, мабуть, саме у Голландії студіював артилерійськ е мистецтво, с. 202	8
2 Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – Видання друге, перероблене і розширене. – К., 2005	3 з родини замкорова шляхтича, с. 400	4 Освіту отримав у Києво-Могилянській колеґії, с. 400	5 Далі Краківський академії, с. 400	6 Завдяки знайомству батька із представниками придворних кіл, був прийнятий на дворську службу як поковий паж короля Яна Казимира, с. 400	7 Пізніше служив при дворі, виконував дипломатичні доручення, с. 401	8 На королівський кошт упродовж 1657 р. вичавивши справу в Голландію, вдалося виїжджати в освітню подорож до Німеччини, Італії та Франції	9 Вільно володіє всіма іноземними мовами: російською, польською, латинською, грецькою, італійською, французькою, німецькою, татарською, с. 18
3 Міцк Ю. Іван Мазепа. – К., 2007	4 Народився в селі Мазепинці на Білоцерківщині, С. 5	5 Походив із православної дрібношляхетської родини, ймовірно, зануреними своїми коріннями в середовище київських міщан, с. 5, 7	6 До 1657 р. навчався у Києво-Могилянській академії, с. 15	7 Навчався у Краківській академії вже як поковий король, с. 22	8 У 1657–1658 рр. навчався в єзуїтському колеґіумі (Полоцьк)	9 У 1657–1658 рр. опановував артилерійську справу у Девентері (Голландія), навчався також у Німеччині, Італії, Франції С. 22	10 Вільно володіє всіма іноземними мовами: російською, польською, латинською, грецькою, італійською, французькою, німецькою, татарською, с. 18

1	2	3	4	5	6	7	8
Ковалевська О. Іван Мазела: у запитаннях та відповідях. – К.: Темпора, 2008. – с. 200	20 березня 1639 р., с. 16	З родини білоцерківського родового отамана, знатного козака Степана Адама Мазели, с. 20, рід Мазели належав до герба «Курч», с. 17	1646–1656 рр. навчався в Києво-Могилянському колегіумі, с. 24		Завдяки зв'язкам батька потрапив на службу до польського короля Яна Казимира, с. 24	У 1657–1659 рр. був відправлений королем за кордон; відвідав Францію, Голландію, Німеччину, Італію, де вивчав артилерійські у та інженерну справи, вдосконалював знання мов, зокрема, латини, с. 24	

* Той факт, що український історик Ольга Ковалевська зараховує батька Івана Мазели, Адама-Степана Мазелу до знатних козаків, нам тим менш зрозумілий, що у своїй дисертації, присвяченій постаті гетьмана в історіографії XVIII–XX ст., дослідниця зазначає, що провідні українські науковці у своїх працях вказували на шляхецьке походження родини Мазел, Адама-Степана та його сина. (Див. – Ковалевська О.О. І.С. Мазела в історіографії XVIII–XX століть. [Текст]: Дис. Канд. іст. наук.: 07.00.01; 07.00.06 / донецький державний університет. Донецьк., 1997. – С. 52–55).

1	Ковалевська О. Іван Мазепа. – К.: Дельта, 2009. – 52 с.	20 березня, 1639 р. с. 7	3 родини білоцерківського городового отамана, знатного козака Степана Адама Мазепи, с. 7	4 Навчався в Києво-Могилянському колегіумі до 1656 р., с. 8–9	5	6 Завдяки зв'язкам батька потрапив на службу до польського короля Яна Казимира, с. 9	7 У 1657–1659 рр. був відправлений королем за кордон; відвідав Францію, Голландію, Німеччину, Італію, де вивчав артилерійську та інженерну справи, відомо сконалював знання мов, зокрема, латини, с. 8–9	8
Павленко С. Коріння. Пізнаючи світ // Гетьман. Шляхи: Науково-популярне видання. – К., 2009	20 березня, 1639 р., с. 17	Шляхетське, с. 17–18	Навчався до 1655 р. в Могилянському колегіумі, с. 37	Більш вірогідно, що в 1655–1656 рр. вивчав філософію в Краківській академії, с. 37	Восени 1659 р. Ян III Казимир взяв під опіку прибічників Великого князівства Руського, Івану Мазепі було надано статус покоевого, с. 39	1657 р. був відправлений вивчати гарматну справу до голландського міста Девентера, с. 38. Восени 1659 р. у складі польських урядовців як покоевий короля відбув до Франції, с. 43		

Російська історіографія

Автор і назва праці, сторінки	Навчання у Київському колегіумі, вказівка років при наявності	Навчання в єзуїтському колегіумі	Перебування при королівському дворі, із зазначенням посади	Поїздка на навчання за кордон, вказівка країн де навчався	Знання мов
Голіков І.І. Дополнение к деяниям Петра Великого. – М.: Университетская типография у Ридгера и Каудя, 1795. – 401 с.		Навчався в єзуїтів у наймолодшому віці («в самых молодых еще летах») с. 2	Був прийнятий при дворі короля Яна Казимира до пажів. Тут відзначився в опануванні наук і мов, танцях, верховій їзді, військовій екзерції, а також в усіх хитрощах і пронириствах придворних, с. 2	Латину опанував досконало, с. 3	Латину знав досконало, с. 151
Бекетов П. Собрание портретов россиян знаменитых. – М.: Типография Семена Силивановского, 1821. – 296 с.		За молодю був відданий до єзуїтів де опанував словесні науки і латину знав досконало с. 151.			
Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб.: Типография II-го отделения Собств. Его Имп. Вел. Канцелярии, 1858. – Т. I. – Господство царевны Софьи SLXXXVIII+406 с.		Вихованець єзуїтів, с. 200	Служив при дворі Яна Казимира камер-юнкером, с. 200		
Бертман В. История Петра Великого / Пер. с нем. Егор Атадьин. – СПб.: Типография Конрада Вингера, 1833. – Т. II. – С. 320			Юність провів при королівському дворі у званні пажа с. 257		

Полевой Н.А. История Петра Первого. – СПб.: Типография К. Жернакова., 1843. – Т. I. – С. 352				Був на службі пажом в богатого польського воєводи с. 105		«знав польський, руський, латинський язyki» с. 106
Соловьев С.М. История России с древнейших времен. 1675–1676. М.–Харьков: ООО «Издательство АСТ», «Фоллио», 2001. – Кн. VI. – Т. XI–XII. – 1657–1676. – 832 с.				Козак за походженням діяв шляхетство від Яна Казимира і був при ньому покоевим («кімнатним дворянином») с. 622		
Павленко Н.И. Петр Великий. – М.: Мысль, 1991. – 591 с.				Виховувався при дворі Яна Казимира, с. 262		Був надісланий навчатися за кордон королем на три роки, с. 262
Андреев И. Мазепа. Герой или изменник? // «Знание-сила». – 2001. – № 4. – С. 119–127			навчався у єзуїтській школі, с. 125	Ність провів при дворі Яна Казимира, с. 125		
Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Европа. Международный альманах. – 2002. – Вып. 2. – С. 206–214	Гарну освіту здобув ймовірно у Київському колегіумі, с. 207			З 1659 року був покоевим Яна Казимира, с. 207		Українська, російська, латина, польська, італійська, німецька, французька і татарська мови, с. 207
Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Актуальные проблемы всеобщей истории. Межвузовский сборник научных статей. – 2003. – Вып. 2. – С. 137–145	Гарну освіту здобув ймовірно у Київському колегіумі, с. 138			З 1659 року був покоевим Яна Казимира, с. 138		Українська, російська, латина, польська, італійська, німецька, французька і татарська мови, с. 138

Яковлева Т.Г. Мазепегетман: в поисках исторической объективности // Новая и Новейшая история. – 2003. – № 4. – С. 45–63	Учився в Києво-Могилянській колегії, с. 46		Після Могилянки був відданий до королівського двору, де продовжив освіту, с. 46	Навчався в Голландії, Італії, Німеччині, Франції	Вільно володів російською, польською, татарською, латинською, знав італійську і німецьку, а за деякими даними і французьку, с. 46
Таирова-Яковлева Т.Г. Мазепа. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 201 с.	Навчався у Київській академії, с. 15		1659 р. був надісланий батьком до королівського двору, де дістав посаду покоевого, с. 17	У 1657–1659 рр. Мазепу посилали навчатися на Захід, він вивчав артилерію в Голландії у м. Девентері, відвідав Італію, Німеччину, Францію, с. 16	Українська, російська, польська, вільно володів латинкою, розмовляв італійською, німецькою, дуже добре знав татарську, с. 15–16
Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История предательства». – М.: Центрполиграф, 2011. – 525 с.	Навчався у Києво-Могилянській академії, с. 15	У сзүйському колегіумі не навчався, с. 9	був відправлений, коли Правобережна Україна відійшла під владу Речі Посполитої, до двору Яна Казимира як покоевий, с. 10		
Санін Г. Богдан Хмельницький и Иван Мазепа // Труды института истории Российской истории РАН. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 65–90	Навчався у Києво-Могилянській колегії, ймовірно у 1650–1656 р., с. 71–72		Завершивши навчання у Києво-Могилянському колегіумі потрапив до королівського двору Яна Казимира, де був королівським покоевим, с. 72, 75	Був відряджений королем із двома товаришами навчатися закордон. Три роки мандрував Європою навчався філософії в університетах Голландії, Італії, Німеччини і Франції, до Польщі повернувся у 1659 р. с. 71–72, 75	

<p>Артамонов В.А. Втрощение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. и Иван Мазепа // Артамонов В.А., Кончагов К.А., Курукин И.В. Втрощение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. – СПб., 2008. – С. 4–110</p>	<p>Навчався у Києво-Могилянській академії, с. 16</p>	<p>Після навчання у Києво-Могилянській Академії пройшов курс наук у єзуїтському колегіумі у Варшаві, с. 16</p>	<p>Служив поковим при королі-католику Яні II Казимірі, с. 16</p>	<p>Відзначивши його старанність король відправив його власним коштом до Європи «шліфувати освіченість», с. 16</p>	<p>Наслідуючи «європейські стандарти» опанував німецьку та італійську мови, добре розмовляв латиною, випускав голандські і французькі газети, с. 20</p>
<p>Артамонов В. Горький путь предательства Мазепа и шведы в 1708 году // Родина. – 2009. – № 7. – С. 16–20</p>	<p>Навчався у Києво-Могилянській академії, с. 17</p>	<p>Після навчання у Києво-Могилянській Академії пройшов курс наук у єзуїтському колегіумі у Варшаві, с. 17</p>			<p>Наслідуючи «європейські стандарти» опанував німецьку та італійську мови, добре розмовляв латиною, випускав голандські і французькі газети, с. 20</p>
<p>Артамонов В.А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы. – М., 2009. – 704 с.</p>	<p>Навчався у Києво-Могилянській академії, с. 347</p>	<p>Після навчання у Києво-Могилянській Академії пройшов курс наук у єзуїтському колегіумі у Кракові, с. 347</p>	<p>Служив поковим при королі-католику Яні II Казимірі, с. 347</p>	<p>Відзначивши його старанність король відправив його власним коштом до Європи «шліфувати освіченість», с. 347</p>	<p>Наслідуючи «європейські стандарти» опанував німецьку та італійську мови, добре розмовляв латиною, випускав голандські і французькі газети, с. 350</p>

ІКОНОГРАФІЯ* ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА XVII–XVIII ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Обрана тема є досить складною та багатовимірною. Обсяг звичайної статті не дозволяє викласти її у повній мірі, що обумовило значний ступінь узагальнень та виділення лише найбільш важливих її складових. Потреба подібної праці виникла вже давно з огляду на те, що інтерес до цієї теми – іконографії козацтва, почав формуватися ще з 1880-х років, знайшовши своє відображення на сторінках тодішньої науково-літературної та мистецької преси. Тогочасні публікації в основному були результатом великої евристичної праці і спочатку носили описово-статистичний, а згодом описово-аналітичний характер. Водночас накопичувався й візуальний матеріал. Усе це разом дало можливість вже в середині 1920-х років заговорити про необхідність переходу науковців на новий рівень: теоретичних узагальнень та реалізації чітких наукових завдань «українського портретознавства» (що, звичайно, не означало припинення суто пошукової діяльності дослідників). Однак, репресії проти Української академії наук та її співробітників, що починали набирати обертів, знищили в зародку новий та цікавий напрям української науки. Починаючи з 1930-х, і майже до кінця 1980-х років, іконографія фахівцями не виділялася як самостійна спеціальна дисципліна, а продовжувала існувати лише як один з методів джерелознавчої критики, або як один зі

* Термін «іконографія» використовується у нашому дослідженні у двох значеннях: з одного боку, це загальна сукупність зображень, а з іншого – опис та вивчення різноманітних зображень певної постаті в творах живопису, графіки, скульптури.

способів формулювання мистецтвознавчих завдань в працях істориків мистецтва. Між іншим, це мало не лише негативні, але й деякі позитивні наслідки, особливо для тих вчених, які намагалися продовжувати дослідження зображень минулих часів, оскільки уможливило наукову працю, не наражаючись на особисту небезпеку, методологічну невідповідність праць ідеологічним настановам радянської держави або цілковиту заборону досліджувати обрану проблематику. Складність використання подібних текстів полягала лише в тому, аби, читаючи мистецтвознавчі праці, навчитися відділяти «зерно від половини», тобто цікаві та необхідні факти й інформацію від ідеологем, які виконували роль «захисної парасольки» для праці та її автора. Крім того, оскільки певні аспекти проблеми досліджувалися окремо різними авторами, треба було навчитися «вичленювати» необхідне з різних творів та складати з видобутих фактів необхідну картину.

З 1990-х років ситуація почала змінюватися. Але треба було починати усе спочатку: вивчати наявну історіографію, вести значну пошукову роботу, публікувати віднайдене чи забуте, аналізувати, систематизувати та оприлюднювати висновки. У загальному підсумку усі вище перелічені стадії праці українських вчених ще тривають, хоча вже маємо деякі здобутки і навіть можемо визначити основні перспективи подальших досліджень.

Хронологічні межі цієї статті мають два паралельних виміри: один пов'язаний з історичними постатями, які жили протягом XVII–XVIII ст. і свого часу були відображені в різний спосіб (на іконах, в храмовому стінописі, в книжкових ілюстраціях, на портретах), а також другий – визначений початком формування наукового інтересу до зображувальних джерел, їхнього виявлення, опису, аналізу та застосування, який можна окреслити кінцем XIX – початком XXI ст.

Оскільки наявна історіографія іконографії козацької верстви багатоманітна та неоднозначна за своїм змістом, можна виділити кілька основних груп праць, які її формують: 1) праці, присвячені окремим виявленим портретам представників козацтва та ідентифікації зображених постатей¹; 2) праці узагаль-

нюючого характеру, присвячені аналізу іконографії того чи іншого діяча або верстви в цілому²; 3) праці, присвячені історії українського мистецтва певних періодів³; 4) відображенню образу українського козацтва у творчості окремих художників⁴. Крім того, слід пам'ятати, що інформація про той чи інший портрет або зображення, представників козацької верстви, зустрічається: 5) в біографіях художників та граверів⁵; 6) в працях, які стосуються історії та змісту окремих приватних колекцій чи музейних зібрань⁶, а також – 7) у довідникових виданнях⁷, альбомах (або виданнях ілюстрованих матеріалів)⁸, каталогах виставок тощо⁹; 8) міститися в приватному листуванні вчених¹⁰, котрі займалися цією чи дотичною проблематикою. Окрему групу праць становлять твори теоретичного характеру, присвячені визначенню та сутності іконографії, її історії як окремої галузі історичного знання, понятійно-категоріальному апарату, який вона використовує, завданням іконографії тощо¹¹.

Коротко схарактеризуємо праці, які належали до кожної з визначених груп, окремо, наголосивши, що формування цих груп було здійснено не за хронологічним, а за проблемним принципом.

Отже, однією з найбільших за кількістю існуючих бібліографічних позицій, слід вважати першу групу, до якої належали матеріали, присвячені окремим виявленим портретам представників козацтва та ідентифікації зображеної постаті.

Формування цієї групи почалося фактично з перших публікацій на сторінках «Киевской старины». Протягом 1882–1898 рр. були опубліковані численні статті біографічного характеру, присвячені різноманітним постатям козацької доби, які часто супроводжувалися портретами тих осіб, про яких йшлося в публікації. Як правило, саме наприкінці повідомлення автор, подавав коротку інформацію про сам портрет, дату його написання та місце тогочасного перебування. Такими, зокрема, були статті О. Лазаревського, який, в подібний спосіб, оприлюднив портрети Феодосії Палій, Василя Дуніна-Борковського, Івана Мазепи, Михайла Бороховича, Максима Ілляшенка, Івана та Григорія Стороженків, Богдана Хмельницького, Іллі Новицького, Спиридона Ширая та багатьох інших.

Не менш цікавими були публікації О. Лазаревського та В. Горленка під спільною назвою «Старинные малороссийские портреты»¹², які продовжували одна одну і навіть мали загальний продовжуваний список портретів, які описували автори. Фактично, оприлюднення переліку виявлених дослідниками портретів, пізніше визначило послідовність статей, присвячених біографіям зображених постатей, та самих портретів на сторінках цього часопису. З приводу деяких зображень, опублікованих чи описаних на сторінках видання, між дописувачами виникали суперечки. Водночас відбувалося захоплення авторами читачів, небайдужих до української старовини, до мандрівок у пошуках «втрачених» чи «невідомих» старовинних портретів, гідних наукового опрацювання.

Дискусії з самого початку точилися з приводу виявлених портретів гетьмана І. Мазепи – настільки не схожими вони були один до одного. Найбільше питань виникало до таких «портретів», як, так званий, «академічний», «норбленовський», «беке-тівський» (згодом вилучені зі списку гетьманських зображень), «лаврський» та деякі інші. До речі, останні з дискусій про достовірність того чи іншого портрету І. Мазепи вже не були жодним чином пов'язані з зображеннями, опублікованими часописом. Вони стосувалися зокрема, іншого, виявленого на початку ХХ ст., а потім вдруге – на поч. ХХІ ст., портрету І. Мазепи, який дістав визначення «дніпропетровського» (за місцем нинішнього зберігання)¹³. Дещо подібне відбувалося і навколо портрету В. Дуніна-Борковського, спочатку опублікованого на сторінках «Киевской старины». Відмінність полягала лише в тому, що дискусії точилися і продовжують точитися лише щодо одного портрету: дати його написання, символіки окремих предметів та жестів портретованого¹⁴.

Серед «заохочувальних» повідомлень часопису були, зокрема, замітки В. Ястребова, який відвідавши хутір Суботів, був обурений станом Іллінської церкви, побудованої коштом Богдана Хмельницького, та відсутністю в ній портрета самого фундатора¹⁵; повідомлення про те, що такий портрет «батька Богдана», імовірно може бути у Медвединському монастирі Чигиринського повіту Київської губернії, і який точно, за

словами автора, зберігається у М.А. Скоропадської в Санкт-Петербурзі¹⁶; а також розвідка О. Левицького про цілком несподівану картину часів легендарного гетьмана, яка зафіксувала абсолютно незрозумілу сцену козацького відступу з-під Львова, що не відповідала історичним реаліям¹⁷. Заохочення, які пролунали з вуст авторів заміток та повідомлень, дійсно з часом знайшли своїх зацікавлених читачів і призвели до цікавих результатів, про що буде далі.

Необхідним додатком до списків живописних портретів та їхніх описів, які розпочали формувати О. Лазаревський та В. Горленко, стала своєрідна рецензія-повідомлення останнього, присвячена працям відомого знавця та дослідника гравюри – Д. Ровинського. У цій публікації основний наголос був зроблений на те, хто з відомих українців був відображений на гравюрах, зафіксованих та описаних дослідником¹⁸. Як засвідчив В. Горленко, представників козацької старшини у цьому списку було кілька: Д. Апостол, А. Безбородько, Г. Гамалія, П. Дорошенко, Л. Кочубей, П. Полуботок, І. Мазепа, К. Розумовський, Б. Хмельницький¹⁹.

Отже, завдяки плідній цілеспрямованій («програмній») праці редакції та окремих дослідників, які співпрацювали з часописом, уявлення читачів «Киевской старины» про іконографію видатних діячів минулого, зокрема, представників козацтва, розширювалося. Особливістю цих перших публікацій було те, що вони лише фіксували та описували віднайдені зображення, повідомляли про місце їхнього зберігання, іноді подавали самі портрети, і лише зрідка включали порівняння та аналіз виявлених матеріалів. Натомість більш важливим було те, що саме з цих перших публікацій пізніше почали вибудовуватися окремі напрямки, які репрезентували іконографію того чи іншого історичного діяча. Зокрема, саме за такою схемою почала формуватися іконографія та історіографія історико-іконографічних досліджень портретів Василя Дуніна-Борковського²⁰ та Івана Мазепи²¹. Завдяки ґрунтовним дослідженням біографій двох відомих жінок свого часу – Феодосії Палій та Євдокії Журавко, здійсненим О. Лазаревським, була зроблена правильна ідентифікація портретованих, які виявилися дещо подібними між

собою. Водночас лише завдяки повідомленням В. Горленка маємо опис втраченого портрета гетьмана Івана Самойловича на стіні Троїцької церкви Густинського монастиря, фундатором якої він був.

Відсутність всебічної інформації щодо виявлених портретів обумовила низку передчасних висновків, зроблених редакцією. Зокрема, це стосувалося кількох зображень Б. Хмельницького²². Так, у статті, яка розпочинала серію публікацій портретів видатних постатей минулого, редакція звернула увагу на наявність картини «Хмельницький з полками» (інша назва «Богдан с полками»), яка зберігалася в колекції В. Тарновського, зображення, опублікованого на сторінках польського часопису «Kłosy», кількох гравюр, серед яких і гравюру В. Гондіуса, яка була виконана за життя гетьмана й імовірно відтворювала його зовнішність. Порівнявши усі згадані зображення, редакція дійшла висновку, що схожість образу Б. Хмельницького на цих картинах доводить той факт, що саме такий тип, пізніше названий «гондіуським», слід вважати єдиним з тих, які презентували нам справжню зовнішність гетьмана. Такий висновок на кілька десятків років затвердив за згаданими зображеннями право на істинність, достовірність, що апріорі відкидало будь-які інші інтерпретації його образу та можливості припущення, що ця людина дійсно могла виглядати і по-іншому. Наслідок подібного переконання був продемонстрований у самій же статті, де інший варіант зображення гетьмана з колекції О. Лазаревського, був названий фантастичним і безапеляційно відкинутий²³. Цей же висновок обумовив відсутність у подальшому серйозних іконографічних досліджень, присвячених портретам Б. Хмельницького²⁴, та обмеженість інтерпретацій образу цього гетьмана, притаманних мистецтву наступних століть.

Не маючи можливості докладно зупинитися на кожному з портретів, який свого часу став предметом дослідження українських вчених, обмежимося лише констатацією того, що: а) подібні публікації (присвячені якомусь окремому портрету) були і залишаються найбільш поширеною формою «іконографічного» дослідження, що має право на існування, але є мало продуктивним; б) до постатей, чий портрети та зображення

найчастіше ставали предметом дослідження, належать: І. Мазепа, Б. Хмельницький, П. Конашевич-Сагайдачний, В. Дунін-Борковський, В. Кочубей, П. Тетеря та деякі інші, що у свою чергу яскраво демонструє рівень розробленості проблеми іконографії інших представників козацтва; в) недостатній у кількісному відношенні візуальний ряд унеможливорює застосування численних методів опрацювання зображувальних джерел; г) «розкиданість» наявних історико-іконографічних публікацій, присвячених тій чи іншій постаті, у часі і просторі, обмежений доступ до самих портретів або втрата зображень, панування стереотипів та певних упереджень щодо зображень окремих діячів минулого, ускладнюють дослідження іконографії козацтва на сучасному етапі.

Натомість, якщо говорити про ті постаті, автентичні портрети та пізніші інтерпретації образу яких збереглися у достатній кількості, то слід зазначити, що їхня іконографія була у тій або іншій мірі проаналізована та узагальнена. Про це свідчить друга група наукових праць, яка становить історіографію даної проблеми.

Написання узагальнюючих праць з іконографії того чи іншого діяча козацької доби (або будь-якої іншої) стає можливим при накопиченні певної кількості візуального матеріалу. У деяких випадках дослідники вдаються до досить простих процедур фіксації, опису та виведення загальних висновків, щодо накопичених джерел. В інших, особливо, коли розходження між джерелами та їхніми інтерпретаціями залишаються занадто суттєвими, написання таких праць відкладається, або вони стають лише віхами на шляху пошуку найбільш обґрунтованих аргументів на користь того чи іншого візуального ряду.

Виявлені нами праці з іконографії українських гетьманів свідчать про досить низький рівень опрацювання візуальних джерел, що пояснюється низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних причин. Перші полягають у тому, що в Україні не так багато збереглося автентичних пам'яток портретного жанру XVII–XVIII ст. Більшість зображень, якими наповнені фондосховища наших музеїв, являють собою різноякісні копії, виконані наприкінці XVIII – протягом XIX ст. Відтак говорити про

дослідження достовірних зображень того чи іншого діяча досить складно. Крім того, низка з них є важко доступними, оскільки перебувають не в експозиціях музеїв, чи у каталогах бібліотек, а у фондах цих установ. З цієї причини навіть співробітникам цих структур іноді складно розшукати потрібне зображення або дати вичерпну відповідь на питання про те: що це за зображення, звідки походить тощо.

Щодо суб'єктивних причин, то вони, перш за все, полягають у складності самого процесу виявлення візуальних джерел, на що іноді йдуть роки. По-друге, існує потреба опанування дослідником не лише методиками візуального спостереження, але й наявних науково-технічних експертиз. По-третє, необхідними є глибокі знання історичної доби, до якої належав персонаж, зображення якого досліджують, та багато іншого. Отже, не дивно, що праці з іконографії окремих історичних постатей писали саме ті історики, які довгий час досліджували певний історичний період та життєписи персонажів своїх досліджень.

Таким чином, на сьогодні маємо узагальнюючі дослідження іконографії лише трьох гетьманів: П. Конашевича-Сагайдачного, Б. Хмельницького та І. Мазепи. За часом появи та кількістю публікацій перше місце займає постать останнього. Першу спробу подібного узагальнення зробив ще 1897 р. відомий чернігівський діяч, дослідник Ф. Уманець²⁵. На відміну від М. Костомарова, він у своїй праці присвятив питанню наявних гетьманських портретів цілий розділ. Такий крок був обумовлений, з одного боку, надзвичайною популярністю цієї теми, яка знайшла своє відображення у тогочасній науковій пресі, а з іншого – тим, що виявлених «мазепинських» зображень стало так багато, що виникла потреба дати наукове обґрунтування тим чи іншим портретам. Отже, дослідник здійснив опис відомих йому зображень та обґрунтував свої переконання щодо їхньої автентичності та правдивості. Зокрема, Ф. Уманець розкритикував т. зв. «академічний» портрет і наголосив, що, на жаль, саме це зображення є найбільш поширеним: воно присутнє в «Історії Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського, стало основою створення бюсту для колекції В. Тарновського, зберігається серед найбільшої збірки портретів у Церковно-археологічному

музеї при Київській Духовній академії тощо²⁶. Між іншим, дослідник тут же вступив у дискусію з В. Горленком з приводу висловленого останнім припущення щодо того, що на портреті з Академії мистецтв міг бути зображений і не Мазепа, а, наприклад, І. Скоропадський, чому так само не знайшов доказів. У кращому випадку, на думку Ф. Уманця, це міг бути добре виконаний етюд з натури, але не більше²⁷. Той факт, що для тогочасних «любителів» старовини писалися копії саме з цього зображення, на думку дослідника, пояснювалося якістю самого твору («очень недурное письмо»), а також авторитетом Академії мистецтв. Важливим аргументом для історика не на користь того, що на цьому портреті був зображений І. Мазепа, був підпис під ним: «польних» гетьманів в Україні ніколи не було, а «наказним» гетьманом Мазепа ніколи не був.

Далі Ф. Уманець проаналізував відомості, пов'язані із «лаврським» зображенням, і також дійшов висновку, що це не І. Мазепа. Натомість, тип портретів, які походили від зображення, виконаного кріпосним родиною Галаган Степаном Землюковим, нібито найбільше відповідав описам зовнішності гетьмана і їм можна «вполне доверять». З цього типу портретів згодом було зроблено гравюру, що містилася на сторінках «Історії Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського.

З приводу гравюри Даніеля Бейеля, датованої 1796 р. автор розділу висловився категорично негативно через те, що гравер жив і працював значно пізніше від гетьмана, а отже, не міг зробити своєї роботи з натури, а також через те, що це зображення було не схожим на попередні, які прийшлися до душі істориків. Цікаво, що Ф. Уманець, на відміну від інших дослідників портретів І. Мазепа, відніс до його зображень гравюру Я.П. Норблена та аналогічне зображення «невідомого майстра», яким пізніше виявилось полотно польського художника Я. Морачинського, написане у 1850 р. Прототипом цих двох портретів Ф. Уманець вважав зображення з гравюри відомого гравера Д. Галяховського (1708), а самі зображення «норбленовського» типу розглядав як такі, що «дышат художественной правдой», побудовані на «реальной подкладке» та варті того, аби з ними рахувалось образотворче мистецтво²⁸.

Подібні огляди та висновки, висловлені Ф. Уманцем доводили, наскільки питання автентичних та правдоподібних зображень І. Мазепи було складним, неоднозначним та таким, що вимагало не лише суб'єктивної (іноді дуже упередженої) оцінки історика, але й значних та глибоких знань щодо кожного виявленого портрета.

Наступний крок в опрацюванні наявної іконографії І. Мазепи здійснили М. Мухін, М. Голубець та частково В. Січинський у 1930-х роках²⁹. Зацікавлення цією тематикою саме у цей час було пов'язано із тим, що згідно з більшістю тогочасних писань про гетьмана, роком його народження вважали 1632 р., а отже, у 1932 р. українці (частіше галицькі) відзначали 300 років з дня народження гетьмана. Цій події були присвячені численні наукові публікації, художні вистави та виставки мистецтва. У згаданих статтях українських науковців не висловлювалося остаточних висновків. Це було оприлюднення думок та позицій щодо наявних зображень, дискусії з приводу окремих портретів, а також введення до наукового обігу нових візуальних джерел, у тому числі й тих, які були щойно створені (як, наприклад, в ситуації з портретом пензля О. Боровика)³⁰. Не вдаючись у деталі авторських позицій, які іноді дуже емоційно були висловлені, зазначимо, що аналіз цих публікацій дозволив дійти основного висновку: автентичні живописні та гравіровані портрети чи зображення І. Мазепи існують. Потрібно лише без жодних упереджень дослідити їхню історію, узгодити зображення з описами зовнішності гетьмана та прояснити розбіжності між різними зображеннями, не побоюючись відмовитися від деяких з них.

Надзвичайно важливе значення для розуміння розвитку історіографії іконографічних досліджень, присвячених українським гетьманам, зокрема, І. Мазепи, мали би стати праці відомого мазепознавця проф. О. Оглоблина. Однак серед оприлюднених думок та висновків вченого з цієї теми донині відомі лише ті, які були виголошені як доповідь на засіданні НТШ 7 червня 1952 р.³¹

На початку свого виступу О. Оглоблін зазначив, що саме «природний інтерес до іконографії одного з найвидатніших

діячів історичної України – з одного боку, й наявність суперечливих думок у науковій літературі з приводу автентичності відомих портретів І. Мазепи, з другого боку, – вимагають нового, спеціального дослідження цієї проблеми, чому певною мірою, сприяє відкриття в останніх десятиліттях нових портретів, а також документальних описів зовнішності гетьмана, що їх зробили були сучасники»³². Далі вчений докладніше зупинився на зображенні «лицаря з булавою» на гравюрі Л. Тарасевича (1695), який проф. В. Січинським був віднесений до списку автентичних портретів І. Мазепи. На думку О. Оглоблина, ця гравюра відображала іншу людину – Б. Шереметьєва. Крім відмінностей у зовнішньому вигляді портретованих, додатковими аргументами на користь позиції вченого, мав би бути брак родинного гербу гетьмана на площині гравюри українського мистця. Потім проф. О. Оглоблин зауважив, що і на відомій Переяславській іконі Покрови теж зображений не І. Мазепа, а І. Скоропадський.

В цілому ж, на думку доповідача, проблема іконографії І. Мазепи, є передусім проблемою методологічною. На його думку, варто було би спочатку встановити «безсумнівний тип виображення гетьмана певної доби, шляхом дослідження відповідного кола портретів, історично й хронологічно документованих та узгоджених з документальними даними про зовнішній вигляд Мазепи». Крім того, варто було би пам'ятати про найбільш яскраві риси зовнішності гетьмана, як то «волосом рудав, довголик і з бородою». На думку історика, цьому описові цілком відповідає група портретів, датованих 1699–1706 рр., до яких він відніс: рельєфне зображення на дзвоні «Голуб»; малюнок з літопису С. Величка; портрет І. Мазепи з Підгорецького замку в Галичині; гравіроване зображення з журналу «Eugoräische Fama» (1706). Відомі ж зображення на гравюрах І. Мигури (1706) і Д. Галяховського (1708), які хоч і були подані в умовно алегоричному трактуванні, також можуть вважатися автентичними портретами гетьмана. Водночас, не маючи достатніх аргументів проти зарахування гравюри Я. П. Норблена до зображень І. Мазепи, вчений просто зазначив, що воно є «польською карикатурою». До чергових завдань дослідників

іконографії І. Мазепи, на переконання вченого, варто було віднести студіювання іншої групи портретів – без бороди, правдоподібно молодшого (догетьманського) періоду його життя. На думку доповідача, більшість відомих до цього часу «безбородих» портретів І. Мазепи (за винятком т. зв. «бекетівського» або «академічного» типу) ще займуть своє місце в іконографії цієї постаті. Але тут вже будуть потрібні нові, більш точні методи досліджень. Критерієм визначення автентичності зображень, на думку О. Оглоблина, має залишатися нагадування про наявність у гетьмана бороди.

У цілому доповідь була ілюстрована багатим іконографічним матеріалом і викликала жваву дискусію, в якій взяли участь проф. М. Чубатий, проф. Д. Горняткевич, проф. В. Стецюк, проф. В. Лев.³³

Протягом наступних років О. Оглоблин продовжував опрацьовувати обрану тему. Про це свідчить запис в його автобіографії, зроблений у листопаді 1964 р. Розмірковуючи про місце культурної історії у власному науковому доробку, вчений вказував, що подібні теми були ніби на «узбіччі» його наукової діяльності, але «одна проблема з історії української культури, – писав історик, – мала для мене цілком самостійне значення і тримала мою увагу протягом кількох десятиліть. Це – проблема іконографії Мазепи. Ще в 1920-х роках зацікавила вона мене. Хотілося, нарешті, розв'язати питання, що його так заплутано було у попередніх дослідах над ним. Але систематично я працював над цією темою вже на еміграції, в Європі і особливо в Америці. Хоч моя запланована монографія про портрети гетьмана ще не закінчена, для мене таємниці *автентичного* портрету (краще сказати, портретів) Мазепи вже не існує»³⁴.

Однак, як свідчать опубліковані Л. Винаром «Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина (1920–1975)»³⁵, а також доповнена бібліографія праць вченого, які залишилися в рукописі³⁶, згадана монографія про іконографію І. Мазепи (1966)³⁷ так і не була завершена та опублікована. Більше того, вона поки що не була знайдена й серед архівних матеріалів вченого, які частково зберігаються в Україні. Отже, зрозуміле для О. Оглоблина питання автентичних портретів гетьмана, так і залишилося

не озвученим для нащадків. Тому у цьому питанні маємо покладатися лише на ті короткі тези, які були викладені ним ще у 1952 р. і, як показали пізніші дослідження в цьому напрямку, у загальній своїй масі виявилися слухними.

Вже значно пізніше, на початку XXI ст. історики знову повернулися до питання аналізу наявних зображень І. Мазепи. Не зосереджуючись тут на окремих аспектах проблеми, яким дослідники присвячували свої статті та замітки, наголосимо лише на тих виданнях, які ставили перед собою мету узагальнення та комплексного дослідження наявної іконографії цього гетьмана. Першою спробою стала стаття М. Забоченя «Іконографія гетьмана Мазепи», однак вона була написана за звичною схемою опису відомих автору зображень та коментарів до них³⁸. З часом, у 2009 р. друком вийшло двотомне видання «Гетьман»³⁹, у якому було розглянуто численні зображення І. Мазепи від XVII ст. до початку XXI ст., виконаних у різних жанрах, техніках та стилях. Для того, аби дати відповіді на численні запитання, які виникали з розумінням та трактуванням тих чи інших зображень, автору мистецьких розділів приходилося проводити спеціальні розшуки та дослідження, що дало можливість прояснити питання переліку автентичних портретів гетьмана, особливостей зображення персонажа «Мазепа» у творах романтичного живопису XIX ст., а також продемонструвати варіанти творчих інтерпретацій та авторського підходу до створення сучасних зображень. Однак формат науково-популярного видання та дещо інші завдання, які стояли перед проектом в цілому, не дозволили у повному обсязі розкрити тему іконографії І. Мазепи. Через рік з'явилося ще одне науково-популярне видання авторства відомого журналіста, дослідника часів І. Мазепи, яке охоплювало опис зображень гетьмана від XVII ст. до XX ст. На жаль, автор лише в котре переповів відомі факти та висновки, а також підкреслив власну особисту позицію щодо деяких зображень⁴⁰. Натомість однією з членів авторського колективу видання «Гетьман», яка власне й писала в ньому розділи, присвячені відображенню образу І. Мазепи в мистецтві, була продовжена робота з опрацювання іконографії гетьмана. На цей раз дослідниця зупинилася на особливостях

інтерпретації образу відомого діяча кінця XVII – початку XVIII ст. у творах живопису, графіки, скульптури та декоративно-ужиткового мистецтва XX – початку XXI ст.⁴¹ Праця була побудована на основі укладеного авторкою ґрунтового каталогу, хоча мети включити до нього абсолютно усі існуючі твори, не було. Важливою складовою цього видання стало те, що авторка спочатку подала певний перелік автентичних зображень XVII–XVIII ст., прояснила особливості появи тих або інших історичних портретів протягом наступних століть, зазначила, чому і з якої причини сучасні мистці наслідували саме окремо обрані іконографічні взірці, або від чого вони відштовхувалися, створюючи своє авторське бачення цієї особистості.

Щодо іконографії Б. Хмельницького, яка мала би бути ґрунтовно вивчена, ситуація виявилася незадовільною. Єдиним повноцінним дослідженням, яке було опубліковано наприкінці 1950-х рр., виявилася праця П. Жолтовського, присвячена питанням відображення визвольної боротьби українського народу в пам'ятниках мистецтва XVI–XVIII ст., висновки якої згодом повторювалися автором у його інших працях з історії українського мистецтва відповідного часу. Саме на сторінках другого розділу цієї книги дослідник не лише описав наявні автентичні зображення Б. Хмельницького, а дав чіткі та аргументовані відповіді (або висловив припущення) на запитання щодо авторства оригіналу, з якого свого часу були виконані три варіанти гравюри В. Гондіуса, про дату створення та зміст картини «Богдан с полками», виявленої та опублікованої «Киевской стариной» ще у 1882 р., про дещо відмінний від двох попередніх зображень, малюнок з літопису С. Величка, зображення з покровської ікони кінця XVII ст. та настінний портрет з Успенського собору Києво-Печерської лаври, який зберігся у копії XIX ст. тощо. З часу публікації праці П. Жолтовського і майже до початку 1990-х рр., інших спроб узагальнити наявну іконографію Б. Хмельницького, не було. Слабку надію на цікаве дослідження, яке би узагальнило доробок дослідників кінця XIX та XX століть, подавала інтригуюча назва статті В. Заруби⁴², дещо несподівано опублікована на сторінках часопису «Наука і суспільство» у 1991 р. Автор стверджував, що «жоден з геть-

манів не зажив собі такої шаноби – ні серед іноземців, ні серед співвітчизників, – як Хмельницький. Навіть Петро Дорошенко та Іван Мазепа, теж широко знані та згадувані європейською і українською історичною, літературною та малярською традицією» не можуть з ним порівнятися⁴³. Натомість, далі автор, погоджуючись з думкою мистецтвознавців, зазначав, що нині ми не маємо жодного портрета Богдана, мальованого з натури. При цьому у наступному реченні, незважаючи на вищезазначене, він наполягав, що «найдостовірніший образ Хмельницького створив Вільгельм Гондіус»⁴⁴. Далі дослідник переповів припущення П. Жолтовського, яке згодом неодноразово було повторено у численних довідниках, монографіях та науково-популярних працях. Воно стосувалося того, що В. Гондіус не міг особисто бачити гетьмана і виконав свою гравюру, скориставшись малюнком (чи портретом), зробленим іншим голландським майстром – Абрахамом ван-Вестерфельдом, котрий був придворним художником Я. Радзивілла. Разом із своїм покровителем мистець побував в Україні, особисто зустрічався з Б. Хмельницьким і мав нагоду зробити свій малюнок (портрет) якщо не з натури, то по свіжій пам'яті. Описуючи далі постать, зображену В. Гондіусом, автор зазначив, що «на гравюрі – спокійна, шляхетна людина», докладно перерахував елементи його одягу, однак припустився деяких дрібних помилок, як, наприклад, назвавши застібку делії діадемою. Далі так само безпідставно, бо гравюра не дає такої можливості, припустив, що руки гетьмана міцно тримають «булаву й шаблю, певно дорогої, дамаської сталі, з коштовним руків'ям». Продовжуючи описувати зображення на гравюрі, дослідник знову спробував нав'язати читачеві свою інтерпретацію постаті Б. Хмельницького, виходячи не з історичних обставин створення зображення, а зі значно пізнішого трактування цієї постаті в історичній та художній літературі. Він, зокрема, стверджував, що «обличчя Богданове, хоча й спокійне, сумом і втомою відверто дисонує з урочистою величчю вбрання. Запалі щоки, зморшки на чолі виказують мудрого і вдумливого політика, дипломата, полководця і державного діяча, який несе тягар покладеної на нього історією місії».

Після такого вступу В. Заруба перейшов до більш конкретних питань, які вже були предметом іконографічного дослідження. Він слушно стверджував, що гравюру В. Гондіуса протягом XVII–XVIII ст. (і від себе додамо – й надалі) вважали за найближчу до оригіналу, і саме тому вона стала об'єктом для реплік, повторів, копіювання. Авторами гравірованих портретів Б. Хмельницького були відомі майстри-фламандці Баумане і Мейзенс, італієць Бонаціна, австрійці Боутатс і Фюрст. Як данина славі «козацького князя», «запорозького генерала і ватажка» з часом з'явилося багато «інших, технічно завершених, але композиційно стереотипних зображень Хмеля»⁴⁵. У Західній Європі це здебільшого були роботи, які у різних варіантах повторювали гравюру В. Гондіуса (рідше оригінальні аркуші), а на українських землях – олійні портрети, що теж були копіями твору голландця. Основні компоненти композиції були стандартні. І тільки обличчя – вияв душі людини – художники передавали по-різному: в «одного він – молодецький козак, в іншого – сивосусий, втомлений дід».

Далі автор статті зупинився на описі відомої народної картини «Богдан Хмельницький з полками», про яку ми же згадували⁴⁶. Цікаво, що автор у своїй статті переповів первинний опис картини, поданий ще у 1882 р., повністю проігнорувавши дослідження цієї картини П. Жолтовським. Цей факт свідчить про те, що стаття не мала на меті оцінку наукового доробку попередників, так само, як і не передбачала серйозного внеску автора в дослідження цієї теми. Щодо образу гетьмана, створеного польським художником Я. Матейком, М. Заруба, слідом за В. Антоновичем та В. Бецом⁴⁷, зазначив лише те, що художник «дещо сполонізував риси Богданового обличчя», не прояснивши при цьому що він конкретно мав на увазі, тим більше, що Я. Матейко не один раз звертався у своїх творах до відображення українського козацтва і, зокрема, самого Б. Хмельницького (наприклад, полотно «Тугай-Бей та Хмельницький під Львовом», 1885)⁴⁸.

Попри те, що протягом XX ст. українськими художниками, графіками та скульпторами було створено безліч «образів» Б. Хмельницького (частина з яких наслідувала В. Гондіуса, а

решта брала до уваги інші іконографічні джерела), автор статті звернув свою увагу лише на портрет, створений М. Хмельком у 1953 р., наголосивши на тому, що автор надав своєму персонажу рис Й. Сталіна у зв'язку із відзначенням 300-річчя Переяславської угоди (!?).

Хоча дослідник у своїй статті і загадав про те, хто з сучасників залишив нам описи зовнішності Б. Хмельницького: італієць Альберто Віміна, француз П'єр Шевальє, сірієць Павло Алеппський, а також, хто з козацьких літописців означив своє ставлення до гетьмана: Самовидець, Самійло Величко, Григорій Граб'янка, але ж сам не скористався нагодою здійснити співставлення описів зовнішності гетьмана з існуючими портретами, які мали би відповідати цим описам. Наприкінці своєї розвідки В. Заруба, зазначив, що переліченими ним роботами «іконографія Хмельницького, ясна річ, не вичерпується», однак необхідних роз'яснень не надав. Таким чином, аналіз цієї статті, а також інших, які свого часу були присвячені окремим зображенням Б. Хмельницького, опубліковані на сьогодні візуальні джерела, дають підставу говорити про нагальну потребу ґрунтовного дослідження іконографії гетьмана й опрацювання окрім «гондіуського» типу зображень, альтернативних іконографічних типів.

Досить дивним виглядає той факт, що довгий час не було жодного дослідження, яке було б присвячене іконографії П. Конашевича-Сагайдачного, хоча його зображення стало одним з перших відомих портретів українських гетьманів, оприлюднених 1622 р. на сторінках видання К. Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана Війська Його Королівської милости запорозького...»⁴⁹. Якщо не враховувати згадки про цей портрет в мистецтвознавчих творах другої половини ХХ ст., єдиною узагальнюючою працею іконографії гетьмана стала стаття відомого українського історика, дослідника часів гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного – П. Саса, опублікована у 2006 р. на сторінках часопису «Україна в Центрально-Східній Європі»⁵⁰.

Перш за все дослідник звернув увагу на поодинокі публікації попередників, зокрема, на згадки про портрети П. Конашевича-

Сагайдачного в статтях А. Лукашевського та Б. Барвинського, а також на публікацію одного з пізніших портретів, що належав Київській Духовній академії, на сторінках «Ілюстрованої історії України» М. Грушевського⁵¹. Далі історик розглянув вже згадану гравюру, створену в рік смерті гетьмана, а отже, «по свіжій пам'яті», як джерело інформації про зовнішність гетьмана, його вік, одяг, спорядження, особливості тогочасної художньої мови, її символіку тощо.

Оцінюючи розглянуті та описані ним портрети, вчений особливу увагу звернув на можливість розгляду цих зображень як історико-документальних джерел. Так, гравюру з твору К. Саковича він відніс до надійних іконографічних та історичних джерел. Водночас, олійний портрет з колекції Капністів, копію гравюри 1622 р., опубліковану 1850 р. М. Максимовичем, портрет пензля невідомого художника з колекції НХМУ, портрет з колекції Київської Духовної академії, акварельний портрет пензля С. Васильківського та інші, зарахував до таких, що є художніми інтерпретаціями гравюри 1622 р., або авторським вимислом. П. Сас також звернув увагу на наявність постаті П. Конашевича-Сагайдачного в композиції стінопису Варваринського приділу Михайлівського Золотоверхого собору. Як слушно зазначив автор, зображення фігури гетьмана не відповідає історичним реаліям, тобто є винаходом сучасних художників та реставраторів, які брали участь у розписі відбудованого храму, знищеного на початку 1930-х рр., оскільки попередній розпис храму не передбачав зображення цього персонажу⁵². Не менше значення мало й те, що дослідник описав сучасні скульптурні портрети П. Конашевича-Сагайдачного, верифікувавши їх з зображенням гравюри з твору К. Саковича, хоча сам перелік цих портретів вийшов не повним.

Загальний висновок П. Саса щодо мистецьких творів ХІХ – поч. ХХІ ст. полягав у тому, що образ П. Конашевича-Сагайдачного був ними творчо переосмислений з урахуванням «індивідуального сприйняття» та «стилістичних тенденцій» свого часу. Крім того, значення цих творів полягає ще й у тому, що вони фіксують «певний конкретно-історичний свідомісний та культурний зріз, пов'язаний з історичною постаттю П. Сагайдачного»⁵³.

Окремо варто зупинитись на єдиній у своєму роді праці, яка була присвячена портретам гетьмана-вигнанця – «Шукання портрету гетьмана Пилипа Орлика»⁵⁴. Проблема дослідження іконографії цієї постаті полягає у відсутності його автентичних портретів. Причина такого стану речей криється в історичних обставинах обрання П. Орлика гетьманом: 1) вибори відбувалися за межами України; 2) ні гетьман, ні старшина не розраховували на довготривале вигнання; 3) скрутні обставини життя П. Орлика в еміграції, обмежені фінанси, які він свідомо витрачав на «українську справу», необхідність конспірації та частих переїздів. Не пощастило йому (з ідеологічних причин) попасти й на сторінки літопису С. Величка, який є джерелом іконографії багатьох гетьманів Право- та Лівобережної України XVII–початку XVIII ст. Д. Кравцевич спробував зібрати усі наявні зображення П. Орлика і визнати хоча б ті з них, які імовірно могли бути створеними у XVIII ст. та тими людьми, хто пам'ятав, як виглядав цей діяч, коли ще посідав уряд генерального писаря при гетьмані І. Мазепі. На жаль, як доводить згадане дослідження, усі зображення є уявними, а отже говорити про можливість іконографічних досліджень достовірних портретів П. Орлика, не приходиться.

Як не прикро це констатувати, але в українській історіографії на сьогодні не існує окремого дослідження, яке б було присвячене іконографії останнього гетьмана – Кирила Розумовського, хоча в цьому випадку прижиттєвих зображень цієї людини вистачає. Деякі, поодинокі гравюри та олійні портрети з його зображеннями описані в довідниковій та мистецтвознавчій літературі, однак ця тема ще чекає на комплексне вивчення.

Важливе місце в історіографії іконографії козацької верстви мають ті наукові праці, які загалом були присвячені історії розвитку різних галузей образотворчого та інших видів мистецтва, а також окремих жанрів мистецтва XVI–XVIII ст., в яких ця тема знайшла своє відображення фрагментарно. Їхнє значення, між іншим, полягає у тому, що саме ці праці часто ставали джерелом пошуку автентичних зображень гетьманів та представників старшини, або давали можливість прояснити ті аспекти історико-іконографічних досліджень, які були пов'язані

з особливостями зображень представників тогочасної еліти, символікою та семантикою творів живопису чи графіки.

З точки зору дослідження іконографії І. Мазепи, цікавими виявилися кілька праць, присвячених історії розвитку українського ливарного мистецтва. Почалося все з невеличкої доповіді співробітника Історичного музею ім. Т. Шевченка Б. Пилипенка, зачитаної ним на засіданні Комісії історії козаччини і козацької доби Історико-філологічного відділу УАН 18 червня 1930 р. Тема доповіді називалася «Мазепин дзвін»⁵⁵. Дослідник, розповідаючи про дзвін глухівського майстра Карпа Балашевича 1699 р., зазначив, що він «розкішно орнаментований, з литим рельєфним виображенням гетьмана Івана Мазепи». Саме це, на думку Б. Пилипенка, було унікальною особливістю дзвона, бо «подібних портретних виображень загалом не знає українське ливарництво»⁵⁶. Висока техніка виконання, можливість майстра спостерігати «оригінал», тобто постать І. Мазепи за його життя, надавали цьому зображенню документального значення. Дослідник зазначав, що «пишаста поза середньої на зріст постаті в гетьманському вбранні, продовгасте обличчя з борідкою безсумнівно малюють встановлений зразок офіційного гетьманського портрету, близький до відомого портрету з літопису Величка»⁵⁷. Далі автор наголосив на тому, що загальні риси обличчя не суперечать відомим графічним джерелам і остаточно розв'язують питання «про характерність оздоблення обличчя борідкою для другої частини гетьманства Мазепи». Аналізуючи працю Б. Пилипенка, М. Грушевський також окремо зупинився на доведеній автором думці щодо портретної схожості зображення гетьмана на дзвоні з іншими відомими варіантами, що збігалася з його власними висновками, висловленими з приводу іконографії І. Мазепи.

Як відомо, цей дзвін загинув. На переконання В. Біднова дзвін «Голуб» спіткала доля багатьох пам'яток українського ливарництва, які були знищені «на потребу індустріалізації»⁵⁸. Значення цього витвору українських майстрів-ливарників полягало саме у репрезентації унікального зображення, бо, як зазначав історик, «хоч цей гетьман і вславився своїми щедрими жертвами на церкви й монастирі, але ж правдивого портрету його не збереглося»⁵⁹.

Продовженням дослідження історії художнього лиття в Україні стала ґрунтовна й цікава книга П. Жолтовського, однак її зміст вже яскраво демонстрував ті ідеологічно-методологічні зміни, які відбулися за кілька десятиліть в українській науці. Описуючи виявлені дзвони XVII–XVIII ст., автор навмисно унікав «незручних» чи «заборонених» прізвищ. Так, описуючи єдину збережену пам'ятку роботи Опанаса Петровича (Афанасія Петровича), яка ще й донині знаходиться на дзвіниці Софійського монастиря у Києві, вчений не вказав на те, що він називається «Мазепа», бо був вилитий коштом гетьмана. Торкаючись біографії майстра Карпа Балашевича, П. Жолтовський в тексті монографії взагалі не подав опису його найвідомішого дзвону, зосередивши увагу на гарматах, а наприкінці праці, у словнику майстрів зробив лише невеличку помітку: «На плащі дзвона – картуш з гербом. Праворуч картуша постать з булавою в руці. По нижньому краю цього дзвона фриз із півкіл»⁶⁰, хоча він точно знав кому належить і зображений герб, і портрет. При цьому мистецтвознавець звернув увагу на те, чийм коштом найчастіше виготовлялися дзвони та гармати, і в який спосіб, це найчастіше позначалося – супроводжуючі написи або герби замовників. Такими, зокрема, були: герб полковника Грецика на гарматі (1692) та плащі дзвону «Кизикермен» (1695), фундаційні записи полковника Іллі Новицького та гадяцького полковника Михайла Бороховича на гарматах, вилитих їхнім коштом тощо. Як доводить зміст усіх згаданих праць, при високій техніці лиття, яку опанували українські майстри, при унікальних візерунках, написах та гербах, якими вони оздоблювали свої «твори», портретне зображення фундатора було використано лише на дзвоні «Голуб» (1699), що стало унікальним явищем у вітчизняній іконографії історичних діячів XVII–XVIII ст.

Значну роль у розвитку як українського портретного мистецтва та графіки згаданого часу в цілому, так й іконографії представників козацтва, зокрема, відіграли праці П. Білецького⁶¹, П. Жолтовського⁶², Д. Степовика⁶³. Згадані вчені, які нині вважаються авторитетами у галузі мистецтвознавства, досліджували українське образотворче мистецтво від XVI ст. до XVIII ст. майже паралельно. Принцип праці цих дослідників з

джерелами, сформульований П. Жолтовським, полягав у тому, аби вивчати мистецтво на оригінальних творах, віч-на-віч з пам'яткою, де б вона не знаходилася⁶⁴, обумовив високий рівень знання ними історії українського мистецтва. Нині наукова цінність їхніх праць для сучасних історико-іконографічних досліджень полягає у тому, що їх можна використовувати як джерело унікальних відомостей не лише про існуючі, але й втрачені старовинні портрети. Праці згаданих мистецтвознавців дозволили ввести у наукових обіг значне число образів з ікон, храмового стінопису, живописних та гравірованих портретів, які відображали гетьманів, полковників, сотників, інших представників козацької старшини, а також їхніх матерів, дружин або доньок.

Група праць, які були присвячені відображенню образу українського козацтва у творчості окремих художників, є ще мало опрацьованою через свою суто мистецьку спрямованість, а також через те, що творчість далеко не всіх художників, графіків або скульпторів, які мали у своєму доробку хоча б один твір, присвячений козацтву загалом, або якомусь з його представників окремо, ставали предметом спеціальних досліджень мистецтвознавців. Тому ми тут зазначимо, що цей напрям залишається доволі перспективним і може додати чимало нового та цікавого до інтерпретації іконографічних джерел в творах сучасних мистців, а також сприяти формуванню образу цієї верстви населення, її відомих діячів, нинішніми та майбутніми поколіннями.

Прикладами значення таких праць, може бути монографія польського мистецтвознавця З. Батовського, присвячена біографії та творчості відомого свого часу художника та графіка французького походження Яна (Жана) Пьотра (П'єра) Норблена⁶⁵. Саме ця монографія дозволила обґрунтовано вилучити зі списку вірогідних портретів І. Мазепи зображення, яке було підписано «Mazepa aetatis, 70» (1775), чим викликало серйозні дискусії істориків навколо нього. Докладний опис З. Батовським усіх стадій роботи художника над зображенням, наведені ним ескізи, а також факти з біографії мистця, переконували у тому, що Я.П. Норблен навіть не мав на думці писати портрет

українського гетьмана. Це була цілком самостійна робота, часткова пов'язана з тодішніми зацікавленнями художника, який працював над створенням альбому «типів людових» (народних типів) Польщі і жодного відношення до створення портрету реального І. Мазепи, не мав.

Цікавим прикладом використання існуючих іконографічних джерел та їхнього творчого опрацювання, є полотна Я. Матейка⁶⁶, М. Івасюка⁶⁷, М. Дерегуса⁶⁸, які зображували Б. Хмельницького; О. Орловського та В. Павлішака, які зображували І. Мазепу⁶⁹. Загальний образ запорозьких козаків чудово вимальовувався з полотен І. Рєпіна, Ю. Коссака, Ю. Брандта, С. Васильківського, М. Самокіша. Не менш цікавими залишаються картини та графічні твори сучасних українських мистців, до яких належали й належать Д. Нарбут (серія портретів козацьких полковників), Ф. Гуменюк (Б. Хмельницький, І. Виговський, І. Мазепа), В. Прядка (Б. Хмельницький, І. Мазепа), О. Гуйда-Полтавець (І. Мазепа, П. Орлик), В. Франчук (поліптих «Гетьмани України») тощо. Однак, творчість останніх ще чекає на своїх дослідників, а отже, вивчати питання про те, як ці художники використовували у своїй творчості іконографічну спадщину минулих століть, можна лише самостійно за наявними полотнами.

Дослідження іконографії українських гетьманів або інших представників козацтва за монографіями чи спеціальними статтями, присвяченими біографії того чи іншого мистця мають певні труднощі. Так, з одного боку, завдяки працям відомого мистецтвознавця Д. Степовика, які були присвячені розвитку українського граверського мистецтва та життєдіяльності окремих граверів: Олександра та Леонтія Тарасевичів, Івана Щирського, стало можливим говорити про наявність іконографічних джерел, які представляли Андрія Завішу, Георгія-Лаврентія Землю, Івана Перехреста, Івана Мазепу, Андрія Войнаровського, Василя Кочубея, а також численних церковних ієрархів і представників православної та католицької шляхти. Що ж до біографії інших граверів, зокрема пізнішого часу, то тут в нагоді можуть стати ті праці, як ми віднесли до групи довідникових видань: Д. Ровинського (12 випусків «Матеріалов для

русской иконографии», 1884–1891; Подробный словарь русских гравированных портретов: в 4-х т., 1893), П. Попова (Матеріали до словника українських граверів, 1926), П. Жолтовського (Словник художників, що працювали на Україні в XVI–XVIII ст. у книзі «Художнє життя на Україні XVI–XVIII ст.», 1983) та інші. Підготовлені та опубліковані вченими життєписи граверів не лише подають назви виконаних ними творів, рік їхнього постання, але й іноді супроводжуються чудовим ілюстративним матеріалом, який унаочнює описи. Водночас, з другого боку, не завжди виявляється можливим докладно та повноцінно дослідити біографії художників та граверів і виявити у доробку мистця твір, присвячений іконографії певного гетьмана чи козацького старшини.

Між іншим, необхідний для дослідження іконографії того чи іншого діяча часів Гетьманщини або козацтва в цілому матеріал, часто трапляється в працях, які стосуються історії та змісту окремих приватних колекцій чи музейних зібрань. Так, ще у 1885 р. професори київського університету св. Володимира В. Антонович та В. Бец. видали біографії українських гетьманів, які супроводжувалися фототипіями 9-ти портретів гетьманів, писаних олійними фарбами за малюнками з літопису С. Величка: П. Конашевича-Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, П. Дорошенка, М. Ханенка тощо, які зберігалися у колекції В. В. Тарновського⁷⁰. У передмові до свого видання професор В. Бец зазначив, що оскільки «обличчя – дзеркало душі», то саме воно демонструє той міцний зв'язок між внутрішнім світом людини та його зовнішніми рисами. Іноді лише історику, його інтуїції під силу «подметить мотивы деятельности исторической личности»⁷¹. У зібранні В. Тарновського, яким скористалися упорядники з люб'язного дозволу власника, було 44 портрети різних постатей. Планувалося, що усі вони увійдуть до першого розділу цього видання, яке мало складатися з кількох випусків. Другий розділ, планувалося сформувати за матеріалами описів та зображень стародавніх речей, хатнього начиння, одягу та зброї. До третього мали увійти факсиміле численних місцевих актів XVII–XVIII ст., а також першої половини XIX ст.

Упорядники першого випуску подали коротку характеристику кожному з портретів, яка явно могла становити інтерес для дослідників іконографії українських гетьманів. Зокрема зазначалося, що портрет Б. Хмельницького був копіюваний зі старого оригіналу, який нібито перебував у картинній галереї гр. Оссолінських. Цей портрет був придбаний В. Тарновським від І.І. Стороженка. Автентичність цього портрету на думку власника та упорядників доводилася значною його подібністю до гравюри В. Гондіуса. Сама ж гравюра, виконана у 1651 р. у Гданську, зберігалася в колекції Д. Ровинського та в Краківській бібліотеці, звідки її копія була надана для публікації польським археологом Й. Лоським. Далі упорядники наголосили, що ця гравюра є самим давнім, а отже достовірним зображенням Б. Хмельницького. З того часу ця думка надовго опанувала як істориками, так і мистцями, які почали її поширювати своїми працями та творами. До речі, саме це переконання обумовило й відсутність на сьогоднішній день жодного ґрунтового дослідження іконографії цього гетьмана.

Крім гравюри роботи В. Гондіуса, у виданні було представлено ще п'ять гравюр з зображенням Б. Хмельницького, вилучених з різноманітних праць XVII ст. З портретів, створених у XIX ст. було долучено літографічну копію роботи Я. Матейка.

Описуючи та коментуючи наступні портрети, упорядники зазначили, що портрет Петра Дорошенка був відзнятий з зображення, яке перебувало у Волоколамському монастирі, що дещо не збігалось з відомостями про місце поховання гетьмана⁷². Портрет Савви Туптала був знятий з оригіналу, який перебував у Чернігівському соборі. Він був ідентичним до портрету, який колись висів у Києво-Кирилівському соборі над гробом достойника. Інший варіант портрета датувався 1830 р. і демонстрував суттєву різницю у віці портретованих осіб. Переконливого пояснення з цього приводу укладачі не надали, окрім припущення, що останній портрет зроблено не з натури та незадовго до смерті.

Як засвідчив В. Бец у передмові до першого випуску, усі інші портрети колекції В. Тарновського, були змальовані з «мини-

атюрних зображень гетманов, помещених в известной летописи Величка, находящейся в Императорской Публичной Библиотеке. Они сделаны с этих изображений по заказу В.В. Тарновского в настоящую величину маслянными красками известным художником Васько, бывшим преподавателем рисования в Университете Св. Владимира. Если в этих портретах, в чертах лица; есть некоторое выражение характера каждой личности, которое по-видимому отсутствует в миниатюрах Велички, то в этом нельзя упрекнуть покойного художника, художественное око котораго могло прозреть такую черту в миниатюрном рисунке, которая невидима глазу обыкновенного зрителя. Таким образом, эти портреты можно считать наиболее верными с их старинными подлинниками, они составляют *писа в живописи*»⁷³. Як доводив автор однієї з рецензій на це видання, далеко не всі фототипії портретів для цього видання були зроблені з оригіналів, що звичайно шкодило як науковій вартості видання, так і професійній репутації самих укладачів⁷⁴. Таким чином, з одного боку, видання, яке оприлюднювало цікаві візуальні джерела з приватного зібрання, мало певне значення для розширення джерельної бази досліджень, з іншого – не допомагало дослідникам, а ще більше дезорієнтувало їх у пошуках оригінальних, достовірних портретів відомих діячів XVII–XVIII ст.

У XIX ст. одним з найкращих зібрань портретів, крім вже згаданої колекції В. Тарновського, вважалася колекція Церковно-археологічного музею, яка у свою чергу поповнювалася матеріалами громадських та приватних колекцій, зокрема Московського Товариства любителів духовної просвіти, купця А. Сорокіна, А. Муравйова, П. Успенського, О. Демідової, княгині Сан-Данато; М. Леопардова, В. Фальковського та інших⁷⁵. Його завідувач М. Петров неодноразово публікував каталоги музею та повідомлення про поповнення колекції⁷⁶. Відповідно ці публікації на сьогодні також є важливим джерелом розвитку іконографічних досліджень не лише козацької верстви, але й духівництва та міщанства. Зокрема, привертають увагу відомості про те, що в колекції музею зберігалася багато портретів українських гетьманів, датованих першою половиною XIX ст.:

Б. Хмельницького, І. Самойловича, І. Мазепи, Д. Апостола, К. Розумовського, генерального писаря В. Кочубея, полковника Л. Полуботка, а також гравюра І. Мигури, яка була присвячена І. Мазепі⁷⁷.

Питанню історії перебування одного з портретів гетьмана Павла Тетері (Моржковського) в колекції Національного музею у Львові, а також частково усій наявній іконографії цього діяча, була присвячена стаття Оксани Жеплинської та Олесі Семчишин-Гузнер⁷⁸. Дослідниці цілком слушно стверджували, що відомо два іконографічні типи портретних зображень П. Тетері. Один з них веде свій початок від малюнка в літописі С. Величка. Такими, зокрема були портрет П. Тетері, який колись перебував у колекції В. Тарновського, а 1883 р. був поширений через відоме видання В. Антоновича та В. Беца⁷⁹, а також портрети з серії зображень, якими пізніше були ілюстровані видання з історії України⁸⁰ тощо. Другий іконографічний тип походив від портрета, який імовірно був замовлений наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Варшавською колегією на знак «вдячності й шани до свого фундатора»⁸¹, яким і був Павло Тетеря.

Саме цей портрет (109,5 x 81,5, полотно, олія) з підписом у верхньому лівому куті: «Illustrisimus | Dominus | Paulus Tetera | Morzkowski | Capitaneus Brastaviensis | et Nizynensis | Magnus DUX Cosaco | rum Fundator Collegii | Varsoviensis | Societatis | Jesu»⁸², колись належав Едварду Руліковському, відомому польському історику та етнографу. Подальша історія зберігання твору невідома, але у 1912 р. портрет був переданий художником М. Сосенком до збірки А. Шептицького. Оскільки, як стверджують авторки, портрет був сильно пошкоджений, саме М. Сосенко, який на той час уже працював при музеї реставратором, повернув його до життя. Однак тодішній директор музею І. Свенціцький записав його до музейного щоденника не як портрет гетьмана П. Тетері-Моржковського, а як «Портрет гетьмана» та передав до допоміжного фонду, де він перебув аж до 2003 р.⁸³ Дослідниці також доводили, що аналогічний портрет, який нині зберігається у фондах Львівського історичного музею, є копією з зображення, яке зберігалось в НМЛ. Більше того, у 1910-х роках цю копію виконав та передав до ЛІМ той

же самий М. Сосенко. Аргументація та наведені докази, у тому числі й фотодокументи, не викликають сумніву щодо слушності припущень авторок. Однак не можна погодитися з їхнім твердженням щодо того, що перший тип іконографії П. Тетері був притаманним та поширеним лише на Лівобережній Україні, а другий – на Правобережжі. Частково вони самі собі суперечать, бо наводять приклад використання першого типу для створення сучасних авторських зображень, зокрема художником В.С. Василенком, який був поширений через одне з львівських видань⁸⁴. Водночас маємо приклад використання сучасними художниками-оформлювачами другого типу зображень, які були поширені через харківське видання⁸⁵, присвячене гетьманам України⁸⁶.

У цілому значення цієї публікації полягає у тому, що вона, будучи першою з присвячених питанням іконографії гетьмана П. Тетері, побудована на архівних документах та музейних матеріалах. Водночас, за браком інших джерел, авторки не змогли у повній мірі відтворити певний хронологічний період історії побутування описаного ними портрета гетьмана П. Тетері. Натомість, використовуючи це дослідження, можна продовжувати розвивати зазначену тему та вийти на створення повного реєстру автентичних та сучасних зображень цього діяча XVII ст.

Важливу складову вивчення іконографії українського козацтва становлять численні каталоги мистецьких виставок та художні альбоми, оскільки подібні видання подають багато довідникової інформації щодо назви, року створення, автора, місця зберігання, а іноді й переміщення зображень, а головне репрезентують репродукції (фотографії) творів мистецтва, які уможливають сам процес історико-іконографічного дослідження. Ця група праць є доволі чисельною, але в контексті нашої теми найбільше значення мають художнє видання, підготовлене П. Бекетовим⁸⁷; альбом, підготовлений та виданий у Львові Г. Хоткевичем⁸⁸; альбом, підготовлений художниками С. Васильківським й М. Самокішем з текстами Д. Яворницького⁸⁹; п'ятий випуск альбому за матеріалами Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, підготовлений та виданий М. Петровим⁹⁰; матеріали виставки, присвяченої україн-

ському портрету, яка була організована Д. Щербаківським та Ф. Ернстом у 1925 р.⁹¹; матеріали двох цікавих виставок, присвячених українському портретові, які відбулися у Чернігові⁹² та Києві⁹³ 2002 р. та 2006 р. відповідно, і нарешті унікальне видання, яке в остаточному варіанті дістало назву «Україна – козацька держава»: ілюстрована історія українського козацтва у фотосвітлинах з оригіналів документів, мап, стародруків, рукописів, клейнодів, зброї та одягу, з творів графіки, живопису, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва, історичних ландшафтів, з пам'яток архітектури та інших українських козацьких старожитностей⁹⁴. Ініціатором цього проекту став Володимир Недяк, якого, за його словами, спонукало до такої ідеї перевидання у 1992 р. видавництвом «Мистецтво» відомого альбому «З української старовини» (1900). З того часу він загорівся бажанням «відшукати й сфотографувати якнайбільше козацьких старожитностей та історичних пам'яток козацької доби, знайти та опублікувати мистецькі твори з історії козацтва України, здійснити їх ретельний перепис, дослідити та подати їх опис, систематизувати за історичними періодами і мистецькими напрямками, зібрати матеріали в ілюстрований ряд, який би зміг ґрунтовно й науково міцно підперти дослідження вчених, про існування Козацької держави в Україні»⁹⁵. Видання, обсягом 1216 сторінок, мало 10 основних розділів, 90 наукових нарисів, покликаних розкрити історію українського козацтва від становлення до сьогодення⁹⁶, 5175 фотографій, у тому числі портретів гетьманів, полковників, сотників, отаманів та інших представників козацтва, а також відомості про всі ті музеї України, які надали для цього видання матеріали своїх експозицій та фондів тощо. Таким чином, за визначенням академіка НАН України В. Смолія, воно повинно було стати «помітною віхою на шляху вкорінення у національну свідомість сучасного громадянина пам'яті про героїчну добу козацтва, про його звитяжні подвиги та репрезентативну державотворчу діяльність»⁹⁷. Враховуючи те, що у 2014 р. виповниться 10 років з моменту публікації цього видання, можна впевнено сказати, що воно свою мету виправдало. Попри прикрі погрішності та неточності у супровідних матеріалах, цей проект залишається на

сьогодні одним з кращих вмістилищем візуальних джерел дослідження іконографії українського козацтва.

Цікавим феноменом іконографічних досліджень стало те, що зацікавленість багатьох вчених, громадських діячів, письменників, художників та видавців, питаннями іконографії видатних постатей України, часто призводило до обговорення цих питань у приватному листуванні. В деяких випадках, як наприклад, у ситуації з контактами відомого українського філолога й історика С. Білоконя з не менш відомим російським пушкіністом Т. Цявловською, обговорення та фактично дослідження стану іконографії одного з українських гетьманів – І. Мазепи, виникло через несподівано розшукані дослідницею малюнки О. Пушкіна до його творів⁹⁸.

Не менш цікавим виявилось обговорення історії наявних на той час зображень того ж самого гетьмана та питання створення його сучасного (на початок ХХ ст.) історичного портрета в листуванні В. Липинського, М. Грушевського, Б. Лепкого, Я. Веселовського, В. Доманицького, М. Аркаса, Г. Хоткевича, О. Барвинського, О. Куриласа⁹⁹ та деяких інших зацікавлених осіб, що підтвердило думку про актуальність проблеми виявлення, формування та дослідження іконографії українських гетьманів, яка почала фіксуватися дослідниками та музейниками (В. Горленком, Ф. Камінським, О. Лазаревським, Ф. Лебединцевим та ін.¹⁰⁰) в листуванні та публікаціях¹⁰¹ кінця ХІХ ст.

Наприкінці поданого огляду сучасного стану історіографії іконографії українських гетьманів та представників козацької старшини, коротко зупинимось на питаннях інституціоналізації іконографії та тих працях, які окреслили деякі теоретичні підвалини подальших досліджень практичного характеру.

Перш за все, ще раз наголосимо, що накопичення візуального матеріалу, який давав можливість досліджувати іконографію козацької верстви, розпочалося у ХІХ ст. У першій чверті ХХ ст. вже виникла потреба інституціонально підтримати цей напрямок досліджень, що було засвідчено створенням у структурі ВУАН Кабінету українського мистецтва у складі Першого Історико-Філологічного відділу академії. Кабінет очолював О. Новицький. Як свідчить науковий звіт за 1925 р.¹⁰², спів-

робітники цього підрозділу того ж року закінчили інвентаризацію свого майна, поповненого збірками В. Щавинського (колишнього дійсного члена Товариства дослідників української історії, письменства та мови, знавця голландського малярства), провадили поточну роботу, розробляючи й популяризуючи питання українського мистецтва, а також оприлюднили протягом року доповіді на теми: «Рельєфні київські портрети XI в.» (Некрасов О.), «З історії друку на Україні в XVII–XVIII вв.» та «Дві книги XVIII в.», пов'язані з ім'ям гетьмана Івана Мазепи (Маслов С. І.), «Виставка: купецький портрет XVIII–XIX ст.» (Базилевич В.)¹⁰³.

Однак найбільш важливими виявилися міркування, висловлені П. Клименком на сторінках «Записок Історично-Філологічного відділу УАН» за 1926 та 1928 рр. Так, у статті про «украшенной портрет» військового отамана Чепіги вчений прояснив «вагу виображень окремих осіб для історичних дослідів». Він зокрема, писав, що «українське портретознавство, як історично-допоміжну галузь, ще не розроблено, сам український портрет не досліджено [...]. Тим часом утворити таку історично-допоміжну галузь це наша поточна справа»¹⁰⁴. На його переконання, дуже важливо було за дослідженнями питань загально-носупільного розвитку, не забувати про індивідуальний вимір історії, в чому надзвичайно могла би допомогти «дуже видатна галузь історично-допомічна». Далі вчений представив загальну схему опрацювання візуальних матеріалів та вказав на те, що така робота дозволить виробити «відповідні методи дослідження ролі та ваги мистецького образу, як витвору чисто індивідуального та його службово-чинникове місце в історичному розвитку невеликої конкретно-уявної громадської організації»¹⁰⁵.

Розвиваючи висловлені думки, П. Клименко у замітці, присвяченій українському «портретознавству», зазначив, що портрети потрібно досліджувати як «історично-побутовий матеріал»: «вони повинні визначатися не тільки індивідуально, але й масово-статистично. Основний науковий матеріал мають давати спеціальні експедиції або збирання портретів у місцевих музеях». Ще одним джерелом накопичення такого «корисного

матеріалу» історик вважав збірки фахових фотографій, бо саме у них, серед безлічі різноманітних знімків, можна знайти значний «портретознавчий матеріал». Усі ці та інші думки та міркування повністю співвідносилися з тим, що на той час виголошували представники відомої французької Школи анналів, зокрема, Л. Февр, однак вони не отримали свого розвитку протягом ХХ ст. через фізичне знищення їх носія – професора Пилипа Клименка було заарештовано та засуджено, що з часом призвело до самогубства вченого¹⁰⁶. Однак, вже на початку 2000-х років іконографія вже посідала чинне місце серед інших самостійних спеціальних історичних дисциплін¹⁰⁷ та її подальший розвиток впевнено відбувався в напрямку, окресленому ще протягом у 20-х рр. ХХ ст.

Отже, оглянувши та проаналізувавши наявні на сьогодні наукові праці, історичного, іконографічного, мистецтвознавчого та довідниково-допоміжного характеру, стало можливим виділити окремі періоди в розвитку історіографії зазначеної нами проблеми іконографії українських гетьманів та представників козацтва.

Перший період тривав *від 1882 до 1920-х рр.* Його нижня хронологічна межа пов'язана з часом заснування часопису «Киевская старина», на сторінках якого публікувалися як самі віднайдені зображення гетьманів і представників козацької старшини, так і перші дослідження, проведені над ними. Верхня, натомість, була обумовлена зміною дослідницької парадигми та відсуненням цієї тематики на маргінесі історичних досліджень. Крім того, частина функцій іконографії були передані мистецтвознавству, що, з одного боку, уможливило продовження розпочатих досліджень над візуальними джерелами, які відображали представників колишньої еліти XVII–XVIII ст., з іншого, майже повністю вилучили згадані джерела з наукового обігу істориків.

Другий період охоплював досить неоднозначний час: *від 1920-х до кінця 1980-х рр.*, протягом якого виділяються як більш, так і менш насичені дослідженнями підперіоди розвитку вітчизняної наукової думки, а також визначаються й ідеологічно-територіальні відмінності цих досліджень, що було пов'я-

зано із фактом паралельного існування української радянської та української зарубіжної (діаспорної) науки.

Третій період логічно співпав з часом існування української незалежної держави: *від 1991 р. до сьогодні, тобто 2013 р.*, в середині якого також вже можна виділяти підперіоди, обумовлені стадіями накопичення відповідного матеріалу та його поступовим осмисленням. Суттєве значення для розвитку наукових досліджень цього часу набули не лише вагомі теоретико-методологічні зміни у розумінні сутності історичного джерела взагалі, і візуального (іконографічного) джерела, зокрема, але й удосконалення дослідницького інструментарію. Стало очевидним, що без залучення нетипових практик та методів в історико-іконографічних дослідженнях, неможливо дійти неупереджених та всеохоплюючих висновків.

Проаналізована історіографія проблеми також дає підстави визначити напрямки та теми майбутніх досліджень. До таких, зокрема, можуть бути віднесені іконографія деяких гетьманів, чії прижиттєві зображення були досліджені недостатньо, або взагалі ніколи не ставали предметом наукового опрацювання. Не менш цікавими були б дослідження не лише іконографії козацтва, але й інших верств тогочасного суспільства. Певний науковий інтерес можуть становити ті дослідження, предметом яких стали б інтерпретації сучасними мистцями образів представників козацтва або духовенства тощо.

¹ К портрету Хмельницького // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 226–231; Левицкий О. Историческая картина времен Б. Хмельницкого // Киевская старина. – 1897. – Т. 56. – № 2. – С. 39–41; [Лазаревський О.] Заметки о портретах Мазепы (К рисунку) // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – № 3. – С. 453–462; [Лебединцев Ф.Г.] К портрету гетмана И.С. Мазепы // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – № 1. – С. 188–191; [Ф.] О портретах Мазепы // Киевская старина. – 1883. – Т. 6. – № 7. – С. 594–596; [Лазаревський О.] Антон Танский, полковник киевский (1712–1734): К портрету его тещи // Киевская старина. – 1894. – Т. 45. – № 4. – С. 146–151; [Лазаревський О.]

Дополнение к сведениям об Антоне Танском и его теще // Киевская старина. – 1895. – Т. 48. – № 2. – С. 65–66; [Лазаревський О.] Генеральний обозный Василий Каспарович Борковский (1640–1702): К портрету // Киевская старина. – 1894. – Т. 44. – № 3. – С. 530–536; [Лазаревський О.] Генеральний писарь Андрей Безбородько (1711–1780): К портрету // Киевская старина. – 1890. – Т. 28. – № 1. – С. 135–140; [Лазаревський О.] Максима Илляшенко, полковник лубенский (1677–1687) // Киевская старина. – 1891. – Т. 32. – № 1. – С. 186–189; [Лазаревський О.] Михайло Борохович, гадячский полковник (1687–1704) // Киевская старина. – 1890. – Т. 28. – № 1. – С. 135–140; Барвінський Б. Портрет гетьмана Мазепи в замку в Підгірцях // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. I. – Жовква, 1908. – С. 96–108; Барвінський Б. Портрет Мазепи кисти артиста-маляра Осипа Куриласа // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. II. – Львів, 1909. – С. 22–28; Барвінський Б. Причинок до питання про т. зв «Бекетівський» портрет Мазепи // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. II. – Львів, 1909. – С. 38–51; Мацьків Т. Гравюра Мазепи з 1706 р. // Укр. історик. – 1966. – Ч. 1–2 (9–10). – С. 69–72; Павленко С. Дніпропетровський портрет гетьмана І. Мазепи // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2/3. – С. 239–243; Павленко С. Портрет І. Мазепи з колекції Бутовичів // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4/5. – С. 63–67; Павловский И. Малороссийский гетман И. С. Мазепа: Портрет из замка князей Сангушко в Подгорске // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1912. – Вып. 8. – С. 145; Клименко П. «Украшеной партреть» військового отамана Чепіги та «Козак-Запорожець» // Записки історично-філологічного відділу. – 1926. – Кн. VII–VIII. – С. 451–468; [Б. Л.] Як виглядав гетьман Іван Мазепа? // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 5. – С. 3–6; Станіславський В. До питання про зовнішність Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С. 21–22; Ковалевська О. До питання атрибуції портретів І. Мазепи // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 102–108; Жеплинська О., Семчишин-Гузнер О. Портрет Павла Тетері (Моржковського) в збірці Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького // Літопис Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького. – Вип. 7 (12). – 2010. – 276 с. – С. 192–199; Шендрік Л.К., О.В. Янович. І.С. Мазепа. Дослідження портретів гетьмана. – Полтава: «Верстка», 2007. – 72 с.: іл.; Дмитрієнко М., Сухова-Жорнова О. Портрети гетьмана Івана Мазепи: ідентифікація образу та іконографічний аналіз зображень // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп.

ред. О.А. Удод. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2007. – С. 242–284; Ковалевська О. Портрети Мазепи: критерії достовірності та проблеми ідентифікації // Матеріали міжнародної конференції «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять» (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава). – К.: Темпора, 2008. – С. 395–406; та ін.

² Мухін М. Гетьман Іван Мазепа в світовій літературі та мистецтві (Причинки до бібліографії та іконографії Мазепи) // Книголюб. – Прага. – 1932. – Кн. I–II. – С. 3–10; Голубець М. Іконографія Мазепи // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7–8. – С. 5–8; До проблеми іконографії гетьмана Івана Мазепи. Резюме доповіді в НТШ, Нью-Йорк, 7.06.1952 / Свобода. – Ч. 201. – 2 серпня 1952. – С. 3; Заруба В. А який же то Хміль? Дещо з іконографії Богдана Хмельницького // Наука і суспільство. – 1991. – № 9. – С. 40–43; Забочень М.С. Іконографія гетьмана Мазепи // Науковий вісник українського історичного клубу. – Т. VI. – Москва, 2002. – С. 95–98; Сас П. Іконографія П. Конашевича-Сагайдачного: джерела та авторські версії // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – № 6. – С. 239–280; Ковалевська О. Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві ХХ – початку ХХІ ст. – К.: Темпора, 2013. – 420 с.: іл.

³ Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. – К.: Мистецтво, 1969. – 319 с.; Жолтовський П.М. Український живопис XVII–XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1978; Белецкий П.А. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. – Л.: Искусство, 1981. – 256 с.; Адруг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦИП, 2013. – 182 с. та ін.

⁴ Ostrowski J. K. Mazepa pomiędzy romantyczną legendą a polityką // Przegląd Wschodni. – Т. 1. – З. 2. – 1992/93. – S. 359–399; Ковалевська О. Образ Івана Мазепи у творах митців української діаспори // Історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 63–68; Ковалевська О. Образ Мазепи в творчості Олександра Орловського та Вацлава Павлішака // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) – Вип.4. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – С. 438–448; Ковалевська О. Образ козацтва в історичному живописі Яна Матейка // Університет. – 2005. – № 3. – С. 65–72; Ковалевська О. «Козацька» тематика в польському жанрово-історичному живописі ХІХ – початку ХХ століття // Тези доповідей Міжнародної наукової конференції «Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвро-

пейській історії» (3–4 червня 2005 р., м. Одеса). – Одеса, 2005. – С. 78–79 та ін.

⁵ О заседаниях (Про доповідь Ляскоронського В.Г. О гравере XVII в. Гильоме Гондіусе и его картографических трудах относительно Южной России, произведенных по чертежам и планам Левассера де-Боплана) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца / Под. ред. А.М. Лазаревского. – 1896. – Кн. XI. – С. 5–7; Врона І.В. Михайло Гордійович Деревус. Нарис життя і творчості. – К.: Держ.вид-во образотворчого мистецтва і музичної літ-ри УРСР, 1958. – 40 с.: іл.; Довженко О. Михайло Деревус: навпіл розкрояна душа // Музейний провулок. – 2004. – № 2. – С. 78–83; Степовик Д. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. – К.: Наукова думка, 1986. – 233 с.: іл.; Степовик Д. Іван Щирський. – К.: Мистецтво, 1988. – 159 с.: іл.; 233 с.; Золотоверхова І. Микола Івасюк – знаний і незнаний // Образотворче мистецтво. – 1990. – № 4. – С. 24–26; Ковалевська О.О. Образ Мазепи в творчості Олександра Орловського та Вацлава Павлішака // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – С. 438–448; Ковалевська О. Образ козацтва в історичному живописі Яна Матейка // Університет. – 2005. – № 3. – С. 65–72.

⁶ Петров Н.И. Коллекция старых портретов и других вещей, переданная в 1909 году в Церковно-археологический музей из Киево-Софийского митрополичьего дома // ТКДА. – К., 1910. – № 7/8. – С. 529–541.

⁷ Ровинский Д.Л. Подробный словарь русских гравированных портретов: в 4-х т. – СПб.: Тип. Имп. Акад. Наук, 1886. – Т. 1.; Попов П. Матеріали до словника українських граверів. – К.: Київ. наук. ін.-т книгознавства, 1926. – 140 с.

⁸ Изображения людей знаменитых или чем-нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии / Підгот. П. Бекетовим. – М., 1844; Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах [Текст] / В.Б. Антонович, В.А. Бец. – К.: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1883. – Вип. 1; Хоткевич Г. Альбом історичних портретів. – Львів: Друкарня І. Айхельберга. – Серія І, вип. 1 (Б. Хмельницький, І. Мазепа, І. Скоропадський, князь Федір Ольгердович); Серія І, вип. 2 (Ленгішівна (втрачено), Виговська, Палієва, Магдалена Мазепина); Петров Н. И. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Киевской Духовной академии. – Вип. 5. – Южнорусские портреты. – К., 1914; Україна –

Козацька держава. – К.: ЕММА, 2004. – 1216 с.: іл.; Український портрет XVI–XVIII століть. – Каталог-альбом. – К.: Галерея, 2006. – 352 с.; Україна Гетьманська в образах українських художників. – Батурич: НІКЗ «Гетьманська столиця», 2011. – 53 с.: іл. та ін.

⁹ Mouilleseaux J.P. Mazeppa: [exposition], Musée des beaux-art de Rouen, 19 mai – 30 juin 1978: catalogue. – Rouen: Le Musée, 1978. – 36 p.; Свенціцький І. Доба гетьмана Мазепи (промова на відкритті Мазепиної виставки). – Львів, 1932. – 8 с.; Гава О. Епоха Івана Мазепи в експонатах виставки Одеського історико-краєзнавчого музею // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип. 4. – Одеса: Фенікс, 2009. – С. 208–209; Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття: Каталог історико-мистецької виставки (21 червня – 24 серпня 2003 р., м. Львів). – К.: ЕММА, 2003. – 63 с. та ін.

¹⁰ Ковалевська О. Дослідження іконографії Івана Мазепи за матеріалами листування Т. Цявловської та С. Білоконя // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 289–300.; Журавлі повертаються...: З епістолярної спадщини Богдана Лепкого / Упоряд., авт. передм., прим. і коментарів В. Качкан. – Львів, 2001. – 920 с.; «Історія України-Руси» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упорядкування, вступ та коментарі Інни Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009; Репин и Украина. Письма деятелей украинской культуры и искусства к Репину (1896–1927). – К.: Изд-во АН Украинской РСР, 1962. – 211 с.; Тарасенко І.Ю. Листування Павла Жолтовського. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2012. – 188 с. та ін.

¹¹ Клименко П. «Украшеной партреть» військового отамана Чепіги та «Козак-Запорожець» // Записки історично-філологічного відділу. – 1926. – Кн. VII–VIII. – С. 451–468; Клименко П. До українського портретознавства // Записки історично-філологічного відділу. – 1928. – Кн. XIX. – С. 241 та ін.

¹² [Лазаревский А.] Старинные малороссийские портреты // Киевская старина. – 1882. – Т. 2. – № 5. – С. 337–342; Т. 4. – № 10. – С. 173–175; Горленко В. Старинные малороссийские портреты // Киевская старина. – 1882. – Т. 4. – № 12. – С. 602–606.

¹³ Ковалевська О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // Укр. істор. журн. – 2007. – №3. – С. 152–167; Ковалевська О. Про пошуки достовірного портрета Івана Мазепи //

Історія в школах України. – 2008. – № 4. – С. 40–42; Ковалевська О. Реконструкція образу Івана Мазепи // Гетьман. Осмислення. – К.: Темпора, 2009. – С. 98; С. 291–304; Ковалевська О. Сучасні дослідження портретів Івана Мазепи // Український історик. – Т. XLVII / XLVIII. – Ч. 1–4 (185–188) / 1–4 (189–191). – С. 168–180; Павленко С. Дніпропетровський портрет гетьмана І. Мазепи // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2/3. – С. 239–243; Павленко С. Зображення гетьмана І. Мазепи (кінець XVII – початок XX ст.). – Чернігів: Видавництво «Русь», 2010; Ковалевська О. Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві XX – початку XXI ст. – К.: Темпора, 2013. – 420 с.: іл.

¹⁴ Адрюг А. Портрет Василя Дуніна-Борковського. – Чернігів, 2005. – 32 с.; Адрюг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – Чернігів, Вид-во Чернігівського ЦНП, 2013. – 182 с.: іл.; Нетудихаткін І. Дослідження портрету Василя Дуніна-Борковського в ближніх інфрачервоних та у відбитих ультрафіолетових променях // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1. – С. 116–123.

¹⁵ В.Я. [Ястребов Я.] Разоренная могила // Киевская старина. – 1898. – Т. 62. – № 9. – С. 80–82.

¹⁶ Заметки по искусству // Киевская старина. – 1897. – Т. 57. – № 6. – С. 103–106.

¹⁷ Левицький О. Историческая картина времен Б. Хмельницкого // Киевская старина. – 1897. – Т. 56. – № 2. – С. 39–41.

¹⁸ Г. [Горленко В.] Старинная южнорусская гравюра // Киевская старина. – 1890. – Т. 28. – № 1. – С. 47–59.

¹⁹ Там само. – С. 55.

²⁰ [Лазаревський О.] Старинные малороссийские портреты // КС. – 1882. – № 5. – С. 337–342; Борковский Василий Каспарович, генеральный обозный (1640–1702). К портрету // Киевская старина. – 1894. – Т. 44. – № 3. – С. 39–41; Жолтовський П. Український живопис XVII–XVIII ст. – К., 1978. – С. 148; Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. – Ленинград, 1981. – С. 99; Белікова Г. Давній український портрет. Матеріали до виставки// Український портрет XVI–XVIII ст. Каталог-альбом. – К., 2006. – С. 26; Деркач Т., Кравич С. Портрет Василя Касперовича Дуніна-Борковського. Кін. XVII – початок XVIII ст. // Український портрет XVI–XVIII ст. Каталог-альбом. – К., 2006. – С. 139; Адрюг А. Портрет Василя Дуніна-Борковського. – Чернігів, 2005. – 32 с.; Нетудихаткін І. Дослідження портрету Василя Дуніна-Борковського в ближніх інфрачервоних та у відбитих ультрафіолетових променях // Сіверянський літопис. – 2010. –

№ 1. – С. 116–123; Адруг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – Чернігів, Вид-во Чернігівського ЦНІ, 2013. – 182 с.: іл.

²¹ К портрету гетьмана И.С. Мазепы // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – № 1. – С. 188–191; Цимбалистов А. Еще о портрете И.С. Мазепы [Из письма в редакцию] // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – № 2. – С. 370–372; Цибульский К. [Лебединцев Ф.] Ненаучные приемы в научном деле [По поводу одного газетного известия о портрете Мазепы] // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – № 2. – С. 377–383; Заметки о портретах Мазепы. К рисунку // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – № 3. – С. 453–462; Уманец Ф. Гетман Мазепа. – СПб, 1897. – 459 с.; Грушевський М. До портрета Мазепи // ЗНТШ. – Т. 92. – 1909. – С. 246–248; Грушевський М. Ще до портрета Мазепи // ЗНТШ. – Т. 94. – 1910. – С. 162; Барвінський Б. Портрет гетьмана Мазепи в замку в Підгірцях // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. 1. – Жовква, 1908. – С. 96–108; Барвінський Б. Причинок до питання про т. зв «Бекетівський» портрет Мазепи // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. II. – Львів, 1909. – С. 38–51; Барвінський Б. Портрет Мазепи кисти артиста-малюра Осипа Куриласа // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. II. – Львів, 1909. – С. 22–28; Барвінський Б. Доповнення до статей про Мазепу // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. 2. – Львів, 1909. – С. 77–94 та ін.

²² К портрету Хмельницького // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 226–231.

²³ Там само. – С. 229.

²⁴ Тут варто зазначити, що перше серйозне дослідження іконографії Б. Хмельницького, здійснене фактично за вказівками, залишеними авторами публікацій в «Киевской старине», було реалізоване лише у 1958 р. відомим мистецтвознавцем П. Жолтовським на сторінках його невеличкої праці «Визвольна боротьба українського народу в пам'ятниках мистецтва XVI–XVIII ст.». Однак ця праця, з одного боку, не мала своєю метою докладне та ґрунтовне дослідження саме іконографії цього гетьмана, а з іншого – вже морально застаріла і потребує доповнення, переосмислення та звільнення від упереджених висновків.

²⁵ Уманец Ф. Гетман Мазепа. – СПб.: Типографія М. Меркушева, 1897. – 456 с.

²⁶ Там само. – С. 413.

²⁷ Там само. – С. 415.

²⁸ Там само. – С. 421.

²⁹ Мухін М. Гетьман Іван Мазепа в світовій літературі та мистецтві (Причинки до бібліографії та іконографії Мазепи) // Книголюб. – Прага. – 1932. – Кн. I–II. – С. 3–10; Голубець М. Іконографія Мазепи // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7–8. – С. 5–8; Січинський В. Гравюри Мазепи (Гравюри на честь Мазепи і гравіровані портрети гетьмана) // Мазепа. Зб. ст. – Т. I. – Варшава, 1938. – С. 134–160; Січинський В. Реєстр гравірованих портретів гетьмана І. Мазепи // Мазепа. Зб. ст. – Т. I. – Варшава, 1938. – С. 160–161.

³⁰ Голубець М. Іконографія Мазепи // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7–8. – С. 7.

³¹ До проблеми іконографії гетьмана Івана Мазепи». Резюме доповіді в НТШ, Нью-Йорк, 7.06.1952 / Свобода. – Ч. 201. – 2 серпня 1952. – С. 3.

³² Там само. – С. 3.

³³ Там само. – С. 3.

³⁴ Мій творчий шлях українського історика // Оглоблін О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / Під заг. ред. Л. Винара. – Нью-Йорк–Київ–Торонто: Університет Кента, 1995. – 420 с.: іл. – С. 30–31.

³⁵ Винар Л. Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглобліна (1920–1975) // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглобліна. – Нью-Йорк: УВАН, 1977. – С. 93–123.

³⁶ Вибрана бібліографія праць про О. Оглобліна // Оглоблін О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / Під заг. ред. Л. Винара. – Нью-Йорк–Київ–Торонто: Університет Кента, 1995. – С. 395–401.

³⁷ Там само. – С. 401.

³⁸ Забочень М. С. Іконографія гетьмана Мазепи // Науковий вісник українського історичного клубу. – Т. VI. – Москва, 2002. – С. 95–98.

³⁹ Гетьман. Шляхи. – К.: Темпора, 2009. – 272 с.: іл.; Гетьман. Осмислення. – К.: Темпора, 2009. – 368 с.: іл.

⁴⁰ Павленко С. Зображення гетьмана І. Мазепи (кінець XVII – початок XX ст.). – Чернігів: Видавництво «Русь», 2010. – 142 с.: іл.

⁴¹ Ковалевська О. Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві XX – початку XXI ст. – К.: Темпора, 2013. – 420 с.: іл.

⁴² Заруба В. А який же то Хміль? Де що з іконографії Богдана Хмельницького // Наука і суспільство. – 1991. – № 9. – С. 40–43.

⁴³ Там само. – С. 40.

- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Там само. – С. 41.
- ⁴⁶ К портрету Хмельницького // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 226–231.
- ⁴⁷ Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Вып. I. По коллекции В.В. Тарновского. – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1883.
- ⁴⁸ Ковалевська О. Образ козацтва в історичному живописі Яна Матейка // Університет. – 2005. – № 3. – С. 65–72.
- ⁴⁹ Ровинский Д.А. Материалы для русской иконографии. – Вып. 3. – СПб.: Экспедиция Заготовления Государственных бумаг, 1884. – С. 4 (№ 96).
- ⁵⁰ Сас П. Іконографія П. Конашевича-Сагайдачного: джерела та авторські версії // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – № 6. – С. 239–280.
- ⁵¹ Там само. – С. 240–241.
- ⁵² Там само. – С. 268–269.
- ⁵³ Там само. – С. 278.
- ⁵⁴ Кравцевич Д. Шукання портрету гетьмана Пилипа Орлика. – Накладом автора, 1998.
- ⁵⁵ Юркевич В. Засідання Комісії історії козащини і Козацької доби // Україна. – 1930. – № 7/9. – Кн. 42. – С. 196–198.
- ⁵⁶ Там само. – С. 197.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Біднов В. Дзвони. Короткі історичні відомості. – Варшава: Друкарня Синодальна, 1931. – С. 21.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Жолтовский П.М. Художне лиття на Україні. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 45, 111.
- ⁶¹ Білецький О. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. – К.: Мистецтво, 1969. – 319 с.
- ⁶² Жолтовський П.М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятниках мистецтва XVI–XVIII ст. – К.: Видво АН УРСР, 1958. – 148 с.: іл.; Жолтовський П.М. Український живопис XVII–XVIII ст. К.: Наукова думка, 1978. – 328 с.: іл.

⁶³ Степовик Д.В. Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи. – К.: Наукова думка, 1982. – 332 с.

⁶⁴ Овсійчук В.А. Передмова // Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII вв. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 3.

⁶⁵ Batowski Z. Norblin. – Lwów, Drukiem W.L. Anczyca i spółki w Krakowie, 1911. – 220 s.: il.; Грушевський М. [Рецензія на книгу: Norblin, napisał Zygmunt Batowski. / Nauka i sztuka, wyd. Towarzystwie naukowych szkół wyższych, XII. – Lwów, 1911. – 219 s.] // Записки Наукового Товариства імені Шевченка (Львів). – Т. CVII, 1912. – Кн. I. – С. 167–168.

⁶⁶ Ковалевська О. Образ козацтва в історичному живописі Яна Матейка // Університет. – 2005. – № 3. – С. 65–72.

⁶⁷ Золотоверхова І. Микола Івасюк – знаний і незнаний // Образотворче мистецтво. – 1990. – № 4. – С. 24–26.

⁶⁸ Врона І. В. Михайло Гордійович Дерегус. Нарис життя і творчості. – К.: Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літ-ри УРСР, 1958. – 40 с.: іл.; Довженко О. Михайло Дерегус: навпіл розкраяна душа // Музейний провулок. – 2004. – № 2. – С. 78–83.

⁶⁹ Ковалевська О.О. Образ Мазепи в творчості Олександра Орловського та Вацлава Павлішака // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – С. 438–448.

⁷⁰ Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Вып. I. По коллекции В.В. Тарновского. – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1883. – 73 с.: ил.

⁷¹ Там само.

⁷² П. Дорошенко був похований за 15 км від Волоколамська (нині Московської області РФ) у с. Ярополець. Над його могилою була встановлена плита, а над нею спочатку дерев'яна, а потім кам'яна каплиця. Там же, у парку маєтку графів Чернишових ще на початку ХХ ст. знаходилося погруддя гетьмана роботи німецького скульптора О. Тріппеля.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Вып. I. По коллекции В. В. Тарновского // Киевская старина. – 1885. – Т. 5. – № 4. – С. 878–882.

⁷⁵ Крайній К. Київський Церковно-археологічний музей: історія і доля // Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею 1872–1922. – К.: НКПЗ, 2002. – 244 с., іл. – С. 6–18.

⁷⁶ Петров Н.И. Коллекция старых портретов и других вещей, переданная в 1909 году в Церковно-археологический музей из Киево-Софийского митрополичьего дома // ТКДА. – К., 1910. – № 7/8. – С. 529–541.

⁷⁷ Петров Н.И. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1897. – С. 39.

⁷⁸ Жеплинська О., Семчишин-Гузнер О. Портрет Павла Тетері (Моржковського) в збірці Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького // Літопис Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького. – Вип. 7 (12). – 2010. – 276 с. – С. 192–199.

⁷⁹ Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Выпуск I (9 портретов, Мазепи нет). По коллекции В.В. Тарновского. – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1885 – 73 с.: ил.

⁸⁰ Крип'якевич І. Історія України / Від. ред. Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович. – Львів: Світ, 1990. – С. 197.

⁸¹ Жеплинська О., Семчишин-Гузнер О. Портрет Павла Тетері (Моржковського) в збірці Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького // Літопис Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького. – Вип. 7 (12). – 2010. – 276 с. – С. 195.

⁸² Там само. – С. 194.

⁸³ Там само. – С. 192, 195.

⁸⁴ Габалевич Р. Історія України-Руси. – Кн. 2: Козацькі гетьмани. – Львів, 2008. – С. 70.

⁸⁵ Гетьмани України. – Харків: Промінь, 2006. – С. 135.

⁸⁶ Не зрозуміло лише, чому художник, використавши загальну композицію портрета П. Тетері з НМЛ, дозволив собі розфарбувати зображення у непритаманні кольори: делія подана у правдивому червоному кольорі, а ось каракулева шапка, чомусь вийшла яскраво малинового кольору, що не відповідає оригіналу.

⁸⁷ Изображения людей знаменитых или чем-нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии / Подгот. П. Бекетовим. – М., 1844.

⁸⁸ Хоткевич Г. Альбом історичних портретів. – Львів: Друкарня І. Айхельберга. – Серія I, Серія II.

⁸⁹ Из украинской старины / Рис. С.И. Васильковского, Н.С. Самокиша; поясн. текст. Д.И. Эварницкого. – СПб.: Изд. Маркса, 1900. – 100 с., 26 л. ил.

⁹⁰ Петров Н.И. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Киевской Духовной академии. – Вип. 5. – Южнорусские портреты. – К., 1914.

⁹¹ Ернст Ф., Щербаківський Д. Український портрет XVII–XVIII. – К., 1925.

⁹² Український портрет і народна картина XVIII–XIX ст. з фондів Чернігівського художнього музею. Каталог виставки. / Упоряд. Величко В.М. – Прилуки, 2002.

⁹³ Український портрет XVI–XVIII століть. – Каталог-альбом. – К.: Галерея, 2006. – 352 с.

⁹⁴ Україна – Козацька держава. – К.: ЕММА, 2004. – 1216 с.: іл.

⁹⁵ Там само. – С. 16.

⁹⁶ Там само. – С. 14.

⁹⁷ Там само. – С. 13.

⁹⁸ Ковалевська О. Дослідження іконографії Івана Мазепи за матеріалами листування Т. Цявловської та С. Білоконя // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 289–300.

⁹⁹ Ковалевська О. Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві XX – початку XXI ст. – К.: Темпора, 2013. – С. 20–23.

¹⁰⁰ Забіяка І.М. Епістолярна спадщина Василя Горленка: Монографія. – К.: ВПУ «Київський ун-т», 2002. – 247 с.

¹⁰¹ Див. публікації згаданих осіб на сторінках «Киевской старины» та інших періодичних видань того часу.

¹⁰² Звідомлення Відділу за 1925 // Записки історично-філологічного відділу. – 1926. – Кн. VII–VIII. – С. 599–607.

¹⁰³ Список прилюдних доповідів, що їх зачитали співробітники Відділу протягом 1925 р. // Записки історично-філологічного відділу. – 1926. – Кн. VII–VIII. – С. 609–615.

¹⁰⁴ Клименко П. «Украшеной партреть» військового отамана Чепіги та «Козак-Запорожець» // Записки історично-філологічного відділу. – 1926. – Кн. VII–VIII. – С. 467.

¹⁰⁴ Там само. – С. 467.

¹⁰⁵ Там само. – С. 468.

¹⁰⁶ Юркова О. Клименко Пилип Васильович // Енциклопедія історії України. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 348–349.

¹⁰⁷ Спеціальні історичні дисципліни: довідник. – К.: Либідь, 2008. – С. 276–280.

БІЖЕНСТВО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ГОЛОВНІ НАПРЯМКИ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Наближення столітнього ювілею від початку Першої світової війни спонукає вчених до підведення підсумків в дослідженні її окремих аспектів. Одним із таких напрямків є вивчення історії біженстваяк нового соціального явища, що в найбільшому масштабі проявилось на теренах Російської імперії. Його започатковано лише у 90-ті рр. минулого століття, позаяк до того часу істориків цікавила здебільшого військова історія цього збройного конфлікту, його економічна та політична складова, дипломатичні ігри основних учасників. При цьому слід зауважити, що поява кожного нового історіографічного дослідження свідчить про поступ в осмисленні, вивченні, творенні методологічних засад цієї важливої проблеми Першої світової війни.

На сьогодні у вітчизняній науці з'явилися перші історіографічні розвідки, присвячені серед іншого й проблематиці біженства. Такою слід назвати історіографічну публікацію О. Ресента та Б. Янишина¹. Однією із основних тем у цьому контексті, як зауважили ці дослідники в іншому своєму дослідженні, є проблематика біженства². У роботі Г. Сегеди, крім джерел, охарактеризовано історіографію лише періоду Російської імперії³. У дослідженнях Л. Жванко зроблено спробу подати аналіз наукового доробку зазначеної проблематики упродовж всього періоду війни, тобто охопивши й наукові розвідки, присвячені добі УЦР та Української Держави⁴.

Відтак, у запропонованій статті подано аналіз сучасної зарубіжної історіографії проблеми біженців Першої світової війни,

які перебували на теренах Російської імперії упродовж 1914 – лютого 1917 гг.

При цьому слід наголосити на складнощях доступу до історичних праць, оскільки їх пошук передбачає роботу в закордонних книгозбірнях, оскільки у вітчизняних бібліотеках їх просто обмаль. Тому авторка опрацювала літературу, що зберігається у фондах семи наукових бібліотек України (Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, м. Київ, наукові бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна та Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, Державна обласна універсальна бібліотека імені Первовчителів слов'янських Кирила і Мефодія, м. Дніпропетровськ, Державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, м. Харків, Полтавська обласна наукова бібліотека імені Івана Котляревського, Наукова історико-краєзнавча бібліотека «Тавріка», м. Сімферополь), двох провідних бібліотек Польщі (бібліотека Польської Академії Наук, м. Варшава, бібліотека Ягеллонського університету, м. Краків) та двох провідних бібліотек Російської Федерації (Державна публічна історична бібліотека, м. Москва, Національна бібліотека, м. Санкт-Петербург).

Перш за все, важливим є розуміння місця Великої війни у дослідницьких пріоритетах європейських істориків. Професор Ж.-Ж. Беккер, один з авторитетних її дослідників Франції, визначив момент відліку та головні аспекти дослідження проблем Першої світової війни. «З 1960-х років нові покоління істориків роблять спроби сформулювати нове бачення війни, беручи до уваги широку палітру поглядів, різну ментальність, уявлення. Вони намагаються зрозуміти, якими були учасники цієї війни, як вони мислили, що відчували... Зрозуміло, цього було недостатньо для надання події, яка відбувалася десятиліття тому, сучасної гостроти та актуальності, здатної викликати запеклу полеміку, подібно до тієї, яка не вщухає щодо перевороту 1917 року»⁵.

Крім того, вчений на сторінках свого російськомовного видання піднімає питання щодо повернення до старого визначення «Велика війна». Його аргументація на користь цього

терміна пов'язана зі сприйняттям війни її сучасниками: «... для сучасників вона усвідомлювалась саме такою – безпрецедентною подією, яка вразила людство своїм розмахом. Нічого до цього світ не знав. Визначення Велика війна з'явилося не після її закінчення, а на початку»⁶. Дослідник також звернув увагу на зміни підходів при визначенні причин війни. У результаті – «...історіографія світової війни повністю оновилася: центральне місце в ній посіли дослідження, присвячені національному та людському фактору в історії»⁷. Якісно новим у європейській історіографії стало поняття «культура війни», що охоплює всі напрямки життя європейців під час війни: освіта, виховання, сімейне життя, преса, форми колективного та індивідуального побуту, очікування, цінності та ін. Підсумовуючи, Ж.-Ж. Бекер зазначив: «У сфері вивчення «культури війни» ми все ще далекі від систематичних досліджень і перебуваємо на стадії підготовки новаторських робіт»⁸.

Німецький історик Бен'ямін Циман наголошує на перевагах «культурної історії» Першої світової війни порівняно з дослідженнями, що виходять з принципів класичної дипломатичної та структурної історії, роздумами над ходом війни в рамках «великої політики кабінетів», якою до кінця 80-х рр. минулого століття займалися західноєвропейські вчені⁹. Поряд з тим культурна історія та історія менталітету часів Великої війни – «гарний приклад нового відкриття та нової інтерпретації певної тематики цього періоду». На його переконання «...тільки культурна історія, яка надає перевагу людині, її діяльності удостоїла належною увагою цей аспект війни і розробила його у багатьох тематичних областях»¹⁰.

Прикладом застосування принципів «культури війни» та «культурної історії» у вивченні біженства Першої світової війни в Російській імперії є праці британського дослідника П. Гетрелла. Серед дослідників, які започаткували цей напрям, слід назвати П. Гетрелла, британського професора університету в Манчестері, який у низці своїх праць дослідив проблеми біженства Першої світової війни на теренах Російської імперії¹¹. На особливу увагу заслуговує його монографія «Уся імперія в дорозі: біженці в Росії під час Першої світової війни», яка

висвітлює проблематику появи біженства як соціального явища, царську політику щодо цієї категорії населення, діяльність благодійних спілок, гендерні аспекти, впливи російської лютневої революції на процес консолідації біженців, тлумачить поняття «переміщені особи»¹². Дослідник також вводить широке поняття «переміщені особи», «переміщення населення» («population displacement»), до семантичного кола якого зараховує біженців, депортованих, військовополонених ворожих армій, інтернованих з числа громадян ворожих країн¹³.

У статті «Біженці і проблеми статі в Росії у часи Першої світової війни», яка є фактично російськомовним перекладом одного із параграфів зазначеної монографії, П. Гетрелл цілком слушно зазначив: «Біженці, безсумнівно, несправедливо залишені поза увагою дослідників, вони не піддавалися, та й зараз не піддаються спробам “розкласти” цих людей за встановленими категоріями ... у звичних рамках суспільних сил, класів, станів, національних етнічних груп»¹⁴.

В іншій роботі він намагався дослідити феномен переселення людей саме за воєнної доби, самоідентифікацію біженства, особливості перебування в тилкових губерніях різних етнічних груп біженців – поляків, латишів, росіян. Досить цікаву, неоднозначну й дискусійну тезу висловив дослідник у сюжеті, присвяченому українським біженцям, назвавши його «Малоросія. Незручні біженці». Він доводить, що «біженство підтверджувало респектабельність культивування національної самосвідомості і додавало життєздатність діям, які були наслідком особливостей національної ідіоми. Біженці були мобілізовані в «хрестовий» похід на підтримку національного відродження і, зрештою, створення або відновлення національної єдності»¹⁵.

Закордонні історики, аналізуючи проблему етнічних біженців, наголошують на такому собі психологічному бар'єрі, який доводилося долати останнім – так званий «поріг» чи «кордон», залежно від ситуації. Ті, хто «переступили поріг» невідомості і ті, хто їх зустріли, були вимушені співіснувати разом. При цьому П. Гатрелл звертає увагу на таку дефініцію: «Для багатьох біженців неросійського походження не було різниці між

біженцями і корінним населенням. Проте не в усіх випадках становище тих, хто переступив «поріг» було однаковим. Іншим воно було для євреїв, коли порівняти становище останніх із поляками чи латишами. Російські євреї протягом багатьох років жили у відведеній їм межі осілості, тому вони переходили дійсно кордон. На відміну від біженців, які змінювали своє місце проживання в межах власне імперії, то біженці з Галичини чи турецької Вірменії дійсно перетинали державний кордон... У деяких випадках кордон – географічне поняття, а в інших – культурне (між містом і селом), чи релігійне, чи комплекс культурно-правових норм»¹⁶.

Окремі згадки щодо проблематики біженців у контексті дослідження охорони здоров'я в Російській імперії подано у статті іншого британського історика П. Уолдрона. При цьому автор без використання архівної бази робить значні помилки фактологічного плану, зокрема при обрахунках кількості цих людей, що прибули до Катеринослава¹⁷.

Німецький історик Й. Баберовські, аналізуючи ситуацію з кількістю біженців в Російській імперії дає їй влучну й лаконічну характеристику. Вона «... стала країною біженців»¹⁸. Поряд з тим історик висловлює дискусійну тезу, яку за великим рахунком, можна поставити під сумнів: «Біженець символізував розпад старого порядку, він втілював безлад і нестабільність, чого боялися царські генерали. Й оскільки біженець не був ані робітником, ані селянином, ані дворянином, ані буржуа, а був сучасним кочівником без коріння і зв'язків...»¹⁹. Проте, на нашу думку, біженство слід розглядати в контексті тих морально-психологічних руйнувань, які Перша світова війна принесла цивілізації. Вона зламала долі мільйонів людей, позбавила даху над головою та сім'ї, докорінно змінила ставлення до життя, релігії, культурних і духовних цінностей²⁰. Відтак біженців не можна однозначно і категорично сприймати як аморфну масу, позбавлену можливості адекватно оцінювати ситуацію, дбати про своє життя. Зрозуміло, що серед них були й такі, яким було важко адаптуватися в нових умовах, сприйняти іншу реальність. Проте вже за деякий час біженці здебільшого осіли й акліматизувалися. Хто відкрив свою справу, хто поступив на службу,

на роботу, але всі завели у себе вдома і у стосунках з місцевими «осілі» порядки». Вони з потугами, але все ж ставали частиною того соціуму, який надав прихисток²¹.

Цікавим є й аналіз польської історіографії проблематики біженства, яку започаткували дослідники ще в часи Польської Народної Республіки. На жаль, тоді зазначена тематика розглядалася фрагментарно й перебувала здебільшого у тіні вивчення революційних подій. Серед істориків, що започаткували цей напрямок, слід назвати В. Найдус, яка у своїх роботах подала широку картину життя польських біженців у тилкових губерніях Російської імперії²². Зрозуміло, що В. Найдус в умовах тогочасної партійної ідеології була просто зобов'язана вставляти сюжети про участь польських біженців у революційних подіях 1917 р., нездатність польської влади забезпечити поляків, які поверталися на батьківщину та ін.²³. У подібному напрямку проблеми біженців розглядав І. Спустек у книзі, присвяченій перебуванню поляків у Петрограді у 1914–1917 рр.²⁴.

Цінною, на наш погляд, є монографія польської дослідниці з Познанського університету ім. А. Міцкевича Д. Плигавки «Сенкевич у Швейцарії». Вона присвячена аналізу діяльності благодійної фундації, очолюваної Нобелівським лауреатом Генріком Сенкевичем, з організації допомоги польським біженцям у різних куточках планети²⁵. Авторка наголосила, що «...трагедія польського народу в роки війни підсилувалася і багатотисячними юрбами злиднених біженців. Крім того, значного горя принесла і примусова та безцеремонна евакуація польського населення російською владою у серпні 1915 р.»²⁶.

Сучасна польська історіографія має значні здобутки у вивченні окресленої тематики. При цьому можна фактично говорити про існування наукової школи в університеті імені Марії Кюрі-Склодовської в Любліні. Одним із провідних дослідників є професор М. Коженювський, який у низці своїх публікацій висвітлив проблеми життя польських біженців²⁷. Визначаючи статус поляків, евакуйованих углиб Російської імперії, він наголошує, що російська влада в офіційній кореспонденції використовувала термін «біженець» – «uciekinię» (утікач). Поняття ж «wugnianiec» (вигнанець), «uchodźca» (біже-

нець), «tułacz» (блукач) зустрічаються у тогочасних архівних документах. За переконанням дослідника, вони підкреслюють статус польської людності, примусово евакуйованої з польських губерній²⁸.

Результатом спільної праці М. Коженювського, М. Мондзика та Д. Тарасюка стала колективна монографія «Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej»²⁹. Книга польських колег – це результат їх кількарічних наукових пошуків (про що свідчить значна бібліографія, подана в списку використаної літератури) у царині діяльності громадських комітетів по опіці співвітчизників, евакуйованих до Російської імперії у середині 1915 р. Їх робота присвячена перебуванню польських біженців у Російській імперії у роки Першої світової війни. Аналізуючи стан наукової розробки питання у Польщі, вчені дійшли висновку, що проблема біженців Першої світової війни мало вивчена в історіографії, позаяк «...період Першої світової війни до цього часу перебуває в тіні дослідження трагічної долі країни і польського народу в 1939–1945 рр., драматичних радянсько-польських стосунків, хоча польські біженці відіграли значну роль у діяльності поляків та старої еміграції в Росії»³⁰. Ця книга, без перебільшення є подією для дослідників біженства Першої світової війни, скажімо так постімперського простору, оскільки є однією із перших узагальнюючих робіт з цієї тематики. Крім того, вітчизняному досліднику книга важлива й тим, що її автори аналізують долю польських біженців – серед іншого і в українських губерніях³¹.

У ще одній колективній праці М. Коженювського, М. Мондзика, Д. Тарасюка та К. Лявця, присвяченій історії перебування поляків на теренах Східної України упродовж 1832–1921 рр., подано окремі сюжети діяльності відділень польських громадських організацій – Центрального обивательського комітету губерній Королівства Польського в Петрограді, Польського товариства допомоги жертвам війни та Польського львівського комітету допомоги – у справі соціальної опіки біженцям-поляками³².

Серед інших робіт польських істориків потрібно виділити праці А. Ахматовича³³ та А. Їлаз³⁴, присвячені окремим аспек-

там проблеми польських біженців Першої світової війни. Так А. Глаз зауважує, що більшість простих солдатів і частина офіцерів російської армії, залучених до виселення цивільного польського населення, загалом засуджували саму думку евакуації в такий спосіб, критикуючи форми її проведення³⁵.

На увагу заслуговує і книга польського професора Щецинського університету Я.-М. Піскорського «Wygnanie. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie»³⁶. Його книга – про вигнаних і переселених сотень тисяч пересічних європейців, чії долі розгорталися на тлі фатальних подій ХХ ст. Я.-М. Піскорський визначив типологію міграційних процесів, зауважуючи, що економічні і політичні причини творять радше перманентних мігрантів, хоча збройні конфлікти, особливо від часів Першої світової війни випродукували юрби біженців. Поняття «біженство» вчений принципово застосовує до примусових мігрантів, незалежно від місця їх перебування – чи на батьківщині, чи за її межами. Хоча в іншому сюжеті автор говорить і про осіб, які добровільно полишили свої житла, рятуючись від фронту, що наближався, і про тих, кого влада вивезла в тиллові райони³⁷. Надзвичайно простим і водночас трагічним в своїй суті є усвідомлення того, що в часи війни вояки, які гинуть на полі бою, можуть розраховувати на якийсь скромний надгробок чи бодай хрест, а «біженці помирають тихо в придорожніх ровах, в переповнених вагонах, в залізничних тунелях, в таборах для інтернованих, одним словом – в дорозі»³⁸.

Світова війна 1914–1918 рр., на думку історика, зруйнувала віденську систему європейського співжиття і призвела до всіх наступних трагічних подій на континенті. Вона стала, так би мовити, каталізатором загальної радикалізації Європи ХХ ст. Саме ця війна породила масові «інтернування і депортації іноземців та етнічних меншин з держав їх проживання». В умовах націоналістичної істерії, що розгорталася у всіх країнах-учасницях конфлікту, їх трактували як потенційних зрадників. Найбільшим політичним результатом воєнних подій на фронтах Європи, виходячи з предмету дослідження, Я.-М. Піскорський цілком слушно називає маси біженців, яких було важко від-

різнити від насильницьки переселеного населення. Погодимось із тезою вченого, що масове біженство, яке зорганізувала російська влада на Східному фронті, стало справжньою драмою углиб імперських теренів дійсно може видатися апокаліптичною картиною тотального руху цілої імперії Романових.

Загалом же, монографія Я.-М. Піскорського – квінтесенція європейської літератури з питань біженства, міграцій, переселень, етнічних чисток, а розлоге цитування творів Е.-М. Ремарка, додає йому експресії та підсилює трагізм сприйняття описуваних подій. Проте варто зауважити – книга написана без використання архівних джерел, які, на наше переконання, складають основу історичної монографії, а запропонована проблематика радше подається крізь призму історичного досвіду власної родини, яка опинилася в епіцентрі тих трагічних подій, що робить її подібною до жанру політичної есеїки³⁹.

На пострадянських теренах розробка проблематики біженців Першої світової війни набула висвітлення лише в останнє десятиліття ХХ ст. Воно ознаменувалося переглядом методологічних підходів, пошуком нових архівних матеріалів, проведенням низки ювілейних заходів. Пріоритет у вивченні цього напрямку належить російським ученим. Координуючим центром досліджень стала створена у грудні 1992 р. Російська асоціація істориків Першої світової війни (РАИПМВ. – рос.). Біля її витоків стояли провідні історики Ю. Писарев, П. Волобуєв, В. Мальков, К. Шацилло та ін. Інституція, як зазначив нинішній президент Асоціації професор Є.Ю. Сергеев, об'єднала під своєю егідою дослідників, серед них і авторка статті, які спеціалізуються на вивченні різних аспектів глобального збройного конфлікту 1914–1918 рр.⁴⁰

За деякий час було знято табу із незручної для радянської історії теми, якою була тематика біженства та і загалом благодійності на теренах Російської імперії. Дійсно, упродовж тривалого часу історіографія замовчувала проблеми біженців Великої війни, у зв'язку з невивідним порівнянням рівня надання допомоги біженцям з боку царської Росії та з їх долею після повернення на батьківщину в 1918–1925 рр., а також з умовами масової евакуації років Великої вітчизняної війни⁴¹. На

сьогодні розробка тематики біженців Першої світової війни в російській історіографії залишається на рівні сюжетів у монографіях, наукових статей і кандидатських дисертацій, присвячених, головним чином, регіональним аспектам історії, історії національних меншин, історії благодійності, історіографічним дослідженням та ін.

Цікаво, що в ювілейному збірнику Російської Академії Наук «Первая мировая война. Пролог XX века» (М., 1998) не було жодної спеціальної розвідки, присвяченої біженцям⁴². Проте вже за рік в іншому виданні – «Россия и Первая мировая война», яке стало результатом проведеного міжнародного колоквиуму (Санкт-Петербург, червень 1998 р.) було вміщено досить ґрунтовну узагальнюючу статтю курського історика О. Курцева «Беженство»⁴³. Саме він став одним із перших, хто у пострадянській історіографії розпочав роботу над цією тематикою. Крім того, цей вчений ввів до наукового обігу досить влучне поняття «біженство», яке окреслює весь комплекс проблем, пов'язаних із долею біженців⁴⁴. Власне, на нашу думку, «біженство» – це вся реальність, яка стосується кола осіб, що у роки Великої війни потрапили під офіційно визнаний термін «біженці», а також сукупність усіх дій влади у цьому напрямку, реакція суспільного загалу та ставлення до навколишнього світу самих біженців⁴⁵.

В іншій роботі згаданий дослідник, на основі аналізу значного масиву архівних документів, спробував обрахувати чисельність біженців, що осіли у тилових губерніях Росії, визначив їх етнічний, віковий, статевий склад. Крім того, саме він окреслив систему центральних та місцевих органів влади, самоврядувань, покликаних забезпечити життєві потреби біженців. Не обминув увагою О. Курцев і проблеми транспортування біженців, надання їм на шляхах руху та у місцях розквартирування медичної, продовольчої та іншої допомоги⁴⁶. Науковець також спробував дослідити складну проблему – статистику щодо чисельності біженців. У цьому аспекті можна цілком погодитися з дослідником, який наголосив: «Вивчення долі біженців у тяжкі часи Першої світової війни вимагає точного визначення їх чисельності»⁴⁷. О. Курцев, провівши значну пошукову роботу в

архівах, віднайшов цінні документи, що проливають світло на статистику біженців, та свідчать про те, які протягом війни на теренах Російської імперії перебувало до 5 млн. «справжніх біженців, включно із мешканцями Галичини та Румунії, Туреччини та Персії, немала частина яких осіла безпосередньо в окупаційних зонах наших військ»⁴⁸.

Проблемі становлення вищого державного органу допомоги біженцям – Особливої наради з улаштування біженців, присвячено статтю російського правника А. Ільїна. Науковець, досліджуючи проблематику діяльності Особливих нарад, створених у роки Першої світової війни, звернув увагу й на діяльність інститутції, покликаної регулювати проблеми біженців. Він спробував визначити причини того, що восени 1915 р., тобто на час розмаху біженського руху, Російська імперія тільки розпочала формувати систему державної допомоги біженцям⁴⁹. А. Ільїн вбачає, що відсутність ефективної підтримки Особливої наради з улаштування біженців з боку Державної Думи призвела до втрати ґрунту для регулярної її діяльності. Позаяк неможливо було взяти під свій контроль діяльність місцевих установ МВС, які керували організацією допомоги постраждалому від війни населенню⁵⁰.

Одним із напрямків сучасних російських досліджень у царині Першої світової війни стало вивчення історії благодійності і, зокрема, царської родини. Серед видань є низка присвячених подвижницькій діяльності імператриці Олександри та її доньок⁵¹. Одна з них, Тетяна, була почесним головою однойменного комітету, який на рівні імперії опікувався біженцями⁵². Цікаву думку щодо значення діяльності Тетянинського комітету висловила у своїй праці Н. Матвеева, наголосивши, що він «... завоював популярність ще і своїм інтернаціональним підходом до потреб мирного населення багатонаціональної Російської імперії»⁵³.

Окремий блок складають праці, присвячені діяльності Всеросійського земського союзу (ВЗС) і Всеросійського союзу міст (ВСМ). У 1992 р. однією з перших було опубліковано статтю московського історика О. Асташева⁵⁴. Він звернув увагу на недостатній рівень вивчення ролі суспільно-політичних органі-

зацій у житті Росії доби Першої світової війни. «Особливу увагу, – зазначив дослідник, – привертає феномен громадських організацій – Всеросійського земського союзу та Всеросійського союзу міст». Він наголосив на трансформації цих спілок. «Розпочавши свою діяльність з надання допомоги пораненим воїнам, біженцям, з участі у ліквідації епідемічних захворювань, з постачання армії, вони потім підключилися до вирішення продовольчого та транспортного питання, і, нарешті, безпосередньо підійшли до участі у суспільно-політичній боротьбі»⁵⁵. За декілька років історик захистив кандидатську дисертацію, присвячену діяльності ВЗС у роки Першої світової війни⁵⁶. Інша російська дослідниця Л. Булгакова у своїй статті наголошує, що влада вбачила у ВЗС та ВСМ небезпечного політичного опонента, але не могла чинити опір їх експансії⁵⁷. Регіональні особливості діяльності цих союзів на прикладі їх відділень на Середньому Уралі досліджує К. Баженова⁵⁸, а у Західному Сибіру – О. Полуаршинов⁵⁹.

Діяльність етнічних спілок з надання допомоги біженцям також проаналізовано в регіональному зрізі⁶⁰. Частина цих робіт адаптовано для сприйняття широким загалом невідомих до цього часу сторінок «забутої війни». Прикладом того можуть слугувати навчальні посібники Т. Трошиної⁶¹, Є. Максимова та В. Тотфалушина⁶², на сторінках яких також є згадки про біженців. Так Т. Трошина простежила процес прибуття до Архангельська біженців, наголосивши, що українці та білоруси не виокремлювалися за національною ознакою «... і записувалися як росіяни»⁶³. Авторка звернула увагу на діяльність етнічних комітетів, які перебували під патронатом місцевих заможних поляків, литовців, латишів. У подібному ключі розглядається перебування біженців на Алтаю⁶⁴.

У статтях Г. Неліповича зроблено спробу проаналізувати проблему депортаційних акцій російської влади, які та здійснювала на початковому етапі війни стосовно представників різних етносів. Ці роботи дають можливість порівняти становище депортованого та евакуйованого населення⁶⁵. Дотичною до тематики статті є монографія А. Бахтуріної, присвячена політиці Російської імперії у Східній Галичині. Серед іншого авторка

намагається розкрити проблематику евакуйованого населення. Більше того, вона робить спробу пояснити поняття «біженець», «виселенець», «заручник», зауважуючи, що останніх було мало, а основний контингент склали «виселенці»⁶⁶.

Тематика Першої світової війни та біженства зокрема в російській історіографії розкрито й у низці дисертаційних досліджень. Так, безумовно, важливим є докторське дослідження М. Шубіна, присвячене аналізу історіографії цього військового конфлікту. Серед іншого, автор наголосив, що лише в 90-ті рр. тематика біженства після тривалої перерви радянських часів почала ґрунтовно вивчатися⁶⁷. Єдиним узагальнюючим дослідженням тематики біженства до цього часу залишається кандидатська дисертація Д. Цовяна, присвячена аналізу діяльності державних і громадських структур Російської імперії у сфері біженства років Першої світової війни. При цьому автор наголосив на відсутності їх єдності та системного підходу у наданні допомоги біженцям⁶⁸. Більше того, він прийшов до висновку: «Держава не в змозі була впоратися з організацією ефективної допомоги усім категоріям біженців і виселенців власними силами і засобами і тому перекладала турботи про їх опіку на громадські організації, але при цьому прагнула утримати за собою контроль за розподілом коштів і неохоче йшла на те, щоб у законодавчому порядку забезпечити роботу земств і міських дум у цьому напрямку»⁶⁹. Загалом, дослідник, аналізуючи діяльність національних етнічних комітетів, ставить акцент на вірменські та єврейські інституції.

Проблематику етнічних біженців піднято в роботах В. Утгофф⁷⁰ і М. Златіної⁷¹, які відповідно присвячені долі білоруських та єврейських вигнанців, становленню їх громадських організацій, умовам евакуації та розміщення на нових місцях, взаєминам з владою та ін. Окремо слід назвати статтю Т. Трошиної, присвячену перебуванню поляків у Архангельську, серед яких значну кількість склали біженці⁷². Взаємодію біженців різних етносів між собою та стосунки з місцевим жителями цікаво досліджує М. Кіщенко у статті, присвяченій перебуванню біженців Першої світової війни у Ярославській губернії. Автор прийшов до висновку, що загалом взаємини з місцевим

населенням були досить позитивними, у 1915–1916 рр. не спостерігалося серйозних конфліктів між біженцями і корінним населенням. У той же час, з погіршенням соціально-економічного і політичного становища в Росії в середовищі біженців стало наростати невдоволення урядом та його діями. Влада прагнула контролювати біженців, у першу чергу німців і поляків, і присікати антиурядові настрої⁷³.

Частково біженство розглядається у контексті життя провінційного соціуму різних губерній та регіонів Російської імперії. Так, у дисетаціях І. Белової⁷⁴, О. Суханової⁷⁵ та С. Букалової⁷⁶ окреслено діяльність відповідно Калузького та Орловського земства у царині соціальної опіки біженців. У роботі Ф. Гаврикова аналізується подібна діяльність Курської міської управи⁷⁷. А. Щетініна розглядає перебування біженців на території Західного Сибіру та Алтаю⁷⁸, а І. Зігель – у Новгородській губернії⁷⁹. Позитивним є той момент, що окремі дисертаційні дослідження вдало трансформувалися у монографії. Наприклад, цікавою є робота І. Белової, яка крізь призму провінційного життя у Калузькій та Орловській губерніях розглядає умови перебування там біженців⁸⁰. Осібно в російській історіографії можна виділити дисертаційне дослідження І. Щерова, який намагався проаналізувати особливості «військової міграції» в Росії упродовж 1914–1922 рр.⁸¹ Проте його робота подає низку дискусійних моментів, як-то: зарахування біженців до маргіналів, окреслення самого факту переміщення цивільної і військової людності як «міграція», використання сучасного терміну «міграційна служба»⁸². На нашу думку, відносно до природи переміщення біженців, організованих російською владою та ініційованих ними самими, необхідно вживати термін «евакуація», який відбиває специфіку воєнного часу. Відтак використання поняття «міграція», яке окремі дослідники застосовують, окреслюючи проблему переміщення цивільного населення, є недоцільним. У той же час переміщення німців, австрійців, болгар та турків підпадає під юридичну норму «депортація»⁸³. Більше того І. Щеров висловив сентенцію, що «більшість біженців були пристарілими»⁸⁴, тоді як відомо, що основну масу їх склали неповнолітні та жінки репродуктивного віку.

Отже, сучасна російська історіографія біженства Першої світової війни представлена широким спектром наукових досліджень, але, по-перше, вони стосуються, головним чином, регіонального спрямування, по-друге, заявлена проблема розглядається лише в контексті більш широкого тематичного діапазону. Роботи носять здебільшого описовий характер, подають фактологічний матеріал, і різняться хіба що географічним розмаїттям.

Проблема біженства Першої світової війни перебуває у полі зору й білоруських істориків. В. Скалабан у своїй статті, присвяченій перспективам вивчення історії білоруських біженців, зауважив, що сучасний інтерес до вивчення тематики біженства зумовлений «... нинішними міжнаціональними конфліктами, локальними війнами, а отже, необхідністю розв'язання проблем, пов'язаних із біженцями»⁸⁵. В. Саматія розглядає становище білоруських біженців у тилкових губерніях Російської імперії⁸⁶. С. Лапанович проаналізував діяльність державних і громадських структур у справі допомоги біженцям на території Білорусії упродовж 1914 – жовтня 1917 рр.⁸⁷. Автор висловив цікаве припущення, що діяльність громадських інститутційна місцях залежала часто від суб'єктивного ставлення до них з боку губернатора та військової адміністрації⁸⁸.

Таким чином, аналіз зарубіжної історіографії біженства Першої світової війни часів Російської імперії приводить до висновку, що тема залишається відкритою для істориків. Її актуальність, у свою чергу, спонукає вчених до нових пошуків. Безумовно, пріоритет в окресленій царині належить російським історикам, але вони й досі не вийшли на рівень узагальнюючих робіт. Поряд з ним тема цікава й для європейських русистів, зокрема, британських істориків. Здебільшого описовий характер подачі матеріалу з окресленої проблематики свідчить про накопичення фактологічного матеріалу, на основі якого мають по-статистично фундаментальні праці, вироблені методологічні підходи дослідження та створено широку картину цього явища.

¹ Реєнт О. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз / О. Реєнт, Б. Янишин // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3–37.

² Реєнт О. Україна у Великій війні 1914–1918 рр.: Основні дослідницькі напрями в сучасній українській історіографії / О. Реєнт, Б. Янишин // Історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 48.

³ Сегеда Г.В. Огляд джерел та літератури з проблеми біженців в Україні у період Першої світової війни / Г.В. Сегеда // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. IX. – С. 136–146.

⁴ Жванко Л. Біженство Першої світової війни: історіографія проблеми чи проблеми історіографії / Л. Жванко // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 380–392; Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія / Л.М. Жванко. – Х.: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. – С. 12–15.

⁵ Беккер Ж.-Ж. Первая мировая война / Ж.-Ж. Беккер. – М.: Астрель, 2006. – С. 5–6.

⁶ Там же. – С. 6.

⁷ Там же. – С. 47.

⁸ Там же. – С. 50.

⁹ Циман Б. Результаты и противоречия культурной истории: некоторые замечания / Б. Циман // Эпоха. Культура. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). Материалы междунар. науч. конф. Сб. докладов. – Х., 2004. – С. 326.

¹⁰ Там же. – С. 327.

¹¹ Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны / П. Гетрелл // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума): – СПб., 1999. – С. 112–128; Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны / П. Гатрелл // Исторические записки: статьи. – М.: Наука, 2004. – Т. 4 (122). – С. 46–72. У цих статтях використано два варіанти перекладу прізвища історика.

¹² Gatrell P. A Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I / P. Gatrell. – Bloomington: Indiana University Press, 2005. – 318 p.

¹³ Полян П. Вся Россия ходуном: беженцы Первой мировой войны и конец империи. Gatrell P. A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I. – Bloomington & Indianapolis: Indiana University

Press, 1999. – 318 p.: [Electronic resource] / Полян П. – Access mode: <http://magazines.russ.ru/nz/2002/5/rec.html>. – Namefrom a screen.

¹⁴ Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны / П. Гетрелл // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума): – СПб., 1999. – С. 112–128.

¹⁵ Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны / П. Гатрелл // Исторические записки: статьи. – М.: Наука, 2004. – Т. 4 (122). – С. 65.

¹⁶ Там же. – С. 48.

¹⁷ Уолдрон П. Государство и общество в России в военное время: здравоохранение и больницы во время Первой мировой войны / П. Уолдрон // Первая мировая война. Взгляд спустя столетие: материалы междунар. науч.-практич. конф. «Первая мировая война и современный мир», 26–27 мая 2010 г. – М., 2011. – С. 105–123.

¹⁸ Баберовскі Йорг. Червоний терор. Історія сталінізму / Й. Баберовскі. – К.: К.І.С., 2007. – С. 22.

¹⁹ Там само. – С. 24.

²⁰ Война и общество в XX веке: в 3 кн. [под ред. В.А. Золотарева, А.О. Чубарьяна]. – М.: Наука, 2008. Кн. 1: Война и общество накануне и в период Первой мировой войны – 2008. – С. 159.

²¹ Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія / Л.М. Жванко. – Х.: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. – С. 57–58.

²² Najdus W. Uchodzczy polscy w Rosji w latach 1917–1919 / W. Najdus // Kwartalnik Historyczny. – 1957. – № 6. – S. 24–40.

²³ Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 roku / W. Najdus. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967. – S. 263–264.

²⁴ Spustek I. Polacy w Piotrogradzie 1914–1917 / I. Spustek. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966. – 465 s.

²⁵ Pługawko D. Sienkiewicz w Szwajcarii / D. Pługawko. – Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 1986. – 171 s.

²⁶ Ibidem. – S. 14–15.

²⁷ Korzeniowski M. Na wygnanym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915–1918 / M. Korzeniowski. – Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2001. – 390 s.; Korzeniowski M. Polskie organizacje ratownicze wobec wydarzeń Rosji w 1918 roku / M. Korzeniowski, M. Mądzik // ROK 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej. – Białystok, 2010. – S. 551–569; Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w

latach 1905–1920 / M. Korzeniowski. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2009. – 621 s.

²⁸ Korzeniowski M. Na wygnańczym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915–1918 / M. Korzeniowski. – Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2001. – S. 12.

²⁹ Korzeniowski M. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007. – 238 s.

³⁰ Ibidem. – S. 11.

³¹ Жванко Л.М. Рецензія на монографію Корzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. – Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 238 s. // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 223.

³² Mądzik M. Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921 / M. Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk. – Lublin: Wydawnictwo OLECH, 2012. – 230 s.

³³ Achmatowicz A. Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny. 1914–1915 / A. Achmatowicz. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 2008. – 403 s.

³⁴ Głaz Alicja. Ewakuacja ludności cywilnej z Lubelszczyzny latem 1915 r. / A. Głaz // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Lublin–Polonia*. – Lublin, 2001. – VOL. LVI. – S. 113–131. (Sec. F: Studium Doktoranckie Historii UMCS).

³⁵ Ibidem. – S. 116.

³⁶ Piskorski Jan M. Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie / J. M. Piskorski. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2010. – 339 s.

³⁷ Ibidem. – S. 24.

³⁸ Ibidem. – S. 20.

³⁹ Жванко Л. Piskorski Jan M. Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2010. – 339 s. / Л. Жванко // Схід–Захід. Історико-культурологічний збірник. Проблеми історичної урбаністики. – Х.: ТОВ «НТМТ», 2011. – Вип. 15. – С. 330.

⁴⁰ Сергеев Е.Ю. Российская ассоциация историков Первой мировой войны: задачи и перспективы // Великая война. 1914–1918 гг. Альманах Российской ассоциации историков Первой мировой войны. – М.,

2011: [Электронный ресурс] / Е.Ю. Сергеев. – Режим доступа: http://rusasww1.ru/view_news_about.php?id=36. – Название с экрана.

⁴¹ Курцев А.Н. Беженство / А.Н. Курцев // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. colloquium): – СПб., 1999. – С. 129.

⁴² Первая мировая война. Пролог XX века / отв. ред. В.Л. Мальков. – М., 1998. – 693 с.

⁴³ Курцев А.Н. Беженство / А.Н. Курцев // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. colloquium): – СПб., 1999. – С. 129–146.

⁴⁴ Там же. – С. 129.

⁴⁵ Жванко Л.М. Перша світова війна: біженці в Україні (1914–1918 рр.), дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Жванко Любов Миколаївна. – Полтава, 2012. – С. 58.

⁴⁶ Курцев А.Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) / А.Н. Курцев // Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 98–114.

⁴⁷ Курцев А.Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916–1917 гг. / А.Н. Курцев // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. IV Междунар. науч. конф., 8 дек. 2006 г.: в 2 т. Т. 2. – Белгород, 2007. – С. 127–135.

⁴⁸ Там же. – С. 129.

⁴⁹ Ильин А.В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 – февраль 1917 г.) / А.В. Ильин // Известия высших учебных заведений. – 1991. – № 5. – С. 49.

⁵⁰ Там же. – С. 54.

⁵¹ Августейшие сестры милосердия / Сост. Н.К. Зверева. – М.: Вече, 2008. – 464 с.

⁵² Ульянова Г.Н. Благотворительность в Российской империи. XIX – начало XX в. / Г.Н. Ульянова – М.: Наука, 2005. – 402 с.

⁵³ Матвеева Н.Л. Благотворительность и императорская семья в годы Первой мировой войны / Н.Л. Матвеева. – М.: Московский гос. открытый ун-т, 2004. – 189 с.

⁵⁴ Асташов А.Б. Союзы земств и городов и помощь раненым в Первую мировую войну / А.Б. Асташов // Отечественная история. 1992. – № 6. – С. 169–172.

⁵⁵ Там же. – С. 169.

⁵⁶ Асташов. А.Б. Всероссийский союз городов в 1914–1918 гг.: автореф. дис. на ст. науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / А.Б. Асташов. – М., 1994. – 23 с.

⁵⁷ Булгакова Л.А. Проблемы интеграции в сфере социальной помощи в дореволюционной России / Л.А. Булгакова // Благотвори-

тельность в России: социальные и исторические исследования. – СПб., 2001. – С. 320.

⁵⁸ Баженова К.Е. Деятельность организаций Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов Пермской губернии по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны / К.Е. Баженова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – № 12 (227). – Вып. 45 – С. 21–27.

⁵⁹ Полуаршинов А.В. Помощь общественных организаций и населения Западной Сибири фронту и пострадавшим от войны: Июль 1914 – февраль 1917 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Полуаршинов Александр Владимирович. – Омск, 2005. – 177 с. <http://www.dslib.net/istoria-otechestva/mobilizacija-ljudskih-i-materialnyh-resursov-v-vjatskoj-gubernii-v-gody-pervoj.html>.

⁶⁰ Нам И.В. Национальные организации помощи беженцам и их деятельность в Томской губернии в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.) / И.В. Нам // Судьба регионального центра в России (к 400-летию г. Томска): Труды Томского госуд. ун-та. – Томск, 2005. – Т. 267. – С. 115–119. (Сер. Историческая).

⁶¹ Трошина Т.И. Великая война... Забытая война...: Архангельск в годы Первой мировой вой-ны: (1914–1918): Книга для учителя / Т.И. Трошина; Арханг. Ин-т переподготовки и повышения квалификации работников образования, Добровольное культурно-просветительное об-во «Норд». – Архангельск: КИРА, 2008. – 169 с.

⁶² Максимов Е.К. Саратовское Поволжье в годы Первой мировой войны: [учеб.пособ. к курсу «История Саратовского Поволжья»] / Е.К. Максимов, В.П. Тотфалушин. – Саратов: Научная книга, 2007. – 124 с.

⁶³ Трошина Т.И. Великая война... Забытая война...: Архангельск в годы Первой мировой вой-ны: (1914–1918): Книга для учителя. – С. 130.

⁶⁴ Еремин И.А. Алтай в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.) / И.А. Еремин, Т.А. Кижяева // История Алтайского края. XVIII–XX вв.: Науч. и документ. Материалы / Редкол. Т.К. Щеглова (отв. ред.), А.В. Котнев. – Барнаул, 2004. – С. 225–237.

⁶⁵ Нелипович С.Г. Депортации в России 1914–1918 гг. / С.Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 1. – С. 42–53. Нелипович С.Г. Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника / С.Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 2000. – № 2. – С. 60–69.

⁶⁶ Бахтурина А.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Ю. Бахтурина. – М.: АИРО-XX, 2000. – 264 с.

⁶⁷ Шубин Н.А. Россия в Первой мировой войне: Историография проблемы, 1914–2000 гг.: дисс. ... докт. ист. наук: 07.00.09 / Шубин Николай Алексеевич. – М., 2001. – 287 с.: [Электронный ресурс] / Н. Шубин. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/rossiya-v-pervoi-mirovoi-voine-istoriografiya-problemy-1914-2000-gg>. – Название с экрана.

⁶⁸ Цовян Д.Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны. 1914–1917 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Цовян Давид Грантович. – М., 2005. – С. 186.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Утгофф В.С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914–1922 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Утгофф Валентина Сергеевна. – СПб., 2003. – 183 с.

⁷¹ Златина М.А. Проблема еврейского беженства в России в период Первой мировой войны (июль 1914 – зима 1915/1916 гг.): автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / М.А. Златина. – СПб., 2010. – 25 с.

⁷² Трошина Т. Поляки в Архангельской губернии в годы Первой мировой войны: [Электронный ресурс] / Т. Трошина. – Режим доступа: http://lib.pomorsu.ru/exile/Polska_ssyłka/Troshina.rtf. – Название с экрана.

⁷³ Кищенко М.С. Беженцы Первой мировой войны в Ярославской губернии / М.С. Кищенко // Ярославский педагогический вестник. – 2010. – № 2. – С. 61–65.

⁷⁴ Белова И.Б. Первая мировая война и российская провинция: 1914 – февраль 1917 гг.: по материалам Калужской и Орловской губерний: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Белова Ирина Борисовна. – Калуга, 2007. – 277 с.

⁷⁵ Суханова О.Н. Калужское земство в годы Первой мировой войны: автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / О.Н. Суханова. – Владимир, 2012. – 23 с.

⁷⁶ Букалова С.В. Орловская губерния в годы Первой мировой войны: социально-экономические, организационно-управленческие и общественно-политические аспекты (июль 1914 – февраль 1917 года): автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / С.В. Букалова. – Орел, 2005. – 24 с.

⁷⁷ Гавриков Ф.А. Города российской провинции в условиях Первой мировой войны: на примере Курской губернии: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Курск: РГБ, 2007. (Из фондов Рос. госуд. библиотеки). – 307 с.: [Электронный ресурс] / Ф.А. Гавриков. – Режим доступа: <http://diss.rsl.ru/diss/07/0088/070088014.pdf>. – Название с экрана.

⁷⁸ Щетинина А.С. Беженцы на юге Западной Сибири 1914–1923 гг.: источники и методы изучения: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / Щетинина Анна Сергеевна. – Барнаул, 2007. – 204 с.

⁷⁹ Зигель И.А. Новгородской губернской администрации и органов местного самоуправления в годы Первой Мировой войны: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Зигель Ирина Анатольевна. – Великий Новгород, 2003. – 206 с. [Электронный ресурс] / И.А. Зигель. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-novgorodskoi-gubernskoi-administratsii-i-organov-mestnogo-samoupravleniya-vgody#ixzz2AZWj2ZH8>. – Название с экрана.

⁸⁰ Белова И.Б. Первая мировая война и российская провинция. 1914 – февраль 1917 г. / И.Б. Белова. – М.: АИРО-XXI 2011. – 288 с.

⁸¹ Щеров И.П. Военная миграция в России. 1914–1922 гг.: автореф. дис. на соиск. науч. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / И.П. Щеров. – Москва, 2001. – 32 с.

⁸² Там же. – С. 17.

⁸³ Жванко Л.М. Перша світова війна: біженці в Україні (1914–1918 рр.), дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Жванко Любов Миколаївна. – Полтава, 2012. – С. 59.

⁸⁴ Щеров И.П. Военная миграция в России. 1914–1922 гг. – С. 17.

⁸⁵ Скалабан В. Белорусские беженцы Первой мировой войны: перспективы изучения / В. Скалабан // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документах российских и зарубежных архивов: Материалы междунар. науч. конф. Москва, 7–8 сентября 2004 г. / Отв. ред. В.П. Козлов. – М., 2006. – С. 66–70.

⁸⁶ Саматыя В. Проблема беженцев в Белоруссии в годы Первой мировой войны: [Электронный ресурс] / В. Саматыя. – Режим доступа: <http://www.nlr.ru:8101/exib/war/1/p39.htm>. – Название с экрана.

⁸⁷ Лапановіч С.Ф. Дзейнасць дзяржаўных і грамадскіх арганізацый па аказанні дапамогі у Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (1914 – кастрычнік 1917 г.) / С.Ф. Лапановіч. – Мінск: Акад. МУС, 2010. – 127 с.

⁸⁸ Там же. – С. 112.

ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ (БОРТЬБИСТІВ): ЗАРУБІЖНА ТА УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЙНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Всебічне розуміння причин багатьох подій епохи Української революції 1917–1921 рр. неможливе без ретельного аналізу програмних постулатів провідних політичних сил цієї доби. Якщо вести мову про партію боротьбистів, її ідеологія, на відміну від зовнішнього боку діяльності, не мала належного висвітлення. Ця лакуна потребує заповнення також із огляду наявність взаємних впливів між цією політичною силою та КП(б)У, а також вплив програмних положень та тактичних настанов боротьбистів на ідеологію та практичну діяльність українських та єврейських націонал-комуністичних груп в УСРР (передусім – Української комуністичної партії (укапістів) та Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон)). У нашій статті запропоновано огляд спроб аналізу (зазвичай у вигляді принагідних оцінок) ідеології УПСР(к.-б.)/УКП(б) у дослідженнях зарубіжних дослідників. До їх числа включено також праці українських політичних емігрантів, оскільки останні, за рідкісними винятками, протягом тривалого часу не були засвоєні українською історіографією.

Загалом, у вивченні цієї проблеми можна виокремити кілька етапів та напрямів, віддалених один від одного як у часі (безпосередньо післяреволюційний період, 1920-ті, 1930-ті, 1950-ті, 1970–1980-ті, та 1990–2000-ні роки), так і у просторі (праці дослідників, котрі працювали в УСРР/УРСР, роботи істориків-емігрантів та зарубіжних науковців, публікації сучасних україн-

ських дослідників). Наша праця є спробою систематизувати їхній доробок із метою визначення недостатньо розроблених дотепер моментів та, наскільки це є можливим, пошуку пояснень неповноти цих аналітичних спроб.

Першим кроком у вивченні ідеології боротьбистів були тексти українських політичних діячів часів Української революції. Ці роботи стояли на межі між мемуарною та власне науковою літературою й створювалися за гарячими слідами описуваних подій. До них, перш за все, належать такі книжки, як «Відродження нації» Володимира Винниченка, «Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.» Павла Христюка, а також публікації політиків і діячів культури, котрі працювали в УСРР. Меншою мірою сюди можна віднести також роботи, опубліковані пізніше, як от «Історія України, 1917–1923 рр.» Дмитра Дорошенка. Поряд із цим, елементи наукового аналізу ідеології боротьбистів можна віднайти і в пресі та книжкових виданнях 1919–1920 років, опублікованих ЦК та регіональними осередками цієї партії, а також партіями-конкурентами.

Другим етапом вивчення названої теми стали публікації 1920 – початку 1930-х років у наукових (передусім – «Літопис революції») та літературно-наукових (найбільше – у журналі «Червоний шлях») виданнях Української СРР. Значна частина таких праць, як і названих у попередньому абзаці, також одночасно належала і до жанру спогадів, і до власне досліджень, що було особливо помітним із огляду на підготовку й видання в той час корпусу джерельних матеріалів із історії революційних подій в Україні, історії КП(б)У (включно з її складними відносинами з українськими та єврейськими націонал-комуністичними групами).

Третій етап становлять праці радянських істориків, котрі працювали в середині 1930-х та, почасти, 1950-х років. Їхні дослідження, за окремими винятками, характеризуються різко негативним ставленням до партії боротьбистів та відсутністю більш-менш глибокого аналізу першоджерел. Четвертий етап – дослідження, опубліковані після Другої світової війни за кордоном, найважливішим із яких стала книга Івана Майстренка

«Боротьбизм. Розділ із історії українського комунізму». П'ятий етап характеризувався активізацією досліджень історії українських націонал-комуністичних партій і рухів, котра мала місце у 1970–1980-х рр. в УРСР. Шостий етап – студії зарубіжних дослідників 1970–1980-х рр., серед яких чільне місце посідає монографія Джеймса Мейса «Комунізм і дилеми національного визволення. Націонал-комунізм у Радянській Україні, 1918–1933». Сьомий і останній на сьогодні – праці українських та зарубіжних істориків кінця 1980–2000-х років, сплеск яких пов'язаний із відкриттям архівів у материковій Україні та ліквідацією ідейного диктату у виборі дослідницьких тем.

У «Відродженні нації» Володимир Винниченко знайшов місце лише для кількох принагідних згадок про партію боротьбистів. Це, власне, не дивує, оскільки сам він був представником конкурентної політичної сили (УСДРП), а в час найбільшої активності УПСР(к.-б.)/УКП(б) перебував уже поза Україною. В. Винниченко, зокрема, висловлює думку щодо того, чому «українським партіям, які щиро стали на ґрунт совітської влади (й стали ще до приходу російських комуністів), одмовлялося в признанню навіть їхньої соціалістичности, бо вони, мовляв, ще не позбавились цих “дрібно-буржуазних забобонів” самостійности, національности й т. п... І на цій ніби підставі всяко одсувалося їх від участі в уряді»¹. Пізніше він згадує, що після посилення репресій із боку уряду Георгія П'ятакова «існування українських соціалістичних партій стало неможливим (крім лівих укр. есерів “боротьбистів”, які трималися більш угодовою політики)»².

Павло Христюк, аналізуючи поділ між правими та лівими напрямками всередині українських соціалістичних партій, також згадує про боротьбистів: «Ліве крило (тобто і всередині УПСР – майбутні боротьбисти, і всередині УСДРП – “незалежники”. – С.Г.) стояло на непримиримій, революційно-клясовій позиції, одкидаючи всяке угодовство, всяке примирення з гетьманщиною і підготовляючи робітниче-селянські маси до насильного революційного повалення диктатури буржуазії на Україні»³. Він твердить, що з усіх лівих соціалістичних груп на цей час посправжньому організованими були лише ліві есери, тобто май-

бутні боротьбисти (вони здобули контроль над ЦК УПСР уже у травні 1918 року). Опісля П. Христюк аналізує їхні погляди більш докладно: «Прийнявши ще на IV З'їзді Партії (в дні гетьманського перевороту) непримириму позицію що-до гетьманщини, українські ліві соц.-рев. послідовно стояли на ній і далі»⁴. Після цього він наводить повний текст одного з ключових ідеологічних документів цієї партії⁵ й зупиняється на питанні про взаємовідносини між боротьбистами та більшовиками: «Прийнято було в ті часи і пізніше твердити, що лівиця української демократії просто копіювала (вдало чи невдало) російських комуністів. Однак дальший розвиток української революції і зазначена точка у “Платформі Ц.К. УПСР” свідчать, що українська соціалістична думка розвивалася власними шляхами, хоч і користувалась при цім багатими надбаннями всесвітнього, а в тому числі і російського, соціалістичного руху. Як бачимо з “Платформи”, лівиця українських с.-р. гостро засуджувала похід московських большевиків на Україну, і то не тільки з тактичних міркувань, а й через різне розуміння моменту, через ідеологічне розходження з партією большевиків. Партія обстоювала формально парламентарний демократизм, визнаючи радянську форму влади умовно, лише на час загостреної класової боротьби»⁶. Він зачіпає важливий тактичний елемент, безпосередньо пов'язаний із ідеологічними позиціями партії, – визнання можливості й доцільності актів індивідуального терору проти представників «інтернаціональної контрреволюції», а також цілковите заперечення ними існування будь яких позитивних якостей гетьманату Павла Скоропадського. П. Христюк детально зупиняється на протиріччях між майбутніми боротьбистами та тими політичними діячами, які увійшли в проти-гетьманський Український національний союз. Як приклад «партійної точки зору» українських лівих есерів-боротьбистів на державу як таку він наводить яскраво антиетатистський пасаж, узятий із газети «Боротьба» (1918. – Ч. 1): «Держава як така була й є механізмом [...] експльоатації, знаряддям поневолення більшості меншістю, і централізована національна держава ще в більшій мірі, ніж федеративна. Тому змагання соціалістів в справі національній мусять стреміти до одвойовання ступінь за

ступнем признання національних колективів та до передачі їм значної частини функцій сучасної держави, аж до перетворення її зрештою у федерацію автономних національно-персональних (екстериторіяльних) спілок»⁷. Він також підкреслює характеристику майбутніми боротьбистами «російських лівих соціалістичних партій» (на той час мова могла йти передусім про більшовиків та лівих есерів), котрі «досить яскраво виявили за час революції нерозуміння національного питання і свій імперіалістично-централістичний шовінізм»⁸. П. Христюк детально аналізує промови основних доповідачів нелегальної наради емісарів УПСР, котра відбулася 19–22 серпня 1918, торкаючись як ідеологічних, так і тактичних пунктів черги денної цієї зустрічі, зокрема неприйняття партійцями можливих перспектив співпраці з більшовиками та російськими лівими есерами саме через їхнє «державництво»⁹. Цим автор фактично натякає на те, що в названий період можна вести мову про критику боротьбистами більшовиків зліва.

У наступній частині свого дослідження П. Христюк простежує процеси, внаслідок яких боротьбисти особливо (порівняно з іншими українськими лівими партіями) наблизилися до більшовиків у своїй ідеології й тактиці. Після зміни військово-політичної ситуації в Україні й зрозуміння частиною керівного ядра РКП(б) та деякими лідерами КП(б)У потреби співпраці з місцевими революційними силами це уможливило входження представників боротьбистів до уряду, а не лише їхню легальну діяльність як «радянської партії» (законність УПСР не заперечувався більшовиками й раніше). Він підкреслює, що ціною таких поступок із боку більшовиків було те, що партія боротьбистів «хилилася [...] в бік згоди за всяку ціну»¹⁰.

Ісаак Мазепа у своїх спогадах «Україна в огні й бурі революції», як і В. Винниченко, згадує про українських лівих есерів лише принагідно. Причиною цього факту також можна вважати приналежність цього діяча до УСДРП, тобто відсутність сталих внутрішньопартійних контактів із майбутніми боротьбистами. Ставлення до цієї політичної сили у Ісаака Мазепа різко критичне: «Вже в січні 1918 року, під час боротьби між Центральною Радою й большевиками в Києві, з партії українських

есерів виділилася група лівих есерів на чолі з членами Центральної Ради М. Полозом, О. Шумським, М. Любченком, В. Єланським та інш. За допомогою большевиків ця група хотіла скинути Центральну Раду й проголосити совітську владу на Україні. До здійснення цього плану не дійшло, бо 14 січня змовники були арештовані. Але з невеликої групи українських лівих есерів швидко виросла досить численна політична організація, що повела за собою значну частину менше свідомого національно-українського селянства»¹¹. Далі він пояснює причину тактичного зближення між українськими й російськими лівими есерами з одного боку та більшовиками з другого частковим виконанням більшовиками есерівської аграрної програми («есерівської соціалізації землі»), тобто саме ідеологічними причинами. Цей автор також наголошував на неприйнятті Берестейського миру лівими есерами (як українськими – майбутніми боротьбистами, так і російськими в Україні – майбутніми боротьбистами, котрі на Другому (катеринославському) Всеукраїнському З'їзді Рад сформували спільну фракцію), тобто їхнє принципове тактичне та ідеологічне розходження з партією большевиків у цьому – на той час чи не ключовому – питанні¹². Про зближення українських лівих есерів із більшовиками та описаний вище епізод із «арештом десятиох» кількома словами розповідає і Дмитро Дорошенко, додаючи, що в ньому взяли участь також члени партії російських есерів і представник УСДРП Євген Неронович¹³. Причини цього зближення, на його думку, були передусім не ідеологічними, а тактичними: «Більшовицька небезпека і старання усунути її тим, щоб самим узяти якнайлівіший курс», хоча, за його ж словами, саме ліве крило УПСР у цей час висловлювалося найрадикальніше, вимагаючи «не тільки демісії кабінету Винниченка й утворення ліво-есерівського кабінету, але й негайного миру з большевиками і організації на Україні форм радянської влади»¹⁴. Цікаво, що про діяльність цієї партії під час гетьманату П. Скоропадського цей автор не пише, імовірно, через брак джерел.

Доволі мало уваги, коли порівняти з іншими вихідцями з УПСР у середовищі української еміграції, приділяє цій темі Микита Шаповал. У його численних працях згадки про бороть-

бистів трапляються лише епізодично. Елементи оцінки їхньої ідеології можна знайти лише у виданні курсу лекцій, прочитаних у 1920-х роках у США. Тут він згадує про рішення IV з'їзду УПСР у травні 1918 р. (на ньому було організаційно оформлено розкол партії, сам Шаповал опинився у складі УПСР (Центральної течії), тобто її правого крила, що протиставилося майбутнім боротьбистам. Ці постанови багато в чому відповідали поглядам обох крил партії одночасно: «IV-й з'їзд УПСР (13–16 травня 1918 р.) висловився проти гетьманщини різко і непримиримо, підкресливши необхідність боротьби за соціальну революцію. Ліве крило навіть висловилося проти Ц. Ради за її помірковану політику. Через це стався розкол партії. Центральна течія з'їзду не пристала на пропозиції лівого крила, яке стало на большевицький ґрунт. Диктатура російської буржуазії і поміщиків на Україні сприяла збільшенню большевицьких впливів»¹⁵. Як бачимо, причини розколу цей автор змальовує доволі спрощено. Цікаво виглядає несприйняття Микитою Шаповалом думок, висловлюваних генералом армії УНР Володимиром Сальським, у якому автор принагідно згадує про своє розуміння мотивів дій боротьбистів. В. Сальський різко висловився на адресу місцевого населення Наддніпрянщини за його «нечулість» до армії. Шаповал відповідає: «Одкинувши від себе **революційний народ** (тут і далі підкреслення М. Шаповала. – С.Г.), ви вже тепер дивуетесь, чому він одвернувся од вас, чому Ц. Повстанський штаб **відкликав** 18 липня повстання, бо він вибрав між двома лихами на той час менше – большевиків, з якими уже пішла партія с-рів-боротьбистів. **Цей факт рішив вашу долю**: народ думкою пішов за ними, за революційними українськими партіями, а не за вами, **союзниками буржуазії**»¹⁶.

Загалом протягом 1920-х років кількість публікацій на цю тему в середовищі української еміграції поступалася кількості публікацій в УСРР, що було цілком логічно з огляду на зосередженість у республіці архівних колекцій та комплектів періодики. Ситуація змінилася у 1930-х рр., коли «материкові» дослідники фактично втратили змогу друкувати серйозні праці на цю тему. Остаточо ж лідерство істориків із-поза меж України в опрацюванні феномену українського націонал-комунізму закри-

пилося у 1950-тих рр. Більшість тогочасних авторів праць на цю тему склали представники нової хвилі еміграції, котрі опинилися за кордоном унаслідок Другої світової війни. 1953 року у Нью-Йорку було видано підготовлений Юрієм Лавріненком анотований бібліографічний покажчик «Український комунізм і політика Радянської Росії щодо України, 1917–1953». У цій книжці міститься окремий підрозділ із довідками про відомі упорядникові публікації з історії боротьбистів, біографічні матеріали про діячів цієї партії, добірки підготовлених або дотичних до неї документів тощо¹⁷. У цей же час побачила світло присвячена історії Української революції 1917–1920 рр. монографія Івана Решетаря, оцінка боротьбистів у якій є схожою до оцінок авторів-емігрантів 1920–1930 років (беззастережне визнання слушності обвинувачення їх у змові з метою повалення Центральної Ради в січні 1918 року і т. п.¹⁸).

У середині 1950-х років було опубліковано й одну з основних праць із історії Української комуністичної партії (боротьбистів) – монографію Івана Майстренка «Боротьбизм. Розділ із історії українського комунізму»¹⁹, котра дотепер лишається класичним дослідженням із теми. Незважаючи на назву цієї книжки, котра відсилає до боротьбизму як ідеологічного напрямку, основну увагу у ній приділено власне історії цієї політичної сили, її тактиці щодо інших партій та місцю в історії Української революції. Утім, поряд із розлогим викладом пов'язаних із УКП(б) подій, у книжці міститься й розділ «Програма боротьбистів»²⁰ та окремі параграфи, присвячені ідеологічній передісторії цієї політичної сили і її еволюції в бік полівіння. Оскільки сам автор цієї праці протягом кількох місяців був членом УПСР(к.-б.)/УКП(б), хоч і діяв поза її центральними органами, його студія являє собою свідчення зсередини, доповнене ретельним аналізом усіх доступних дослідникові документів. Вартим уваги є вплив цієї книги на наступні праці з історії Української революції та вивчення національної політики в УСРР. Так, Всеволод Голубничий у одній зі своїх праць з історії КП(б)У майже всі відомості, дотичні до УКП(б), запозичує саме з книги І. Майстренка²¹.

Видана в середині 1950-х років книжка Юрія Луцького про літературну (і ширше – культурну) політику в Радянській

Україні 1917–1934 років також певною мірою спирається на книгу І. Майстренка. Ця праця містить доволі стримані оцінки. Так, автор називає боротьбистів суперниками більшовиків у боротьбі за владу і, поряд із конспективним викладом ідеологічних положень і основних віх історії цієї партії, подає аналогічну інформацію про Українську комуністичну партію (укапістів), окремо згадуючи про заслугу колишніх боротьбистів у започаткуванні й провадженні політики українізації у 1920-х рр.²² Питання про роль боротьбистів в історії доби 1918–1920 років піднімалося й у тогочасних дослідженнях національної політики в УСРР. Це, зокрема, стосується праць Юрія Бориса²³, у яких цій партії присвячено окремі параграфи з досить вдалим аналізом її ідеологічної еволюції, а також брошури Василя Маркуся та Ярослава Пеленського «Питання національної політики СРСР». Автори останньої відзначають, що боротьбисти «намагалися поєднати дві цілі: національні інтереси українського народу і інтернаціональну програму світової революції. Національному моментові в українській революції вони надавали рівнорядного значення з соціальним». Вони стверджують: «Участь боротьбистів на боці большевиків у боротьбі за радянську владу на Україні надала цій боротьбі хоч трохи національного характеру [...]», підкреслюючи, що остання теза є справедливою і у випадку злиття боротьбистів із КП(б)У, яке також «надало цій неукраїнській партії [...] хоч трохи українського характеру». Крім того, В. Маркусь та Я. Пеленський наголошують на генетичному зв'язку боротьбизму з «шумськізмом» 1927–1928 рр.²⁴

Елементи наукового аналізу містяться у книжці спогадів Миколи Ковалевського (міністра продовольчих справ у часи Центральної Ради та міністра земельних справ в кількох урядах доби Директорії, члена УПСР), написаній значно пізніше, ніж праці, проаналізовані на початку нашої статті. Щоправда, його текст відзначається дещо емоційними критичними висловами на адресу боротьбистів. Це легко зрозуміти з огляду на приналежність М. Ковалевського до протилежного крила партії – спогади про міжфракційний конфлікт добре пояснюють різкість його оцінок. Мемуарист згадує про події кінця 1917 р. У цей час

обговорювалося питання про «скликання робітничо-селянського конгресу України, який мав би вибрати так званий “верховний класовий орган”», котрий мусив прийти на зміну Центральній Раді. За його словами, «цілий ряд членів нашої партії, що належали до лівого крила і що потім утворили відому опозиційну групу боротьбистів, висловлювались за здійснення цього інспірованого більшовиками пляну. Левко Ковалів, Леонард Бочковський, Олександр Шумський, Микола (Sic! Насправді ім'я Полоза – Михайло. – С.Г.) Полоз, а навіть молодий Шраг і Кедровський обстоювали цю концепцію»²⁵. Тобто точку зору майбутніх боротьбистів у цей час підтримували навіть окремі представники правого крила УПСР. Оповідуючи про перебіг Всеукраїнського з'їзду рад у Києві у грудні 1917 року, М. Ковалевський наголошує на тому, як «товариші з лівого крила нашої партії, майбутні боротьбисти, сильно підупали духом», коли стало очевидним, що переважна частину делегатів складають прихильники Центральної Ради»²⁶.

Він також розповідає про IV з'їзд УПСР, щоправда, помилково зазначаючи, що боротьбисти на ньому не змогли взяти партію під свій контроль (насправді тоді було обрано новий ЦК, який майже всуціль складався з боротьбистів): «Як і треба було сподіватись, на цьому конгресі ліва група боротьбистів із Шумським на чолі спробувала використати події й перебрати провід партії, що не вдалося цій групі. Однак на цьому з'їзді виявилось, що під впливом квітневого перевороту радикальні настрої починали брати гору. Група Шумського-Полоза сконсолідувалась в досить міцну організацію, в якій можна було помітити зародки так званого українського націонал-комунізму, себто тієї течії, яка еволюціонувала в комуністичному напрямку, стараючись зберегти національні позиції»²⁷.

У цей же час у виданнях націоналістичного табору української еміграції виходить ряд пропагандистських публікацій, у яких націонал-комуністи взагалі й боротьбисти зокрема оцінюються різко негативно. Прикладом таких робіт є брошура В. Наддніпрянця «Українські націонал-комуністи. Їх роля у визвольній боротьбі України 1917–1956 рр.». Тут щодо українських лівих есерів вживається означення «маленька група

українських квіслінгів на чолі з Шумським», розкол у УПСР подається автором як виключення «групи Шумського» з партії, націонал-комуністів узагалі автор називає виключно «агентурою московського большевизму», а їхню діяльність – «довгим ланцюгом провокацій»²⁸. Власне аналіз ідеології боротьбистів чи будь-яких їхніх програмних документів у брошурі відсутній, однак вона служить цікавим зразком оцінки їхньої діяльності відповідними політичними колами.

Цікавою є позиція Матвія Стахова. У циклі робіт із історії УСРР цей історик («Перша советська республіка в Україні» (1956), «Друга советська республіка в Україні» (1957) та «Третя советська республіка в Україні» (1968)) приділяє боротьбистам вкрай мало уваги, вважаючи роль цієї політичної сили й значення інших партій, котрі йшли на співпрацю з більшовиками, несуттєвими, і відсуваючи початок їхньої активної роботи на пізніший час: «В цім зв'язку треба ще згадати про так званих “українських комуністів” чи прихильників “советської плятформи” і Советської Росії. Урядова советська історія тепер старається вмовити в людей, що не тільки російські большевики в Україні валили владу в УНР, але також “українські комуністи” помагали від листопада 1918 року заводити советську владу в Україні. До цього баламутства причиняються також деякі українські публіцисти і професори ще тепер на еміграції. В дійсності так не було в листопаді, грудні 1918 року та аж до другої половини січня 1919 року. До того часу не було взагалі ніяких замішань з боку тих українських елементів, що пізніше виступали як “українські комуністи”»²⁹. Характеризуючи діяльність місцевих осередків боротьбистів та УСДРП (незалежників) у квітні 1919 року, він наголошує на епізодах спротиву цих сил намаганням КП(б)У монополізувати контроль над радянським апаратом. М. Стахів стверджує: «Ці угруповання [...] не одобрювали напряму політики Директорії УНР і воліли б були мати в Україні самостійну і від Москви незалежну чисто українську “радянську владу”, але вони проти Директорії не піднімали збройної руки», згадуючи далі про участь представників цих політичних сил у повстаннях проти більшовиків³⁰. Про входження боротьбистів до уряду УСРР він згадує лише кількома

словами і, натомість, висловлює вельми оригінальну думку про падіння «другої УСРР» як причину першої відмови Виконкому Комінтерну прийняти до свого складу УКП(б) у серпні-вересні 1919 року³¹. У пізнішій праці дослідник стверджує, що ліві фракції УПСР та УСДРП (тобто боротьбисти й незалежники) «симпатизували з “радянською платформою” державного будівництва. Але разом з тим були проти метод московських большевиків і їхньої війни проти УНР». Цікаво, що згадуючи про спробу боротьбистів вступити до Комінтерну, М. Стахів пише про *перше* подання ними заявки про вступ у формі Меморандуму до ВККІ (серпень 1919 року), а далі цитує й аналізує відповідь Комінтерну на *другу* спробу цієї партії приєднатися до Комінтерну, яку було зроблено в листопаді 1919 року і відхилено в лютому 1920-го, що стало одним із основних приводів до офіційного рішення УКП(б) відмовитися від існування в якості самостійної політичної сили і влитися до складу КП(б)У³². З його тексту не можна зробити висновок про те, що ці два епізоди належать до цілковито різних періодів історії партії і навіть (за власною періодизацією історії УСРР М. Стахова) – до різних «советських республік в Україні» – другої та третьої відповідно. У присвяченому розколові в УПСР розділі написаної ним пізніше у співавторстві з Петром Стерчом та Миколою Чировським праці «Україна і хаос у Європі, 1917–1919» боротьбистів названо «лівими екстремістами» й констатовано, що вони «вимагали замирення з Москвою за будь-яку ціну» та «намагалися усунути видатних і провідних членів [партії. – С.Г.], котрі опонували ліворадикальній орієнтації і пробільшовицьким прагненням Центрального комітету, з їхніх постів»³³.

Федір Пігідо-Правобережний написав книжку про політичне та культурне життя в УРСР перших десятиліть її існування. Оповідуючи про становлення в республіці однопартійної системи, він згадував про ідеологічні засади та діяльність українських націонал-комуністичних груп: «[...] деякі з українських політичних партій, щоб набути можливість провадити далі свою політичну діяльність та зберегти себе від фізичного знищення, приймали в тій чи іншій мірі комуністичне забарвлення (УКП,

“боротьбисти”, КПЗУ [...]). У складі тих партій був певний прошарок ідейних комуністів»³⁴. Тут автор (свідомо чи несвідомо) ігнорує історію становлення партій боротьбистів та укапістів, які організаційно оформилися – як ліві фракції в межах УПСР та УСДРП відповідно – ще в часи Центральної Ради і вже тоді виступали за зближення з місцевими більшовиками. Ведучи мову про ідеологічні витoki боротьбизму, Ф. Пігідо пише: «“Боротьбисти” мали досить послідовну комуністичну програму, але з цілком виразним самостійницьким наставленням. Боротьбисти [...] – ліве крило партії українських соціал-революціонерів – увесь час перебували під впливом російських есерів з їх народництвом»³⁵. Це твердження є перебільшенням, оскільки вплив народницької традиції на боротьбистів почав зменшуватися вже у 1918 році, а після злиття в серпні 1919 року УПСР (к-б) з УСДРП(н-л) і утворення УКП(б) в ідеологічних текстах цієї політичної сили особливо відчутним стає вплив марксизму.

Окремо від праць авторів українського походження стоять монографії Артура Адамса «Більшовики в Україні: Друга кампанія, 1918–1919»³⁶ та Джеймса Мейса «Комунізм і дилеми національного визволення. Націонал-комунізм у Радянській Україні, 1918–1933».

Автор першої з них згадує про епізод із включенням до уряду УСРР на вимогу Леніна представників українських лівих політичних партій, найважливішою з яких названо боротьбистів. Аналізуючи їхню ідеологію, А. Адамс висловлює доволі сумнівне твердження про вплив на УПСР загалом (і, відповідно, на їхню ліву течію) «слов’янофільської ідеалізації сільської громади» – така категорія для боротьбистів узагалі не існувала. Теза цього дослідника про значення для розвитку політичної філософії українських есерів немарксистського соціалізму народників, який був визначальним у випадку російських соціалістів-революціонерів, звісно, виглядає більш обґрунтованою. Він зазначає, що утворена після IV з’їзду УПСР партія боротьбистів «почала як народницька проселянська група, котра схилилася до більшовизму, постійно лівішаючи протягом наступних місяців 1918 року». На його думку, причиною переходу

боротьбистів на радянські позиції (визнання того, що «лише радянська влада робітників і селян спроможна успішно встановити політичний та господарський лад в Україні») стала політика гетьмана Скоропадського, поразки Директорії та розгортання селянського спротиву³⁷. Це твердження є анахронічним – представники течії «лівобережників» в УПСР, тобто майбутні боротьбисти, схилилися до співпраці з більшовиками ще в січні 1918 року, у опозиції до гетьманату вони опинилися з першого ж дня після здобуття влади Скоропадським, а антипетлюрівську «Резолюцію ЦК УПСР про ставлення до Директорії» було ухвалено до перших серйозних поразок цього органу влади. У той самий час Адамс твердить: «Хоча вони погодилися з багатьма складовими більшовицької платформи та навіть шукали можливості об'єднатися з більшовиками, боротьбисти зберігали суттєві відмінності від цієї політичної сили. У офіційних заявах вони засуджували національну державу та наголошували, що їхньою метою передусім є соціальне, а не національне визволення, але насправді вони були переконаними націоналістами, котрі обстоювали гасла радянської влади, диктатури робітників і селян та окремішність Української Червоної армії. Хоча їхні ідеали часто змінювалися та іноді виглядали досить плутаними, боротьбисти палко їх захищали, заявляючи про унікальність своєї програми та вимагаючи рівності з більшовиками в радянському уряді». Адамс відзначає, що вимоги Леніна дати боротьбистам місця в Раднаркомі УСРР зустріли опозицію у КП(б)У, оскільки, з точки зору місцевих більшовиків, заклики боротьбистів до створення «національної української армії, незалежного уряду України та вихваляння ними чеснот української культури виглядали небезпечно шовіністичними»³⁸. Він згадує, що після розколу в УПСР боротьбисти, які доти були народниками, почали рухатися в бік марксистської ідеології, репрезентованої соціал-демократами. Далі, оцінюючи погляди отамана Матвія Григор'єва, Адамс пише про вплив на нього «народницько-марксистської [політичної. – С.Г.] думки боротьбистів»³⁹ (це перебільшення, історик ігнорує постійно підкреслюване у боротьбистських ідеологічних документах різко негативне ставлення до антисемітизму, який, судячи з наявності

юдофобського пасажу в «Універсалі» отамана Григор'єва⁴⁰ та його відмови засудити здійснювані його частинами погроми, не був чужим цьому діячеві).

У книжці Джеймса Мейса ідеологію боротьбистів поставлено не в контекст доби революції, а в число інших ліворадикальних течій українського політикуму цих періодів. Крім того, він проаналізував найважливіші програмні документи партії, зокрема. Меморандум УКП(б) до Виконкому Комінтерну⁴¹. У дещо популярнішому спрощеному викладі дослідник повторив свої тези у публікаціях 1990-х років, надрукованих в Україні – розділі «Схизматики української революції» колективної монографії «Українська державність у двадцятому сторіччі» та написаній у співавторстві з Маєм Панчуком брошури «Український націонал-комунізм: Трагічні ілюзії»⁴². Варто також згадати про здійснений польським істориком Янушем Радзейовським аналіз контактів боротьбистів із представниками Комуністичної партії Східної Галичини у 1919-1920 роках та ідейний вплив УКП(б) на формування позицій цієї партії, котрий уже значно пізніше, у 1927-1928 роках, відбився на підтримці Комуністичною партією Західної України Олександра Шумського і став одним із факторів, що призвели до розколу в КПЗУ⁴³.

У праці про національну політику в УСРР доби українізації російська дослідниця Олена Борисьонок називає боротьбистів та укапистів конкурентами КП(б)У у боротьбі за владу, ставлячи у лапки означення їх як «лівих». Вона каже про «доволі сильний вплив цих партій на селі» (це справедливо для УКП(б), але не для УКП). Аналізуючи ідеологічні засади названих політичних сил, О. Борисьонок не вважає за потрібне шукати відмінності у їхніх програмах, пишучи про них як щось одноманітне: «Програма націонал-комуністів передбачала створення суверенної української держави (котра пізніше увійде до всесвітньої соціалістичної федерації), самостійної української армії, незалежної від Москви партії і диктатури, але не пролетаріату, а всього трудового народу»⁴⁴. Останнє твердження є помилковим, оскільки і боротьбисти, і укаписти постійно наголошували саме на диктатурі «пролетаріату та напівпролетаріату», зараховуючи до останнього найбідніші шари селянства. Дослідниця відзначає,

що запровадження політики українізації нібито «остаточно вибивало ґрунт з-під ніг нечисельних, але достатньо впливових українських партій боротьбистів і укапістів із їх національно орієнтованою соціалістичною програмою, котрі могли конкурувати з правлячою партією»⁴⁵ – стосовно боротьбистів це твердження є анахронічним, оскільки заходи з українізації розпочалися вже після ліквідації УКП(б) і часто здійснювалися саме силами колишніх боротьбистів.

У нещодавній книжці «Державне будівництво в революційній Україні. Порівняльне дослідження урядів та бюрократії, 1917–1922» канадський історик Степан Величенко охарактеризував партію боротьбистів як таку, що «прагнула незалежної комуністичної України»⁴⁶. Однак у цій праці присутня прикра плутанина. Так, її автор помилково пише про «Українську комуністичну партію (УКП), сформовану в січні 1920 року лівим крилом українських соціалістів-революціонерів (боротьбистів) та українських соціал-демократів»⁴⁷. Він не розрізняє Українську комуністичну партію (боротьбистів), створену 6 серпня 1919 року шляхом злиття лівого крила УПСР та УСДРП (незалежників-лівих), та УКП (укапістів), сформовану в січні 1920 шляхом перейменування УСДРП (незалежників). Цілком зрозумілим у зв'язку з цим є те, що С. Величенко приписує УКП напряму успадковані з есерівської політичної доктрини чіткі антиєтатистські концепції УКП(б) – у ідеології власне УКП як марксистської партії такі погляди знайшли менш послідовний вияв. У іншому місці дослідник згадує, що ліві течії як українських есерів (тобто боротьбисти), так і українських соціал-демократів (майбутні укапісти) успадковували дореволюційний антиєтатистський підхід у своєму ставленні до бюрократії⁴⁸.

Слід також згадати про захищену торік дисертацію канадського історика Міхала Каспшака. Цей дослідник згадує, що протягом 1919–1920 рр. «за владу [в Україні. – С.Г.] боролися Комуністична партія Східної Галичини, заснована у лютому 1919, Українська комуністична партія (боротьбистів), заснована у березні 1919 [Sic! насправді у березні було лише затверджено перейменування УПСР на УПСР (комуністів-боротьбистів)]. –

С.Г.] та Комуністична партія (більшовиків) України». Згадуючи про ідеологію боротьбистів, історик зазначає, що вони являли собою приклад «особливого українського національного селянського комунізму» і «балансували на межі між критикою українського націоналізму та відстоюванням українських прагнень»⁴⁹. Ці тези є спрощеними, однак не варто забувати, що в центрі уваги М. Каспшака перебувала діяльність Комуністичної партії Польщі.

Що стосується загальних праць із історії України (як написаних зарубіжними істориками-україністами, так і підготовлених в Україні), пов'язані з боротьбистами сюжети і досі лишаються для них доволі маргінальними. Наприклад, у широко знаній «Історії України» Сергій Єкельчик згадує про боротьбистів лише в двох місцях – описуючи їхню угоду з КП(б)У, внаслідок якої «радянська влада отримала україномовних активістів»⁵⁰, та пишучи про процес поглинання УКП(б) більшовиками, причому він узагалі не вважає за потрібне зупинитися на ідеологічних позиціях цієї партії. Згадуючи про боротьбистів у збірці своїх діалогів із Олексієм Міллером, Георгій Касьянов також не конкретизує їхніх поглядів і вважає за необхідне наголосити передусім на тому, що поряд із колишніми укапістами вони уже в складі КП(б)У «стали головним промотором того, що називають коренізацією [...]». Саме ця сила домагалася серйозних національних прав для України та етнічних українців і саме вони виступали двигуном того, що можна б було назвати націонал-комунізмом»⁵¹. Натомість, Павло-Роберт Магочій намагається окреслити погляди боротьбистів однією фразою («вони спиралися на селянство та відстоювали право незалежності від більшовицького керівництва»), а пізніше «й далі вимагали більшої автономії для України»), однак такий пунктирний переказ їхніх програмових тез є більш ніж спрощеним, а у переліку фактів із їхньої діяльності П.-Р. Магочій припускається фактичних помилок (невірно називає час повторної спроби вступу до Комінтерну, не згадує про першу спробу здійснити це тощо)⁵². Звісно, ці речі є цілком зрозумілими, оскільки націонал-комуністичні рухи перебувають поза сферою дослідницьких інтересів названих науковців.

Як бачимо, хоч історія партії боротьбистів потрапляла до поля зору істориків доволі часто, вона рідко ставала центральним об'єктом їхніх досліджень. Іще більшою мірою це стосується програмних положень цієї політичної сили. Крім того, максимально повному дослідженню ідейного спадку УПСР(к.-б.) / УКП(б) заважала тривала закритість архівів та (після 1991 року) їх розпорошеність, а також фактична недоступність для багатьох істориків – передусім із фінансових причин – важливих документів у сховищах Москви. Крім того, у багатьох дослідженнях на цю тему можна завважити брак широкої перспективи, порівнянь позицій боротьбистів із поглядами споріднених політичних партій інших народів колишньої Російської імперії, зокрема євреїв, білорусів, поляків, грузинів.

¹ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. – Київ; Відень, 1920. – С. 336–337.

² Там само. – С. 346.

³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії революції на Україні 1917–1920 рр. Т. III. – Б.м., 1921. – С. 90.

⁴ Там само. – С. 91.

⁵ Платформа Центрального Комітету Української Партії Соціалістів-Революціонерів (Розуміння сучасного менту і тактика партії), ухвалена Центральним Комітетом Партії 3 червня 1918 року // Христюк П. Цит. праця. – С. 91–94.

⁶ Христюк П. Цитована праця. – С. 94.

⁷ Там само. – С. 97 (прим.)

⁸ Там само. – С. 98. Тут П. Христюк також цитує статтю з центрального органу УПСР «Боротьба» (1918. Ч. 3), тобто офіційну позицію партії. Її зближення з більшовиками стало можливим дещо пізніше, а в цей час ще надто свіжими були сліди розстрілу ряду провідних українських лівих есерів після взяття Києва частинами Червоної гвардії у січні 1918 року, зокрема члена ЦК партії, прихильника співпраці з більшовиками Олександра-Богдана Зарудного.

⁹ Там само. – С. 99–101.

¹⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії революції на Україні. Т. IV. – Б.м. [Відень], 1922. – С. 88–89, зокрема розлога прим. на с. 89.

¹¹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921. Т. I. – Б.м.: Прометей, 1950. – С. 46–47. У цьому фрагменті йдеться про епізод, який став відомий як «арешт десятиох». Заарештованих тоді членів Центральної Ради від УПСР, котрі виступали за переговори з більшовиками, випустили на волю в останній день перед евакуацією урядових установ із Києва перед взяттям його червоногвардійцями у зв'язку з недоведеністю обвинувачень у змові (задокументовано було лише факт несанкціонованих телеграфних переговорів із Раднаркомом РСФРР). Див: Прийдешній А. [Приходько А.] Арешт десяти // Зшитки боротьби. Альманах. – К.: Боротьба, 1920. – С. 34–55; Здоров А. Український Жовтень: Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 – лютий 1918 рр.). – Одеса: Астропринт, 2007. – С. 214–217.

¹² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921. Том I. – С. 47–48.

¹³ Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. Т. I.: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С. 259–260.

¹⁴ Там само. – С. 290.

¹⁵ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці). – Прага: Накладом видавництва «Вільна спілка» і Українського робітничого університету, 1927. – С. 117. На обкладинці книжки, на відміну від титульної сторінки, зазначено 1928 рік видання.

¹⁶ Там само. – С. 155.

¹⁷ Lawrynenko J. Ukrainian Communism and Soviet National Policy toward the Ukraine. An Annotated Bibliography. – New York: Research Program on the USSR, 1953. – P. 102–113.

¹⁸ Reshetar J. S., Jr. The Ukrainian Revolution, 1917–1920. A Study in Nationalism. – Princeton: Princeton University Press, 1952. – P. 113 passim.

¹⁹ Maistrenko I. Borotbism. A Chapter in the History of Ukrainian Communism. – New York: Research Program on the USSR, 1954. Передрук: Maistrenko I. Borot'bism. A Chapter in the History of Ukrainian Revolution / Ed. and introd. by Chris Ford. – Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2007 (англійський переклад цієї праці було зроблено Юрієм Луцьким, пагінація обох видань збігається). Україномовний варіант книжки – «Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму» – залишився в рукописі.

²⁰ Maistrenko I. Borot'bism. A Chapter in the History of Ukrainian Revolution. – P. 74–81.

²¹ Голуб В. Конспективний нарис історії КП(б)У. Відбитка з Українського вісника, кн. 9. – Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР, 1957.

²² Луцький Ю. Літературна політика в Радянській Україні, 1917–1934. – К.: Гелікон, 2000. – С. 25–29.

²³ Borys J. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. A Study in the Communist Doctrine of the Self-Determination of Nations. – Stockholm, 1960. – P. 92, 251–266. Майже без змін ці параграфи відтворено у виправленому й доповненому виданні цієї книги: Idem. The Sovietization of Ukraine, 1917–1923. The Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination. – Edmonton: CIUS, 1980. – P. 80–82; 263–278, а також у підготовленому тим самим автором розділі колективної монографії з історії Української революції: Borys J. Political Parties in the Ukraine // The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution / Ed. by T. Hunczak. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1977. – P. 137–140.

²⁴ Маркусь В., Пеленський Я. Питання національної політики СРСР. – Б.м.: Пролог, 1960. – С. 50.

²⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. – С. 436.

²⁶ Там само. – 438.

²⁷ Там само. – С. 490–491.

²⁸ Наддніпрянець В. Українські націонал-комуністи. Їх роля у визвольній боротьбі України 1917–1956 рр. – Мюнхен, 1959. – С. 10–15 та ін.

²⁹ Стахів М. Друга советська республіка в Україні. – Нью-Йорк; Детройт; Скрантон, 1957. – С. 40.

³⁰ Там само. – С. 142.

³¹ Там само. – С. 172–173.

³² Стахів М. Третя советська республіка в Україні. – Нью-Йорк, 1968. – С. 54–57.

³³ Stachiw M, Stercho P., Chirovskyy N. Ukraine and the European Turmoil, 1917–1919. Vol. 1. – New York, 1973. – P. 274–277.

³⁴ Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–1930 роках). – Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР, 1956. – С. 13.

³⁵ Пігідо Ф. Цит. пр. – С. 17.

³⁶ Adams A. *Bolsheviks in the Ukraine: The Second Campaign, 1918–1919*. – New Haven: Yale University Press, 1963.

³⁷ *Ibid.* – P. 120–121.

³⁸ *Ibid.* – P. 121–122.

³⁹ *Ibid.* – 315 note, 318.

⁴⁰ «[...] замість землі і волі тобі насильно нав'язують комуну, чрезвычайку і комісарів з московської «обжорки» і тієї землі, де Христа розп'ято було». У той самий час, цим документом гарантувалося право на представництво у радах всіх національностей «пропорціонально їх числу на Україні» (текст документа див. у: Круть В. До історії боротьби проти григор'ївщини на Україні // Літопис революції. – 1932. – № 5–6. – С. 146–147).

⁴¹ Mace J. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983. – P. 53–62.

⁴² *Ukrainian Statehood in the Twentieth Century. Historical and Political Analysis* / Ed. by O. Dergachov. – Kyiv: Political Thought, 1995. – P. 28–29; Мейс Дж., Панчук М. Український націонал-комунізм: Трагічні ілюзії. – К.: ІПЕНД, 1997. – С. 22–29, 33–41.

⁴³ Radziejowski J. *The Communist Party of Western Ukraine. 1919–1929*. – Edmonton: CIUS, 1983. – P. 8–10. Польськомовний оригінал книги вийшов у Кракові 1976 року.

⁴⁴ Борисёнок Е. Феномен советской украинизации, 1920–1930-е годы / Институт славяноведения РАН. – М.: Европа, 2006. – 256 с. – С. 39–40.

⁴⁵ Там само. – С. 86.

⁴⁶ Velychenko S. *State Building in Revolutionary Ukraine: A Comparative Study of Governments and Bureaucrats, 1917–1922*. – Toronto: University of Toronto Press, 2010. – P. 3.

⁴⁷ *Ibid.* – P. 55.

⁴⁸ *Ibid.* – P. 62.

⁴⁹ Kasprzak M. *Nationalism and Internationalism: Theory and Practice of Marxist Nationality Policy from Marx and Engels to Lenin and the Communist Workers' Party of Poland*. PhD Thesis. – Toronto: University of Toronto, 2012. – P. 256–257. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/32787/5/Kasprzak_Michal_201203_PhD_thesis.pdf

⁵⁰ Скельчик С. *Історія України. Становлення модерної нації*. – К.: Laurus, 2011. – С. 118.

⁵¹ Касьянов Г., Миллер А. Россия – Украина. Как пишется история. Диалоги. Лекции. Статьи. – М.: РГГУ, 2011. – С. 228. Вважаємо за потрібне згадати цю книжку в контексті зарубіжної історіографії з огляду на те, що вона побачила світло у московському видавництві, залишилася майже непоміченою українськими читачами і відсутня в українських книгарнях.

⁵² Магочій П.-Р. Україна: Історія її земель та народів. – Ужгород: Видавництво Валерія Падяка, 2012. – С. 519.

ПРО АВТОРІВ

БЛАЩУК СВИТЛАНА МИКОЛАЇВНА, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ГРІК СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ, аспірант Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

ГОЛОВКО ВОЛОДИМИР ВІКТОРОВИЧ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ГОНЧАР ОЛЬГА ТРОХИМІВНА, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ЖВАНКО ЛЮБОВ МИКОЛАЇВНА, доктор історичних наук професор Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова

ІВАНГОРОДСЬКИЙ КОСТЯНТИН ВАСИЛЬОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

КАЛАКУРА ЯРОСЛАВ СТЕПАНОВИЧ, доктор історичних наук, заслужений професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

КОВАЛЕВСЬКА ОЛЬГА ОЛЕГІВНА, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

КУЦЕНКО ЮЛІЯ ЮРІЇВНА, кандидат історичних наук, викладач Херсонського державного університету

МИКОЛЕНКО ДМИТРО ВАЛЕРІЙОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

МИХАЙЛЮК ЮРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

МУЗИЧКО ОЛЕКСАНДР ЄВГЕНОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

ПАЗЮРА НАТАЛКА ВАСИЛІВНА, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

САЛАТА ОКСАНА ОЛЕКСІЇВНА, доктор історичних наук, професор Київського університету імені Бориса Грінченка

ТЕЛЬВАК ВІТАЛІЙ ВАСИЛЬОВИЧ, доктор історичних наук, професор Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

ТИХОНОВ ВІТАЛІЙ ВІТАЛЬЄВИЧ, кандидат історических наук, старший научний сотрудник Центра «Историческая наука России» Інститута російської історії РАН, доцент Московського державного державного університета і Російського державного гуманітарного університета

ШЕВЧЕНКО ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного науково-дослідного інституту українознавства і всесвітньої історії, викладач Інституту релігійних наук св. Томи Аквінського у Києві

ЯСЬ ОЛЕКСІЙ ВАСИЛЬОВИЧ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ЯЦЕНКО ВЛАДИСЛАВ БОРИСОВИЧ, кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії НАН України, доцент Харківського національного економічного університету.

АНОТАЦІЇ – ANNOTATIONS

Блашук С. Давньоруське історієписання в дослідженнях радянських вчених в 1920–1930-х рр.

У статті проаналізовано процес дослідження радянськими вченими проблем давньоруського історієписання, показано суспільно-політичні умови в який відбувались дані дослідження та напрацювання істориків.

Ключові слова: історієписання, Київська Русь, Б. Греков, дослідження.

Blashchuk S. Ancient-Russian history writing of the study of Soviet scientists (1920-1930)

In the article analyzed the process of research Soviet scientists of problems of Ancient-Russian history writing, is rotined socio-political conditions in which one the data of research of the historians implemented.

Keywords: history writing, Kievan Russia, B. Hrekov, study.

Гірік С. Ідеологічні засади Української комуністичної партії (боротьбистів): Зарубіжна та українська еміграційна історіографія

У статті подається огляд зарубіжної історіографії ідеології Української комуністичної партії (боротьбистів). Зроблено спробу систематизувати праці авторів залежно від часу написання та оцінити вплив різноманітних факторів на якість їхніх робіт. Визначаються причини недосконалості цих досліджень та намічаються шляхи подальшої праці.

Ключові слова: боротьбизм, боротьбисти, ідеологія, історіографія, націонал-комунізм, УКП(б), Українська революція.

Hirik S. The Ideological Principles of the Ukrainian Communist Party (Borotbists): The Foreign and Ukrainian Émigré Historiography

The article presents a survey of historiography of the Ukrainian Communist Party's (Borotbists) ideology. The author attempts to

systematize the works of historians who studied this topic according to the time of their creation and the influence of various factors on the quality and direction of the works. The causes of imperfections in such works and the prospects of further researches are also determined.

Keywords: Borotbism, Borotbists, historiography, ideology, national communism, УСР(В), Ukrainian revolution.

Головко В. «Тягар пострадянської людини»: історіографічний образ донецької ідентичності

У статті проаналізовано погляди українських та закордонних дослідників на виникнення та розвиток донецької регіональної ідентичності. Остання розглянута під кутом зору базової світоглядної суперечності, динаміки місцевих еліт, ландшафтно-інфраструктурної, соціально-економічної, політичної, національно-культурної складової ідентичності.

Ключові слова: регіональна ідентичність, територіальна ідентичність, регіональна еліта, Донбас, регіональна історіографія.

Golovko V. “Burden of Post-Soviet Human Being”: Donets` Identity Image in Historiography

The article is devoted to views of Ukrainian and foreign researchers on Donets regional identity. There is review of such points of regional identity: basic vision contradiction, local elites` dynamics, landscape and infrastructure orientation, social-economic, political, national and cultural factors.

Keywords: regional identity, local identity, regional elite, Donets basin, regional historiography.

Гончар О. Українофільська діяльність Миколи Костомарова 1863–1885 рр. у дзеркалі його епістолярної спадщини

У статті розглядається найплідніший період наукової діяльності українського вченого Миколи Костомарова. Крізь призму його епістолярію висвітлюються важливі аспекти українознавчої праці історика. Хронологічні межі охоплюють період від Валуєвського циркуляру до останніх днів життя М. Костомарова.

Ключові слова: епістолярій, дискусія, українофільство, націєтворчий процес.

Gonchar O. Mykola Kostomarov's Ukrainophilsky activity of 1863–1885 in mirror of its epistolary heritage

In the article the fruitful period of scientific activity Ukrainian scientist Kostomarov. Through the prism of his epistolary heritage highlights important aspects of the work of the historian of the Ukrainian studies. The chronological framework covers the period from Valuev Circular until the last days of life Kostomarova.

Keywords: epistolary, discussion, Ukrainiphilia, process of nation building.

Жванко Л. Біженство Першої світової війни часів Російської імперії: головні напрямки зарубіжної історіографії

У статті висвітлено основні тенденції сучасної зарубіжної історіографії з проблематики перебування біженців Першої світової війни за часів Російської імперії. Зроблено висновок, що тема залишається відкритою для істориків. Її актуальність спонукає вчених до нових пошуків. Безумовно, пріоритет у вивченні належить російським історикам, але вони й досі не вийшли на рівень узагальнюючих робіт.

Ключові слова: Перша світова війна, біженці, Російська імперія, зарубіжні історики, історіографія

Zhvanko L. Refugee First World War, during the Russian Empire: the main directions of foreign historiography

The article highlights the main trends of modern foreign historiography problems refugees of the First World War during the Russian Empire. It is concluded that the issue remains open to historians. Its relevance encourages scientists to new research. Clearly, the priority in the study belong to Russian historians, but they have not reached the level of general works.

Keywords: First World War, refugees, Russian Empire, foreign historians, historiography.

Івангородській К. Концептуальне переосмислення етнічної історії східних слов'ян в пострадянських історіографіях

У статті проаналізована сучасна українська, російська і білоруська історіографії етнічної історії східних слов'ян. Розглянуті

особливості її інтерпретації ученими (істориками, етнологами, археологами, антропологами, лінгвістами) з України, Росії і Білорусі. Визначені негативні і позитивні тенденції в сучасній східно-слов'янській історіографії цієї проблеми.

Ключові слова: східні слов'яни, етнічна історія, етногенез, етнос, східно-слов'янська історіографія.

Iwangorodsky K. Conceptual rethinking of the ethnic history of the Eastern Slavs in the post-soviet historiography

In the Article the modern Ukrainian, Russian and Belarusian historiography of the ethnic history of the Eastern Slavs are analyzed. Were examined the specifics of it's interpretation by scientists (historians, ethnologists, archeologists, anthropologists, linguists) from Ukraine, Russia and Belarus. The negative and positive tendencies of this problem in the modern Eastern-Slavic historiography are defined.

Keywords: east Slavs, ethnic history, ethnogenesis, ethnos, eastern-slavic historiography.

Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії

У статті висвітлюється методологічна переорієнтація пост-радянських істориків України в умовах відновлення її державної незалежності, входження в історіографічний простір молодшої, ідеологічно не заангажованої генерації дослідників, поворот від класово-формаційного трактування історичного процесу до його цивілізаційного осмислення. Аналізуються надбання вітчизняних істориків у контексті перших кроків на шляху створення наукової історії України і утвердження українського бачення історії зарубіжних країн.

Ключові слова: новітня українська історіографія, історіографічний процес, методологічна переорієнтація, цивілізаційний підхід, наукова історія України.

Kalakura Ya. Civilization Reference Points of the Modern Ukrainian Historiography

In the article the methodological reorientation of the historians of Post Soviet Ukraine in conditions of iterating of its state inde-

pendence, signing on historiographic space young, ideologically not commitment of generating of the explorers, turn from class and formation of treatment of historical process to civilization to understanding is illuminated. The achievements of the domestic historians in a context of first steps on route of creation of a scientific history of Ukraine and the Ukrainian vision of a history of foreign countries are analyzed.

Keywords: Modern Ukrainian Historiography, historiographic process, methodological reorientation, Civilization approach, scientific history of Ukraine.

Ковалевська О. Іконографія представників українського козацтва XVII–XVIII ст.: історіографія проблеми

Розглянуто проблеми іконографії представників української козацької верстви XVII–XVIII ст., які знайшли своє відображення в історичних, історико-іконографічних, мистецтвознавчих та інших виданнях XIX – поч. XXI ст. Матеріали статті також демонструють сучасний стан наукового опрацювання означеної теми та перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: іконографія, зображувальні джерела, портрети, козацька верства, українські гетьмани, козацька старшина, історіографія.

Kovalevska O. Iconography of Ukrainian Cossacks representatives of XVII–XVIII centuries: Historiography of the issue

Issues of the iconography of Ukrainian Cossacks representatives of XVII–XVIII centuries which are reflected in the historical, historical and iconographical, artistic and other publications of XIX – early XXI centuries were examined. Materials of the article also demonstrate the status quo of the scientific study of the chosen subject and prospects of the further researches.

Keywords: iconography, depictive sources, portraits, Ukrainian Cossacks, Ukrainian hetmans, Cossacks senior officers, historiography.

Куценко Ю. Образ М. Драгоманова як громадського діяча в сучасній українській історичній науці

У статті проаналізовано процес функціонування та особливості образу відомого українського історика другої половини XIX ст. Михайла Петровича Драгоманова як громадського діяча, створеного в сучасній українській історіографії.

Ключові слова: українська історіографія, історіографічний образ, традиція, М. Драгоманов, громадський діяч.

Kucenko Y. Character of M. Dragomanov as a public figure in modern ukrainian historical science

In the article is analyzes the process of functioning and features an character of the famous ukrainian historian second half of XIX century Mikhail Petrovich Drahomanov as a public figure, created in modern ukrainian historiography.

Keywords: Ukrainian Historiography, historiographical character, tradition, M.Drahomanov, public figure.

Миколенко Д. Зовнішня політика С. Стамболова і урядів Народно-ліберальної «стамболовістської» партії Болгарії в оцінці радянської історіографії періоду сталінського режиму

В статті розглядаються основні тенденції висвітлення радянськими вченими періоду сталінського режиму (1928–1953 рр.) зовнішньої політики С. Стамболова і урядів Народно-ліберальної «стамболовістської» партії Болгарії. Автор приходить до висновку, що деякі ключові питання, пов'язані з зазначеною темою, залишилися поза увагою вчених, оціночні підходи дослідників знаходилися у прямій залежності від їхнього розуміння політики Російської імперії на Балканах.

Ключові слова: С. Стамболов, Народно-ліберальна партія, радянська історіографія, сталінський режим.

Mykolenko D. Foreign policy of S. Stambolov and governments People's liberal «stambolov's» party of Bulgaria in the assessment of soviet historiography of the period of Stalin's regime

The article deals with the main trends in coverage by Soviet scientists during the Stalinist period (1928–1953 years) Foreign

policy of S. Stambolov and government People's liberal «stambolov's» party of Bulgaria. The author concludes that some key issues related to this subject, remained outside the purview of scientists, researchers estimated might was in direct proportion to their understanding of the policy of the Russian Empire in the Balkans.

Keywords: S. Stambolov, People's Liberal Party, the Soviet historiography, the Stalinist regime.

Михайлюк Ю. Соціальне становище та структура населення Великого князівства Литовського в оцінці Д. Іловайського

У публікації розкрито особливості тлумачення російським істориком Д. Іловайським соціальної структури та становища населення ВКЛ. Встановлено, що першорядну увагу дослідник приділяв привілейованим соціальним категоріям. А одним з головних рушіїв змін у соціальній структурі, ієрархії та іменуванні знаті вважав польські впливи на суспільне життя держави. Становище селянства він характеризував як таке, що поступово погіршувалося. Запровадження кріпосного права ж розцінював як зрівняння вільних селян з невільними. Доля міського населення держави розглянута істориком побіжно, переважно в контексті аналізу самоврядування міст на магдебурзькому праві.

Ключові слова: Д. Іловайський, знать, князі, пани, бояри, селяни, міщани.

Mikhaylyuk Yu. Social status and structure of the population of Grand Duchy of Lithuania in an assessment of D. Ilovaysky

In the publication features of interpretation by the Russian historian of D. Ilovaysky social structure and position of the population are opened INCL. It is established that the researcher paid paramount attention to exclusive social categories. And as one of the main propellers of changes in social structure, hierarchy and the name of the nobility I considered the Polish influences on public life of the state. It characterized the provision of the peasantry as that that gradually worsened. Input of a serfdom I regarded as equalizing of free peasants with the involuntary. The destiny of urban population of the state is considered by the historian fluently, mainly in a

context of the analysis of self-government of the cities on the Magdebourg right.

Keywords: D. Ilovaysky, nobility, princes, sirs, boyars, peasants, petty bourgeoisies.

Музичко О. Історична наука, думка та освіта південної України за доби Великої війни (1914–1918 роки)

Метою цієї статті є дослідження стану історичної освіти, думки та науки на півдні сучасної Української держави (Миколаївська, Одеська, Херсонська області та Автономна республіка Крим) в умовах Першої світової війни. Маємо два найголовніші завдання, тісно пов'язаних між собою: реконструкція основних рис історіографічного процесу та визначення впливу війни на стан інфраструктури історичних студій, повсякдення, свідомість тогочасних істориків і структур історичного профілю.

Ключові слова: Південна Україна, історична наука, Велика війна (Перша світова війна)? Новоросійський університет, історичні товариства.

Muzychko O. Historical science, thought and education on territory of South Ukraine in the era of Great War (1914–1918)

In this article on the basis of vast source base mutual influence of infrastructure, separate representatives of historical science of modern South Ukraine (Mykolaiv, Kherson, Odesa areas and Autonomous republic of Crimea) and events of First world war is exposed. A conclusion is done that the general situation, war-induced, to a great extent deepened crisis of historical memory, ideology, idea and education

Keywords: South Ukraine, historical science, Great war (First world war), Novorosiysk university, historical societies.

Пазюра Н. «...З того часу ми зробилися щирими товаришами...»: кілька штрихів до історії взаємин Миколи Стороженка та Василя Горленка

У статті висвітлюється історія знайомства М. Стороженка та В. Горленка, з'ясовуються основні моменти їхнього спілкування.

Ключові слова: М. Стороженко, В. Горленко, співробітництво, історичні дослідження.

Paziura N. «...since we became sincere friends...»: a few strokes to the history of relations of M. Storozhenko and V. Gorlenko.

In the article the history of familiarity of M. Storozhenko and V. Gorlenko is highlighted and key moments of their communication are identified.

Keywords: M. Storozhenko, V. Gorlenko, collaboration, historical researches.

Салата О. Проблема інформаційного протистояння СРСР та Німеччини в радянській історіографії

Стаття присвячені аналізу історичних праць, автори яких досліджували питання інформаційного протистояння Німеччини та Радянського Союзу в період Другої світової війни, вивчали проблему впливу на свідомість населення окупованих територій України зумовлену механізмами і засобами інформаційної політики обох держав.

Ключові слова: інформаційне протистояння, інформаційний простір, пропаганда, механізми інформаційного впливу.

Salata O. A problem of informative opposition the USSR and Germany is in soviet historiography

Article devoted the analysis of historical labours, the authors of which probed the question of informative opposition Germany and Soviet Union in the period of Second world war, studied the problem of influence on consciousness population of the occupied territories of Ukraine predefined mechanisms and facilities of informative policy both held.

Keywords: informative opposition, informative space, propaganda, mechanisms of informative influence.

Тельвак В. Дилема «Росія-Захід» в історіографічній спадщині Михайла Грушевського

Стаття присвячена особливостям інтерпретації М. Грушевським проблеми «Росія-Захід» у контексті історичного розвитку

українського народу. Вказано на значну амбівалентність історіософських та історіографічних оцінок вченого. Зроблено висновки про значне емоційне навантаження наукового дискурсу дослідника, його залежність від контексту історичного періоду, а також соціальних і політичних реалій кінця XIX – першої третини XX століття.

Ключові слова: М. Грушевський, дилема «Росія-Захід», історіософські погляди, історіографічна модель, амбівалентність.

Telvak V. Dilemma “Russia-West” in Mikhajlo Hrushevsky’s historiographic heritage.

The article is devoted to the analysis of interpretation by M. Hrushevsky of the dilemma “Russia-West” in the context of the historical evolution of the Ukrainian people. The considerable ambivalence of scientist’s historiosophical and historiographical assessments has been revealed. The conclusion about a significant emotional burden of researcher’s scientific discourse, his dependence on the context of studied period and social and political realities at the end of XIX – the first third of XX century has been made.

Keywords: M. Hrushevsky, dilemma “Russia-West”, historiosophical views, historiographical model, ambivalence.

Тихонов В. Дискусія про радянізацію казахського аулу 1946–47 років

У статті розглядається дискусія про радянізацію казахського аулу, що відбулася у 1946–1947 рр. між А.П. Кучкіним та казахськими істориками. На нових архівних документах аналізуються позиції сторін, показується ідеологічний контекст дискусії.

Ключові слова: Радянська історична наука, радянізація казахського аулу, А.П. Кучкін, національні історії.

Tykhonov V. The discussion on the Sovietization of Kazakh aul controversy (1946–47)

The article considers the discussion on the Sovietization of Kazakh aul, held in 1946–1947’s. between A.P. Kuchkin and Kazakh historians. The positions of the parties were analyzed on new

archival documents the positions. The ideological context of the discussion has shown.

Keywords: The Soviet historical science, the Sovietization of the Kazakh aul, A.P. Kuchkin, national histories.

Шевченко Т. Релігійний дискурс української радянської та національної історіографії: контраверсії спадкоємності

Стаття розкриває парадигми, в яких формувався радянський та сучасний національний дискурс історії християнських Церков. У статті подано періодизацію релігійного дискурсу в УРСР в залежності від політичних змін, проаналізовано сучасні дослідницькі моделі, методологію та проблеми, які постають перед істориками Церкви сьогодні.

Ключові слова: релігійний дискурс, українська історіографія.

Shevchenko T. Religious discourse of the Soviet Ukrainian and national historiographies: Continuity contradictions

The article shows the paradigm, which formed the Soviet and contemporary national discourse on the history of Christian Churches. It contains periodisation of religious discourse in the USSR according to the political changes, analyzes current research models, methodology and the problems facing historians of the Church today.

Keywords: Religious discourse, Ukrainian Historiography.

Ясь О. Конфлікт процес/структура у конструкції «довгого» XIX ст. Михайла Слабченка

Висвітлюється формування історичних поглядів відомого українського історика М. Слабченка. Розглядаються основні складові світосприйняття цього вченого на основі аналізу його наукових праць 1920–1930 рр.

Ключові слова: М. Слабченко, українська історіографія.

Yas' O. The conflict process/structure in Mykhailo Slabchenko's construction of "long" XIX century

The article deals with the formation of historical views of the well-known Ukrainian historian Mykhailo Slabchenko, considers the

main components of this scholar's perception of the world on the basis of analysis of his scientific works written in 1920–1930.

Keywords: M.Slabchenko, Ukrainian Historiography.

Яценко В. Молоді роки Івана Мазепи у висвітленні сучасної російської історіографії: крізь призму «імперської візії»

Стаття висвітлює особливості зображення ранньої біографії Івана Мазепи в працях сучасних російських істориків, які дотримуються «імперської візії» щодо постаті гетьмана І. Мазепи та історії України. Особливу увагу звернуто на намагання сучасних російських істориків презентувати ранню біографію гетьмана як шерех перманентних зрад. Концентруючись на аналізі зображення І. Мазепи в доробку І. Андреева, Г. Саніна та В. Артамонова, автор наголошує, що негативний образ Мазепи вони будують, повторюючи численні антимазепинські міти російської і почасти української історіографії XIX–XX ст.

Ключові слова: Іван Мазепа, гетьман, «імперська візія», сучасна історіографія.

Yatsenko V. Young Ivan Mazepa in the light of the contemporary Russian historiography: through the frame of «imperial view»

The article devotes the peculiarities of Young Ivan Mazepa's image in works of contemporary Russian historians, who support the "imperial vision" of Hetman Mazepa and Ukrainian History in general. Particular attention is paid to the attempts of modern Russian scientists to provide an early biography of the Hetman as a string constant betrayals. By focusing on the analysis of Mazepa in the works of I. Andreev, G. and B. Sanin Artamonov, the author stresses that the negative image of Mazepa researchers create repeating antimazepinsky's myths of Russian and Ukrainian historiography of the XIX–XX centuries.

Keywords: Ivan Mazepa, hetman, «Imperial Vision», the modern historiography.

Наукове видання

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Збірник наукових праць

Випуск 24

Оригінал-макет підготувала: *Зубець Л.А.*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6931 від 04.02.2003, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України

Підписано до друку 24.12.2013 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 25,0. Обл. вид. арк. 20,78.
Наклад 300 прим. Зам. 44. 2013 р.

Адреса редакційної колегії та видавця: 01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4,
тел.(044)279-87-04; e-mail: history_isid@mail.ru

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4